

R İ T O R İ K A

tarix, nəzəriyyə, praktika

Ali məktəb üçün dərs vəsaiti

**Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazir-
iyi Elmi-metodik Şurasının «Sosial-siyasi
elmlər» bölməsinin 19.IV.05 tarixli iclasın
qərarı ilə təsdiq edilmiş proqramı əsasında
tərtib edilmişdir.**

Bakı-2008

Ritorika. Tarix, nəzəriyyə, praktika.

Tərtibçi – Q.Y.Abbasova. B., 2008

+ 1
R 66

242544

Bu kitabda ritorika elminin başlıca məsələləri şərh olunur. Mövzular ali məktəbin «sosiologiya» ixtisası üzrə bakalavrların hazırlanması proqramına uyğun gəlir. Kitab ali məktəb tələbələri, elmi işçilər, müəllimlər, ritorika problemləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

2008

**Nəzəri və praktiki ritorika
(invensiya, dispozisiya, elokusiya)**

GİRİŞ

Orta əsrlərin alleqorik təsviri - Xanım Ritorika onun fəvqəhadə gözəlliyə və qüdrətə malik olmasını bir daha təsdiq edir. Xanım *Regina Actium* (incəsənət ilahəsi) kimi valehedici paltarada təmtəraqlı taxtda tənənə ilə əyləşib. Onun paltarında nitq fiqurlarından naxış toxunub. Onun dodaqlarından *ornatus*, və ya gözəl nitqin simvolu olan *zanbaq* bitkisi yetişdi; burada söhbət təkcə bu xanımın gözəl nitqindən deyil, ümumiyyətlə gözəl nitqdən gedir.

Bu dodaqlardan zanbaqdan başqa, həm də *qılinc* yarandı. Qılincin də simvolik mənası var idi. O, bəşəriyyətin daha güclü silahını – *persuasio*, yəni inandırmaq incəsənətini aydın şəkildə ifadə edirdi. Bu gözəlliyin hər iki tərəfindən Siseron və Vergili başda olmaqla qədim dövrün məşhur natiqləri və şairləri faydalandılar.

Vergili bir qədər ikinci plana sıxışdırıldı; ümumiyyətlə desək, o, burada əsas rol oynamırdı. Çünki natiqlik istedadı poeziyanın yox, əksinə, poeziya natiqlik istedadının yalnız bir formasıdır. Siseron da natiqlik istedadını belə təsəvvür edirdi və bu səbəbdən də o, Vergili ilə birlikdə ikinci plana sıxışdırılmadı. O, həmişə birinci planda qaldı və bununla ağızda zanbaq və qılinc olan xanımın hər şeydən əvvəl şairə deyil, məhz ona məxsus olduğunu bir daha təsdiq etdi:

Və burada Siseronun tamamilə haqlı olduğunu qeyd etmək lazımdır, çünki ritorika həqiqətən hər şeydən əvvəl şairlərə məxsus *deyil*. O, (Siserondan dərhal sonra) hər bir *danışan* adama məxsusdur. Belə ki, altı belçikalının haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi «... hətta əgər uzaq keçmişdə insanlar şer dili ilə danışsalar da, indi bu vərdiş nəzərə çarpacaq dərəcədə aradan qalxıb».

Biz dərsləkdə bu mülahizədən çıxış edəcəyik. Dərsləyin əsas qəhrəmanı isə təbii ki, *danışan* adam olacaq. Amma danışan adam dedikdə əsasən gündəlik nitq situasiyalarında rast gəldiyimiz insanlar nəzərdə tutulmur. Buna görə dərsləik yalnız

sadəcə ritorikanı deyil, bir qədər qərribə səslənsə də, *diskusiv* ritorikanı əhatə edir.

«Diskursiv» sifəti bu halda «diskurs» sözündən yaranır. Axırını isə sadəcə nitqi deyil, nitqi *sosial fəaliyyət* kimi, daha doğrusu danışanlar arasındakı *qarşılıqlı təsir* kimi nəzərdən keçirir. Bizim nəzərdə tutduğumuz diskurs, beləliklə, sadə, gündəlik diskurs, daha doğrusu adi nitq praktikasındadır.

«Bizim» ritorikanın hər şeydən əvvəl *natiqlik istedadı* ilə əlaqəsi yoxdur – o, adi danışq praktikasını ilə bağlıdır; burada isə müvafiq elmi nəzəriyyənin nailiyyətlərindən həddindən artıq səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər. Düzdür, bunu nadir hallarda başa düşürlər. Əgər ciddi şəkildə, daha doğrusu, onun ilkin (məs., orta əsrlərdəki kimi yox) izahına uyğun olaraq ritorikanın məzmununu aydınlaşdırsaq, onda ritorika natiqlik istedadı haqqında elmdən daha çox *nitqin məqsədəuyğunluğu* haqqında və ya, başqa sözlə, dərk edilmiş və düzgün «danışma» haqqında elm olar.

Tarixən ritorikanın gündəlik danışığa deyil, natiqlik məharətinə xidmət etməsi isə başqa məsələdir. Amma artıq çoxdan ritorikanı xüsusən aczında zanbaq və qılınc olan xanım kimi qavramaqdan əl çəkmək və onu məhz gündəlik nitq sahəsinə dəvət etmək lazımdır. Yeri gəlmişkən ritorikanın zaman-zaman belə dəvətlər aldığı da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, 50-ci illərin axırında Brüssel universitetinin professoru məşhur neoritor Xaim Perelman ritorikadan yalnız *arqumentasiya elmi* kimi çox səmərəli şəkildə istifadə etdi və bununla ritorikanı məhz gündəlik diskursa tətbiq etdi. Onun bütün dünyada məşhur olan və indi də geniş istifadə olunan əsərləri (məs., «Ritorika və fəlsəfə», «Yeni ritorika. Arqumentasiya haqqında traktat» və s.) göstərdi ki, ritorikanı gündəlik danışq praktikasında geniş şəkildə istifadə etmək olar.

Ritorika ilkin dövrdə də «gözəl danışmaq məharətin»dən daha çox «danışmaq məharət» ilə bağlı olub; bunlar isə, məlum olduğu kimi, fərqli şeylərdir. Beləliklə, biz ritorikanın yox olması ilə hər şeydən əvvəl natiqlik istedadını itirməmişik (bu-

na dözmək olardı). Biz əslində danışmaq bacarığını itirmişik, buna dözmək isə daha çətinidir.

Biz «müəyyən dilde danışmağı» incəsənət kimi deyil, bu dilin qanunlarına əməl etmək kimi başa düşürük. Burada da biz yanlışlığa yol veririk: «danışmaq» ümumiyyətlə asandır, bunu hər bir kəs bacara bilər və bunun üçün yalnız vurğunu, cinsi – tək/cəmi – halı, hallanmanı – dəyişməni və s. bilmək kifayətdir.

Başqa sözlə, Biz danışmağı öyrənmişik, amma son nəticədə *nə haqqında, necə, niyə, nə vaxt, harada və kimə* danışmağı unutmuşuq; bu səbəbdən biz *hər şey haqqında, sadəcə, həmişə, hər yerdə və hamıya* danışırıq.

Bu dərslik bütün bu problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulub.

O, «danışmaq məharəti»nin itməsindən təəssüf edən və ritorika sahəsindən *gündəlik danışmada* – həm də gözəl nitq üçün deyil, ağıllı nitq üçün – nəse istifadə etməyi öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulub.

I FƏSİL

Klassik ritorika

Bizim öyrənməyə başladığımız elm hörmət və ehtirama layıqdır. Müasir fransız dilçilərinin ən məşhur nümayəndələrindən biri P.Qiro hətta ritorikaya «antik dövrün bilik sahələrindən elm adlandırılmağa daha çox layıq olan» kimi özünə-məxsus fəxri ad da verib.

Artıq girişdə qeyd edildiyi kimi, biz oxucuları heç də *antik* dövrün bilik sahələrindən biri ilə tanış olmağa dəvət etmirik; bu kitabda yalnız bezi məs. İrina və ya Aleksandr kimi ən çox işlənən qədim yunan adlarından istifadə edilib. Hətta ritorikanın tarixinə də çox geniş yer ayrılmayıb: oxucuların ixtiyarında artıq qədim dövrdən müasir dövrə kimi ritorikanın bütün mərhələlərindən bəhs edən kifayət qədər kitablar var (çox zaman bu kitablarda olan müxtəlif adlardan və qərribə kateqoriyalardan istifadə etmək praktiki cəhətdən mümkün deyil).

Təəccüb doğuran faktıdır ki, ritorikanın tarixi bu elmin nəzəri aspektlərinə, hətta onun praktik tərəflərinə nisbətən daha tam və ətraflı şəkildə bizim kitablarda öz əksini tapıb. Bu dərslikdə tamamilə əks tərəfə üstünlük verilib: *dərslik hər şeydən əvvəl praktik xarakter daşıyır, ritorikanı «nitq fəaliyyəti haqqında elm» kimi nəzərdən keçirir*, bununla belə ritorikanın praktik tərəflərini mənimsəməyə heqiqətən kömək edən nəzəri kateqoriyalara da geniş yer ayırır. Başqa sözlə, *burada ritorika ritorik (və onunla bağlı olan məntiqi) əməliyyatların yalnız gündəlik danışmaq praktikası üçün daha zəruri olan hissəsini nəzərdən keçirəcək*.

Oxucu ona təqdim edilən ritorika variantının heç də «bütün ritorika»nı əhatə etmədiyini həmişə xatırlamalıdır: birincisi, bütün ritorika çox genişdir; ikincisi, ritorikanı üfüqi (genişliyi) baxımından bir dərslikdə əhatə etmək cəhdləri istənilən halda onun şaquli (dərindənlik) aspektindən əhəmiyyətli dərəcədə qisalmasına gətirib çıxara bilər. Bu ənənəvi nöqsanlardan qaçmaq üçün ritorika elminin məzmununu qəsdən bir qədər

məhdudlaşdırmış. Müəllifin fikrincə, həqiqətən zəruri olan kateqoriyaların seçim meyarı onlardan hər birini *izah etmək* və onun «işləmə» prinsipini *göstərmək*, daha doğrusu onun gündəlik danışığda istifadəsi üçün məsləhət verməkdir.

Görünür, hər şeydən əvvəl müəllifin bir qədər qərribə olan fikrini ritorikanın «köhnə konstruksiya»sını diskurs praktikası ilə, gündəlik danışığ ilə əlaqələndirmək istəyini əsaslandırmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl *natiqlik məharəti* problemləri ilə məşğul olan *klassik* ritorika sanki burada nəzərə alınmır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir çox müəlliflərin qənaətinə görə ritorika (geniş şəkildə həm klassik, həm də *müasir* ritorika) məhz gündəlik danışığda insanlara böyük fayda verə bilər. Məsələn, semiotika sahəsində (müasir ritorika semiotik elmlərdən biri hesab edilir) məşhur simalardan biri Y.M.Lotman deyir: «ritorizm» xüsusi olaraq mədəniyyətin hər hansı bir dövrünə məxsus deyil: «poeziya» /«nəsr» ziddiyyəti kimi «ritorizm»/«antiritorizm» ziddiyyəti də universal bəşər mədəniyyətinə məxsusdur». ¹ Bu isə o deməkdir ki, ritorika hər bir dövrdə lazımdır.

Bu deyilənlər, əlbəttə, özü-özlüyündə aydındır. Amma Y.M.Lotmandan yenə də sitat gətirməyə böyük məmununluğu ilə hazır olan müəllifin fikrincə, ritorika elm kimi nəinki müasir dövr üçün faydalıdır, həm də onu özündə əks etdirir: «Diqqəti ona cəlb etmək lazımdır ki, bütün bədii nitqin, bəzi hallarda isə – *ümumiyyətlə bütün nitqin* zəruri əlaməti olan məcazi mənada işlənən söz və ifadələrə az və ya çox dərəcədə istiqamətlənmiş mədəni dövrlər mövcuddur». ²

Müəllifin fikrincə, biz məhz belə dövrlərdən birində yaşayırıq. Y.M.Lotmanın «Ritorika» məqaləsi bu fikri dolayısı ilə bir daha təsdiq edir: «... *dünyaya yanaşmasının əsasında antinomiya və irrasional ziddiyyət duran mədəniyyətlər səciy-*

¹ Лотман М.Ю. Риторика. Изб. статьи в 3-х томах. Таллин, 1992, т.1, с.175

² Лотман М.Ю. Указ. соч., с.172

*yəvi olaraq məcaz mənada işlənən söz və ifadələrə meyl göstərir».*¹

Diqqətlə yanaşsaq, bu sözlərin əslində bizim «ziddiyyətli zəmanəmizin demək olar ki, tam mənzərəsini yaratdığını görə bilərik. Bizim dövrün də əksər ziddiyyətlərini həqiqətən aradan qaldırmaq mümkün deyil (yəni antinomikdir) və həqiqətən irrasional xarakter daşıyır».²

Bununla belə, bizim dərslük ən yeni tarixə dair dərslük deyil, bu səbəbdən gəlin indiki dövrün xarakteri haqqındakı fikirlərdən əl çəkək və e.ə. V əsrdən başlayaraq müasir dövrə kimi davam edən mərhələyə nəzər salaq (ümumiyyətlə müəllif bu dərslükdə həmişə həm klassik, həm də müasir ritorikanın müxtəlif konsepsiyalarına müraciət edəcək).

Ritorikanın elmi fənn kimi «rəsmi» yaranma tarixi e.ə. V əsrdən hesablanır. Bu, S.S.Lyuisin sözləri ilə desək, «kilsenin, Roma hüququnun, latın ədəbiyyatının tarixindən daha qədimdir». Ritorikanın «rəsmi» yaranması haqqında ona görə danışırıq ki, bundan çox-çox əvvəllər də müvafiq kateqoriyalar digər «mədəni regionlarda» - xüsusilə Hindistanda ətraflı şəkildə dəridən öyrənilirdi.³

Amma Avropa da klassik ritorika ilk dəfə Qədim Yunanıstanda yaranmışdır – məhz burada e.ə. V əsrdə ritorika haqqında ilk dərslük yazılmışdı.⁴ Ritorikanın inkişafının ən yüksək

¹ Лотман М.Ю. Риторика. Изб. статьи в 3-х томах. Таллин, 1992, т.1, с.172

² Bu sözlərdən heç bir şey anlamayan oxucuları bu dərslükdə dövrü mətbuatdan gətiriləcək nümunələri oxuyana kimi səbirli olmağa dəvət edirik. Birlikdə bu nümunələr bizim dövrü daha yaxşı xarakterizə edir.

³ Bu barədə daha ətraflı məlumat almaq istəyən oxuculara axırncı onillikdə nəşr edilən ən yaxşı kitablardan birini oxumağı məsləhət görürük: Гринцер П.А. Основные категории классической индийской поэтики. М., 1987

⁴ Buna dair bir qədər daha ətraflı məlumat verək: dərslük Sirakuzdan olan iki yunan tərəfindən yazılmışdı, 427-ci ildə (Platonun anadan olduğu il) isə natiq Qorqiy Siciliyadakı yunan koloniyalarında öyrəndiyi və o vaxta kimi eşidilməmiş olan gözəl və aydın danışmaq qabiliyyətini Afinada nümayiş etdirdi. Məhz Qorqiy ritorikanın banisi hesab edilir.

mərhləsi e.ə. III-II əsrlərə təsadüf edir. Bu dövr « ritorikanın atalarının » - Aristotel, İsokrat, Dionisi Qalihar-naslı adı ilə bağlıdır. Bizim eranın əvvəllərində isə ritorika qədim Romada daha sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə isə Siseronun və Kvintilianın traktatları daha məşhur idi.

Antik dövrün sonuna yaxın ritorika artıq normativ «qanun məcəlləsi» idi, yeni hamı onun tələblərinə əməl etməli idi». Orta əsrlərdə də ritorika xeyli inkişaf etmişdi. O, yeddi «əsas elmdən» biri hesab edilirdi. Makari, Feofan Prokopoviç, Lomonosovun ritorikaya dair dərslikləri sayəsində o, XVII əsrdən etibarən Rusiyada da geniş şəkildə öyrənilirdi.

XVIII əsrdə ritorika poetika və stilistika ilə qəti sürətdə əlaqələndirildi, nəticədə isə ritorika öz inkişafını dayandırdı və tənəzzül dövrü kimi qeyd edilir.

XIX əsr və XX əsrin I yarısı onun inkişafı tarixində ən pis dövrdür. Bu bərədə daha ətraflı danışmaq lazımdır, çünki məhz bu dövrdə ritorikaya dair əsas yanlış fikirlər yarandı və onların əksəriyyəti indi də mövcuddur.

Bu dövrün sonuna yaxın (XX əsrin 60-cı illəri) havada « ritorika virusu » hiss ediləndə ilk növbədə humanitar sahədə çalışan və ritorikanın « ikinci dəfə meydana çıxmasında » maraqlı olan alimlər ritorikanın əvvəllər necə olduğunu, tari-xen onun nəyə malik olduğunu və onun indi nəyə nail ola biləcə-yini, araşdırmağa başladılar.

Amma o zaman aparılan araşdırmalar elə də ciddi nəticə-yə gətirib çıxarmadı. Amma « ritorika virusu » nun artıq xeyli sayda elmi fənlərə nüfuz etdiyini, humanitar və təbiət elmlərinin tam yarısını, ilk növbədə stilistika, poetika, məntiq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, linqvistika, psixologiya, sosiologiya kimi elm sahələrini bu « xəstəlik » lə yoluxdurduğunu müəyyən-ləşdirmək mümkün oldu.

Amma bu elmlərdən heç biri bütövlükdə ritorikanı tam əhatə edə bilməmişdi. Daha dəqiq desək, *bütövlükdə* ritorika onlara hətta mane ola bilərdi: digər elmi bilik sahələrinə nüfuz edərək ritorika onların tədqiqat obyektlərində bir nizam-sızlıq yaradar və onları təhlükə altında qoyardı. Bu səbəbdən bu

elmler ritorikanın yalnız ayrı-ayrı kateqoriya və anlayışlarından istifadə edir. Elmi paradiqmanın tərkibindən götürülən bu kateqoriya və anlayışlar əlbəttə, formasını dəyişir və başqa şəkə düşür, bəzən isə onları hətta tanımaq belə çətin olur.

Məsələn, «sadə ritorika» poetika, stilistika və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə nüfuz edəndə məcazi mənada işlədilən söz və ya ifadələr, nitqi gözəlləşdirən obrazlı ifadələr, yeni fiqurlar beləcə formasını dəyişdi. Aydın məsələdir ki, bununla da *elokvensiya* (ritorikanın ənənəvi olaraq məcazi ifadə və fiqurları əhatə edən bölməsi) ilə əlaqə tamamilə qeyri-real oldu. Bir qədər sonra isə ümumiyyətlə məcazi ifadə və fiqurla adi nitq üsullarından bədii əbədiyyatın nitq üsullarına çevrildi: bununla da metafora, metonimiya, hiperbola, paralelizm, invensiya və s. təcridən məhdudlaşdırıldı.

Bu və ya digər fiqurdan istifadəyə dair nümunələr bundan sonra *bədii yaradıcılıq*, daha çox şer (nəzm) nümunələrini ifadə edir. Belə bir yalnız fikir yaranıb ki, guya şair fiqur vasitəsilə danışır:

Bu yanlış fikir həm fiqurlara – onları yalnız şer (nəzm) sahəsinə aid etməklə, həm də şairlərə – onları hər şeydən əvvəl fiqurlardan istifadə etməyə məcbur etməklə – çox zərər verib. Poeziya sanki fiqurlardan kənarında poeziya adlandırılmağa layiq deyil, fiqurlar isə sanki poeziyadan kənarında mövcud ola bilməz.

Bununla belə, poetika ritorikadan «sitat» gətirməklə, onun «fiqurlar vasitəsilə danışmaq haqqında» elm olduğunu sonrakı nəsillərə daim xatırladıb. Amma ritorikanın «fiqurlar vasitəsilə danışmaq haqqında elm» (və ya «gözəl danışmaq haqqında elm») olduğunu demək bağışlanılmaz səhvdir.

Amma ritorikaya gözəl danışmaq haqqında elm kimi tərifi verməyə hamı vərmiş edib. Bütün bu deyilənlərdən sonra nə qədər qərribə və paradoksal səslənsə də antik dövrdə də ritorika məhz belə təsəvvür edilirdi.

Antik dövrdə belə bir təsəvvürün həqiqəti tam düzgün «əks etdirməmədi»yini başa düşürdülər. Və bütün bunları aradan qaldırmaq üçün sadəcə olaraq natiqlik istedadı anlayışının

özü tədricən güclü dəyişikliklərə məruz qaldı (amma yaxşı tərəfə yox, daha çox pis tərəfə). Natiqlik istedadı adı altında – *sanki* ritorika ənənələrinə tam uyğun olaraq, amma *əslində* isə onunla ziddiyyət təşkil edəcək- «təmtəraqlı» nitqi nəzərdə tutmağa başladılar.

Əlbəttə, «məcazi mənada işlədilən sözlər kənardan fikrə daxil edilən xarici təmtəraq deyil, - onlar yaradıcı təfəkkürün mahiyyətini təşkil edirlər və onların işlənmə sferası incəsənətə nisbətən daha genişdir. Onlar ümumiyyətlə, yaradıcılığa məxsusdur» (Лотман М.Ю., с.169). Beləliklə, gözəl və aydın danışmaq qabiliyyətinin təmtəraqlı, fiqur və məcazi ifadələrlə zəngin nitq kimi şərh edilməsi ritorikaya ancaq ziyan gətirib: məhz «təmtəraqlı» nitq son nəticədə çox vaxt tənqidçilərin hücumuna məruz qalır; tənqidçilər «təmtəraqlı» nitqin əvəzinə dəqiq, hər cür təmtəraqdan uzaq nitqə üstünlük verirdilər. Amma əslində fiqurlarla zəngin plan nitq ilə (biz derslikdə bəzən bu *nitqi məcazi* və ya *fiqurativ nitq də* adlandıracağıq) *dəqiq* nitq arasında nə nəzəri, nə də tarixi baxımından heç bir ziddiyyət yoxdur.

Nəzəri məcazi nitq heç də dəqiqlikdən imtina etməli olmur: belə ki, demək olar ki, istenilən elmi tərif son nəticədə məcazi sözlərdən istifadə etməli olur (Bu ya təkçənin ümumiyyə yüksəldilməsi və ya ümuminin təkçəyə transformasiyası, ya adlandırmağın əvəzinə təsvir etməkdir, ya birinin digərinə proyeksiyasıdır və s. – bütün bu əməliyyatların isə ritorikada dəqiq adları var). Beləliklə bu elmi yalnız məntiqin bir sahəsi kimi hesab etmək lazımdır, yoxsa yox? – Bu hələ sual olaraq qalır.

Ritorikanın bütün inkişafı dövründə onun məntiq ilə həmişə tam normal əlaqəsi olub (bunu həm də qismən onunla izah etmək olar ki, eyni şəxs – Aristotel həm ritorikanı, həm də məntiq elmini ilk dəfə sistemləşdirənlərdən biri olmuşdur). Buna görə də məntiq elminin dildən dəqiq istifadəni ritorikanın isə qeyri-dəqiq istifadəni tələb etdiyini demək - eyni zamanda idrakın bu iki sahəsi arasında çoxdan mövcud olan əlaqələri qırmaq deməkdir. Y.M.Lotman bununla əlaqədar

olaraq yazır: «... ritorik tefekkürü səhv olaraq elmi tefekkürə qarşı qoyurlar. Ritorika həm elmi, həm də bədii düşüncəyə xasdır. Elmi şüurda iki sahəni ayırmaq olar. Birinci – ritorika yaxınlaşdırma, analogiya və modelləşdirmə sahəsidir. Burada irəli sürülən hipotezlər yoxlanılır, onlardan nəticələr çıxarılır, sübut və mülahizələrdə olan ziddiyyətlər müəyyən edilir. Elmi tefekkürün birinci – «Faust» - sferası tədqiqatın ayrılmaz tərkib hissəsidir və elmə məxsus olmaqla bərabər, həm də elmi cəhətdən təsvir edilir.

Həm elm, həm də incəsənət sahəsində yaradıcı tefekkür oxşar təbiətə malikdir və ümumiyyətlə, eyni şeyə – ritorik situasiyadan kənarda yaxınlaşdırılması mümkün olmayan obyekt və anlayışları yaxınlaşdırmağa – əsaslanır. Bu səbəbdən metaritorikanın yaradılması bütün elmlərin qarşısında duran vəzifədir, metaritorikanın özü isə yaradıcı tefekkür nəzəriyyəsi kimi çıxış edə bilər» (Лотман М.Ю., с.175-176).

Göründüyü kimi, ritorikaya belə yanaşmada o, yaradıcı tefəkkürlə bağlı olan elm kimi şərh edilir.

Tarixən ritorika heç də fiqurativ nitq haqqında elm olmayıb. Bundan başqa, ritorika daha çox dəqiq nitq haqqında elmə kimi qəbul edilirdi. Və elm tarixinə o, nitqi necə təmtəraqlı etməyi öyrədən təlim kimi deyil, *informasiyanı necə ötürməyi və qorumağı* öyrədən xüsusi bilik sahəsi kimi daxil olmalı idi.

Təəssüf ki, elm tarixi başqa cür yazılıb. Universal xarakter daşıyan və əvvəllər qarşıya qoyulan sualların əksəriyyətinə cavab verən ən qədim sistemli elmi fənlərdən biri – ritorika. Bütün zamanların ən gözəl özünü məhv etmə aksiyasını həyata keçirdi, yəni özünün başladığı tədqiqatlar dairəsini qapadı və bu dairedən tədqiqatdan – kənarda qaldı («... sonuncu nətiqlər intuiativ olaraq əldə etdikləri nəticələr qarşısında cəsarətsizlik nümayiş etdirdilər». Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаенберг Ж.М. и др. *Общая риторика*. –М., 1986, с.35).

Məsələ burdadır ki, ritorika həddindən artıq geniş vəzifələri: «şeylər dünyası» və «sözlər dünyası») arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterini hərtərəfli təsvir etməyi, başqa

sözle, predmetin sözə «transformasiyası»nın necə baş verdiyini göstərməyi – öz üzərinə götürüb. Nitqə bundan daha geniş və hərtərəfli yanaşmanı təsəvvür etmək olmaz: real gerçəklik və real olanın yenidən qiymətləndirilməsinin və dəyişdirilməsinin nəticəsi olan «verbal gerçəklik» klassik ritorikada bu qiymətləndirmə və dəyişdirməni həyata keçirən insanın mövqeyi baxımından maksimum tam izah edilir və ritorika bunun nəticələrini özündə əks etdirir. Beləliklə, «danışan insan» (homo loquens) bütövlükdə ritorika konsepsiyalarının diqqət mərkəzindədir.

Bu mənada ritorika predmetin sözə transformasiyası prosesinin *bütün* mərhələlərinə nəzarəti öz üzərinə götürüb.

Əvvəllər bu prosesi *klassik ritorikanın birinci hissəsi – invensiya* öyrənirdi. Bu hissədə gələcək məlumat üçün materialın seçilməsi qaydası dəqiqliklə nəzərdən keçirilirdi. Burada söhbət hər şeydən əvvəl «dil materialından» deyil, *real gerçəkliyin müxtəlif mövzularından* gedir ki, bu da bütün ən müxtəlif mövzulardan *seçilənləri* ehtiva edirdi. Seçim zamanı isə sonrakı tədqiqat üçün zəruri olanları digərlərindən *fərqləndirmək* lazım idi. Bütövlükdə tədqiqat iki səviyyədə gedirdi: birincisi, seçimdən kənar qalan «digər mövzular»la müqayisədə, və, ikincisi, tam sistem kimi içəridən aparılan tədqiqatlar.

İnvensiya danışan insana seçdiyi mövzulara dair *öz məlumatını sistemləşdirməyi*, onları o vaxta kimi mövcud olan digər məlumatlarla müqayisə etməyi və gələcəkdə hər hansı məlumatı ötürmək üçün onlardan hansının lazım olacağını *müəyyənləşdirməyi* təklif edirdi.

Başqa sözlə, ritorikanın invensiya hissəsi əsas diqqətini mövzuya ayırmaqla, *məlumatın məzmununu konkretləşdirir* və onun keyfiyyət baxımından üstünlüyünü təmin edirdi.

Klassik ritorikanın ikinci hissəsi – dispozisiya adlanır. Bu hissə artıq istifadə etmək üçün «hazır olan» mövzunu əhatə etməklə bərabər *onu anlayışa çevirir* və *digər anlayışlar sistemə daxil edir*. Anlayış *məntiqi* və *analoji prosedurların*

obyektinə çevrilir. Onlara tərif verilir, müxtəlif meyarlara əsasən bir-birindən fərqləndirilir, öz aralarında müqayisə olunur.

Dispozisiya danışanın öz fikrini düzgün anlayışlar vasitəsilə ifadə etməsini təmin etməli, onlardan *istifadə qaydalarına* nəzarət etməli idi. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif sui-istifadə hallarının qarşısı çoxsaylı qanun və qaydalarla alınır. Bu qaydaların pozulması isə *məntiqi cəhətdən* səhvlərə gətirib çıxara bilərdi.

Nəhayət, dispozisiya bütöv nitq prosesində *anlayışların ardıcıl işlənmə modelini* hazırlayır və məlumatın əvvəlindən axırına kimi bütöv nitq prosesində anlayışın qəsdən və ya qeyri-ixtiyari olaraq dəyişdirilməməsinə nəzarət edirdi.

Beləliklə, dispozisiya praktikasında əsas yeri *anlayış* tuturdu: dispozisiya danışanın anlayışlardan düzgün istifadəsini təmin edirdi.

Klassik ritorikanın üçüncü hissəsi – elokusiya danışana *məcəzi ifadənin* ən müxtəlif imkanlarından geniş şəkildə istifadə etməsinə şərait yaradırdı. Amma burada dispozisiyanın qaydalarına əməl etmək lazım idi. Elokusiya danışanın qarşısında *paraloqika sahəsi* vardır. Məntiqi baxımından səhv sayılan qaydalar burada yeni mənə kəsb edir: *məntiq qanunlarında neqativ istifadə* etmək və *onları paraloqikanın qanunlarına çevirmək* sözlərdə qeyri-adi, güclü mənə effekti yaradır.

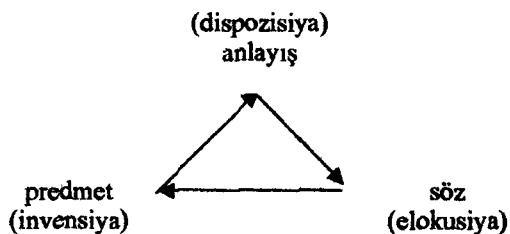
Bu effektlər çoxsaylı *troplar*, yeni, məcazlar (mənanın transformasiyası) və fiqurlar (strukturun transformasiyası) şəklində özünü göstərir. Təbii dilin geniş imkanlarından istifadə edən paraloqika məntiqi praktikanı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirib və onu zənginləşdirib. Təsədüfi deyildir ki, elokusiyanı üslub haqqında olan qədim təlim kimi qəbul edirlər: məhz burada *praktikada ordo naturalis* və *ordo artificialis*, daha doğrusu «təbii» qanunlara və «süni» qanunlara əsaslanan məlumatlar aydın şəkildə müqayisə edilir (əlbəttə, burada «süni» sözünü neqativ mənada qəbul etmək lazım deyil).

«Süni» qanunlara əsaslanan məlumat istifadə olunan dilin şəklini «dəyişərək» dilde ehtiva olunan imkanları tam reallaşdıran hər bir şəxsin mövcudluğunu tələb edir. Dilin bu

funksiyası müasir tədqiqatlarda dilin «ritorik» və ya «poetik» funksiyası adlandırılır. Biz, birinci termindən (ritorik funksiya) istifadə edəcəyik.

Elokusiya nəticəsində başlanğıcda götürdüyümüz predmet təbii yolla dəyişikliyə məruz qalır və *sözə* çevrilir: bu andan etibarən isə söz *verbal dünyanın* bir elementi kimi müstəqil həyat yaşamağa başlayır.

Beləliklə, real gerçəklik məlumatı, verbal gerçəkliyə transformasiya edilir, ritorika isə model nümunəsi kimi məsələn, linqvistikada geniş yayılmış semantik model nümunəsi kimi çıxış edir:

Amma burada ritorika bununla öz inkişafını dayandırma-yıb: onun aşağıdakı iki bölməsi tam nitqi dinləyicilərə necə çatdırmağı (yadda saxlayaq ki, ritorika öz diqqətini hər şeydən əvvəl şifahi nitqə yönəldib) və onu yaddaşda necə saxlamağı öyrədir.

Ritorikanın IV-cü bölməsi olan *aksiya* söylənilən nitqin ahəngdar və gözəl səslənməsini təmin edirdi. Ritorikada natiqin davranışı həmişə diqqət mərkəzində olub. Natiq «yaxşı görünməli», daha doğrusu auditoriyaya həm gözəl nitqi və davranışı, həm də öz xarici görünüşü ilə xoş təsir bağışlamalıdır.

Aydındır ki, bütün bunları nəzərə almayan natiq öz nitqi ilə bilməz. Aksiyanın qarşısında duran əsas vəzifə isə natiqə çıxış üçün ona əlverişli şərait yaratmaqdır. Buna görə də onun nitqi ahəngdar səs, yüksək intonasiya səviyyəsi və s. Baxımından ətraflı düşünülməli, başqa sözlə prosodiya, yəni vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların tələffüzü baxımından düzgün olmalı, kinetik (hərəkət) cəhətdən inandırıcı olmalı, daha doğ-

242544

rusu müvafiq jestlərlə müşayiət olunmalıdır. Natiq çıxışa hazırlaşarkən bütün bunları nəzərə alır.

Ritorikanın V-ci bölməsi *memoriya* (yaddaşın məşq etdirilməsi) adlanır. Burada «IV» və «V» şərti mənada işlənir və heç bir ciddi əhəmiyyət daşımır; aksiya və memoriyanın (birinci 3 bölmədən fərqli olaraq) asanlıqla yerlərini dəyişmək olar. Bu bölmə müəyyən *mnemotexnika* (hafizəni möhkəmlətmə üsulları) işləyib hazırlayır ki, bu da çıxış edənin yalnız operativ yaddaşına və ona məxsus ensiklopedik biliklərin cəminə deyil, həm də natiq söylədiyi nitqin bütün strukturuna nəzarət etməyə və zəruri hallarda (improvizasiya qaydasında) ona yaxşı məlum olan bilik sahəsindən hər hansı məlumatı çıxışına daxil etməyə imkan verən xüsusi materialın yadda saxlanması üsullarına arxalanması üçün imkanlar yaradır. Memoriyaya yiyələnməklə çıxış edən daima bildiyi məlumatlardan tez istifadə edə bilər və öz nitqini bu məlumatlar əsasında asanlıqla qura bilər.

Beləliklə, elmi aspektdən ritorikanın ən dəyərli cəhətlərindən biri onun *bütövlüyüdür*, yəni ritorikanın bölmələri ayrılıqda götürülən nizamsız birləşmələr deyil, əksinə onlar birlikdə tam, sistem yaradırlar.

Onların hamısı *persuasio* (yunanca, *peitho*) – bu sözü daha dəqiq *inandırma* kimi də tərcümə etmək olar – adlanan ümumi bir şeyə əsaslanırlar. Buna görə də ritorika çox vaxt *inandırma* və ya *inandırmaq haqqında elm* adlandırılır.

Ritorikaya ətraflı nəzər saldıqda aydın olur ki, ondan yalnız geniş kütlə üçün nəzərdə tutulan çıxışlar zamanı deyil, həm də ən müxtəlif situasiyalarda, məsələn, kiçik auditoriya qarşısında çıxış və ya iki dost arasında danışmaq zamanı və s. İstifadə etmək olar. «İnandırmaq» hər şeydən əvvəl müttəfiq tapmaq deməkdir.

Persuasio – klassik ritorikanın ən geniş yayılmış kateqoriyalarından biridir. Bu kateqoriyanın dəqiq sərhədini müəyyən etmək praktik cəhətdən mümkün deyil. Amma *persuasio* ilə bağlı olan bir neçə kateqoriyanın adını çəkmək olar.

Bu kateqoriyaların köməyi ilə konkret danışıqlarda inandırma prosesi həyata keçirilir. Əsasən 3 kateqoriyanın adı çəkilir:

- 1) loqos (logos)
- 2) etos (ethos)
- 3) pafos (rathos, pafos)

Loqos anlayışı ağıla əsaslanan inandırma üsullarını özündə ehtiva edir. Aristotel ritorikasını ümumiyyətlə həm də loqos- ritorika adlandırır. Burada məntiqi və analitik inandırma üsulları əsas yer tutur. Aristotel əsas iki inandırma üsulunu fərqləndirirdi: *sillogizm* (bütün qaydalar üzrə ümumidən təkcəyə doğru nəticə çıxarma) və *entimema* (nəticə çıxarma prosesinin tam həyata keçirilmədiyi məhdud sillogizm).

Onlar haqqında biz «Dispozisiya» bölməsində ətraflı danışacağıq. Amma əvvəlcədən onu deyək ki, entimema anlayışının özü gündəlik mübahisələrdən bizə əslində çox yaxşı tanışdır. Natiqlər real nitq praktikasında nadir hallarda məntiqi cəhətdən «xalis» əqli nəticələrdən istifadə edirlər. Onlar çox vaxt entimemalarla kifayətlənirlər (Beləki, «bu ritorika sahəsindəndir, sən bunu başa düşə bilmərsən» deyərkən, mən sənənin ritorika haqqında heç nə bilmədiyini nəzərdə tuturam. Amma həmsöhbətim mənim fikrimi bərpa edərək entimemanı «oxuya» bilər).

Etos anlayışı insanın davranış normalarına (o cümlədən nitq davranışı normalarına) əsaslanan inandırma üsullarını izah edir. Bu mənada Aristotelin fikrincə, çıxış edən insan dinləyicilər tərəfindən «ləyaqətli insan» kimi – sözün həm geniş, həm də dar mənasında (dəyərli fikirlər söyləyir, buna görə də onu dinləməyə dəyər) – qəbul edilməlidir. Natiqin şəxsi etik keyfiyyətləri onun məruzəsinin *bütün* məzmununa təsir göstərir və dinləyicilər *həmişə* natiqin etosunu özləri təsəvvür edə bilirlər. Çox zaman bütün bu amilləri nəzərə alan tənqidçilər natiqin nitqini qiymətləndirirdilər.

Etosun məlumatın məzmununa necə təsir göstərdiyini anlamaq üçün Danimarka yazıçısı və dramaturqu L.Xolberqin bir təmsilinə nəzər salmaq yaxşı olardı. Bu təmsildə Haciley-lək və qırğı gözəl nitq söyləmək uğrunda yarışirlar və Haciley-

lək qalib gəlir. Onların hər ikisinin nitqi çox yaxşı olur, amma Hakim onların hər ikisinin nitqini eyni dərəcədə yaxşı qiymətləndirməyin mümkün olmadığını deyir. Çünki bu nitqlərdən biri heç bir günahı olmayan Hacıleyləyə, digəri isə – yırtıcı quşa məxsusdur.

Pafos anlayışı duyğulara əsaslanan inandırma üsulları ilə bağlıdır.¹ *Pafosun* mahiyyəti odur ki, natiq dinləyicilərin hissələrinə təsir göstərməyi bacarmalıdır, bu isə natiqin qarşısında belə bir sual qoyur: O da dinləyicilərdə yaratmaq istədiyi hissələri keçirməlidirmi? Əgər o, bu hissələri keçirməlidirsə, onda bunu dinləyicilərin qarşısında «nümayiş etdirməsi» düzgündürmü?

Ritorika səmimi olmağı, *pafosu* «cilovlamağı» və onu qabartmamağı öyrədirdi. Ritorikanı yaxşı bilən natiq dinləyicilərdə lazımi olan hissələri yaratmağı bacarmalıdır və süni təsir bağışlamamalıdır. Buna nail olmağın çətinliyi bəşəriyyət tarixində «*pafos*» sözünün kifayət qədər qəribə tale yaşamasına səbəb olub. Onun nəticələrini bir tərəfdən süni heyəcan, özündən çıxma, dəbdəbəlilik, digər tərəfdən isə məsuliyyətli anlarda təmkin, ciddiyyət kimi qəbul edirdilər.

Loqos, *etos* və *pafos* kateqoriyalarından düzgün istifadə nitqin bütün üç aspektindən daima nəzarət altında olmasını şərtləndirirdi. Müasir dil ilə desək, ritorika əslində son nəticədə nitqin strukturuna həqiqilik («*loqos*» kateqoriyası), səmimilik («*etos*» kateqoriyası) və nitq davranışının relevantlığı («*pafos*» kateqoriyası) kimi yüksək qiymətləndirilən elmi meyarları daxil edirdi.

Yenidən qeyd edək ki, burada söhbət *klassik* ritorikadan gedir. O zaman başqa sahələr (məsələn, linqvistika və ya ədəbiyyatşünaslıq) müasir dövrdə olduğu qədər inkişaf etməmişdir. Bu səbəbdən ritorika sisteməlik elm rolunu oynamağa məcbur olub və nəticədə bütövlükdə bütün «danışığı» prosesini

¹ Bəzən *etos* və *pafos* arasındakı qarşılıqlı əlaqə bir qədər başqa cür təsvir edilirdi: *etos* adı altında xarakterin daimi xüsusiyyətləri, *paros* adı altında isə müvəqqəti xüsusiyyətləri, o cümlədən «qeyri-şüuri» emosional vəziyyəti (affektlər) başa düşülürdü.

öyrənib: insanın nitqindəki səslərdən tutmuş fikrin müəyyən formaya salması və auditoriyaya çatdırılması kimi hər şey onun tədqiqat sahəsinə daxil idi. Bu mənada *ritorika sistematik elm idi*, daha doğrusu özündə müxtəlif elmləri birləşdirirdi.

Bu elmlərin sonralar inkişafı «tam» və «məhdud» və ya «ixtisar edilmiş» ritorika variantlarının yaranmasına gətirib çıxardı, yeni onun ayrı-ayrı bölmələri üzrə məsuliyyəti yeni elmi sahələr öz üzərlərinə götürdülər. Ritorikanın tərkibində isə artıq adlarını çəkdiyimiz 5 bölməyə nisbətən daha böyük bölmələr formalaşmağa başladı.

Bu yanaşmaya görə ritorika əsasən aşağıdakı prosesləri:

- 1) düşünmə (fikirləşmə) prosesini;
- 2) mətnin qurulması prosesini;
- 3) onun nitq baxımından reallaşdırılması prosesi;

Daha sxematik şəkildə desək – «material» və onun «müəyyən şəkə salınması»nı («formallaşdırılması»nı) öyrənir.

Bu şəkildə «sxematikleşdirmə»ni həyata keçirən ritorika Platonun məşhur aforizminə (aydın *düşünən* aydın da danışır) uyğun olaraq iki iri bölmə ilə kifayətlənir. Klassik ritorikanın məşhur simalarından olan Siseron və Kvintilianın fikrincə, «*vis ingendi və soria dicendi*», və ya «*sapientia və «eloquentia»nı düşünmək bacarığı və danışmaq bacarığını*) fərqləndirmək kifayətdir.

Ritorikanın tərkibində bu iki «komponent»in fərqləndirilməsi onun sonrakı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ritorikanın bölmələrinin sayını ikiyə kimi azaltmaq imkanı bu bölmələrin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsinə də şərait yaratdı. Müasir ritorika adətən ya arqumentasiya nəzəriyyəsi «Perelman variantı»nda¹, ya invensiya və dispoziisiya (bəzən

¹ Yeni ritorikanın banisi X.Perelmanın fikrincə, ünvanlandığı auditoriya və mülhizə predmetindən asılı olmayaraq öyrətmə və ya inandırma məqsədi ilə söylənilən bütün mülhizələr arqumentasiyaya aiddir. Bax.: c.15

həm də aksiya və memoriya¹) şəklində, ya da yalnız elokusiya² şəklində təqdim edilir.

Ritorikanın ən maraqlı bölmələrindən biri olan *eloku-siyanın* bu baxımdan, bir qayda olaraq, nadir hallarda bəxti gətirir: bu sahədən olan məlumatlar ritorika dərsliklərinə salın-mır və ya minimum səviyyədə salınır. Amma məhz elokusiya bölməsində nitq üsullarının xarakterinə *vacib məqsədlərə çat-maqda* hansı üsulların *natiqə daha effektiv kömək* etdiyinə dair təsəvvürlər formalaşmışdı.

Məhz elokusiya bölməsində dinləyicilərə bilavasitə nitq ilə təsir göstərməyən üsullar öyrədilirdi: natiqin qarşısında ge-niş paraloqik imkanlar açılırdı və o, bu imkanlardan istifadə etməklə böyük uğurlar qazana bilirdi. Digər tərəfdən isə rito-rikanın məhz bu bölməsi sonralar bu elmə daha çox şübhələrin yaranmasına səbəb oldu. Ritorikanın tənqidçiləri elokusiyanın məsləhətləri «silahlanaraq» dil effektləri arxasında gizlənən mənasız dəbdəbəyə nümunə kimi məhz tropları (məcazi ifa-dələri) və fiqurları göstərirdilər.

Ritorika isə prinsipcə özünə heç bir şey ilə bəraət qazan-dıra bilməzdi, çünki elokusiya ayrıca mövcud olan elm sahəsi deyildi, o, ritorikanın tərkibinə daxil olan bölmələrdən biri idi (daha elokusiya ritorikanın tərkib hissəsi kimi bütövlükdə həm də ritorikanın qarşısında duran məsələləri həll edirdi). «Elo-kusiya» sözü «eloquor» feli ilə bağlıdır ki, bu da tərcümədə «mən fikir söyləyirəm», «mən danışırım» deməkdir. İlkin dövrdə ritorikanın ümumiyyətlə mübahisə, gündəlik məişət nitqi ilə heç bir əlaqəsinin olmamasına baxmayaraq, bu mənada onun faydalı ola biləcəyi çoxdan dərk edilmişdi.

Dünyagörüşü, ümumi təsəvvür baxımından elokusiyanın digər bölmələri ilə olan münasibəti kifayət qədər mürəkkəb

¹ Bununla bağlı ali və orta məktəblər üçün məsləhət görülən ən yaxşı dərsl-liklərdən biri aşağıdakıdır. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи// Современная риторика. Ростов-на-Дону. 1986

² «Altı belçikah»ın (Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинберг Ж.Н., Мэнге Ф., Пир Ф., Тринон А. Общая риторика. М., 1986) bu baxımdan ən yaxşı kitabına biz sonralar yenə də qayıdacağıq.

idi. Amma elokusiyanın tarixinə qısa nəzər salsaq aydın olar ki, bu bölmə adətən təsəvvür edildiyi kimi materialın yenidən işlənməsinin «üçüncü mərhələsi» deyil. Elokusiya invensiya və dispozisiya ilə birlikdə lap əvvəldən nitqin qurulması prosesində iştirak edir. O, məlumatı söz ilə ifadə etmək zərurəti yarananda, yalnız məlumatın müəyyən formaya salınması mərhələsində iştirak etmir. Məlumat ilk əvvəldən özündə nitq hadisəsini əks etdirir, daha doğrusu mövzu ətrafında müəyyən sistem təşkil edən söz və cümlələrdən ibarət olur.

Bu məlumatın hər şeydən əvvəl *nəyə* istiqamətləndiyi – mövzunun əsasən məntiqi cəhətdən izahı və ya onun təsvirində paralogikaya üstünlük verilməsi – isə başqa məsələdir. Belə seçim tamamilə realdır. Bu isə o deməkdir ki, ritorika insan təfəkkürünün sonralar elm tərəfindən öyrənilən əsas qanunauyğunluğunu duya bilməmişdi. Bu qanunauyğunluq yaxşı məlumdur və o deməkdir ki, insan təfəkkürü iki yarımkürəcikdən ibarətdir, daha doğrusu özündə aralarında uyğunluq olan iki hissəciyin müəkkəb qarşılıqlı təsirinin nəticəsini əks etdirir. Son dövrün elmi nailiyyətləri göstərir ki, bir yarımkürəciyin «dili»ni prinsipcə digərinin «dili»nə tərcümə etmək mümkün deyil. Amma bu «dil»lər eyni sistemin tərkibinə daxildir və onlar arasında mübadilə gedir. Bu mübadilə – ekvivalentliyin (bərabərliyin) qurulması prosesidir, yəni təfəkkür aktında onlardan biri digərini əvəz edir.

Bu qismən o deməkdir ki, təfəkkürü öyrənən elmlərin inkişafından çox-çox əvvəllər ritorika həm də bu «körpü»nü, yəni məntiqdən paralogikaya olan körpünü qurmağa başlayıb və bu sahədə böyük uğurlar qazanıb. Amma təəssüf ki, eyni uğurla öz tamlığını qoruyub saxlaya bilməyib.

Ritorika öz inkişaf tarixində tədricən öz tamlığını itirməyə başlayır. Ritorikanın yolu – paralogika sahəsində maraqların tədricən səhv salınması ilə nəticələndi. Ritorikanın diqqəti intuitiv olaraq daha çox elokusiyaya istiqamətləndi. Bundan isə daha çox invensiya ziyan çəkdi. Başqa sözlə desək «*necə* danışmaq» tədricən «*nə* danışmağa» nisbətən daha çox

əhəmiyyət kəsb etməyə başladı, ritorika isə cisimdən (res) sözü (verba) meyl etdi.

Elokusiyanın tarixən ritorikanın əsas sahəsi kimi təşəkkül tapması hər şeydən əvvəl siyasi səbəblərlə izah edilir: Roma respublikasında gözəl danışmaq bacarığı az qala vətəndaşların dövlət qarşısında olan vəzifələrindən biri kimi qəbul edilirdi. Bu respublikanın məktəb müəllimləri ritorikaya «rəhbərlik» etməyə başladılar. Dərsləri deklamasiya (bədi oxuma sənəti) üzrə keçirən müəllimlər qəsdən şagirdlərin diqqətini başlıca olaraq ritorik fiqurlara yönəldirdilər.

Nitq fiqurları auditoriyaya *dolayı* təsir formalarını özündə əks etdirirdi. Bu səbəbdən də onlar üzərində qurulmuş müləhizələri əslində məntiqə əsaslanan adi nitq üsullarının köməyi ilə şübhə altına almaq və ya inkar etmək mümkün deyildi.

Amma elokusiyanın vəzifəsi yalnız ona lazım olan fiqurları seçməkdən ibarət deyildi, həm də bu fiqurları harmonik sistemdə birləşdirmək idi. Danışq prosesində fiqurlar «görünməli» idi (daha doğrusu ilk baxışda diqqəti cəlb etməməli idi). Fiqurların «gözəllik» xatirinə sonradan nitqə daxil edilən mövzudan tamamilə kənar elementlər kimi qəbul edilməsinin aradan qaldırılması da vacib məsələ idi. Fiqurlar nitqin təbii tərkib elementi kimi çıxış etməli idi (sanki onlarsız nitq öz mənasını itirər).

Aydındır ki, fiqurları dərinləndirən öyrənmək həm prinsipce dildə onların yerini və funksiyalarını anlamağı, həm də konkret onlardan hər birinin digər bütün fiqurlardan fərqli «iş prinsipi»ni müəyyənləşdirməyi tələb edir. Bununla da təcrübəli nitqçi bütün fiqurlar sistemini yaxşı təsəvvür etməlidir.

Bir daha təkrar edək ki, ritorika heç bir zaman fiquru nitqə kənardan daxil edilən mövzu ilə heç bir əlaqəsi olmayan element kimi qəbul etməyib. Hətta ritorika yarandığı ilk dövrlərdə də fiqurlara üzvü tərkib hissəsi kimi baxılırdı. Dil (xüsusən də təbii dil) fiqurlarsız təsəvvür edilmirdi. Əvvəllər söhbət dildə sadəcə olaraq fiqurlardan istifadədən deyil, onları mümkün qədər effektiv işlətməkdən, onların vasitəsilə məlumatı daha dəqiq ifadə etməkdən gedirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq ritorika heç də yalnız qaydalara uyğun nitq davranışlarına icazə verən mühafizəkar elm deyildi. Ritorikanın konseptual idealarına görə qaydaların «pozulması» mümkündür və bu halları da ətraflı sürətdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Ritorikada eyni konsepsiyanın tərkibində məntiq və paraloqika ilə yanaşı mövcüddü, lakin bu mülahizəni həm məntiqin, həm də paraloqikanın köməyi ilə ifadə etməyə icazə verilməsi demək deyildi. İnformasiyanı sadəcə olaraq başqa cür ötürmək *mümkün olmadıqda* paraloqik üsullardan istifadə edilirdi.

Bütün bunlar isə sonrakı tədqiqatçılara dilin «ritorik funksiyası» anlayışını işlətmək üçün şərait yaratdı. Burada bu funksiyanın yalnız tərifini verəcəyik: *ritorik funksiya* adı altında *məntiqi üsulla ötürülməsi mümkün olmayan informasiyanı ötürmək üçün dildən paraloqik istifadə* başa düşülür.

Ritorikanın «invensiya xəttindən «elokusiya xətti»nə doğru meyl etməsini bu elmin tənəzzül etməsi kimi qəbul etmək lazım deyil. Hər bir elm öz tələbatlarından çıxış etməklə tədqiqat obyektini seçməkdə sərbəstdir.

Ritorika tam məlumat sistemi kimi vahid güclü düşüncənin məhsulu deyil: o, *tədricən* yaranıb və yalnız uzun müddət-davam edən təşəkkül tapma mərhələsindən *sonra* tam elmi konsepsiyaya çevrilib. Bütövlükdə proses ritorikanın hər bir bölməsinin tədricən ixtisaslaşması, hər bir bölmənin məqsəd və vəzifələrinin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar idi.

Elokusiya hər şeydən əvvəl «söz aləmi» ilə, daha doğrusu dilin yaradıcılıq imkanları ilə bağlı idi, təbii ki, ritorikanın daha səmərəli bölməsi kimi nəzərdən keçirilirdi. Əgər məntiq səhvlərin xarakteri və miqdarı həqiqətən kataloqa salınır və əgər belə demək mümkündürsə, ziddiyyətsiz təsvir edilirdisə – daha doğrusu pozulması məlumatın anlaşılmaz və ya yalan olmasına gətirib çıxaran bir sıra qaydalar şəklində təqdim edilirdisə – eyni paraloqizmlərdən kreativ istifadə zamanı mümkün effektlərin xarakterini və miqdarını söyləmək praktik cəhətdən mümkün deyildi.

Elokusiya heç bir zaman dispozisiya ilə ziddiyyət təşkil etməyib, əksinə, aydın süretdə ritorikanın bu iki bölməsi arasında ümumi cəhətlərin olduğunu göstərüb. Əslində *anlayış və mülahizələr arasındakı eyni münasibətlər* sadəcə olaraq «müxtəlif tərəflərdə» bir halda mənfi, digər halda isə müsbət keyfiyyətləri yaradır.

Digər tərəfdən dispozisiya və elokusiya *anlayış və mülahizələrlə eyni əməliyyatlara müraciət edirlər*: tədris etmə, müqayisə, məntiqi nəticə çıxarma yolu ilə birindən digərini əldə etmə və s. Birinci halda belə əməliyyatları yerinə yetirmək qadağan edilirdi, ikinci halda isə, əksinə, icazə verilirdi.

Aydındır ki, eyni hadisələr üçün müxtəlif, bir-birinə əks reylərin verilməsinə səbəb olan elm dəyişikliklərə məruz qalmalı idi: daxili parçalanmalar ilə üzləşən elm ya məhv olmalı, ya da transformasiya etməli idi. Belə faciəvi halın yaranmasının səbəbi, yəqin ki, ritorikanın nail olduğu qeyri-adi yüksək elmi səviyyə idi: onun etdiyi «kəşflər» deyəsən buddist təriqətinin «kəşfləri» idi. Əgər bir tərəfdən yalan və digər tərəfdən doğru olan arasında sərhəd yoxdursa, eyni hərəkətlər tamamilə əks nəticələrə, eyni zamanda tamamilə əks hərəkətlər eyni nəticəyə gətirib çıxarırsa, onda belə məntiqi qanunauyğunluğu inkişaf etdirmək təhlükəli olardı: son nəticədə belə qanunauyğunluğu təqdim edən elmin zəruri olması məsələsinin özü şübhə altında qalardı.

Beləliklə, məntiqi əməliyyatlar (daha dəqiq desək, məntiq ilə əlaqədar olan əməliyyatlar) məntiq sahəsinə meyl edir. Bu məntiqi əməliyyat ilə bağlı olan invensiya və dispozisiyanın ilk növbədə isə axırcının mövqeyinə əhəmiyyətli təsir göstərir, başqa sözlə ritorikanın ixtiyarında ancaq elokusiya qaldı. Dispozisiya ilə əlaqəsini itirən və indi bütövlükdə ritorika kimi çıxış edən elokusiya həm də **perspekuitas** (aydın düşünmək) və **aptum** (dilin məqsədəuyğunluğu) kimi kateqoriyaları dispozisiyaya güzəştə getməyə məcbur olur. **Puritas** (qrammatik düzgünlük) kateqoriyasının eyni şəkildə qrammatikaya güzəştə gedərək son nəticədə **ornatus** (bədiilik, gözəllik) bölməsi ilə kifayətlənməli olur.

Yalnız elokusiya ilə məhdudlaşmış ritorika hər tərəfdən hücumlara məruz qaldı, amma ritorikanın özünün qanunlarına görə hissəyə əsaslanaraq tam haqqında mülahizə yürütmək məntiq cəhətdən səhv idi. Elokusiya sonralar nə qədər «müstəqil» olsa da, o, ayrılıqda deyil, müəyyən elm sahəsinin *tərkibində* təşəkkül tapmışdı, daha doğrusu o, ritorikanın digər bölmələri, ən azı «İnvensiya» və «Dispozisiya» ilə əlaqələr sistemində qiymətləndirilməsi idi.¹

XX əsrin ikinci yarısında ritorika belə idi. Ritorikanın ikinci dəfə «yaranması» XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Məhz bu dövrdən etibarən ritorika çox perspektivli elm kimi qəbul edilir və sürətlə inkişaf etdirilir.

Ritorika öz tamlığını qoruyub saxlaya bilmədi: əvvəllər bu elmin tərkibinə daxil olan bölmələr indi ondan ayrılıb. arqumentasiya (invensiya və dispozisiya) nəzəriyyəsi kommunikasiya nəzəriyyəsinin tərkibinə daxil olub; elokusiya isə öz növbəsində işarə və işarə sistemlərinə dair elmin-semiotikanın tərkibindədir.

Müasir – «yeni», «ümumi» ritorikanın məsələləri müasir dövrdə əsasən tam təsvir edilmir,² Ritorika öz normativlik xa-

¹ Biz məhz belə edəcəyik, növbəti fəsillərdə – «İnvensiya», «Dispozisiya» və «Elokusiya»da – gündəlik nitq praktikasında «bütöv nitq yaradıcılığı» ilə əlaqəsi olan bu üç bölmə haqqında əsas məlumatları verəcəyik. Aksiya və memoriyaya isə qayıtmayacağıq: birinci, ritorikanın bu bölmələrinin hər ikisi yalnız şifahi nitq ilə, halbuki, şifahi və yazılı dil formalarını fərqləndirmək bizim üçün əhəmiyyətli deyil; ikincisi bu bölmələr haqqında nitq mədəniyyətinə aid dərsliklərdə ətraflı yazılır və bu sahədə ələ bir ciddi nöqsanlar hiss edilmir.

² «Köhnə» və «yeni» («ümumi») ritorikanın predmet sferası son dövrlərdə ətraflı şəkildə belə təsvir edilir: 1. «Ritorika» hər şeydən əvvəl antik və orta əsrlərin ədəbiyyat nəzəriyyəsinin terminidir. Terminin məzmunu üç müxalif yanaşmada aydınlaşır: a) «poetika – ritorika» müqayisəsində terminin məzmunu «poetik nitq bacarığından fərqli olaraq «nəsr ilə nitq demək bacarığı» kimi şərh edilir; b) «adi», təmtəraqsız, «təbii» nitqin – «süni», təmtəraqlı, «bedii» etdikdə, ritorika təmtəraqlı nitq, ilk növbədə isə natiqlik məharetini ifadə edir; v) «ritorikanı – hermenevtika»ni daha doğrusu «mətni yaratma elmi»ni – «mətn anlama elmi» ilə müqayisə etdikdə ritorika qanun toplusu, yaratma mexanizmi kimi şərh edilir. Onun

rakterini itirib, buna görə də müasir dərslərlərin müəllifləri tələbə auditoriyasına vermək istədikləri məlumatların həcmi və xarakterini özləri müəyyən edirlər.

Bu dərslərlərin səviyyəsi həm Rusiyada, həm də Avropada çox fərqlidir, amma ədalət naminə qeyd edək ki, Avropada « ritorika ənənəsi » Rusiyada olduğu kimi tam şəkildə aradan qalxmamışdı: ritorika Avropada « gənc nəsəl » öyrədilən stabil kurslardan biridir. Burada ritorika həm keçmişin adları və konsepsiyaları haqqında az-ox məlumat verməklə klassik ritorika tarixi daha doğrusu – sırf elmi aspektdə, həm də müasir ritorika, daha doğrusu sırf praktik aspektdən öyrədilir.

Müəllif bu dərsləkdə klassik (nəzəri) və müasir (nəzəri və praktiki) ritorikanı birləşdirməyə çalışıb: o, həmçinin « ritorika ənənəsi »ndə olan uyğunsuzluğu aradan qaldırmağa və müasir ritoriklərin məsləhət və rəylərindən faydalanmağa cəhd edib.

« texnoloji » və təsnifedici xarakteri və praktik istiqaməti buradan yaranır... 2. Müasir ədəbiyyat nəzəriyyəsində və semiotikada « ritorika » termini əsas üç mənada: a) linqvistik mənada – əla fraza (aydın tələffüz etmə) səviyyəsində nitqin qurulması qaydası, daha yüksək fraza səviyyəsində danışmanın strukturu kimi; b) « poetik semantikanı » - « ritorika fiquru » adlandırılan məcazi mənə tiplərini öyrənən elm kimi; v) tam semiotik tərəmələr kimi mətnlərin sosial fəaliyyətini və məndaxili əlaqələri öyrənən ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bir bölməsi – « mətnin poetikası » kimi – işlənir. Bu axırıncı yanaşma əvvəlkilərlə birləşərək müasir elmə « ümumi ritorika »nın əsasına nüfuz edir. (Лотман Ю.М., с.167)

II FƏSİL İNVENSIYA

İnvensiya (tərcümədə – ixtira etmə) *materialı əldə etmək və ilkin olaraq sistemləşdirmək bacarığıdır.*

Ritorikanın bölməsi kimi *invensiya nitqin mövzusu*, daha doğrusu danışığın *nəyin haqqında* getməsi ilə bağlı olan problematikanın işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.¹

Birinci fəsildə artıq qeyd etdiyimiz kimi, *invensiya* digər bölmələrə nisbətən «şeylər aləmi» ilə daha sıx bağlıdır və bu mənada əslində qeyri-nitq gerçəkliyindən nitq reallığına keçid təşkil edir. Beləliklə, materialın əldə edilməsi hər şeydən əvvəl real gerçəklikdən alınmış müəyyən sayda *faktların* nitq dövriyyəsinə daxil edilməsini nəzərdə tutur.

İstənilən danışan şəxs də məhz belə edir: onu məlumatlara müraciət etməyə məcbur edən motivasiyaları dildən kənardə axtarmaq lazımdır. Gündəlik reallıqda biz ətraf aləmin, fikrimizcə, lazım olan predmet və hadisələri haqqında danışırıq. Məlumatın inisiyasiyası (mənimsənilməsi) həmişə artıq əvvəlcədən həyata keçirilən predmet və hadisələr qurupunun seçilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, nadir hallarda mən kimdənsə nə haqqında sa danışmağı tələb edə bilərəm. Amma belə tələbin özü – hətta mən o qədər ağılsızam ki, bunu edirəm! – əslində bizim üçün (daha doğrusu həmkarım və mənim üçün), heç olmasa, hipotetik cəhətdən diqqət mərkəzində ola biləcək bir neçə predmetin olduğu deməkdir. Amma bu heç də mənim həmkarımı bu yolla «söz istehsalı»na dəvət etməyim demək deyil.

§1. «Gərçəklik fraqmentlə»rinin seçim motivləri

Gərçəklik fraqmentlə»ri – predmet və hadisələr əsasında gündəlik ünsiyyət zamanı nitq vasitəsi ilə qarşılıqlı əlaqələr

¹ Bu məsələlər ətraflı şəkildə dərslik kitabında (Клюев Е.В. Речевая коммуникация. М., 1998) izah edilmişdir, «Dispozisiya» və «Elokusiya» bölmələri ilə müqayisədə bu bölməyə az yer verməyimiz bununla izah edilməlidir.

yarandır. Bu fraqmentlərin seçim mexanizmi invensiya bölməsində birbaşa izah edilmirdi.

Məsələ buradadır ki, ritorika məhkəmə nitqinə meyl etməklə mühakimə usulunun tələblərinə uyğun gələn elm kimi formalaşmışdı.¹ Başqa sözlə, ritorikanın – «predmet sahəsi» (indiki halda – invensiya) əvvəlcədən çox dəqiqliklə göstərilmişdi. «Nə haqqında» danışmaq sualı beləliklə yaranmırdı.

Bununla belə danışanın dolayı yolla bu və ya digər «gerçəklik fraqmenti»nə müraciəti hər halda tipologiyalaşdırılıb (hadisə və ya şeylərin tipləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təmsil edən təsnifat aparılıb).

Müvafiq tipologiya fəlsəfinin əsasında yaranıb. Tipologiya marağı kimi kateqoriyaya əsaslanır. İnterest latıncadan tərcümədə «əhəmiyyət» deməkdir. Məhz bu mənə gerçəkliyin bu və ya digər obyektinə və ya hadisəsinə olan marağın öyrənilməsində əsas rol oynayır.

Neyə isə marağın olması əvvəllər cəmiyyət həyatında bunun «əhəmiyyəti»nin hiss edilməsi demək deyildi. Helvesinin «Ağıl haqqında» traktında yazılır: «Əgər fiziki aləm hərəkət qanununa tabedirsə, mənəvi aləm də maraqlar qanununa tabedir. Yer üzərində marağı bütün insanların nəzərində istənilən predmetin görünüşünü dəyişdirən ən mahir sehrbazdır». Bu qismən həm də o deməkdir ki, bizim etdiyimiz istənilən hərəkətin əsasında maraqlarımız dayanır.

Nitq fəaliyyəti haqqında elm olan ritorika şübhəsiz ki, nitq fəaliyyətinin səbəb kimi maraqlardan başqa heç bir şeyi qəbul edə bilməz. Ritorikanın yaranmasının ilkin mərhələsində bu və ya digər nitq fəaliyyətini yaradan müxtəlif növ maraqları

¹ Maraqlıdır ki, bir çox əsrlər keçəndən sonra linqvistik praqmatika və nitq aktları nəzəriyyəsi kimi müasir elmi fənlər də bu yolla gediblər, məhz hüquqi «şifahi nitqi» nümunə kimi götürüblər. «Qanun sahəsi»nə belə açıq-aşkar meyl təsadüfi deyil: məhz hüquq elmləri dildən daha konkret istifadəni tələb edir. Burada dildən istifadənin xüsusiyyətlərindən həqiqətən çox şey asılıdır. Amma həm ritorika, həm də müasir linqvistik elmlər üçün hüquqşünaslıq yalnız «start meydançası» kimi çıxış edir: daha «təmiz» dil strukturu sahəsindən onlar artıq dil baxımından o qədər də sistemli olmayan gündəlik nitq praktikasına miqrasiya ediblər (köçüblər).

da nəzərdən keçirməli olub. Amma bu növlər ətraflı sistemləşdirilməyib. Söhbət sadəcə olaraq genişlik səviyyəsinə görə maraqların fərqləndirilməsindən gedirdi. Bu təsnifatın əsas meyarı kimi ictimai, qrup və fərdi *maraq növləri* götürülürdü.

Məhz bu maraq növləri – onların nə dərəcədə ayrı-ayrı şəxslərə xas olmasından asılı olaraq – natiqin bu və ya digər mövzuların bölgüsü o vaxtdan başlanır.

Bəzən qeyd edirlər ki, antik dövrdə natiqlik sənət fərdi maraq kimi anlayışı qəbul etmirdi. Bu aspektdən natiqin söylədiyi nitq onun «özünün nitqi» deyildi. Amma bu tamamilə belə deyildi. Məşhur rus alimi A.F.Losevin sözləri ilə desək, antik dövrdə şəxs öz maraqlarını cəmiyyətin maraqları ilə çox yaxşı «əlaqələndirə» bilirdi. Bu səbəbdən də natiq «cəmiyyətin adından» danışanda *həm də* öz adından danışır. O zaman ictimai nitqin belə yüksək nailiyyətlər əldə etməsinin əsas sirri də məhz bu idi. Bəşəriyyət tarixində şəxsi maraqların ictimai maraqlarla daha yaxşı əlaqələndirilməsi sonralar baş vermədi.

Bu mənada klassik ritorikanın mülahizəsinə görə mövzu-ya müraciət həmişə sosial marağa əsaslanır. Natiq yalnız bu zaman müvəffəqiyyət qazana bilər.

Əgər bu mülahizəyə əsaslansaq, onda deyə bilərik ki, istənilən nitqin təsiri də həmsöhbətlərin maraqlarından asılıdır. Bu maraqlar kifayət qədər ümumi olmalıdır.¹ Mən ünsiyyət zamanı həmkarımı hər hansı mövzunun maraqlı olduğuna nə qədər inandırsam da, bu barədə arqumentlər gətirsəm də, mənim həmsöhbətimdə bu mövzuya kəskin maraq oyatmaq ehtimalı yenə də çox az olur.

Beləliklə, natiqi maraqlandıran mövzu heç olmazsa dinləyicinin də maraq dairəsinə daxil olmalıdır. Aydınır ki, mövzu

¹ Burada artıq qeyd etmək lazımdır: (bəlkə də bunu əvvəl etmək lazım idi) bu dərlikdə hər dəfə dinləyicilər haqqında söhbət gəndə yadda saxlamaq lazımdır ki, ritorika əsasən «danışanlar üçün elm» olub. Belə ki, ritorikanın nöqtəyi – nəzərindən dinləyicilərin maraqlarını yalnız şərti mənada müzakirə etmək olar. Amma dinləyicilərin olmasının vacibliyini (nitqi «boş yerə» söyləmir!lər) ritorika başa düşmüşdü. Bütün bunları nəzərə alaraq biz müasir ritorikada nəzərdə tutulduğu qədər dinləyicilərdən bəhs edəcəyik.

nə qədər az fərdi marağ daşıyarsa, mənim sərəncamında bir o qədər çox həmsöhbət olar və mənim söhbət üçün təsadüfən seçdiyim namizədin də bu mövzu ilə maraqlanmaq ehtimalı daha çox olar.

Amma bu qanunauyğunluq həqiqətən belə sadə formalaşsaydı, onda çox güman ki, invensiyaya ehtiyac qalmazdı: istənilən nətiqə ictimai, ən pis halda – qrup maraqlarına daxil olan mövzunun seçilməsini məsləhət görmək kifayət edərdi və bu zaman nətiqə uğur qazanmalı idi. Amma invensiya belə məsləhətlər vermir.

Bu hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, yuxarıda göstərilən qanunauyğunluq nitq rəbitəsinin səmərəli olmasını müəyyənləşdirmir. Məsələ belədir ki, ictimai marağın müşahidə edildiyi mövzu heç də həmişə nətiqə onun fərdi marağının mövzusu qədər aydın olmur. Əgər marağ dairəmə daxil olan mövzu barəsində mən saatlarla danışa bilərəmsə, ictimai marağın «mövzu»su, məsələn, ABŞ prezidentinin mənəvi siması haqqında mənim nitqim beş dəqiqədən artıq davam edə bilməz. Həmçinin bu beş dəqiqə ərzində hər hansı diqqətə layiq qiymətli fikirlər söyləyəcəyimə də şübhə edirəm.

Burada invensiya köməyə gəlir: o, fərdi və ictimai maraqları uyğunlaşdırır. İvensiya öyrədir: istənilən danışan müəyyən mövzu sahəsinə yiyələnməklə inandırmaq üçün *güclü informasiyaya* malik olur. Bu mövzunun ictimai maraqları ehtiva edən mövzular ilə müqayisədə hansı yeri tutduğunu müəyyənləşdirməkdir.

Beləliklə, danışmaq mövzusu kimi «*gerçəklik fraqmentlərinin seçimi məsələsi auditoriya seçimi məsələsinə çevrilir*». Belə ki, mənim fərdi maraqlarımı ictimai maraqlarla «*əlaqələndirmək*» imkanı azdırsa, onda mən *əvvəlcə* müəyyən qrup maraqlarını təmsil edən auditoriya və ya maraqları mənim *fərdi* maraqlarım ilə üst-üstə düşən həmsöhbətlər seçməliyəm. Məhz auditoriya mənim danışmaq «mövzum»un mövcud ola biləcəyi və ya bilməyəcəyi «*mühitə*» çevrilir. Deməli, mən danışmamışdan əvvəl auditoriya haqqında minimum təsəvvürə malik olmalıyam. Bu iş əslində həmin auditoriyanın mənim

üçün nə dərəcədə əlverişli olmasının dərk olunması deməkdir. İvensiyada mümkün olmayan situasiya yoxdur, o, istənilən fərdi marağı ictimai maraqla uyğunlaşdırma bilər. Burada invensiyanın xidməti yalnız məni başa düşən və mənimlə eyni maraqların daşıyıcısı olan bir-iki adamın tapılmasından ibarət deyil. O, məsələyə daha ətraflı yanaşır: *Danışığın mövzusu yalnız mənim üçün maraqlı olanda o, «yemək üçün yaramır».*

Kursivlə verilmiş qeyd bu halda məcazi mənada işlədilib; invensiya əslində bu zaman tam qüvvə ilə fəaliyyət göstərir. Bu məqamda mövzunun mənim üçün mövcud olan görünüşü əslində onun mənim üçün mövcud ola biləcək yeganə görünüşü deyil.

Burada sənin fərdi marağ dairəyə daxil olan mövzunu geniş «kütlə»lərə *sadə dillə* izah etməkdən, onlarda müəyyən marağ oymaqdan ibarət deyil; invensiya heç bir zaman öz qarşısına belə romantik məqsədlər qoymur. Burada «hiyləgərlik» auditoriyanı «yenidən tərbiyə etmədən» *mövzunun görünüşünü dəyişdirməkdən*, həm də auditoriyadan (onun üçün bu mövzu hələ mövcud deyil!) daha çox *özüm üçün* dəyişdirməkdən ibarətdir.

Bu tövsiyyənin məzmunu fərdi marağın sonralar «professional kretinizm (kəmağıllıq)» adlanan xüsusiyyətlərində gizli sürətdə şərh olunur. Artıq qədim zamanlarda müşahidə edilirdi ki, bu və ya digər mövzu ilə «əhatə edilmiş» insan mütləq həm də bu mövzu ilə bağlı olan fərdi stereotiplərin daşıyıcısı olur. Başqa sözlə, mövzu onun şüurunda birdəfəlik «müəyyənedilmiş» görünüşdə mövcud olur və yalnız dəfələrlə təsəvvür etdiyi şəkildə də xəyalında canlanır, başqa sözlə, burada zaman və məkanı, dinləyicilərin xarakterini və s. nəzərə almır. «Bu mənim üçün maraqlıdır» indi «bu ümumiyyətlə maraqlıdır» anlamına gəlir.

Təəccüblüdür, amma bu və ya digər dar bilik sahəsini yaxşı bilənlər, bir qayda olaraq, öz bilik sahələrini kənar şəxslərə çox pis təsvir edirlər. Bu insanlar praktiki olaraq onları maraqlandıran mövzunun məzmununu ifadə etmək iqtidarında olmurlar, və ya bu sahə onlar üçün «toxunulmaz», «müqəddəs»

olur. Bu isə həmin mövzunun xüsusi olaraq onun üçün tapılmış ifadələr vasitəsilə izah olunmasında təzahür edir.

Bununla belə aydındır ki, müxtəlif növ dinləyicilər üçün eyni mövzunun müxtəlif izah etmə üsulları olmalıdır. Müxtəlif növ dinləyicilər mövzuya müxtəlif dərəcədə maraq göstərirlər. İnvensiyanın ən məşhur «kəşfi»nə görə, *bu və ya digər mövzuya ictimai marağı, səviyyəsi hər şeydən əvvəl dərəcələrə bölünmə məsələsidir.*

Bunu necə başa düşmək olar? İctimai baxımdan maraqsız mövzular mövcud deyil – sadəcə olaraq dərəcələrə düzgün bölünməmiş mövzular var. Məsələn, mənə geniş *messa di voçe* maraqlandırmır, çünki mənim şəxsi həyatımda *messa di voçe* nəinki mənim maraq dairəmə daxil deyil, mən heç onun nə olduğunu da bilmirəm. Buna görə də mənə *messa di voçe* haqqında söhbətə dəvət etmək mənə çıxılmaz vəziyyətə salır. Bu dəvəti mən mövzuya fərdi marağım olması səbəbindən yox, sadəcə hər şeyi bilmək istəyinə görə qəbul edə bilərəm. Amma bu mənə ümumiyyətlə, *messa di voçe* haqqında söhbətə dəvət etməyin düzgün olmaması deməkdirmi? Şübhəsiz ki, yox.

Belə ehtimal var ki, məsələn, italyan belkanti *messa di voçeyə* nisbətən daha çox maraqlandırır: mən, heç olmazsa, bilərəm ki, italyan belkanti vokal üslubudur. Amma mənə italyan belkantının müzakirəsinə dəvət etməyin özü də təhlükəlidir: mən bu bilik sahəsindən xəbərsiz olduğumu əsas götürə və dəvəti qəbul etməyə bilərəm, italyan belkanti mənim həyatımda əhəmiyyətli rol oynamır. Deməli, belə çıxır ki, mənə italyan belkanti barəsində söhbətə dəvət etməyin heç bir mənası yoxdur? Cavab verməkdən qaçaq: yox, mənası var və bir qədər də irəli getməyə çalışsaq.

İnsan səsini imkanları problemi yenə də solumun nümayəndəsi kimi *ilk növbədə*, əlbəttə, narahat etmir. Amma bu problemin *ümumiyyətlə* mənim maraqlarım xaricində olduğunu demək düzgün olmazdı. Belə ki, mən səs köməyi ilə «edilən» hər şeyə dair məlumatı maraqla dinləyə bilərəm. Görünür, mən insan səsini imkanları haqqında söhbətə dəvəti qəbul edəcəm, düzdür, bu söhbət zamanı mənim ümumiyyətlə,

heç bir digər işim olmasa, yalnız bu halda mən dövəti qəbul edərdəm. Məni dövət edənin mənim həyatımda bu «bekarçılıq məqamının» nə vaxt yaranacağını səbrlə gözləməyi lazımdır-mı? Bu sualı da hələlik cavabsız buraxaq.

Özümüze belə bir sual verək: nə üçün məni, *müəyyən də-rəcədə olsa da*, insan səsinin imkanları maraqlandırır? Cavab aydındır: məni *ümumiyyətlə*, insanın imkanları maraqlandırır (bu mülahizəni isə izah etməyə, yəqin ki, ehtiyac yoxdur). Əlbəttə, bu o demək deyil ki, mən fikirləşmədən «gəlin insanın imkanlarını müzakirə edək!» deyəcəm, çünki məni ümumiyyətlə, konkret insanın, daha doğrusu, mənim təmsalımda insanın imkanları maraqlandırır (Əgər bu məqamda mənim üçün daha uyğun və maraqlı namizəd yoxdursa, bu məsələni biz kənara qoyacağıq).

Beləliklə, əgər o dərəcədə də əlverişsiz olmayan şəraitdə (məsələn, çıxmağa hazırlaşarkən metronun vaqonu deyil) mənə sual vverilsə ki, *mən çox sakit danışmağa başlayaraq, tədricən səsimi maksimum səviyyəyə kimi qaldıra və bundan sonra tədricən əvvəlki vəziyyətə qayıda bilərəm*, ya yox, onda mən məmnuniyyətlə bunu edərdim. Heç olmazsa idman marağı, daha doğrusu mənim buna nə dərəcədə nail ola biləcəyimi müəyyənləşdirmək xatirinə mən bunu edərdim. Əlbəttə, bu elə də uğurlu alınmazdı, amma bu şübhəsiz ki, *messə di voçeni* həyata keçirmək cəhdi olacaq; bu cəhddən sonra da *messə di voçe* mənim üçün tamamilə anlaşılmaz olmayacaq və belkədə daha maraqlı görünəcək.¹

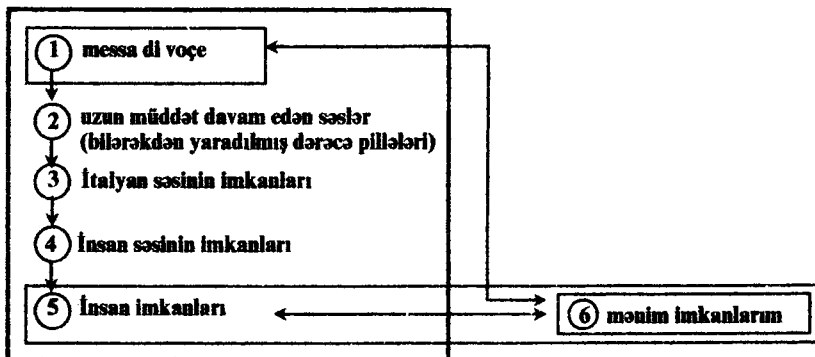
Haşiyəni oxuyana kimi *messə di voçeni* həyata keçirməyənlər yəqin ki, haşiyəni oxuyandan sonra bunu etdilər. Deməli, bu məsələni bitmiş hesab edib bir kənara qoya bilərik.

Gəlin *messə di voçe* yəni səsin pianissimodan fortissimoya kimi tədricən qaldırılmasını və yenidən tədricən geri qayta-

¹ Görünür, hər bir oxucunun bu abzası oxuyan zaman artıq *messə di voçeni* həyata keçirməyə çalışdığına dair dərsləyin müəllifinin mərc gəlməsi lazımdır deyil, amma onun fikrincə, belə insanları, hər halda tapmaq olar. Müəllifin özünə gəldikdə isə, o, artıq buna cəhd edib, amma uğurlu alınmayıb.

rılmasını nəzərdə tutan belkant üsuluna dair söhbət zamanı bizim əksəriyyətimiz ilə nəyin baş verdiyini anlamağa çalışsaq. Aşağıdakılar baş verib: mənim fərdi (düzdür, hər halda təsadüfi) marağının predmeti ictimai (ən azı, oxucu) marağının predmetinə çevrildi. Hətta mən, oxucularda bu *messa di voçenin* professional ifadə necə səsləndiyini eşitmək kimi qərribə bir arzunun baş qaldırdığını da güman edirəm.

Ümumiyyətlə desək, bizim nəzərimizdə tamamilə yad olan anlayış *ritorik (invensional) baxımından dərəcələrə bölündü*, daha doğrusu ardıcıl mərhələlər silsiləsi kimi göstərdi: *messa di voçe*

İnvensiyanın əsas məsləhətlərindən birini də bu təşkil edirdi: fərdi marağı ictimai maraqla «əlaqələndirmək» olar: danışan üçün lazım olan mövzu şaquli istiqamətdə dərəcələrə elə bölünür ki, o, *danışanın bilik səviyyəsinə uyğun olur, bundan sonra isə dərəcənin tələb olunan pilləsi (dinləyicilərin başa düşə biləcəyi) «iştirak edənləri nəzərə almaqla» üfuqi istiqamətdə konkret – verilmiş – nitq situasiyasına köçürülür* (bu köçürmənin texnikası haqqında növbəti paragrafda daha ətraflı danışacağıq).

Bu üsul əslində məsələn, «Moskvadan uzağa» qazma quyular haqqında material yazmaq üçün məzuniyyətə göndərilmiş professional jurnalistlərin hər birinə məlumdur. Jurnalist

yaxşı başa düşür ki, qazma quyular ictimai marağın predmeti deyil və qazma quyular ictimai marağın predmetinə çevirmək onun vəzifəsidir.

Bunun üçün yalnız bir yol var: oxucuların şüurunda qazma quyunun obrazını yaradan pilləni tapmaq.¹ Jurnalist belə pillənin tapılmasının həmişə *mümkün olacağını* və materialın qazanacağı uğurun isə bu pilləni nə dərəcədə düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılı olacağını *bilir*. Axı dərəcələrə bölünmə prosesindən sonra «ani prosedura» lazım olan pilləni oxucuların şüuruna köçürərkən həm müvəffəqiyyət qazana, həm də qazanmaya bilər.

Jurnalistin müəyyən etdiyi dərəcənin səviyyəsi, məsələn, bəzən kifayət etmir və ya əksinə, həddindən artıq yüksək olur. Birinci halda, oxucular həddindən artıq konkret olduğuna görə (məsələn, belkant haqqında danışanda) ikinci halda isə həddindən artıq abstrakt olduğuna görə (məsələn, insanın imkanları haqqında danışanda) mövzunu «qəbul etməyəcəklər». Bu hallardan heç biri ilə qarşılaşmamaq üçün invensiya taksonomik sxemlərə müraciət etməyi təklif edir.

§2. Taksonomiya

Beləliklə, məlumat zamanı haqqında danışılan «*gerçəklik fraqment*»lərinin seçimi hər şeydən əvvəl danışanın və dinləyicinin həmin fraqmentə olan birgə marağı ilə müəyyən edilir. Əgər birgə maraq fenomeni müşaidə edilmirsə, onda *danışanın fərdi marağının ictimai marağa dəyişdirilməsi qaydası* qüvvəyə minir. *Messa di voçe* ilə əlaqədar yuxarıda baxdığımız nümunədə «gerçəklik fraqmenti» ilə bağlı bütün zəruri məlumatlar danışanın əlindədir.

Amma, əlbəttə, belə ideal situasiya həmişə olmur. Ona görə ki, bizim istəyib-istəməməyimizdən asılı olmayaraq in-

¹ Əlbəttə, müəllif *messa di voçe* ilə olduğu kimi qazma quyusu anlayışı ilə də eyni əməliyyatı keçirə bilərdi, amma bu fikrindən daşındı. Çünki o, belkantı qazma quyudan yaxşı bilir. İvensiyanın məsləhətini yada salaraq danışan hər şeydən əvvəl yaxşı bildiyi sahəni müəyyən etməlidir.

vensional cəhətdən düzgün dərəcələrə bölünmə yalnız danışanın fərdi marağının onun müvafiq bilik sahəsində yaxşı hazırlığı ilə əlaqələndiyi halda baş verə bilər.

Təəssüf ki, bizi əhatə edən həтта ən adi predmetlərə dair bizdə olan məlumatlar bu predmetləri müzakirə etmək üçün tam kifayət etmir. Bunun səbəb isə antik dövrdən sonra tədricən danışanın taksonomiya (yunanca taxis – quruluş, nizam və nomos-qanun) – obyektlərin təsnifatının prinsip və qaydalı haqqında təlimdir – bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə itirməsidir.

Taksonomiyanın əsas anlayışı təsnifatdır (bəzən özü metonimik¹ cəhətdən «təsnifat» kimi izah edilir). Müasir anlamda «taksonomiya» sözü, təsnifat deməkdir. Bu isə obyektlərin ierarxiyasını (qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı asılılığını) göstərir. Amma taksonomiyanı (təsnifat haqqında təlimi) və təsnifatın özünü bir-birindən ayıraq.

«Təsnifat» sözünün özü də birmənalı işlənmişdir: o, həm təsnifat prosesini, həm də bu prosesin nəticəsini – konkret təsnifatı ifadə edir.

İkinci mənada «təsnifat» sözünün yerinə (konkret təsnifat, kataloq, siyahı) biz bəzən «taksonomik sxem» söz birləşməsindən istifadə edəcəyik.

Təsnifatın və ya taksonomik sxemin qurulmasına gəldikdə isə, bəşəriyyət əvvəllər bu sahədə elə də uğurlu nəticələr əldə etmirdi. Gerçəkliyi sistemə, daha doğrusu siniflərin, yarım siniflərin, qrupların və s. vəhdəti kimi göstərmək üçün real gerçəkliyi kifayət qədər yüksək səviyyədə öyrənmək tələb olunurdu (təsədüfi deyil ki, Darwinin növlər nəzəriyyəsi və ya Mendeleyevin kimyəvi elementlər sistemi sonrakı dövrlərin məhsuludur).

«Ritorikaya qədərki» dövrdə qədim təsnifat üçün edilən ilk cəhdlər tarixin yaddaşında qalıb.² X.L.Borxesin novellərinin

¹ Metonomiya haqqında «Elokusiya» bölməsinə bax.

² Yeri gəlmişkən, həmçinin «ritorika» dövründə «xüsusilə də kataloq və siyahılara böyük marağı ilə məşhur olan Orta əsrlərdə kifayət qədər qəri-

birində («Con Uilkinsin analitik dili») müxtəlif dövrlərin təsnifat problemi müzakirə edilir. Burada qədim çin taksonomiyalarından olan nümunələrə rast gəlmək mümkündür; novel qəhrəmanının taksonomiyası – ikimənəli, təxmini və uğursuz tərifləri doktor Frans Kunun «Səma imperiyasının faydalı birləşmələri» adlanan çin ensiklopediyalarından birinə aid etdiyi təsnifatı yada salır.

Bu qədim kitabda heyvanlar bölünür:

- a) imperatora məxsus olanlar;
- b) mumiylənmiş;
- v) əhliləşdirilmiş;
- q) südəmər (yenicə doğulmuş) heyvan balası;
- d) dəniz heyvanları;
- e) əfsanəvi;
- j) ayrı-ayrı itlər;
- z) bu təsnifata daxil olanlar;
- i) dəli kimi qaçanlar;
- k) saysız-hesabsız çox olanlar;
- l) başqaları;
- m) gül vazasını qıranlar;
- o) uzaqdan milçəyə oxşayanlar.

Bu qərribə qədim Çin təsnifatı (onun nə dərəcədə virtual olması və ya ümumiyyətlə, virtual olub – olmaması yalnız X.L.Borxesin özünə məlumdur) əslində taksonomiyanın bütün mümkün prinsip və qaydalarını pozur və səma imperiyasında dünyaya dair əvvəlki təsəvvürlərin bir nümunəsi kimi çıxış edir. Amma X.L.Borxese inansa, dünyaya dair təsəvvürlər sonralar da sistemli olmamışdır.

«Brüssel bibliografiya institutunda da xaos hökm sürür; orada dünya 1000 hissəyə bölünüb ki, onlardan:

- 262-ci papaya aid olan;
- 282-ci Roma katolik kilsəsinə aid olan;
- 263-cü Allahın Vücudu bayramına aid olan;

bə təsnifatlara rast gəlmək olar. Belə təsnifatların oxuması da təəccüb doğuran açıqlamalar vəd edir.

268-ci bazar günü fəaliyyət göstərən məktəblərə aid olan;

298-ci mormonizmə aid olanlar;

294-cü brahmanizmə, buddizmə, sintoizmə və daosizmə aid olan biliklər;

Orada qarışıq (müəkkəb) hissələr də öz əksini tapır, məsələn, 179-cu: «Heyvanlarla qəddar rəftar. Heyvanların müdafiəsi. Əxlaq baxımından intihar və duel. Əxlaqsızlıq və müxtəlif nöqsanlar. Ləyaqət və müxtəlif yaxşı cəhətlər».

Bu parlaq «nümunələr» bizə prinsiplər sisteminə dair təsəvvürlərin necə «müəmmal» olduğunu göstərir. Yeri gəlmişkən, tapdıqları manuskriptdən (qədim əl yazısından) zövq alan Kortasar qəhrəmanlarını da xatırlamaq olar; burada dünya rəng əlamətinə görə «hissə»lərə: qırmızı, qara, ağ ... («qara minerallar» və «qara tüklü heyvan» kimi həddindən artıq qəribə fəsillərlə birgə) ayrılıb. Rəngini müəyyənləşdirə bilmədikləri bütün şeylər üçün isə «pamps» sözündən istifadə edirlər («pamp minerallar» və ya «pamp tüklü heyvanlar»).

Əgər oxucu belə təsnifat növlərinin keçmişdə qaldığını düşünürsə, o, səhv edir. Müasir təsnifatdan bir nümunə gətirək: Nitq mədəniyyəti haqqında ən yeni kitabların birindən götürülmüş *mündəricatın bir hissəsi*. Mündəricatın janr etibarilə təsnifat olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. O, fəsillərdə, paraqraflarda və s. bəhs edilən məsələlərin siyahısını göstərməlidir. Məsələn, o, belə görünür:

§4. Mahir polemikaçıların davranışı.....	426
- səfeh adamlarla mübahisə etmə.....	428
- mübahisənin şahidləri varmı.....	428
- mübahisə iştirakçılarının fərdi xüsusiyyətləri.....	431
- Sokrat ironiyası.....	432
- Milli və mədəni adətlər	435

Paraqrafın adı əvvəlcədən göstərilməseydi bu məsələləri birləşdirən ümumi cəhəti tapmaq çətin olardı: «Mübahisənin şahidləri varmı», «mübahisə iştirakçılarının fərdi xüsusiyyətləri» və «Sokrat ironiyası» kimi məsələlərin paraqrafın adı ilə

aydın nəzərə çarpan əlaqəsi yoxdur. Axırncı məsələni özündə əks etdirən ifadə isə burada tamamilə başqa cür səslənir.

Sözün qısa müasir dövrdə taksonomiya sahəsində olan tərəqqi istənilən səviyyədə deyil. Şəxsi təcrübədən hamımıza məlumdur ki, neyisə təsnif etmək və hətta sistemləşdirmək asan məsələ deyil. Ona görə ki, təsnif hər şeydən əvvəl bir tərəfdən, bizi maraqlandıran obyektin əlamətlərinin strukturunu (əsas əlamətlər, ikinci dərəcəli əlamətlər, təsadüfi əlamətlər və s.), digər tərəfdən isə bu obyektin hansı daha geniş sinfə daxil olduğunu və özündə hansı yarımşinifləri ehtiva etdiyinə dair dəqiq biliklərin olmasını tələb edir.

Başqa sözlə, taksonomiya *dərəcələrin müəyyənləşdirilməsini* tələb edirdi elə «*taksonomik dərəcələr*» də adlanır və faktiki olaraq özündə düzgün dərəcələrə bölünməni, daha doğrusu sinfin sinfə ardıcıl düzgün daxil edilməni əks etdirir.

Hər bir sinif *takson*, daha doğrusu taksonomiyanın elementidir; onlardan hər biri üçün ümumiləşdirmənin müəyyən dərəcəsi xarakterikdir. Beləliklə, taksonlar vahid təsnifat prinsipi əsasında seçilir (Bu vahid təsnifat prinsipi məsələn, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz qədim çin ensiklopediyasında yox idi: orada çoxlu müxtəlif təsnifatlar üçün çoxlu müxtəlif əsaslar var idi).

Bu səbəbdən də ideal taksonomik sxem (təsnifat) – *bir-ölçülü sxemdir*, daha doğrusu vahid təsnifat meyarı əsasında qurulan sxemdir. Amma obyektlərin təsnifatı zamanı eyni vaxtda müxtəlif əlamətlər qrupunu nəzərə alan *çox ölçülü* taksonomik sxemlər də mövcuddur. Belə sxemlər *toposa* oxşayır (topos haqqında növbəti paragrafda danışacağıq).

Elmi *təbii* və *süni* taksonomik sxemlər fərqləndirilir. Onlar arasındakı fərq onlara verilən təriflərdən aydın görünür: *hər bir təbii taksonomik sxem özündə təsnif edilən obyektlərin həqiqi əlamətlərini ehtiva edir; hər bir süni taksonomik sxem isə kənardan daxil edilən təsnifat prinsipini nəzərdə tutur.*

Məsələn, insanı «*təbii*» olaraq təsnifatı canlı orqanizmlərin xətti üzrə (belə ki, əksəriyyətin fikrincə, insan canlı orqanizmlərin inkişafının ən yüksək mərhələsini təşkil edir), amma

«süni» olaraq sosial mövqeyinə görə (müdir-fəhlə və s.) aparılır: ikinci halda təsnifat prinsipi kəndən daxil edilir, daha doğrusu, bu əlamətlər insana «anadangəlmə» xas deyil. Maraqlıdır ki, təbii əlamətlərə əsaslanan təsnifat, bir qayda olaraq, özündə obyektlərin yeganə mümkün olan qrupunu əks etdirir, daha doğrusu məsələn, heyvanların təbii təsnifatına daxil olan pişik heç bir zaman sürünən heyvanlar qrupuna aid edilmir.

Təbii əlamətlər xüsusilə üzdə olana tez nəzərə çarpan əlamətlər əsasında təsnifatı qurmaq, süni taksonomik sxemə nisbətən sadə və asan görünür. Belə ki, süni taksonomik sxemdə, məsələn, müxtəlif növ ev ayaqqabılarını hansı əlamətə görə təsnif etmək haqqında əvvəlcədən düşünməyə ehtiyac yaranır. Amma praktikada hətta təbii taksonomik sxemi qurmaq da böyük zəhmət tələb edir.

Məsələ belədir ki, hətta biz söhbətin nədən getdiyini biləndə də (və ya bildiyimizi güman edəndə) bizim müvafiq təcrübəmiz olmur. Biz hər bir konkret halda bizə tanış olan «predmet»in *həqiqətən çox mühüm* əlamətlərini sadəcə olaraq təsəvvür etsək hər şey aydın olar: taksonomiyaya aid olan hər bir şeydə dəqiqlik (əslində predmet haqqında «mükəmməl» bilik) tələb edərək intensivləşməyə onun rolunu artırır.

Tələbə auditoriyasında uzun müddət işləmək mənə bu sahədə həmişə eksperimentlər keçirmək imkanı verib. Məsələn, mən bu və ya digər «predmet»in ən mühüm əlamətlərini (geniş mənada) saymağı xahiş edirdim və çox zaman kifayət qədər qəribə cavablar eşidirdim.

Sual:

Pişiyin əsas əlamətləri hansıdır?

Ümumiləşdirilmiş cavab (çoxlu ayrı-ayrı cavabların ümumiləşdirilməsi).

Pişik-tüklü (rəngi müxtəlif ola bilər), quyruqlu ev (bəzən də vəhşi) heyvanı olub dörd yumşaq pəncəyə malikdir, miyodayır, xoruldayır, insanlara deyil, evə öyrənir, gecələr görünür, südü xoşlayır, sudan qorxur.

Maraqlıdır ki, *həqiqətən mühüm olan* əlamətlərdən yalnız biri – «heyvan» bu ümumiləşdirilmiş cavabda öz əksini tapıb.

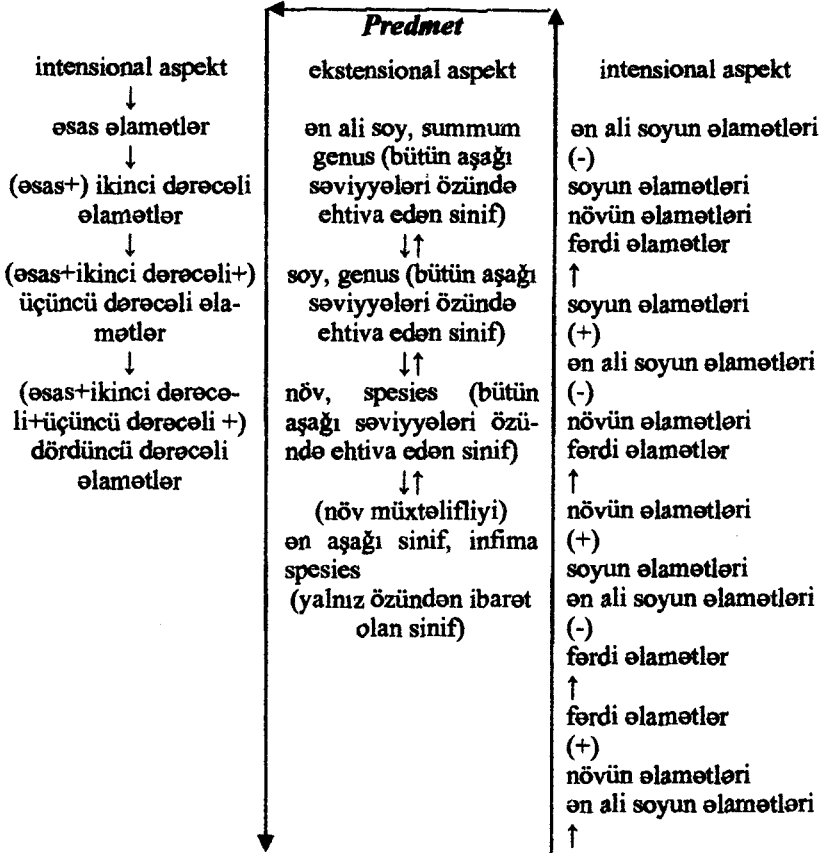
Digər əlamətlər qeyri-mühümdür, daha doğrusu «predmet» kimi pişiyi xarakterizə etmir. Ensiklopedik lüğətlər, məsələn (məhz lüğətlər predmetin mühüm əlamətlərinə əsaslanaraq onun hərtərəfli xarakteristikasını verməlidirlər) pişiyi *yırtıcı* (1), *məməli* (2), *pişikkimilər ailəsinə* (3) mənsub olan *heyvan* (4) kimi xarakterizə edirlər və çox zaman bununla da kifayətlənirlər, daha doğrusu dörd mühüm əlamət sadalayırlar. Bəzən bu əlamətlərə *yumru baş* (5), *elastik bədən* (6) və *yerimə zamanı çıxandığı caynaq* (7) da əlavə edilir.

Bu halda bizim qarşımızdakı «pişiyin taksonomiya» variantı, daha doğrusu, əslində «predmet dünyası»nda pişiyin tutduğu «yer»dir.

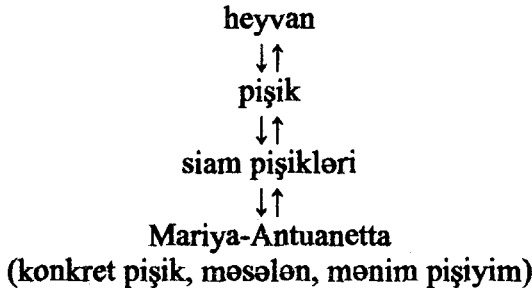
Amma predmet dünyasında bu və ya digər predmetin yerini və *həqiqətən* ona xas olan əlamətləri müəyyənləşdirməyi *necə* öyrənmək olar?

Dərk etmənin *taksonomik üsulu* bütün bu suallara cavabı nəzərdə tutur. Bu invensiya prosesini həyata keçirmək üçün tövsiyyə edilən üsullardan biri idi və danışanın onu maraqlandıran «predmeti» hansı «predmet»lərin tərkibində axtarmasını dərk etməsinə təminat verirdi. Bu dərk etmə üsulu *messa di voçeni* araşdırarkən artıq nəzərdən keçirdiyimiz «dərəcə pillə»lərinə əsaslanırdı.

Aydındır ki, aktual nitq situasiyasında asanlıqla istifadə edilən pilləni seçmək üçün danışanın sərəncamında taksonomik sxem olmalıdır. Taksonomik sxem digər predmetlərin tərkibində predmetin yerini göstərir, həmçinin mühüm və ikinci dərəcəli əlamətlərin cəmi kimi predmetin strukturunu nümayiş etdirir. Taksonomik sxem, məsələn, belə görünə bilər.

Kənardan müəkkəb görünməsinə baxmayaraq, məsələn, orta cərgəni belə göstərsək bu taksonomik sxem kifayət qədər sadə «oxunar»

Bizim qarşımızda Mariya-Antuanetta adlanan «predmet»in ekstensional (latınca extensio-genişlənmə) və ya *bir soydan olan növün* xarakteristikasıdır.¹ Aydındır ki, Mariya-Antuanetta beləliklə, *ardıcıl* olaraq aşağıdakı bütün siniflərə:

- *cinsə* (siam olaraq);
- *soya* (pişik olaraq);
- *ən ali soya* (heyvan olaraq) – *daxildir*.

Amma məlum məsələdir ki, Mariya-Antuanetta özündə daxil olduğu sinfin bütün əlamətlərini *ehtiva etmir*, daha doğrusu:

(*cins*) siam pişiyi olaraq eyni zamanda həm də sibir pişiyi olmur;

(*soy*) siam pişiyi olaraq eyni zamanda həm də toyuq olmur;

(*ən ali soy*) heyvan olaraq eyni zamanda həm də çiçək olmur.

Beləliklə, «dünya»nın hissələri ilə müqayisədə Mariya-Antuanettanı tam şəkildə «dünya»nın bir hissəsi kimi (ekstensional) xarakterizə etmək olar, yəni onu *sadə element kimi* mürəkkəb təmin tərkibinə daxil etmək mümkündür. Amma Mariya-Antuanettanı *intensional* (lat. intensio - güclənmə), daha doğrusu *mürəkkəb tam kimi* də xarakterizə etmək olar. Bu baxımdan Mariya-Antuanetta:

- *fərdi əlamətlərə* (məs., şıltaqdır!);
- siam cinsinin *növ əlamətlərinə* (məs., yumşaq tüklü);
- pişiyin *soy əlamətlərinə* (məs., yumru baş)
- heyvanların *ən ali soy əlamətlərinə* (məs., hazır üzvü birləşmələrdən qida maddələri alır) – malikdir.

Qeyd edək ki, Mariya-Antuanetta sinif kimi maksimum

¹ Bu dərəcələrə bölgü ətraflı deyil: bir çox mərhələlər (yırtıcılar, məməlilər və s.) buraxılıb. Məs., «pişik» və «heyvan» arasındakı boş yerlərdən birində «pişikkimilər ailəsi», «Mariya-Antuanetta» və «Siam» arasında isə Siam cinsinin növlərindən biri, məsələn, cənubi-siam pişiyi dayana bilərdi. Bununla belə bu mərhələlərdən buraxılır; məqsədimiz «mərhələlərin» miqdarının dərəcələrə bölgünün təfərrüatından asılı olaraq, müxtəlif şəkildə göstərilməsinin mümkünlüyünü nümayiş etdirməkdir.

miqdarda əlamətlərə malikdir, halbuki Mariya-Antuanetta bütün əlamətləri ilə birgə digər siniflərə daxil deyil. Məsələn, heç də bütün heyvanlar:

- pişik;
- siam pişiyi;
- şiltaq siam pişiyi deyillər.

Burada isə qəribə *taksonomik qanunauyğunluq* fəaliyyət göstərir. Bu qanunauyğunluğu bilmədən invensiya prosesini uğurla həyata keçirmək mümkün deyil. Qanunauyğunluq: *predmet məzmunca nə qədər geniş götürülsə, onu ictimai marağın predmetinə çevirmək də bir o qədər çətin olar*. Buna görə də fərd kimi Mariya-Antuanetta haqqında bir qədər az, pişiyin nümayəndəsi kimi daha az, heyvan kimi isə demək olar ki, heç bir şey danışmaq mümkün deyil.

Bu səbəbdən də həmişə yadıımızda saxlamalıyıq: «*dinləyicilərin düşüncələrinə təsir göstərmək*» heç də «*ictimai marağ sahəsinə daxil olmaq*» demək deyil.

Ümumi mövzular ətrafında edilən söhbətlər adətən maraqlı olmur; «Mənim Mariya-Antuanettam necə də şiltaqdır!» mövzusunda edilən söhbət buna marağ göstərən elə də böyük auditoriyanı əhatə edə bilməz.

İnvensiya dinləyicilərə *bir tərəfdən, həddindən artıq dar mövzular* (Mariya-Antuanetta, qazma quyu, messa di voçe), *digər tərəfdən isə, həddindən artıq geniş mövzular* (bütün pişiklər heyvandır) təqdim etməməyi məsləhət görür. Birinci hal sanki «bağışlayın, heç nə aydın deyil», ikinci hal isə «təşəkkür edirəm, hər şey onsuz da aydındır» modelini nəzərdə tutur: hər iki modelin səmərəsiz olduğu aydındır.

«Qızıl sərhədi» gözləmək lazımdır. Amma təəssüf ki, məsələ belə asanlıqla həll edilmir. Məsələn, messa di voçeyə dair mövzunu qurmağa çalışsaq:

mövzu:	mövzu
« <i>messa di voçe</i> »	« <i>insanın imkanları</i> »
- son dərəcə konkret	- son dərəcə abstrakt
- son dərəcə dar	- son dərəcə geniş
- maksimum əlamətlərə	- maksimum əlamətlərə

malikdir

malikdir

Nə üçün «insanın imkanları» mövzusu birbaşa, «*messia di voçe*» mövzusu isə dolay yolla ictimai marağa səbəb olur?

İnvensiyanın bu suala verdi cavab belədir:

Messa di voçe mövzusu dilin daşıyıcısının adı, yeni gündelik təzaurusundan (lüğətindən) *kənarda*, insanın imkanları mövzusu isə – dilin daşıyıcısının təzaurusu *çərçivəsində* yerləşir. Mövzu ilə əlaqədar olaraq (həm də dinləyiciləri nəzərə almaqla) həyata keçirilən istənilən əməliyyatlar onların təzaurusu çərçivəsində olmalıdır. Deməli, mövzu nə qədər konkret (dar, maraqlı) olmasına baxmayaraq, əgər dinləyicinin təzaurusu kənarında yerləşərsə, onun dinləyicinin düşüncələrinə təsir etmək ehtimalı çox azdır, daha doğrusu bu mövzudan istifadə etmək lazım deyil.

O, yalnız dinləyicinin təzaurusunun həcminə əsaslanmalıdır və bu təzaurusun tərkibində özü üçün lazım olan *istinad nöqtəsini* tapmalıdır. Hətta birbaşa olaraq dinləyicinin təzaurusunun yeni anlayışlarla doldurulması məsələsi də belə həll edilir, daha doğrusu kənardan anlayışlar «əlavə edilmir», həmin təzaurusun tərkibində müvafiq «ehtiyacı» ödəyəcək korrelyatlar (bir-birinə münasibəti olan anlayışlar) axtarılır.

Əgər vəziyyət belədir ki:

1) artıq dinləyicilərin təzaurusunun tərkibində mövcud olan ümumiyyətlə insanın imkanları anlayışı onlarda canlı maraq oyatmaq üçün onlar üçün həddindən artıq abstrakt səslənirsə;

2) bu ümumi anlayışı yalnız *messia di voçe* – invensiya baxımından perspektivsiz hərəkət istiqamətində (təkrar dərəcələrə bölmə vasitəsilə, amma bu dəfə əks istiqamətdə) konkretləşdirmək prosesini həyata keçirmək mümkündürsə;

onda ümumiyyətlə, insanın imkanları anlayışını konkretləşdirmək üsullarını başqa cür tapmaq lazımdır.

Aydındır ki, belə geniş anlayışı praktiki olaraq istənilən istiqamətdə konkretləşdirməyə başlamaq olar, çünki insanın imkanları çoxsaylı və müxtəlifdir. Belə ki, məsələn, «insanın əmək qabiliyyəti» və ya «insanın yeməksiz və susuz yaşamaq

bacarığı» istiqamətində mövzunu konkretləşdirmək olar... Amma konkretləşdirmənin bu istiqaməti də praktiki olaraq bizə lazım deyil: onlar bizi yalnız messa di voçedən kənarlaşdırır.

Belə şəraitdə invensiya ümumi anlayışı konkretləşdirmənin *tamamilə yeni xüsusi növünü* təqdim edir. Bu auditoriyanın şəxsi keyfiyyətlərinə müraciət etməni nəzərdə tutur. Bu gün biz belə növ konkretləşdirmənin *intimizasiya*, daha doğrusu *predmetin/anlayışın dinləyicilərə yaxınlaşdırılması* adlandırırıq. Başqa sözlə, invensiya eynilə *insanın* imkanları anlayışı ilə işləməyi nəzərdə tutur, amma insan anlayışı burada iştirak edənlərə tətbiq edilir və *sizin* imkanlarınız müzakirə edilir.

Bunun texnikası izah olunandan sonra bir neçə modeli nəzərdən keçirək; yəni invensiyanın şəxsi marağı predmetini ictimai marağın predmetinə taksonomik üsulların vasitəsilə necə çevirdiyinə baxaq.¹

1. Xüsusi anlayış →	← ümumi anlayış yol	
Şir bürcüdə	ulduzlar (← göy cisimləri)	qoroskop
Requius ulduzu		«Əgər sizdən kimse ha-kimiyət istəyi ilə ana-dan olunsa...»
→	←	
2.		
affrikat (iki samitin birləşməsindən alınan səs)	(samit səslər ←) dil	yerli dialekt
→	←	«Əgər sizdən kimse «ana» əvəzinə «ciyi» deyərsə...»
3.		
Maksvell düsturu	(elektromaqnit sahəsi ←) elektrik	maqnit qasırğası
→	←	«Əgər sizdən kimse dəhşətli baş ağrısı və ya ürək ağrısı ilə yuxudan oyanırsa»

¹ Xüsusi anlayış (1) adı altında dinləyicilərin düşüncələrinə «köçürülməsi» lazım olan anlayışlara, ümumi anlayış (2) adı altında isə – xüsusi anlayışın (1) «dinləyicilərə məlum olan» anlayışa kimi dərəcələrə bölgüsünün nəticəsini «yol» anlayışı deyəndə (3) isə – «iştirak edənləri» nəzərə almaqla ümumi anlayışı (2) intimizasiyasının nəticəsini nəzərdə tuturuq.

Aydın görünür ki, predmetin/anlayışın intimizasiya üsulu hər bir konkret halda əslində, əgər belə demək mümkündürsə, «yerli xüsusiyyətlər» nəzərə alır (daha doğrusu yuxarıda deyildi ki, *konkret nitq situasiyasının* parametrlərini nəzərə alır). Aydın ki, anlayışlarla işin hər iki «tərəfi» (taksonların qurulması və dərəcələrə bölmənin nəticələrinin intimizasiyası bir-birindən asılı üsullardır, onlardan heç birini «məhdudlaşdırmaq» olmaz).

Həmçinin aydın görünür ki, xüsusi olaraq «ritrik məharət» hər şeydən əvvəl intimizasiyanı həyata keçirmək bacarığıdır: taksonomiya daha çox məntiqi proseduru xatırladır (məntiqin bir hissəsi kimi o, bu gün də öyrənilir).¹

Bununla əlaqədar olaraq gətirilməsi lazım olan axırncı taksonomik nümunə – müəllifin məktəb praktikası ilə bağlıdır (müəllif məktəbdə Pifaqor teoreminin öyrədilməsində iştirak edib). Riyaziyyat müəllimi lövhədə «ev» və «kinoteatr»ın təsvir edildiyi şəhər planının bir hissəsini göstərdi. Evdən kinoteatra gedən «rəsmi» yol bir-biri ilə düz bucaq təşkil edən iki küçədən, «qeyri-rəsmi» yol isə – birbaşa, yəni «küncə» dönmədən boş yerdən keçir.

- Əgər kinoya gecikmədiyiniz hansı yolla gedərdiz? - riyaziyyat müəllimi soruşur.

- Əlbəttə, boş yerlə – deyə sinif cavab verir. – bu yol daha qısaadır!

- Bəs, nə üçün qısaadır?

Heç kim suala cavab vermir və müəllim özü sualın cavabını deyir: «çünki dünyada Pifaqor teoremi mövcuddur».

Müəllif indiye kimi bu epizodu xatırlayır; bu onun şahidi olduğu intimizasiya prosedurunun ən yaxşı nümunələrindən biridir.

Taksonomiyaya aid yalnız axırncı qeyd qalıb. Ardıcıl yerinə yetirilmiş dərəcələrə bölmə üsulunun (təkcədən ümumiyyə və ya əksinə hərəkətin) nəticəsini özündə əks etdirən takso-

¹ Məlumatların hipotetik başlanğıcından seçilmiş fraqmentlərə gəldikdə isə onlar «tipik nitq gedişlərinin» məzmununu şərh edir; bu bərdə növbəti paraqrafda («Topika») bəhs edəcəyik.

nomik sxemlər heç də bütün məlumatı göstərməklə əlavə yüklənməli deyil. Daha doğrusu, invensiya danışandan nitqdə taksonomik sxemin ətraflı (izahlı) təsvirini tələb etmir. Taksonomik sxem daha çox *çixışa hazırlıq mərhələsi, danışanın müvafiq «gerçəklik fraqmentləri»nə dair öz biliklərinin sistemləşdir-məsi mərhələsi kimi lazımdır.*

Bu səbəbdən də taksonomik sxemlər *oriyentirlər*, özünə-məxsus istiqamətləndirici ulduzlar kimi çıxış edir ki, onlara da diqqət yetirmək lazımdır; amma tək-cə bu sxemlərlə heç neyə nail olmaq olmaz. Başqa sözlə, pişik haqqında danışan heç də usandırıcı bir şəkildə onun bütün əlamətlərini sadalamalı deyil – onlardan birini nitq zamanı deməmək də olar. Amma bu əlamətləri *bilmək* (və zərurət yaranarsa demək) lazımdır.

Yaxşı rəssam hətta ifrat avanqardizmin tərəfdarı olsa da, «məktəb»ə görə (daha doğrusu klassik rəsm əsərini çəkmək *imkanlarına* görə) tanındığı kimi, yaxşı natiqdə onun nitqində ilk baxışda çox gözə çarpmayan düzgün taksonomik sxemlərinə görə, məsələn, «dünyanın quruluşuna» dair danışanın düşüncələrinin tam və sistemli olduğunu təsdiq edən ümumi təsəvvürlərinə görə tanınır.

Başqa sözlə, ritorikanın bölməsi kimi invensiya danışanın öz nitqində taksonomiya qanunlarını nəzərə almasına ciddi şə-kildə nəzarət edir. Yalnız beləliklə həm də mülahizələrin əha-tə etdiyi «mövzunun mükəmməl olmasını» təmin etmək olar.

§3. Topika

Taksonomiyaya əsasən invensiyanın məlumatın verilmə-sinə dair irəli sürdüyü tələblər heç də hədsiz dərəcədə çox de-yil. Amma asanlıqla başa düşmək olar ki, bu tələbləri hər bir halda yerinə yetirmək mümkün deyil: son nəticədə biz yalnız fərdi maraq dairəmizə daxil olan predmetlər haqqında deyil (hətta bu predmetlərə dair bizdə heç bir taksonomik çətinliklə-rin yaranmayacağını güman etsək də, həm də bizə kənardan «zorla qəbul etdirilən» predmetlərə dair də məlumatlar veririk.

«Sifariş edilmiş» nitq və ya tapşırılmış mövzulara dair məlumatların verilməsi halları ritorikaya yaxşı məlumdur. Tə-

əssüf ki, artıq keçmişdə də danışanlar onların fərdi maraqlarının predmetlərinin məzmunu şərh edən məlumatlarla kifayətlənə bilmirdilər: onlardan ictimai maraqa kəsb edən mövzulara dair də məlumatlar tələb edirdilər.

Təbiidir ki, belə hallarda nətiq heç də həmişə ona «sifariş edilən» və ictimai maraqa kəsb edən istənilən mövzu ətrafında asanlıqla çıxış edə biləcəyini dəyə bilməzdi. Müxtəlif xarakterli materiallara müraciət etmək bacarığı, əlbəttə, tədricən yaranırdı, amma bir sıra hallarda kənardan «dəstək» olmasa vəziyyətdən çıxmaq kifayət qədər çətin olurdu. Belə kənardan olan dəstək funksiyasını *toposlar* yerinə yetirirdi.

Topos (yunanca *topos* –yer), *topika* isə *toposların* cəmi (1) və ya *topos* haqqında elmdir (2).

«Topos»un nə olduğunu bu sözün ilkin mənasına əsaslanaraq başa düşmək çox çətindir. Yunan sözünün latın ekvivalentinə müraciəti vəziyyəti izah edir. Romalıları *toposu* «*loci*», və ya «*loci communes*» - ümumi yer adlandırırdılar.

Belə şəkildə *toposlar* bir qədər az anlaşılmaz olur. Beləliklə, mən kolleqarımın məlumatlarına elə də yüksək qiymət vermədən, məsələn, onların bu məlumatından heç bir yeni şey öyrənmədiyimi deyərək onlara öz iradəmi bildirməyə bilərəm, çünki danışanın bütün nitqi «ümumi yerlər»dən ibarət idi. Bu halda mən səslənən məlumatı, özündə yalnız hamıya məlum olan şeylər: ehtiva edən (və ya yalnız «hamının danışdığına» dair) məlumat kimi xarakterizə edə bilərəm.

Məhz «hamının danışdığı» şeylərə müşahidəsi müasir dövrdə xarici dilin öyrədilməsinin ən geniş yayılmış metodlarından birinin yaranmasına gətirib çıxardı. Bu metod «*situativ*» metod adlanır və *topik* kimi çox geniş yayılmış anlayışa malikdir. *Topiklər* standart növ nitq situasiyalarıdır; danışan çox böyük ehtimalla bu situasiyalara düşə bilər və bu zaman ondan *ümumiyyətlə*, *dili bilməsi* deyil, bu növ nitq rəhbəri zamanı istifadə edilən *konkret dil ifadələrini* bilməsi tələb edilir.

Nəticədə hətta xarici dili bilməyən bacarıqlı «natiqlər» yüzlərlə standart ifadəni əzbərleyir və onlar üçün lazım olan situasiyalarda cəsarətlə təkrar edirlər (daha seçiyyəvi olan to-

piklərin adları bizə yaxşı məlumdur: «Poçtda», «Aptekdə», «Bərbərxanada» və s.). Bütün bunlar yerli əhalini hətta mütəəssir edir.

Bu müasir «toposlar»dan gətirilən nümunələrdən belə toposların üstün cəhətdən yaxşı görünür: onlar dərin biliklər tələb edir. O, danışandan yaxşı manevr etmək, daha doğrusu nitq situasiyasının növünü başa düşərək sxemi bu situasiyanın şərtlərinə tez uyğunlaşdırmaq bacarığını tələb edir.

Qədim dövrdə «hamının nə haqqında «danışdığını» müşahidə edərək nitqlərdə daha çox işlədilən çoxlu miqdarda belə sxemlər qurulmuşdu. Bu gün istifadə edilən topiklər kimi bu sxemlər *dəfələrlə yoxlanılmışdır, asanlıqla arzu edilən nəticəyə gətirib çıxarırdı.* «Orijinallıq» məsələsi klassik ritorikada birinci növbədə duran məsələ deyildi.

Müasir dövrün təsəvvürlərinə görə «orijinal» olmaq elə «yaxşı» olmaq deməkdir (Bu fikri izah etməyə elə də böyük ehtiyac yoxdur!). Amma bu mülahizə ritorikanın (xüsusilə də invensiyanın) göstərişləri ilə bir qədər ziddiyyət təşkil edir. Yeri gəlmişkən, müasir dövrdə elm (hər şeydən əvvəl informasiya nəzəriyyəsi) «orijinal olmaq – yaxşı olmaqdır» prinsipindən artıq imtina edir; amma qeyri-elmi dairələrdə bu prinsip hələ də geniş yayılıb.

Beləliklə, qeyd edildiyi kimi, məlumatın ümumiyyətlə, qavranılması üçün o, özündə bütünlüklə «orijinal» nitq quruluşunu əks etdirməli deyil. Dinləyicilərə təqdim edilən istənilən məlumatda (dinləyicilərə təqdim edilməsi nəzərdə tutulmayan *məlumat* ümumiyyətlə, mövcud deyil¹) «orijinal» və «hamıya məlum olan» ideyalar arasındakı nisbət ciddi şəkildə gözənilməlidir, çünki məhz axırıncı ideyalar orijinal olanın başa düşülməsinə təminat verir.

¹ Qədim ritorika sahəsində məşhur simalardan biri olan Royt-Nikolussinin çox aktual mülahizəsi var: «Danışan insan heç bir an unutmamalıdır ki, onun nitqi canlı insanlara ünvanlıb, bu dinləyicinin də iştirak etdiyi - hətta onun danışan insanın nitqini kəsməyə ixtiyarı olmasa da – söhbətdir (Bax.: J. Fafner. Retorik. Klassik - Moderne. Copenhagen. 1977, s.36)

Sonralar elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunan bu qanunauyğunluğu ritorika müşahidə etmişdi. Məhz bu qanunauyğunluq nöqtəyi-nəzərindən toposları başa düşmək lazımdır – bu zaman onlar qeyri-yaradıcı ballast (ağır yük) kimi görünməzlər, tamamilə pozitiv şəkildə qəbul olunurlar. Onların pozitiv nəzərdən keçirilməsi isə onlara danışana lazım olan «orijinal» ideyaların yazıldığı özünəməxsus «çərçivə» kimi yanaşmanı nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə desək, «çərçivə»nin faydası hətta müasir elm tərəfindən də ətraflı şəkildə təsvir edilməyib. Bununla belə aydındır ki, çərçivə əksər hallarda informasiyanın qorunması üçün özünəməxsus konteyner (iri qazan) kimi çıxış edir; çərçivə olmasa informasiya sadəcə olaraq zaman və məkanda «səpələnər» və itər. Çərçivə məlumatları bir yere toplayır. Buna görə də informasiyanı qoruyub saxladığına görə biz bəlkə də ritorika sahəsindən məsələn, məşhur natiqlərin nitqi şəklində toposlara minnətdar olmalıyıq.

Amma toposlara belə tarixi yanaşma, yəqin ki, hər halda ritorikaya məxsus olmayıb; ritorika toposları yalnız hər bir növbəti nitqdə istifadə edilməsi mümkün olan əlverişli sxemlər kimi nəzərdən keçirirdi. Faktiki olaraq toposlar da özlərində predmetə necə «yaxınlaşmağa» dair az və ya çox dərəcədə ətraflı məsləhətləri əks etdirirdilər, daha doğrusu – taksonomik sxemlər kimi invensiya prosesini asanlaşdıran *köməkədic* *vasitə* rolunu oynayırdı. Və taksonomik sxemlər kimi onlar da «kadr»ın arxasında dayanırlar: ritorika yaxşı bilənlərin nöqtəyi-nəzərinə, toposlara əsaslanaraq müəyyən oriyentasiya götürmək olar, amma onları işlətmək heç də məcburi deyil.

«Toposlar ilə müəyyən oriyentasiya»nın mexanizmini anlamaq üçün gündəlik nitq praktikası sahəsindən bir sıra analogi situasiyaları təsəvvür etmək olar.

Bizə yaxşı tanış olan nitq situasiyalarında biz özümüzü rahat hiss edirik. Bu nitq situasiyaları hətta özünəməxsus «nitq janrları» daha doğrusu nitq ssenarilərində daha tez-tez istifadə edilən modellər kimi qəbul edilir. Nitq fəaliyyətinin belə modelləri, məsələn, «qonaq qəbulu», «bazarlıq» (maqazində, ba-

zarda və s.), «yubiley münasibətilə təbrik», «xəstəyə baş çəkmək» kimi – çətin ki, bizi çıxılmaz vəziyyətə salsın.

Belə növ situasiyalarında biz dəfələrlə oluruq və əslində düşünmədən müvafiq «model»lərə əməl edirik, amma müəyyən zaman keçdikdən sonra bu sahədə də bizdən bir qədər yaradıcı fantaziya tələb oluna bilər. Məsələn, əgər «yubiley təbriklərinə» nitq janrı kimi baxmasaq, yubileydə deyilən təbrik mətnləri ilə biz daha xoş təəssürat yarada bilərik.

Amma bu nitq situasiyaları ilə yanaşı, bir qayda olaraq, az miqdarda digər situasiyalar da mövcuddur. Məhz onlar bizim üçün ciddi təhlükə yarada bilər. Naməlum nitq situasiyasında sıxılma hissləri hamıya tanışdır. Bu sıxılmanın (utanmanın) təsiri nəticəsində hətta insan çox gözəl söz ehtiyatına malik olsa da, ondan onun üçün naməlum olan nitq strategiyası tələb olunduqda o, özünü tamamilə itirir.

Bizim belə situasiyalarda dost və tanışlarımıza xahiş ilə müraciət etdiyimiz şeylər elə toposlardır: biz nitq təcrübəmizdə mövcud olmayan, amma belkə də bizim yaxınlarımızdan kiməsə məlum olan toposları axtarıq. Toposları «bölüşmək» belə situasiyalarda «nə danışmağı» öyrənmək deməkdir.

Əlbəttə, mən ilk dəfə müstəqil olaraq işə düzələn dostuma bir tərəfdən gələcək müdiri ilə söhbət zamanı utanmadan özünü reklam vasitələrindən istifadə etməyi, (yəni nitq imkanlarını qabarıq sürətdə «reklam» etməyini), digər tərəfdən isə tərcüməyi-halının «əlverişli» epizodlarında susmağa məsləhət görmürəm. Mən bu nitq situasiyasını istifadə üçün kifayət qədər çətin modeli nəzərdə tutan situasiya kimi təsvir edərdim və tərcüməyi-halının qarşı tərəfdə maraq oyadacaq bəzi aspektlərini öz nitqində necə nəzarətlə göstərməyə dair məsləhətlər verərdim.

Bu sahədə mənim yanıma məsləhət üçün gələn dostlarım üçün *kifayət qədər ətraflı topos*, daha doğrusu müvafiq hallara uyğun nitq fəaliyyətinə dair qayda və formulların geniş komplekti var. Aydınadır ki, belə məsləhətlərdən sonra onlar müvafiq nitq situasiyalarında özlərini: az-çox arxayın hiss edəcəklər.

R ritorik toposların əsas məqsədi də müxtəlif növ situasiyaları zamanı (əsasən müxtəlif mövzularda kütləvi çıxışları nəzərdə tutan nitq situasiyaları zamanı) danışanda özünə inam yaratmaqdan ibarətdir.

Məsələn, Aristotel «Ritorika» əsərində 28-dən çox «işlənən» topos nümunəsi göstərmişdir. Bu o zaman, şübhəsiz ki, həddindən artıq çox hesab olunurdu. Sonralar toposların miqdarı durmadan artırdı. Bunun əsas səbəbi aşağıdakı idi: toposlar nə qədər müxtəlif olarsa onlar bu zaman daha «işlək» olardı. Əks halda, əgər dinləyici hər addımda onun üçün yaxşı məlum olan toposla qarşılaşırdı, onda ritorika çətin ki, inandırma elmi kimi öz şöhrətini qoruyub saxlaya bilərdi.

Toposun texnikası – «sual vermək» texnikasıdır. Topika ümumiyyətlə, sualları düzgün qoymaq bacarığı kimi nəzərdən keçirilirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sualı düzgün qoymaq bacarığı antik dövrdə yüksək qiymətləndirilirdi. Həmin dövrdə hamının fikrincə, yaxşı suala cavab vermək - yaxşı sual verməkdən daha çox onu necə formulə etməyi və hansı hallarda hansı formada olan sualdan istifadə etməyi öyrədirdi.

Bu *elmi istiqamət* bu gün necə qərribə səslənsə də, bu problemə həddindən artıq səthi yanaşılır. Biz tez-tez elə suallarla qarşılaşırıq ki, onlar son nəticədə cavabı tələb etmir.

Çox vaxt soruşan ümumiyyətlə bizim onlardan nə istədiyimizi anlamaq iqtidarında olmur. Məsələn, «təkrar soruşulma» tipii:

Məsələ nədedir ki?

Siz *sual verirsiniz*, yoxsa cavab verirsiniz?

Siz *konkret olaraq* nə soruşmaq istəyirsiniz? və s.

Amma bu məsələnin yalnız bir tərəfidir. Məsələnin ikinci tərəfi – ümumiyyətlə sual tələb olunmayan yerdə həddindən artıq çox sualların verilməsi (1) və sualın verilməsi lazım olanda isə kifayət qədər sualın verilməməsi (2); tipik situasiyalar:

(1)

- əlində təsərrüfat çantası olan tanışınıza verilən sual – «Siz mağazaya gedirsiniz?»

- qismən sökülmüş maşınına görə «alışıb yanan» adama verilən sual – «maşınınız xarab olub?»
- tualetin qapısının dəstəyindən tutan adama verilən sual – «Siz ora gedirsiniz?»

(2)

Məsələn, belə suallar tez-tez verilmir:

«Mən sizə mane olmuram?»

«Bura boşdur?»

«Sizin telefondan istifadə etmək olar?» və s.

Və nəhayət, problemin üçüncü tərəfi – nitq situasiyasının, həm də vaxt standart situasiyanın qiymətləndirilməsində tarazlığın gözlənilməməsindən irəli gələn yersiz suallar. Məsələn,

(gözlənilən toy haqqında məlumat verərkən) sən hamilə-sən?

(iş haqqında danışarkən) sən nə qədər qazanırsan?

(əri ilə xoşbəxt həyatdan danışarkən) o içir? və s.¹

Demək olar ki, hər gün qarşılaşdığımız müvafiq nitq yarılmaları ritorikanın sualların formalaşdırılmasına diqqət yetirməsinin nə qədər zəruri olduğunu təsdiq edir. Amma təəssüf ki, bu barədə nadir hallarda düşünülür. Sual vermək bacarığının olmaması yalnız sual vermək mexanizminin özünün naməlum olmasını, belə sualların məqsədinin başa düşülməməsini təsdiq edir.

Ritorika (invensiya) baxımından sualın məqsədi - bir tərəfdən, nitq situasiyasının, digər tərəfdən isə bununla əlaqədar olaraq, bizi maraqlandıran predmetin həddlərini müəyyənləşdirməkdir. Ritorik toposlara gəldikdə isə, onlar özlərində düzgün verilmiş suallar sistemini əks etdirir; bu suallara cavab verərkən danışan:

a) indiki nitq situasiyasından kənara çıxmır;

¹ Əlbəttə, sualların bir hissəsini dilin faktik funksiyasının reallaşması kimi təsnif etmək olar. Bu əlaqə yaradan funksiyadır, ona əməl edən zaman sualın məzmunu böyük rol oynamır, belə ki, sual əslində sual kimi çıxış etmir, sual formasından «söhbətə başlamaq» (nitq əlaqəsinə girmək) üçün istifadə edilir.

b) müvafiq «gərçəklik fraqmenti» haqqında düzgün məlumatlar verir;

v) digər «gərçəklik fraqmentləri»nə nəzərən bu «gərçəklik fraqmentləri»nin mövqeyini dəqiq müəyyən edir;

q) əsas olanları ikinci dərəcəli olanlardan fərqləndirir;

d) məlumatın ən yaxşı (təbii) şəkildə strukturunu müəyyən edir;

e) məlumatı əlavə biliklər ilə çətinləşdirmir («əlavə yükləmir»);

j) məlumatı başa düşmək üçün zəruri olan məqamların ötürülməsinə yol vermir;

z) dinləyicilərdə öz-özünə yaranan və başa düşməyə kömək edən sualları hamıdan qabaq sızır.

Demək olar ki, dəyişikliklərə uğramadan bizim dövrümüze kimi gəlib çatan klassik ritorik toposlardan birinə dair təsəvvürlərə əsasən o zaman «hadisələrin təsvir edilmiş xeminini» göstərmək olar. Bu sxemə əsasən aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır.

- Bu hadisənin özü *nədir*,
- Bu hadisə *harada* baş verir,
- Bu hadisə *nə vaxt* baş verir,
- Bu hadisə *necə* baş verir,
- Bu hadisə *niyə* baş verir.

Bu həqiqətən mövcud olan məqamları heç vaxt unutmamağa imkan verən kifayət qədər qısa toposdur. Amma bu topos ən sadə toposlardandır və həqiqətən geniş toposlar (çoxlu suallardan ibarət) haqqında təsəvvür yaratmır.

Amma bununla belə topika məhz belə toposlardan meydana gəlir. «Topos» sözünün ilkin mənasının – «yer» olması da bu zaman aydın olur. İnvensiya bütün bunlardan başqa həm də nitqin tərkibində tipik sualların verilməsi üçün «yer»in tapılması praktikası idi: Və əgər, məsələn, əslində hadisənin nə vaxt baş verməsinə dair məlumatı ehtiva etməli olan «yer» yalnız «gözəl bir gündə» ifadəsinin göstərilməsini nəzərdə tuturdusa («Bu gözəl bir gündə baş vermişdi») onda «nə vaxt»

sualı tamamilə dizgün idi; Bu suala cavab vermək isə bir sıra hallarda sadəcə olaraq danışanın vəzifəsinə çevirilirdi!

Son nəticədə gerçəkliyin müxtəlif səhələri üçün uyğun olaraq «sual vərəqəsi» həddindən artıq böyük olur və neyə və nə vaxt diqqət yetirməyin lazım olduğunu müəyyənləşdirmək artıq mümkün olmur. Bütün bunları yadda saxlamaq üçün hətta toposları əzbərləmək lazım gəlirdi. Belə əzbərləmə prosesini asanlaşdırmaq üçün əsas suallar şer formasına salınırdı (bu nisbətən sonralar – orta əsrlərdə olmuşdur). Belə «şerlər»ə nümunə kimi: (bu «şer»lər o vaxt qəbul edildiyi kimi, sözün birinci hərfləri ilə qafiyələnirdi) – müəllif: Matteus Vandomskiy, 1100-cü illər

guis, quid, ubi, quibus auxillis,

cur, quomodo, quando?

daha doğrusu:

(hərf.) kim, nə, harada, nə ilə, (kim-nə-harada-nə ilə-nə üçün, necə, nə vaxt? necə-nə vaxt – nə üçün)

Daha sonrakı dövrlərin nümunəsi (müəllif ingilis ritoru Tomas Uilson, 1500-cü illər)

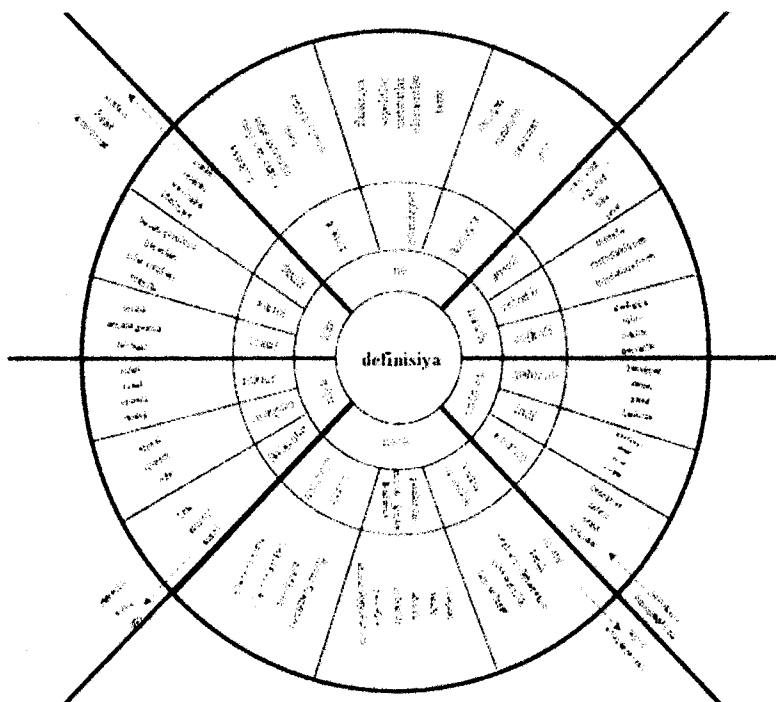
who, what and where? by what help? and by whose,
why, how and when, do many things disclose.

daha doğrusu,

(hərf.) kim, nə və harada, kim ilə və kimin köməyi ilə, niyə, necə və nə vaxt – bunlardan heç birini itirmə.

sonralar – «Yaddaş texnikası» (mnemotexnika) mükəmməlləşdirildiyi dövrdə isə müxtəlif əyani «sxemlər» meydana gəldi. Məsələn, «sual çarxı»:

Müvafiq «sxem»in suallarına cavab verməklə danışan həm də mülahizələrinin sistemli olmasını təmin edirdi. Antik dövrdən başlayaraq əzbərlənərək yadda saxlanılan sxemlərlə birləşmə həm də yazılı anlayış siyahısı (romalılar belə adlandırır-dılar) da var idi. Burada bu və ya digər nitqin məzmununa uyğun əsas anlayışlarla işin demək olar ki, bütün mərhələləri ətraflı göstərilirdi.

Şəkil¹

Nəhayət, hətta «nitqin planları», həmçinin demək olar ki, hazır mətnlər işlənilib hazırlanırdı. Yeri gəlmişkən, müasir dövrdə də gözlənilmədən bu praktikadan istifadə olunur:

Əvvəllər imtahan ərəfəsində həvəslə əldən-ələ ötürülən məktəb inşalarını indi tamamilə leqal şəkildə kitab mağazalarında almaq olar (hər halda Moskvada belədir). Burada çoxlu müxtəlif seçmə inşalar var və onlardan bir çoxu həqiqətən yararlıdır. Beləliklə, inşa şerinin sərf forması kimi (orta əsrlərdə yayılmış sonet, qafiyələr çələngi, rondo və ya trioleta kimi müəyyən stabil təkrar olunan şer konstruksiyası) özünü «jann formasında təsdiq edir». Əlbəttə, toposların müsbət tərəfləri ilə yanaşı mənfi tərəfləri də var; onlar yaradıcı praktikanı ste-

¹ Bax.: s. 462-463

reotip vəziyyətinə gətirib çıxarır və həddindən artıq möhkəm şablonlar yaradır (məsələn, məhəbbət duyğularının ifadəsi).

Bütün bu deyilənlərdən və göstərilənlərdən sonra aydın olur ki, topika məlumatların izahından daha çox həqiqətən material ilə ilkin işi nəzərdə tutur. Buna görə də həmçinin xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, toposlar heç də nə «şifahi nitqi» hazırlamağın *resepti*, nə pozulmaması «qanunla təmin edilən» *şablon* (hər halda *uzun müddət* ərzində) deyil, onları sadəcə olaraq *yaxşı nümunələr* kimi nəzərdən keçirmək olar; bu nümunələrdən istifadə edən şəxs öz sahəsində «ustad sənətkara» çevrilir.

Müasir elm çox vaxt toposu *invarianta*, konkret məlumatı isə *varianta* bənzədir. *Invariant* ilə *variantın* əlaqəsi *modeli ilə modelin konkret realizasiyasının* əlaqəsi kimi müəyyən edilir.

Invariantın səciyyəvi cəhəti onun modifikasiyalara (şəklini dəyişmiş şeyə) yanaşmada özünəməxsus abstraksiya kimi çıxış etməsidir. Həqiqətən, topos – əksər hallarda nitq deyil, onu nitq kimi söyləmək mümkün deyil, daha doğrusu ondan *nitqin əvəzinə* istifadə etmək olmaz. Ondan yalnız *oriyentir* kimi istifadə etmək olar.

Yeri gəlmişkən, əslində istənilən ixtisas bir qədər topos komplektini nəzərdə tutur; hər bir mütəxəssis həqiqətən həm gündəlik praktikada, həm də problem yarananda onlara əməl edir.

Əlbəttə, məhz problem yarananda bu və ya digər toposun necəni «işləndiyini» müşahidə etmək daha asandır. Məsələn, kompüter səhifəsi quraşdıran mütəxəssis əgər məhdud modelə nəyi isə ixtisar olmadan yerləşmək tələb olunursa «mətni yerləşdirmək» şərti adı altında toposdan istifadə edir. Əlbəttə, səhifə bağlayan şriftin keqlin (mətbəə hürufatı ölçüsü), şəklini dəyişdirmir: bu topos ümumiyyətlə belə əməliyyatları nəzərdə tutmur. Əksinə, trekinqə, abzasa, keçirmə işarəsinə aid olan hər şey əhəmiyyətli olur.

Bir çox hallarda bizim ixtiyarımızda olan toposlar həqiqətən özlərində bu və ya digər (məsələn, kritik) situasiyalarda demək olar ki, ətraflı «hərəkət planı»nı əks etdirirlər: mə-

sələn, «ürek dayanan zamanı ilk yardım» və ya «don vurma zamanı ilk yardım» toposları. Bu nümunələrdən görüldüyü kimi, toposlar heç də bir-birini əvəz edə bilməzlər.

Toposlara dair söhbətin sonunda qeyd edək ki, onlar müstəqil olaraq bu gün, görünür, xüsusi maraq kəsb etmirlər – onlar yaradıcı məsələlərin həlli üçün, xüsusən də çox vaxt inventsiya prosesinin nəticəsi olan hipotezlərin qurulması üçün istifadə edildikdə maraqlı *ola bilərlər*. İvensiya bu paraqrafda göstərilənlərdən daha zəngindir. Amma o, danışan insanda məhsuldar fantaziyanın («ingenium») olmasını nəzərdə tutur.

Topikanın kimə: toposlara əsaslanmaq imkanı olan natiqlərə, yoxsa məlum konstruksiyalar əsasında bilavasitə natiq tərəfindən söylənilən «yeni» informasiyanı daha asan qavrayan dinləyicilərə daha çox kömək etdiyini demək çətindir. Amma bir şey aydındır ki, toposlar fərdi və ictimai maraqların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində fəaliyyət göstərir: əgər danışanın və dinləyicinin eyni «oyun qaydası» (topos) varsa, onda onların bir-birini başa düşmək ehtimalı daha çoxdur.

§4. Məlumatdan ibarət olan materialın formaları və inventsiyanın əsas mərhələləri

Maraqların təmas nöqtəsinin axtarılması, anlayışların *taksonomik* cəhətdən ətraflı öyrənilməsi, onların müvafiq toposlar vasitəsilə yoxlanılması son nəticədə məlumat üçün əsas əlamətləri *yaxşı keyfiyyət və relevantlıq* olan materialların seçimi məsələsinin yaranmasına səbəb oldu.

Amma materialın keyfiyyəti və relevantlığı həm danışan insanın qavrama səviyyəsindən, həm də müxtəlif növ materialların xüsusiyyətlərindən yaranır. İvensiyaya əsasən materialın üç *növü* var (onları bu gün istifadə edilən anlayışlarla adlandıraraq).

- empirik material,
- ensiklopedik material,
- komparativ material.

Əvvəlki paraqraflarda söhbət hər şeydən əvvəl eksperimental material haqqında gedirdi. Bu material maraqlı, sistemli və düzgün olmalı idi. Amma, əlbəttə, bu kifayət deyildi: başqa şəkildə yaranan və məna kəsb edən materiala müvafiq olaraq empirik material göstərmək, daha doğrusu tam nitqi sistemləşdirmək lazım idi. Növbəti paraqraf məhz sistemləşdirmə üsulluna həsr edilib.

Tam nitqin sistemləşdirmə üsulu materialın «preparat halına salınması»nın müəyyən mərhələlərini nəzərdə tutur. Hər bir mərhələ müxtəlif növ materiallarla həyata keçirilən müəyyən əməliyyatlar kompleksi ilə bağlıdır. *Bütün mərhələlərin cəmi özündə bu sistemləşdirməni əks etdirir.*

Müasir anlayışlardan istifadə etməklə, sistemləşdirmə mərhələlərini aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

- seçim mərhələsi,
- oriyentasiya mərhələsi,
- müdaxilə mərhələsi.

Oriyentasiya mərhələsində danışan insan empirik, seçim mərhələsində – empirik və ensiklopedik, müdaxilə mərhələsində isə empirik, ensiklopedik və komparativ materiala əlaqəsi nəzərdə tutulur.

Oriyentasiya mərhələsi

Bu mərhələdə danışan insan «hadisələrin vəziyyətini» start nöqtəsində öyrənir. Bu mərhələdə dərinə getmədən yalnız məlumatın ümumi istiqamətini aydın təsəvvür etmək lazımdır. Bu məqama kimi faktların tərkibinin artıq danışan insana məlum olduğu güman edilir, çünki onlardan hansının istifadə olunacağına, hansının isə məlumatdan kənar qalacağına dair dəqiq təsəvvürlər hələ yoxdur.

Məhz bu mərhələdə predmeti göstərmək üçün danışan insanın nə qədər mümkün aspektlərinin (yəni nöqtəyi-nəzərinin) olduğu müəyyən edilir: məlumatın orijinallıq səviyyəsi bundan asılıdır. Oriyentasiya mərhələsini bəzən sonralar yalnız relevant informasiyanı əldə etməyin mümkün olduğu özünə-

məxsus növ kataloqun qurulmasına oxşadırlar. Artıq qeyd edil-di-yi kimi, bu mərhələdə məlumatın müəllifi yalnız empirik materiallardan istifadə edir.

Empirik material müəllifin özü tərəfindən əldə edilmiş biliklərə, daha doğrusu onun müstəqil fəaliyyətinin – bu fəaliyyət həm verbal (şifahi), həm də qeyri-verbal (real) gərçəklikdə ola bilər – nəticəsi olan biliklərə əsaslanan material kimi qiymətləndirilir. Empirik materiala görə müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.

Empirik materialın özünəməxsusluğu onun bilavasitə obyektə əlaqədar olmasıdır; o, əslində bu obyektin öyrənilməsinin nəticəsi kimi çıxış edir. Ritorika özünün inkişafının ilk mərhələlərində öyrəndiyi obyekt məhkəmə praktikası ilə, daha doğrusu məhkəmədə qiymətləndirilməli olan konkret həyati situasiyalarla əlaqədar idi. Bu obyekt ilə iş antik ritorikanın məsləhətlərində öz əksini tapırdı: empirik material məlumatın əsasını təşkil etməli idi; empirik material olmadan məlumatın ümumiyyətlə, heç bir mənası olmazdı.

Empirik materialın keyfiyyətinə görə danışan insanın kreativ (yaradıcı) imkanlarına, onun informasiya «əldə etmək» bacarığına qiymət verirdilər.

Empirik materialı işləyərkən məlumatın müəllifi öz müşahidələrinin, tədqiqatlarının, ümumiləşdirmələrinin nəticəsindən istifadə edirdi, kütlə isə bunu qəbul edə, rədd edə və ya buna etiraz edə bilərdi. Məhz empirik material yeni ideyalara, elmi və digər kəşflərə təkan verir, mövzulara qeyri-adi yanaşmaları formalaşdırır.

Başqa sözlə, empirik material *məlumatın müəllifinin mövqeyini*, onun maraq dairəsini və onun seçdiyi mövzuya yanaşma xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bu növ materialın bazis xarakteri həm təmin tərkibində onun payını, həm də digər növ materiallara nisbətən onun əhəmiyyətini göstərir.

Bu və ya digər məlumatı hazırlayan hər bir kəs faktik baza ilə *nə dərəcədə* təmin edilmədən və konkret *hansı faktlarla* təmin edilmədən çox şeydən asılı olduğunu yaxşı bilir.

Nəzəri baza ilə təmin olunmanın səviyyəsi – ən vacib məsələdir. Praktika göstərir ki, faktlar heç bir zaman lazımı qədər olmur: onlar ya tələb olunanda lap çox, ya da əksinə lap az olur. Bu zaman adətən «lap az olmadan lap çox olmaq daha yaxşıdır» deyə düşünülür, amma bu heç də həmişə belə olmur.

Məsələ belədir ki, az empirik materialı olan müəllif ilə çox empirik materialı olan müəllif hələ müvafiq prosedurdan qabaq da müxtəlif fəaliyyət modeli müəyyən edirlər: artıq material onun əhəmiyyətinin lazımı qədər qiymətləndirilməsinə, kifayət qədər olmayan material isə «əksinə – həddindən artıq yüksək qiymətləndirilməsinə səbəb olur. Birinci halda seçim zamanı mühüm faktların bir hissəsinin məlumatdan kənar qalması, ikinci halda isə, əksinə, - bütün, o cümlədən qeyri-mühüm faktların da məlumatın tərkibinə daxil olması ehtimalı var.

Bu xoşagəlməz nəticələrdən qaçmaq üçün invensiya faktların *əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi* üsulunu təklif edir. Bu üsul iki istiqamətdə inkişaf etdirilməlidir – 1) *məqsədə* yönəlmiş – *teleoloji*; 2) *mövzuya* yönəlmiş – *tematik*. Birinci istiqamət məlumatın *nə üçün* edildiyi, ikinci isə – məlumatın *nə haqqında* edildiyi suallarına verilən cavab nəzərdə tutur.

Birinci sual ilə əlaqədar olan problemlər *intensiya* kateqoriyası ətrafında qruplaşdırılıb. İntensiya məsələni, Aristotelin konsepsiyasında entelexiya – potensiyanı (imkan) şeyə, «zəruri olana», mövcud predmetə çevirən enerji şəklində göstərilirdi. Beləliklə, entelexiyanı həqiqətən intensiyanın sələfi kimi nəzərdən keçirmək olar, çünki intensiya da materiala enerji, daha doğrusu müəyyən tərəfə istiqamət verir. Müasir tədqiqatlarda *intensiya danışan insanın materialı müəyyən şəkildə göstərmək istəyi* kimi müəyyən edilir.

Materialı göstərməyin heç də çoxlu *ümumi* üsulları yoxdur. O, göstərilə bilər:

pozitiv
neqativ
neytral

"Rəğbət yaratmaq", "qəzəb yaratmaq", "məlumat çatdırmaq" şəklində klassik ritorikanın qısaca ifadə edilməsi intensiyanın məhz bu üç növünün məzmununu şərh edir. Müəllif nəyə cəhd etsə də, o, həmişə "təriflərdə" rəğbət yaratmaqdan, "pisləmə" ilə qəzəb yaratmaqdan və "laqeydliklə" məlumatı çatdırmaqdan əslində imtina etməli olduğunu yadında saxlamalıdır.

İntensiyanın həyata keçirilməsi məsələsini - danışan insanın sonra hansı nitq taktikası seçməsindən asılı olmayaraq – ritorika tərəfindən emosional kateqoriyalar vasitəsilə həll edilmirdi. Danışan insan qiymətləndirici mülahizələrə meyli etmədən onun üçün lazım olan emosiyaları yaratmağı bacarmalı idi. Bunun üçün o, məntiqi apparata müraciət edərək intensiyanın birbaşa ifadə formalarından və fiqurla troplar aparatına müraciət edərək işə, intensiyanın dolaylı ifadə formalarından istifadə edə bilər.

Biz məntiqi və paraloqik üsulların analizi nəticəsində bu iki taktikanı araşdırırıq, onlardan hər birinin üstün və çatışmayan cəhətlərini qeyd edə bilərik. Bu məqamda sadəcə olaraq bir şey yadda saxlamalıyıq: dinləyicilərə təsir etmənin iki – həm birbaşa, həm də dolaylı forması ola bilər; bunlardan birini seçmək işə danışanın istəyindən asılıdır.

Onların birindən (və ya çətin olsa da hər ikisinin kombinasiyasından) istifadə etməklə danışan insan materialı ona lazım olan nöqtəyi-nəzərdən: tərifləmə (müsbət intensiya), pisləmə (mənfi intensiya) və ya neytral (konstruktiv və ya analitik növ məlumatlar) nöqtəyi-nəzərdən təqdim etməyə nail ola bilər.

Təbii ki, intensiya növünün seçimi mövzunun seçimindən asılıdır. Danışan insanın istifadə etmək istədiyi faktlar toplusu mövzunun istiqamətini müəyyən edir.

Bu istiqamətlər həddindən artıq çox ola bilməz: faktları, məlum olduğu kimi, «heç bir şey dəyişdirə bilməz» və ya yalnız onlardan sui-istifadə edilmədiyi halda, onları məntiq cəhətdən bir-biri ilə müqayisə etmək olar. Şübhəsiz ki, nətiq

« ritorik məhərəti » ilə faktları heç bir çətinlik çəkmədən istənilən istiqamətə « fırlatmağı » bacarmalı idi. Amma etos kateqoriyası (yuxarı bax) əslində belə sui-istifadənin qarşısını almalı idi. Buna görə də mövzunun istiqaməti deyəndə materialı təbii şəkildə təqdim etmək üçün yararlı olan aspektlərinin axtarışı başa düşülürdü. Faktların onlar üçün təbii olan aspektlərdə sistemləşdirilməsi (yeni bir yerdə ardıcıl düzülməsi) uğurlu çıxışa təminat verə bilərdi: ritorika bir elm kimi əxlaq qaydalarına əməl edirdi.

İntensiyaya və ona müvafiq olaraq materialın verilməsi taktikasına, həmçinin mövzuya dair məsələlərin həlli – məlumatların inkişaf etdirilməsinə imkan verən təbii aspektlərin müəyyənləşdirilməsi (o cümlədən onların içərisindən nitq situasiyasının şərtlərinə daha çox cavab verən aspektin seçilməsi) materialın əhəmiyyətinin, məlumatın müəllifi tərəfindən başa düşülməsini tələb edir. Gələcək məlumatda empirik materialın həcmünün müəyyən edilməsi üçün yalnız bir etibarlı yol var: bu – planın qurulmasıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ritorika üçün plan anlayışı çox mühüm əhəmiyyət daşıyan anlayışdır. Hazırlanan məlumatı sonradan şifahi söyləmək üçün əzbərləyirdilər: bu səbəbdən də nətiqlər üçün plan yalnız rəsmi xarakter daşımırdı, o, uğurlu çıxışın əsas şərtlərindən biri idi. Aydın ki, antik dövrdə də xaotik strukturu yadda saxlamaq çox çətin idi.

Ritorikanın tövsiyyə etdiyi planlar özlərində çoxdərəcəli planları əks etdirirlər. Məsələn, aşağıdakı sxem çoxdərəcəli planın modeli kimi çıxış edə bilər.

1.

.1.1.

1.1.1.

1.1.1.1.

1.1.1.2.

1.1.2.

1.1.2.1.

1.1.2.2.

- 1.2.
 - 1.2.1.
 - 1.2.1.1.
 - 1.2.1.2.
 - 1.2.2.
 - 1.2.2.1.
 - 1.2.2.2.
- 2. 2.1.
- 2.2.

Bu sxem kifayət qədər mürəkkəb, dörddərəcəli plan haqqında təsəvvür yaradır. Bu planın strukturunu oriyentasiya mərhələsində «qabaqcadan görmək» mümkün deyildi. Belə ki, «planın ən içəri hissəsi» əvvəlcədən tərtib edilməmişdi: danışan insanda predmetə dair neçə dərəcəli planın qurulmasının daha məqsədəuyğun olması təsəvvürünü predmetin özü yaradır. Oriyentasiya mərhələsində isə ilkin planın¹ işlənilib hazırlanması kifayət idi. Bu plan əslində müzakirə ediləcək məsələlərin siyahısı idi.

İlkin planı tərtib edərkən hətta məsələlərin miqyasına da ciddi fikir verilmir: nitqin ən təxmini ümumi təsvirini yaradan layəhənin hazırlanması kifayət edir. Amma bu lahiyənin homogen (eyni mənşəli) olması vacib idi: o, özünün empirik materiallarından başqa heç nəyi əks etdirməməli idi. Oriyentasiya mərhələsində assosiasiyalara (şüurda ayrı-ayrı təsəvvürlər arasında əlaqə) yer yoxdu.

Danışan insan oriyentasiya mərhələsini başa çatdıraraq intensiyanın yerini müəyyən edir (1), nitq taktikasının müəyyən növünün (birbaşa və ya dolay) üzərində dayanır (2), mövzunun istiqamətini təyin edir (3) və predmetin siyahıda qeyd olunmuş ümumi cizgilərini əldə etmiş olur (4).

¹ Nəzərə alaq ki, «ilkin» sözünü plana tətbiq edərkən, terminoloji cəhətdən səhvə yol veririk. Əslində invensiyanın gedişində hazırlanmış istənilən plan sadəcə ilkin plandır: dispozişyanın gedişində o, tez-tez dəqiqləşdirilir və bu səbəbdən də invensional planı son plan kimi nəzərdən keçirmək mənasızdır.

Seçim mərhələsi

Bu mərhələ də siyahı ilə işləməyi nəzərdə tutur və özünüməhdudlaşdırma mərhələsi kimi müəyyən edilir. Buna görə o, da hər şeydən əvvəl empirik materiala əsaslanır. Bir şey məlumdur: birinci mərhələ – oriyentasiya mərhələsi nə qədər uğurla keçərsə, məlumatın müəllifinin də bu məqamda faktların tərkibinə dair bir o qədər aydın təsəvvürü olar.

Seçim mərhələsində təbii şəkildə danışan insanın məqsədləri ilə əlaqədar olaraq toplanmış materialdan hansının daha diqqətlə nəzərdən keçirilməsi məsələsi həll edilir. Başqa sözlə, bu mərhələdə empirik materialın içərisində daha mühüm olanların müxtəlif aspektləri də öz aralarda fərqləndirilir; burada mövzunun müxtəlif aspektlərinin öz aralarındakı əlaqələri müəyyənləşdirilir. Aşağıdakı dixotomiyalarla, məsələn,

əsas – ikinci dərəcəli,
mühüm – qeyri-mühüm,
köhnə – yeni,
hamı tərəfindən qəbul edilmiş – orijinal
məlum – naməlum və s. - işləmək lazım gəlir

Bu dixotomiyaları izah etmək hələ tələb olunmur – sadəcə olaraq sonralar diqqət yetirmək üçün məlumatın müəllifinin ixtiyarında olan toposlarla alınmış strukturun müqayisə edilməsi məsləhət görülür. Bəzi hallarda – konstruksiyada çatışmamazlıqlar hiss ediləndə – bu konstruksiyayı hətta toposdan istifadə etməklə qurmaq lazımdır; bəzən bu o qədər də yaxşı olmayan faktlar toplusunun yaratmış olduğu problemi aradan qaldırır.

Aydındır ki, bütün bunların gedişində siyahı müəyyən dərəcədə diqqətləşir; - onu artıq siyahı da adlandırmaq düzgün deyil: o, iki dərəcəli törəməyə çevrilir. Bu o deməkdir ki, məlumatı təşkil edən əsas material ön plana keçir və məlumat, beləliklə, struktur əldə etməyə başlayır.

Strukturun mövcudluğu göstərilən tama artıq hansısa miqdarda «kənar» elementlərin daxil edilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur: onlar artıq strukturu məhv edə

bilməzlər. Buna görə də bu mərhələdə yalnız empirik deyil, həm də ensiklopedik materialla işləmək olar.

Ensiklopedik material köməkçi material kimi nəzərdən keçirilir: o, sitat gətirilmiş mənbə kimi çıxış edir, mətnin daha yaxşı ihaz edilməsinə kömək edir. Amma onda empirik materiala nisbətən daha çox sitat ediləcəyini və ya geniş istifadə ediləcəyini güman etmək olmazdı: ritorika həmişə ensiklopedik materiala «qismən istifadə edilən» material kimi baxırdı. Kompilyasiya, daha doğrusu artıq məlum olan və müəllifə məxsus olmayan fikirlərdən ibarət olan mətnlər heç bir zaman müvəffəqiyyət qazanmırdı: təsadüfi deyildir ki, «compilatio» sözünün özü latın dilindən «soyğunçuluq» kimi tərcümə edilir.

Ensiklopedik material müvafiq bilik sahələrindən «primer» və «sekundar» ədəbiyyatın geniş istifadəsini nəzərdə tutur. Onun axtarışı bu və ya digər məsələnin aktual vəziyyətini əks etdirən bütün mətnlər toplusu üzrə aparılmalıdır. Belə mətnlər aşağıdakıdır:

- ensiklopediyalar,
- təzauruslar,
- leksikonlar,
- monoqrafiyalar,
- elmi və işgüzar sənədlər,

- arayış kitabçaları və s. Bütün bu mətnlər üçün ümumi cəhət işə onların «gerçəklik fraqmentləri»inə dair artıq təsdiqini tapmış informasiya verməsidir.

Amma eyni zamanda ensiklopedik məlumatlardan hansı ilə razılaşmağın mümkünlüyü və ya qeyri-mümkünlüyü məsələsini də həll etmək lazımdır.

Yeri gəlmişkən, ensiklopedik materialın seçim mərhələsinə daxil olması hətta informasiya almaqdan daha çox zəruri hallarda istifadə edilə biləcək imkanlar toplusu kimi onun mənbəyinin aşkar edilməsini nəzərdə tutur. Bu mərhələyə ümumiyyətlə, «imkanların kolleksiyasının toplanılması» kimi də tərif etmək olar: növbəti mərhələnin, müdaxilə mərhələsinin müvəffəqiyyətlə keçməsi bir çox

cəhətdən əlavə informasiya almaq üçün danışan insanın ixtiyarında olan imkanlardan asılıdır.

Ensiklopedik materiala müraciət etməyin nə üçün bu qədər zəruri olduğunu başa düşmək lazımdır. Ritorika onu *məlumatın müqayisə edildiyi obyektiv mühit* kimi qiymətləndirir. Artıq seçilmiş və ilkin olaraq sistemləşdirilmiş faktlar toplusu, beləliklə, zəruri perspektiv – tarixi, mədəni, elmi-əldə etdir. Bu perspektivlərin yaranması əslində üçüncü dərəcəli planın yaranması deməkdir, çünki faktlar qrupu onlar üçün müvafiq olan sistemi yaradır.

Bu sistem belə şəraitdə üstünlük təşkil etmir: məlumatın tematik planı "predmetin məntiqi"nə uyğun olaraq tərtib edilir, bu səbəbdən də ensiklopedik informasiya yalnız asılı, ikinci dərəcəli mövqedə çıxış edir. Beləliklə, onların ön planda olmaq imkanı yoxdur.

Amma ensiklopedik material heç də ornamental (təmtəraq) funksiyasını daşımayıb. Müəllif onu məlumatın strukturuna daxil etməklə, birincisi, öz "tikinti"sinin möhkəmliyini yoxlamağa başlayıb (bu məqsəd növbəti sistemləşdirmə mərhələsində daha aktual olacaq), ikincisi, məlumata polifoniya (çoxsəslilik) xarakteri verir. Bu xarakter klassik ritorika nöqtəyi-nəzərindən mükəmməl nitqin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Aydın ki, məhz bu mərhələ – empirik materialın tərkibində faktlardan ən mühüm olanların fərqləndirilməsi və fəsillərə bölünməsindən (1), həmçinin ensiklopedik materialdan fraqmentlərin tam nitqə daxil edilməsindən (2) sonra – planın korreksiyası ilə qurtarmalı idi. Amma müəllifin əldə etdiyi ensiklopedik material planın hər hansı yerində aydın nəzərə çarpmamalıdır.

Bu material – *sistemləşmiş şəkildə (müvafiq mövzunun, mənbənin, sənədlərin və s. öyrənilmə səviyyəsi)* "əl altında" olmalıdır: bəzən məlumatın əsas hissəsinə giriş və ya ondan çıxış üçün onun bir hissəsindən istifadə etmək olar, amma invensiyanın bütün prosedurlarında (o cümlədən növbəti

mərhələlərdə də) ensiklopedik material konkret *lokos* (nitqdə yer) almayıb.

Məlumatın planı isə empirik materiala əsaslanır və *konkret* xarakter daşıyır.

Müdaxilə mərhələsi

İnvensiya prosesində axırncı mərhələ olan müdaxilə *mərhələsi* orientasiya və seçim mərhələlərində əldə edilən nəticələrə əsaslanır, komparativ materialın daxil edilməsi yolu ilə ensiklopedik və empirik materiallar arasındakı tarazlığı, yəni *mövzunun sonrakı tədqiqat mərhələsini* özündə əks etdirir.

Bu mərhələdə məlumat üçün seçilmiş material əslində hələ də müxtəlif mənbələrdən götürülmüş material təsiri bağışlayır: müəllif hər şeydən əvvəl empirik materialın nə dərəcədə ensiklopedik material ilə qarşılıqlı əlaqədə ola biləcəyini yoxlamalıdır, onlar arasında "körpü" yaratmaq hələ də birinci dərəcəli vəzifədir. Məsələn, ensiklopedik lakun (boşluq, mətndə zəruri informasiyanın olmaması) aşkar ediləndə və eksperimental bazanın çatışmamazlığı qeyd olunanda (məsələn, müstəqil müşahidələr kifayət qədər olmayanda), müəllif korreksiya həyata keçirməlidir, yəni ziddiyyəti aradan qaldırmalıdır.

Amma iki növ materialı öz aralarında müqayisə edəndə, onlar arasında həm də ciddi uyğunsuzluğun, hətta ziddiyyətin olduğunu müəyyən etmək olar. Bu ziddiyyəti yalnız materialın sistemləşdirilməsinin ilk iki mərhələsində müəllifin "diqqətsizliyi" ilə izah etmək olmaz. Məsələ belədir ki, dövriyyəyə ilk dəfə buraxılan hər yeni faktlar qrupu heç də həmişə təbii şəkildə müvafiq ənənələr üzərində qurulmaya bilər (tam nitqdə ensiklopedik material məhz ənənəni ifadə edir).

Onlar arasında konflikt çox vaxt təbii şəkildə yaranır, axı ensiklopedik materialın əlamətləri sırasına yalnız onun yoxlanılması və mötəbər olması deyil, həm də onun sistemli

olmasıdır. Ensiklopedik material özündə tam izotopu (eyni element atomlarının müxtəlif növləri) əks etdirir.

Antik dövrdə ensiklopedik materialı bilik ilə əlaqələndirirdilər, empirik material isə "müləhizə"lərlə bağlı idi. Predmetin dərk edilməsi əslində təfəkkürdə predmetin sürətinin yaradılması demək idi, bu səbəbdən də yalnız sübut olunan müləhizələrə diqqət yetirilirdi. Məlum olduğu kimi, Aristotel hipotezaya, məhz qəti şəkildə sübut olunmamasına görə əhəmiyyət verirdi. Buna görə də ritorika empirik materiala müasir dövr ilə müqayisədə daha ciddi nəzarət edirdi.

Müasir ritorika belə konfliktli situasiyaları öz-özünə həll edilən situasiyalar kimi nəzərdən keçirir. Bundan başqa, məsələn, hipotezlərin orijinalıq səviyyəsini qiymətləndirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, yaxşı hipotez "köhnə bilik" ilə konflikt təşkil edə bilməz. Klassik ritorika yalnız ənənə presedenti (keçmişdə olmuş və sonra olan eyni tipli hadisələr üçün misal ola biləcək hadisə) ehtiva etməyəndə – və daxil edilən empirik "material əvvəllər müşahidə edilməyə situasiyalara aid " müləhizələrdən ibarət olanda, "konfliktə" icazə verirdi. Məhkəmədə araşdırılan hadisələrin keçmişdə analoqu olmaya da bilərdi, onda bu vəziyyətdə onun üçün təbii "ensiklopedik mühit" tapmaq sadəcə mümkün deyildi. Onda "aktual müasirliyə" dair analoqlar tətbiq edilirdi. Bu məntiqi kateqoriyalara əsaslanmadan dinləyicilərin etirazlarını aradan qaldırmaq üçün yeganə sübutetmə vasitəsi idi.

Ensiklopedik materialla birlikdə verilən analogiyalar zənciri qeyri-adi "həyat situasiyalar" izahının əsasında durmalı idi. Bundan başqa bu zəncir danışan insan üçün zəruri presedent "yarada" bilərdi, o, sonralar bu presedentə istinad etmək imkanı qazanırdı.

Yeri gəlmişkən analogiyalar aparılan zaman müəllif tərəfindən nitq fəaliyyəti taktikasının nə dərəcədə yaxşı seçilməsi yoxlanılırdı.

Hipotezanı idrak prosesinin tam hüquqlu elementi kimi qəbul edən müasir elm analogiyalara da kifayət qədər diqqət yetirir. Amma müasir tədqiqatçılar birmənalı şəkildə "uyğun gəlməyən" ensiklopedik materialı məlumatın strukturundan çıxarılmasını və "aktual müasirliyin" bir sıra analogiyaları ilə əvəz edilməsini məsləhət görmürlər.

Yeni faktlar qrupu əlverişli olmayan ensiklopedik mühitə sadəcə olaraq "uyğunlaşa" bilməyəndə - problemi aradan qaldırmaq üçün ensiklopedik mühitin özünü araşdırmaq olar.

Ensiklopedik mühit ilə konfliktə girmək müasir yaradıcı düşüncə üçün tamamilə təbiidir. Bunun nəticəsində bəzən ensiklopedik mühit yeni, çox vaxt sosial cəhətdən bəyənilmiş konsepsiyalar üzərində "qurulur".

Buna dair ən yaxşı nümunə – öz dövründə empirik material (həyatın hərtərəfli tədqiqatının nəticəsi) kimi təqdim edilən marksizm-leninizm keçmişin bütün ensiklopedik ənənəsini "özü üçün" uyğunlaşdırmağı bacardı.

Ümumiyyətlə, tam uyğunsuzluq müəyyən ediləndə (məsələn, keçmiş teoloji konsepsiyalar) isə, ondan imtina edilirdi. Yerdə qalanlar isə təsnif edilir və marksizm-leninizm baxımından müsbət (proqressiv) və mənfi (mürtece) işarə ilə qeyd olunurdu. Beləliklə, dünya tarixi tamamilə dəyişdirilirdi. Hətta Qədim Yunanıstanda da marksizm-leninizm dünyagörüşünün rüseymləri axtarıldı.

Bu misal kifayət qədər əyani şəkildə hər şeyi izah edir: həqiqətən, empirik materialdan düzgün istifadə edilmədikdə bir çox faciələr baş verə bilər. buna görə də ensiklopedik material ilə müqayisədə empirik materialın rolunu müxtəlif şəkildə müəyyən edən həm klassik, həm də müasir ritorika danışan insan üçün münasib olmayan ensiklopedik materialı empirik material ilə "qarışdırmağı" məsləhət görmür.

Amma tamamilə əks situasiyanı da təsəvvür etmək olar: yeni faktlar qrupu "ensiklopedik keçmiş" ilə konfliktə girərək məhv ola bilər (müqayisə et: ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq şablonu: müasirləri öz dövründə yaşayan rəssamı, bəstəkarı, yazıçını, alimi və s. başa düşmürdü). Belə hallarda yeni faktlar

qrupu "yaxşı zamanın" gəlişinə kimi sadəcə olaraq dövriyyəyə daxil olmur.

Bizim ölkədə qeyri-ənənəvi elmlərin demək olar ki, hamısı (genetika, psixologiya, semiotika və s.) "sosializm quruculuğu" dövründə bu problemlərlə üzləşmişdi. Onlar üçün "ensiklopedik mühit" rolunda marksizm-leninizm çıxış edirdi: qeyri-ənənəvi elmlərin nümayəndələri faktları bu mühitə uyğunlaşdırmağa bilmədilər. Bu səbəbdən də onlar uzunmüddət "qızıl" şəkildə mövcud olmuş və ya tamamilə mövcud olmamışlar.

Bu nümunə empirik materialın ensiklopedik material tərəfindən "boğulma"sını göstərir.

Beləliklə, tam nitqdə iki növ – empirik və ensiklopedik material arasında əlaqə yaratmağa çalışan müəllif iki təhlükə ilə üzləşir:

1) empirik materialın xeyrinə olaraq empirik və ensiklopedik materialın arasında tarazlığın pozulması (marksizm-leninizm).

2) ensiklopedik materialın xeyrinə olaraq empirik və ensiklopedik materiallar arasında tarazlığın pozulması (genetika).

Bu disbalans vəziyyətindən qaçmaq üçün məlumatın strukturuna üçüncü – yeni növ material daxil edilir. Məhz komparativ materialın köməyi ilə ensiklopedik təcrübənin perspektivi baxımından empirik materialın vəziyyəti qiymətləndirilir. Ritorika nöqtəyi-nəzərindən, tam nitqin bu üç komponenti məlumatın sosial fəaliyyəti üçün *zəruri və kifayətdir*.

Məlum olduğu kimi, iki (bəlkə də bir-birinə əks) material növü arasında tarazlığın yaratmağın əslində bir yolu var. Bunun üçün hər iki növ material arasında «vasitəçi» ola biləcək, daha doğrusu metafunksiyanı yerinə yetirəcək «dil» tapmaq lazımdır.

Məlumatın hazırlanmasının üçüncü mərhələsində onun strukturuna daxil edilən *komparativ material* belə «dil» kimi çıxış edir.

Komparativ material empirik materialı ensiklopedik material ilə əlaqələndirir: o, müəllifin baxışlarının nə dərəcədə məhdud şəkildə mövcud ənənəyə əlavə edilməsinin real ölçüsünü müəyyənləşdirməyə imkan verir, daha doğrusu danışan insanın mövqeyinin onun müasirlərinin düşüncələrində mövcud olan «gerçəklik fraqmentləri» ilə ziddiyyətinin səviyyəsini təyin edir.

Əgər danışan ata həşərat kimi baxırsa, onda onun ixtiyarında bu qədər təhlükəli nöqtəyi-nəzəri müdafiə etmək üçün həqiqətən komparativ materiala başgicəlləndirici iş texnikası, çox güclü məntiqi aparat (arqument sistemi) və dinləyicilərə təsir etmək üçün çox məharətlə düzəldilmiş vasitəli nitq taktikası olmalıdır.

Beləliklə, tam nitqin tərkibində *müxtəlif növ materialın əsas funksiyaları* aşağıdakıdır:

- *empirik material* yeni informasiyanı daxil edir (← məlumatın müəllifi tərəfindən informasiyanın əldə edilməsi);

- *ensiklopedik material* faktların araşdırılması üçün vacib olan mühiti yaradır (← məlumatın müəllifi tərəfindən informasiyanın axtarılması);

- *komparativ material* empirik və ensiklopedik materialın eyni yerdə mövcud ola biləcəyi mühiti yaradır (← müxtəlif növ informasiyaların üzərində işləmək);

Komparativ material tam nitqin tərkibində informasiya bloklarının sintezini təmin etdir. Başqa sözlə, hər şeydən əvvəl komparativ materiala əsasən mətnin nə dərəcədə harmonik olmasına dair mülahizə yürüdüür.

Komparativ material heç də tam nitqin strukturunda sadəcə «nitq əlaqələndiricisi» deyil. O, məlumatın ən aktiv struktur elementlərindən biridir. Danışan insan öz baxışlarını müdafiə edəndə, məlumatın strukturuna daxil etdiyi faktların relevantlığına iddia edəndə, presedent və avtoritetlərə əsaslanaraq, onları təsdiq edəndə, və s., - komparativ materialın aktivliyi aşkar edilir.

Ensiklopedik material kimi komparativ material da plana daxil edilmir: nitqin strukturunda onun lokosu (yeri) sonra dispozisiya prosedurları həyata keçərkən dəqiqləşir.

Beləliklə, inversiyanın gedişində həm ensiklopedik, həm də komparativ material predmetin planı barəsində kənar mövqe tuturlar. Artıq invensiya prosesində bir tərəfdən ensiklopedik, digər tərəfdən isə komparativ materialların tətbiq edilməsi yalnız predmetin planın strukturunun müəyyənləşdirilməsi məqsədini güdür. Məhz komparativ materialın rolunun nəzərə alınması gələcək məlumatda daha yüksək səviyyədə planın qurulmasını nəzərdə tutur: invensiya prosesinin bitməsi ilə əlaqədar olaraq plan artıq üçdərəcəli ola bilər: beləliklə, müdaxilə mərhələsinin nəticələrini aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

- məlumatın məzmununu hansı növdə və hansı nisbətə materialın təşkil edəcəyi qəti şəkildə müəyyən edilir;

- mövzu, hər biri müxtəlif dərinlik səviyyəsində göstərilməsi mümkün olan müəyyən sayda aspektlərin vəhdəti kimi çıxış edir;

- məlumatda müəllifinin mövqeyi qəti şəkildə ifadə edilir;

- məlumatın strukturu dispozisiyanın gedişində orientasiya etmək üçün yararlı olan ətraflı plana çevrilir.

Qeyd edək ki, müəllif invensiyanın üç zəruri mərhələsini keçərək, əslində yeni məlumat əldə etmiş olur. ritorikanın bir bölməsi kimi invensiya – gələcək məlumatın tərkibində mövzunun sistemləşdirilməsi ilə əlaqədar idi və danışan insanın hazırladığı materialın keyfiyyətli, relevant, sistemli olmasına və gələcək nitqdə bir əsas kimi istifadəsinə cavabdeh idi. Nitq aktı kimi məlumatın özünü təşkil etmək isə dispozisiyanın vəzifəsi idi.

III FƏSİL. DİSPOZİSİYA

§1. Dispozisiya ritorikanın bölməsi kimi

Dispozisiya (tərcümədə – «genişləndirilmə») klassik ritorikada məlumatları təşkil etmə məharəti, daha doğrusu müasir dillə desək, **kompozisiya** (quruluş, tərtib) **bacarığıdır**.¹

Ritorikanın bölməsi kimi dispozisiya invensiya mərhələsində əldə edilmiş materialı təşkil etmək yolu ilə məlumatın konkret formaya salınmasını nəzərdə tutur. Məsələn, Kvintilian dispozisiyaya lokosda (tam nitqdə) relevant vahidin bölgüsü (distribusiya) kimi baxırdı.

Ritorikanın bu bölməsi əslində özündə bir növ «fikirlərin inkişaf elmini əks etdirir ki, bu da danışan insan üçün məlumatı proses kimi qavramaq imkanı yaradırdı. Danışan insan nitqin kompozisiya cəhətdən hissələrə necə bölünməsinə, kompozisiyanın hissələrinin ardıcıl necə yerləşməsinə və əldə olan plana əsasən onların bir-biri ilə necə əlaqələnməsinə dair konkret məsləhətlər alırdı».² Bu məqamda onun əlində olan plan nitqin planı yox, kobud şəkildə desək, predmetin planı (gələcək evin tikintisinin planı yox, gələcək evin planı) idi.

Dispozisiyanın müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi «ikinci qəbildən» olan seçimi də nəzərdə tuturdu. Seçim anlayışı konkret məlumatda invensiya prosesində toplanmış bütün həcmdə informasiyalardan istifadənin həmişə zəruri olmamasını nəzərdə tutur. Yaxşı seçilmiş bir informasiya «təsadüfi» seçil-

¹ Müasir ədəbiyyatşünaslıq dərsliklərində dispozisiya məhz kompozisiya adlandırılır. Amma ritorikada «kompozisiya» sözündən (və ona sinonim olan «struktur» sözündən) yalnız mülahizənin tərkibində sözlərin mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün işlədirdi və beləliklə, elokusiyanın cümlələrin qurulması, sözlərin düzülüşü və s. ilə məşğul olan bir bölməsi hesab edilirdi.

² Kompozisiya ilə planın qarşılıqlı əlaqəs, demək olar, ritorikada göstəriləni kimi, çox mürəkkəbdir. Məsələnə sadələşdirsək, planın ideya kimi, kompozisiyanın isə reallıq kimi nəzərdən keçirildiyini demək olar, bu səbəbdən də dispozisiyanın gedişində planın strukturunun dəyişdirilməsi adi hal hesab edilirdi.

miş çoxlu informasiyalara nisbətən dinləyicilərə daha güclü təsir göstərə bilər. Bundan başqa, Siseronun fikrincə, güclü «informasiyanı (güclü argument kimi) ən axıra saxlamaq lazımdır»dır.

Dispozisiyanın əsas tələbləri – məlumatın dəqiq bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi və həm ensiklopedik, həm də komparativ materialdan istifadə etməklə, onun hissələri arasında daxili əlaqənin təmin edilməsidir.

Bu tələblərə cavab verən məlumatı düzgün qurulmuş məlumat hesab etmək olar. Amma bunları təmin etmək heç də asan deyil. Ritorikaya dair ayrı-ayrı əsərlərdə bu tələblərin hətta bir-birini inkar etdiyi, daha doğrusu strukturun dəqiq bölgüsünün daxili əlaqəni istisna etdiyi qeyd olunur. Buna görə də dispozisiyanın tələbləri bəzən məlumatın dəqiq bölgüsü və/və ya onun hissələri arasında daxili əlaqənin yaradılması kimi ifadə edilir.

Məlumatın təbii bölgüsü çərçivəsində ən sadə sxem – bütün həyat hadisələri üçün universal kompozision sxem işlənilib hazırlanır, çünki konkret mövzudan asılı olmayaraq, hər bir nitq giriş, əsas hissə, nəticə və (bəzən) haşiyələrdən ibarətdir.

Dispozisiya həm də müəyyən hallar üçün nitqi də nəzərdə tutur. Burada artıq ayrı-ayrı kompozision hərəkətlər (məsələn, nəqləmə, təsvirəmə izahətəmə və s.) öyrənilir. Beləliklə, əslində «adi növ» nitq situasiyaları üçün nitq davranışı növləri işlənilib hazırlanır. Bir sıra hallarda isə hətta az və ya çox dərəcədə ciddi şəkildə müəyyənləşdirilmiş mətnlər də tədqiq olunur.

Ritorika sadəcə olaraq kompozisiyaları deyil - məqsəduyğun kompozisiyaları, daha doğrusu qarşılıqlı əlaqədə olanların – kommunikatorların tələbatlarına daha yaxşı cavab verən kompozisiyaları işləyib hazırlayır (düzdür, bu zaman «nitq yaradana», daha doğrusu, danışana üstünlük verir: klassik ritorika ümumiyyətlə, hər şeydən əvvəl bu istiqamətdə inkişaf etmişdi).

Universal kompozisiyanın və ayrı-ayrı kompozisiyalın funksiyaları toposların funksiyaları kimidir: kompozision sxemlərə uyğun olaraq nitqi qurmaq və ya qurmamaq olardı, amma onu mükəmməl koordinat sistemi kimi yadda saxlaması tövsiyyə edilirdi. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, klassik ritorik kompozisiya «məhkəmə nitqi» nümunəsində işlənmişdir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, tam nitqin 3 hissəyə bölünməsi (giriş, əsas hissə və nəticə) universal kompozisiyanın əsasını təşkil edir. Çox maraqlıdır ki, klassik ritorikada məqsədəuyğun kompozisiya yuxarıda adı çəkilən bütün hissələri əhatə etməsindən daha çox bu hissələrin harmonik əlaqəsinə diqqət yetirir.

Beləliklə, hissələrin qarşılıqlı əlaqəsindən başqa, həm nisbət, həm də hissələrin məzmunu aspektindən hər bir hissənin tam nitq ilə əlaqəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi təsəvvür yaratmaq üçün təbii kompozisiyanın bütün hissələrinin sadəcə olaraq adını çəkək, amma onlardan daha mühüm olanların üzərində dayanacağıq:

1. Giriş (exordium)

2. Əsas hissə (corpus)

Şərh (narratio, və ya propositio)

arqumentasiya (arqumentatio)

pozitiv sübut (provatio)

rəqibin nöqtəyi-nəzərinin təkzibi (refutatio)¹

3. Nəticə (peroratio)

3.1. Xülasə (recapitulatio)

¹ Mötərizədə dispoziisiyanın məlumatda heç də həmişə iştirak etməyən və ya özündə zəruri olmayan detallaşdırma hallarını ehtiva edən bölmələr göstərilib. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bəzən dispoziisiya prosesində IV hissə – dispoziisiyanın dəqiqləşdirilməsi (partitio) həyata keçirilir.

§2. Giriş

Giriş ritoriklərin konsepsiyalarına uyğun olaraq xüsusi (daha geniş toposların ixtiyar edilmiş variantları olan) ifadələr, özünəməxsus mini-toposlar vasitəsilə başlanı bilər:

- «mən söz alıram, ona görə ki ...» (causa disendi);
- «mən nətiq deyiləm» (excusatio proter infirmitatem);
- «mən qısa danışacam» (Brevitas-formulu) və s.
- və s. və i.a.

Danışanın bunların birindən istifadə edib – etməməsindən asılı olmayaraq o, girişin üç əsas funksiyasını həmişə xatırlamalıdır:

- dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək (müasir terminologiya ilə desək, «reklam»);
- mövzunun işlənilib hazırlanması üçün zəmin yaratmaq (mövzunun təqdimatı);

Əslində bu istənilən məlumatda bütün bu funksiyaların mütləq implisit (aydın) şəkildə və eyni dərəcədə göstərilməsi demək deyil. Aydındır ki, bu funksiyalardan hansının üstünlük təşkil etməsi konkret mövzudan asılıdır. Rəhbərin xarakteri, daha doğrusu, konkret nitq situasiyasının xüsusiyyətləri əsas diqqət mərkəzində olur.¹

Ümumiyyətlə desək, bu funksiyalardan hər biri girişdə bu və ya digər dərəcədə adi şəkildə – tamamilə avtomatik olaraq! – ifadə olunur. Amma bu və ya digər funksiyanın ifadə formasını asanlıqla müəyyən etmək çətindir. Qismən ona görə ki, bu formalar çox müxtəlifdir; qismən də ona görə ki, real nitq bəzən bir funksiyayı digərindən tamamilə fərqləndirməyə imkan vermir.

Məsələn, giriş zamanı işlədilən «*Bu gün mən var gücü ilə axmaq şəkildə danışmamağa çalışıram*» cümləsi (bunun yaxşı və ya pis olması isə nitq situasiyasından asılıdır) dərhal girişin bütün üç funksiyasını yerinə yetirir, amma bu funksiyalara cavab verən nitq strukturunu müəyyən etmək çox çətindir.

¹ Вах.: Е.В.Клюев. Речевая коммуникация. М., 2004

Amma bunun necə baş verdiyini araşdırmağa çalışsaq, yəni müvafiq giriş üçün zəmin yaradan «mənaları» şərh edək (əyani şəkildə göstərək):

- mən adətən axmaq şəkildə danışırım, amma bu gün – hətta onun bütün əvvəlki nitqləri maraqlı olmasa da, bu diqqətə layiq olan xüsusi haldır (dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək).

- aydındır ki, siz «axmaqlığı» və «axmaqlıq olmayanı» bir-birindən asanlıqla fərqləndirirsiniz, bu səbəbdən də mən diqqətli olmağa və sizin ümidlərinizi doğrultmağa çalışacam (nitqə müsbət münasibəti formalaşdırmaq).

- sizin nəzərinizdə mənim nüfuzumun elə də yüksək olmamasına baxmayaraq, mən hər halda bu gün onu dəyişmək üçün fürsətdən istifadə etməyə çalışacam (nitqə müsbət münasibəti formalaşdırmaq);

- mən demək istədiyim mənim adətən dinləyicilərə təqdim etdiyim axmaqlıqların sırasına daxil deyil və dinləyicilərin nəsə həqiqətən mühüm olanı eşitmək imkanları var (mövzunun təqdimatı) və s.

Girişdə hansı funksiyanın üstünlük təşkil etməsindən asılı olmayaraq kompozisiyanın bu hissəsinin məqsədi eynidir - məlumatı qavraması üçün dinləyiciləri hazırlamaq.

Danışan insanın çıxış etmək hüququ aşkar olmayan hallarda reklam üstünlük təşkil edən funksiya kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə hallarda «auditoriyanı ələ almaq» hər şeydən əvvəl onu çıxış edəni dinləməyə inandırmaq deməkdir. Bu zaman ya auditoriyanın ümumiyyətlə, nitqi qavramağa (1), ya da müəyyən natiqin nitqini qavramağa (2) hazır olmadığı nitq situasiyaları nəzərdə tutulur. Aydındır ki, (1) və (2) hallarda reklam taktikası eyni olmayacaq.

Birinci halda iştirak edənlərin diqqətini aktivləşdirmək tələb olunur. Belə hallar lap əvvəldən daha çətin hesab edilir. Çünki ritorikanın nümunə kimi götürdüyü nitq situasiyaları (məhkəmə nitqləri) ümumiyyətlə, «hazır olmayan» auditoriyanı nəzərdə tutmurdu: məhkəməyə gələn hər bir kəs «hara getdiyini» bilirdi, yəni hamı zəruri olaraq dinləyici olmalı idi.

Buna görə də birinci hala dair məsləhət elə də çox olmayıb. Bu məsləhətlərdən ən əsası yəqin ki, nitqi effektiv müraciət ilə başlamaq haqqında idi. Amma bu müraciətləri heç də həmişə qarşıdakı rəhbərin çərçivəsi ilə əlaqələndirmək tələb olunmurdu. Daha doğrusu, «*Diqqət! Mən danışmağa başlayıram!*» kimi nitq modeli daha çox natiqlərin auditoriyanı salamlamaq forması idi.

Effektiv müraciət ən yaxşı növü «*İndi ki və buradakı*» şəraiti şərh edən müraciət hesab edilirdi. Belə məsləhətin əsaslandırılması çox sadə idi: «*İndi və burada*» toplanan insanları bu zaman və məkan anında baş verən hadisələrə olan ümumi maraq birləşdirirdi.

Məsələn, abidənin açılışında iştirak edənlərin diqqətini «*Vətəndaşlar! Məndə dazlaşma əleyhinə unikal vasitə var!*» kimi «*effektiv müraciət*» ciddi şəkildə aktivləşdirməyin mümkünlüyünü təsəvvür etmək çətindir. Bu müraciət nə qədər güclü sensasiya olsa da, ora toplaşan insanların aktual tələbatları və maraqları ilə konflikt təşkil edir.

Belə nitq situasiyalarında klassik ritorika auditoriyanın maraq və tələbatlarını öyrənməyi və, fürsətdən istifadə edərək, onların diqqətini iştirakçıların nəzərindən qaçan aspektlərə yönəltməyi məsləhət görür. Andersenin məşhur nağılında uşaq «*kral lütdür!*» - deyə qışqırır. O, başladığı «*nitqi*» müvəffəqiyyətlə davam etdirə bilər: o, dinləyicilərin diqqətini cəlb edə bilər.

Birinci haldan fərqli olaraq *ikinci hal danışan insana marağın oyadılmasını nəzərdə tutur*. Danışan insan auditoriyanın nə üçün məhz ona qulaq asmalı olduğunu tez və dəqiq izah etməlidir.

Konsert-improvizasiya praktikası çoxlarına məlumdur: xüsusi olaraq seçilmiş jüri həvəskar artistlərin bacarıqlarını qiymətləndirir. Bu zaman onlara çıxış zamanı hər şey etməyə icazə verirlər – məqsəd yalnız auditoriyanın diqqətini cəlb etməkdir.

Belə konsertlərin iştirakçıları demək olar ki, eynilə ikinci növ situasiyanın nətiçələri kimi oxşar məsələləri həll etməli

olurlar. Həm artistlər, həm də natiqlər «nəyə qadir olduqlarını» tam nümayiş etdirməyə çalışırlar. Amma klassik ritorikanın belə situasiyalar üçün tövsiyələri natiqin şəxsiyyətinin təqdimatına deyil, onun baş verənlərə olan münasibətinin təqdimatına yönəlmişdir.

Başqa sözlə, «Yaxşısı budur ki, mənə qulaq asın!» kimi bəyanatlar məqbul hesab edilmirdi (burada aydın şəkildə «danışanın şəxsiyyəti» xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılır). Şəxsiyyətin tədqidamatının daha incə forması – onun hadisələrə və ya iştirak edənlərə dair mövqeyinin göstərilməsi daha məqbul hesab edilir.

Bu mənada rus «yoxsullarının» nitq taktikası ritorika cəhətdən tamamilə düzgündür: öz mövqeyini «biz özümüz yerli deyilik» ifadəsi ilə bildirməsi onun bu göstərilən sositumda marginal (qeyri-adi) vəziyyətdə olması səbəbdən «natiqə» dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün imkan yaradır.

Tərəfdarların cəlb edilməsi – konflikt əhval – ruhiyyəli auditoriyaya təsadüf edən nitq situasiyaları üçün əsas funksiyadır. Belə hallarda danışan insanın əsas məqsədi – camaatın rəğbəti qazanmaq və fikirlərinə «xeyirxah diqqət» göstərilməsinə nail olmaqdır. Məhkəmə praktikasında tez-tez mənfi əhval-ruhiyyə hökm sürən auditoriyada söylənilən nitqlərə rast gəlmək mümkün idi. Buna görə də bu funksiya ritorikanı yaxşı bilənlərə məlum idi. Belə situasiyalarda nitq davranışının iki taktiki modellərindən birinə müraciət etmək məsləhət görülürdü: 1) ziddiyyətlərin aradan qaldırılması taktikası; 2) «təxirə salmaq» taktikası.

Ziddiyyətlərin aradan qaldırılması taktikası auditoriya üçün natiqin müsbət tərəflərinin qəsdən nümayiş etdirilməsinə əsaslanır. Belə nümayiş vasitələri elə maneələri aradan götürən, auditoriya ilə rabitə yaradan səmimi nitq davranışı üsullarıdır.

Aydındır ki, məsələn, əvvəlcədən səni ədəbsiz sayan insanlar sənə qulaq asmayacaqlar. Və əksinə istənilən auditoriyanı nəzakətli rəftar ilə asanlıqla ələ almaq olar.

Psixoloqlar qeyd edirlər ki, məhz nitq rabitəsi şəraitində proyeksiya mexanizmi xüsusilə intensiv işləyir. Bu o deməkdir ki, dinləyicilər adətən özlərini nətiqə oxşatmağa və qısa müddətdən sonra onun nitq davranış üsullarını «təqlid etməyə» çalışırlar.

Buna görə də özünüyalnız neyisə xəbər verməyə təhkim edilmiş hesab edən («mən buraya danışmaq, siz isə dinləmək üçün gəlmisiniz») nitq modelinə uyğun olaraq) nətiqə nisbətən müsbət və demokratik əhval-ruhiyyəli nətiqin auditoriyanı ələ almaq üçün daha çox şansı var.

Danışan və dinləyən arasındakı «ziddiyyət» çox zaman mühitdən asılı olur və elə də ciddi xarakter daşımır. Klassik ritorikaya əsasən belə hallarda ziddiyyəti öz adı ilə çağırmaq» vacib deyil: təcrübəli nətiq məsələn, bu auditoriyaya haqqında nə üçün yaxşı rəydə olmadığını söyləmək əvəzinə onlarla yaxşı münasibət qurmaq üçün vasitə axtarar. Bunun üçün, yeri gəlmişkən, bir sıra ənənəvi üsullar – «əziz dostlar» və ya daha çox işlədilən «xanımlar və cənablar» ifadəsindən başlayaraq dostluğu daha incə şəkildə «həmfikirlik» kimi nümayiş etdirməyə qədər – var (məsələn, «bir halda ki, mən sizin bu mövzuya olan marağınıza şübhə etmərəm...», «Sizə, əlbəttə, yaxşı məlumdur ki, ...», «Gəlin bu məsələni birlikdə araşdırmağa çalışaq ...» və s.).

Deməli, klassik konsepsiyaya əsasən ziddiyyəti aradan qaldırmaq sadəcə olaraq ziddiyyətə əhəmiyyət verməməyi, daha doğrusu sanki ziddiyyətsiz mühitdə fəaliyyət göstərməyi nəzərdə tutur. Əlbəttə, hətta dispozişiyaya sahəsindən olan biliklərdən düzgün istifadə etsən də, dərhal özünü nətiq kimi sevdirmək çox çətindir, amma auditoriyanın diqqətini cəlb etmək mümkündür.

Klassik ritorikanın məsləhət gördüyü ikinci taktika – *təxirə salmaq taktikasıdır*. Bu taktika «ziddiyyətin öz adı ilə çağırılması» artın zəruri olanda tətbiq edilir. Bu zaman nətiq hələ öz nitqindən əvvəl dinləyicilər tərəfindən «yad» kimi qəbul edilir və onların nöqtəyi-nəzəri ilə ziddiyyət təşkil edən fikirlər söyləmək niyyətində olur. əgər nitq belə şəraitdə

söylənsə, burada tərəfdarların «cəlb edilməsi» çətin olur və çox vaxt səmərəsiz nəticələnir. Amma hər halda onu həll etmək (və ya, onun həllinə yaxınlaşmaq) üçün dispozisiya natiqin dinləyiciləri «neytral» vəziyyətə gətirənə kimi «münasibətlərin aydınlaşdırılması» məqamını təxirə salmağı məsləhət görür.

Belə şəraitdə məsləhət görülən giriş məsələni, dinləyicilərin nitq təcrübəsinə müraciət, müzakirə predmeti olan və müasir dövrə qədər haqqında vahid rəy formalaşan aktual mövzular barəsində «neytral» mövqeyin xatırlanmasını nəzərdə tutur.

Danışan insanın nitq situasiyası zamanı neytral mühit yaratmaq və sonralar tədricən predmet barəsində vahid rəy formalaşdırmaq üçün girişdə həqiqətin çoxşəkili olmasını, birtərəfli xarakteristikanın mənasızlığını və s. xatırlaması məqsəduyğundur.

Başqa sözlə, dinləyicilərə ümumiyyətlə, əks fikirlərə qarşı dözümlü olmaq fikrinin aşılınması məsləhət görülürdü. Beləliklə, natiq fikirlərin birbaşa toqquşmasını təxirə salmaqla vaxt qazanırdı və nəhayət (əsas hissənin əvvəlinə yaxınlaşdıqda) fikir müxtəlifliyi yaradan predmetdən ehtiyatla bəhs edərkən, artıq dinləyicilərin açıq etirazı ilə qarşılaşmalı olmurdu.

Təxirə salmaq taktikasının «fırıldağ» dinləyicilərə əvvəlcədən onları ayıltmayan, əksinə əslində onların diqqətini zəiflədən kənar mövzuların təqdim edilməsindədir. Amma, aydın məsələdir ki, girişdə kənar mövzulardan istifadə etmək böyük natiqlik məharəti tələb edir, çünki bu halda natiq əslində dinləyicilərin mühüm tələbatları ilə konfliktə girməli olur.

Danışanın dinləyicilərlə «müvəqqəti fikir birliyi» yaratmaq üsulu – aldatma taktikasının bir variantı, dolayısı mənəvr taktikası belə situasiyalarda ən yaxşı nümunədir. Başqasının fikirlərini özününkü kimi qələmə verərək, natiq tədricən mülahizələrini çətin vəziyyətə gətirib çıxarır, özünün (beləliklə, həm də dinləyicilərin) mühakimələrinin yalan olduğunu əyani sürətdə dinləyicilərə nümayiş etdirir.

Məlum olduğu kimi, belə situasiyada tərəfdarların «toplantılması» danışanın əsas məqsədidir. Bunun üçün «tutub saxlanması» getdikcə çətinləşən kifayət qədər iri nitq konstruksiyası quraraq müvəqqəti olaraq ya mövzunu, ya da öz baxışlarını qurban vermək lazımdır. Buna görə də əgər situasiya aydın şəkildə əlverişsiz olarsa, bəzən klassik ritorika açıq çıxışlardan çəkinməyi məsləhət görür.

Girişin əsas funksiyası kimi mövzunun tədqimatı rahat nitq situasiyaları üçün nəzərdə tutulur, belə situasiyalarda dinləyicilər məhz həmin nətiqin söyləmək istədiklərinə diqqətlə yanaşmağa hazır olurlar.

Belə situasiyaların əksəriyyəti konvensional – (lat. «*conventio*» - «razılıq»), daha doğrusu, təbii şəkildə müəyyən şəxsin nitq təşəbbüsünü öz üzərinə götürülməsi gözlənilən situasiyalara aiddir. Konvensional nitq situasiyasına ən yaxşı misal – universitet mühazirələridir. Burada nitq təşəbbüsü hər hansı tələbəyə (hətta o, hamını maraqlandıran məsələyə dair öz fikirlərini bildirsə də) deyil, müəllimə məxsus olur. Bununla da müəllim (əlbəttə, o, əvvəlcədən auditoriya ilə münasibətlərini korlamasa) nə «reklam», nə də tərəfdarların «cəlb edilməsi» ilə məşğul olmur: giriş zamanı ondan tələb olunan yalnız mövzunun tədqimatıdır. Girişin digər iki funksiyası istiqamətində hərəkət etmək cəhdlərinə gəldikdə isə, gərgin situasiyalarda belə cəhdlər «auditoriyaya yaltaqlanma» kimi qiymətləndirilə bilər, bu isə demək olar ki, həmişə danışanın nitq planlarının müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq deməkdir.

Mövzunun tədqimatı girişin bir funksiyası kimi hər şeydən əvvəl konvensional nitq situasiyaları ilə əlaqədardır. Adətən təbii konvensional nitq situasiyalarında danışan insan auditoriyanın diqqətini özünə cəlb etməyi və ya tərəfdarlar toplamağı qarşısına xüsusi bir məqsəd kimi qoymur (namizədin təbliğat apardığı seçki kampaniyaları bu cəhətdən istisnadır).

Bununla belə artıq girişdə danışandan mövzu tədqimatı gözlənilən situasiyalar sırasına aiddir. Məsələn, həkimin qəbuluna gələn pasiyent öz nitqini nə təsirli nitq oyunu

(məsələn, «həkim mən öz həyatımı Sizə etibar edirəm»), nə də «Bir halda ki, biz sizinlə eyni fikirdəyik...» kimi bəyanat ilə başlamamalıdır. Həkimli pasiyentdən gözlədiyi yeganə şey – artıq məlumatın əvvəlində «mövzu»nun tədqimatıdır.

Nitq situasiyasının tələb etdiyi belə növ giriş (mövzunun tədqimatının üstünlük təşkil etdiyi) gündəlik həyatda çox tez-tez rast gəlmək olar. Yalnız onların tanımaq və danışan ilə dinləyənin çətin münasibətdə olduğu məhdud sayda digər nitq situasiyaları ilə qarışdırmamaq lazımdır.

Amma belə növ girişi tələb edən bütün nitq situasiyaları heç də konvensional deyil: onların əksəriyyəti heç bir əvvəlcədən olan «razılaşmanı» nəzərdə tutmur və belə situasiyanın girişin, xüsusi olaraq mövzu tədqimatı funksiyasını reallaşdırmaq üçün səmərəli olan şərait ilə uyğunlaşdırılması, yalnız danışandan asılıdır.

Belə hallarda taktika danışanın rəhbərliyinin xarakterini, nitq əlaqəsi zamanı partnyorun xüsusiyyətlərini, onun (onların) mövzudan xəbərdar olması və maraqlanması səviyyəsini və s. nə dərəcədə dəqiq bilməsindən asılı olaraq işlənilib hazırlanır. Bir daha qeyd edək ki, hər şeydən əvvəl mövzu tədqimatı funksiyasını həyata keçirən giriş, bir qayda olaraq, işgüzar danışmaq şəraitini nəzərdə tutur; əgər bu belədirsə, onda reklam və ya tərəfdarların toplanılmasına yönəlmiş nitq görünür, dinləyicilər tərəfindən mənasız söhbət kimi qiymətləndirilir.

Sonda qeyd edək ki, ritorikada əslində istənilən üstünlük təşkil edən funksiyalar zamanı yararlı olan bir sıra «ənənəvi yaxşı başlanğıç»lar məlumdur; bu «başlanğıç»ların hamısı auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçündür; birbaşa dinləyicilərə ünvanlanmış suallar, sitatlar, əyani nümunələr, yumoristik qeydlər, atalar sözləri, məsələlər və s. daxildir.

Şübhəsiz ki, bu üsullar hələ də aktualdır, amma onlardan istifadə edərkən iki şeyi yadda saxlamaq lazımdır. Birincisi, bu üsullar gündəlik nitq situasiyalarındakı ünsiyyətdən daha çox kütləvi çıxışlar üçün nəzərdə tutulub. Gündəlik situasiyalarda adətən partnyorların birindən «həmişə danışmaq», digərindən isə «sadəcə dinləmək» tələb edilmir. İkincisi, hətta kütləvi

çıxış zamanı da onlardan istifadə edən natiq həmişə bu üsulların əksəriyyətinin auditoriya tərəfindən özünəməxsus nitq şablonları (bu halda – başlanğıc şablonları) kimi qavranılacağına hazır olmalıdır. Məşhur linqvist V.P. Qriqoryevin məqalələrinin birində qeyd edildiyi kimi, bu gün istənilən elmi: nəşrlər mütləq «Hələ Aristotel qeyd etmişdir ki,» və ya «Artıq Aristotel qeyd etdiyi kimi ...» başlanğıclarından istifadə edir. Buna görə də «ənənəvi yaxşı başlanğıclara» ehtiyatla müraciət etmək lazımdır.

§3. Əsas hissə

Həm də klassik məhkəmə nitqinə aid edilən əsas hissə adətən ritorika tərəfindən iki elementli hissə kimi nəzərdən keçirilir. Belə yanaşma «dinləyicilərin marağını» daha yaxşı müdafiə etməyə, daha doğrusu, mülahizələr axınında oriyentasiya tapmağa imkan verən rəşional və qısa nitq strukturunun axtarılmasının nəticəsi idi.

Əsas hissənin elementləri kimi nəzərdən keçirilir:

- 1) izahat
- 2) arqumentasiya

Əsas hissənin belə böögüsünə qısaca nəzər salmaq belə, burada «obyektiv» (və ya, daha dəqiq, obyektivləşdirilmiş) və «subyektiv» (subyektivləşdirilmiş) planı fərqləndirmək olar. Həqiqətən, əsas hissənin bir bölməsi kimi izahat hər şeydən əvvəl məlumatın əsasən predmet tərəfi ilə, arqumentasiya isə – onun «şəxsi» tərəfi, daha doğrusu, danışanın predmetə olan münasibəti ilə bağlıdır.

Bu iki plan, zahirən bütün ziddiyyətlərə baxmayaraq tamamilə bir-biri ilə əlaqədardır: söhbət arqumentlər sistemi, izahatlar və predmetin xüsusiyyətləri, başqa sözlə desək, hipotezanın fakta çevrilməsindən gedir. «Sadə predmet» əsas hissənin gedişində «danışanın predmetinə» transformasiya olunmalıdır, daha doğrusu «hiss edilən» predmet olmalıdır.

Əlbəttə, əsas hissənin yuxarıda adları çəkilən bölmələrinin bir-birinin ardınca yerləşməsini (əvvəl «izahat», sonra

isə «arqumentasiya») təsəvvür etmək olmaz. Bu bölmələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələr çox mürəkkəbdir. İzahat və arqumentasiya qarşılıqlı olaraq bir-birinə «nüfuz edirlər»; bu isə tam nitqin tərkibində onların elementlərinin müqayisəsini çətinləşdirir.

Bu səbəbdən də sonralar aydın oldu ki, əsas hissənin iki bölməsi haqqında danışmaqdan sonra, onun iki planı haqqında bəhs etmək daha əhəmiyyətlidir. Amma yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, məhkəmə nitq praktikasında əsas hissənin bölmələri kimi izahat və arqumentasiya uzun müddət tamamilə ayrı-ayrılıqda mövcud olmuşdur.

Bu sahədə danışanın arqumentlərindən və şərhlərindən ibarət faktlar qrupunu fərqləndirmək lazım idi. Yalnız sonralar izahat və arqumentasiyanın bir-birinə olan münasibətində bir qədər dəyişənlik baş verdi.

§3.1. İzahat: modellər və metodlar

Əsas hissənin bölməsi kimi izahat özündə "araşdırılan" predmetə olan münasibəti əks etdirir. Məsələn, məhkəmə praktikasında izahat "işin" özü (faktlar toplusu) ilə bağlı idi; hakim bu izahata müəyyən mövqə nümayiş etdirməli idi. beləliklə, nitq göstərmək istədiyi və məhkəmə qarşısına qoyulan problemin nə olduğunu izah etməli idi.

Bununla əlaqədar olaraq, nitqin həll etdiyi birinci məsələ izahatda məhz nəyin təqdim olunması və hansı miqdarda faktların göstərilməsi məsələsi idi. Nitqin bu məsələni necə həll etməsindən çox şey asılı idi: ya dinləyicilər məsələnin mahiyyətini başa düşə bilirdilər (optimal variant), ya təqdim olunan məlumatlar kifayət etmirdi, ya da dinləyicilər həddindən artıq məlumat ilə əlavə yüklənirdilər (bu isə son nəticədə problemi tam təsəvvür etməyə mane olurdu).

Buna görə də izahat özündə əvvəllər toplanmış faktların təqdimatını əks etdirir. Burada dispozişiyaya açıq şəkildə inventsiya ilə oxşarlıq təşkil edir və bu səbəbdən də yenidən (indi

sanki yeni formada) relevantlıq meyarı meydana çıxır; faktların təqdimatı isə bu meyara tabe olur.

Relevantlıq (məqsədəuyğunluq) meyarı klassik ritorikada əsasən, bir tərəfdən, əlavə artıq təfərrüatların, digər tərəfdən isə, mühüm məlumat çatışmamazlığının qarşısının alınmasını nəzərdə tutur. Dispozisiya invensiya prosesində əldə edilmiş toposlardan istifadə edərək topik sxemlərə dair müəyyən istiqamətdə hərəkəti – müvafiq toposun invensiya mərhələsinin imkan verdiyi qədər ardıcıl genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Dispozisiya mərhələsində – izahat zamanı – toposlarla iş topik sxem elementlərinin "keçmiş təcrübəsinin" bu və ya digər düzülüşə, hər şeydən əvvəl bu iki modeldən birinə – *ab ovo* (1) və *in medias res* (2) – tabe etdirilməsini nəzərdə tutur.

Topika sxemi elementlərinin genişləndirilməsinə dair bu iki model haqqında söhbət əslində təbiət və incəsənət barəsində ümumi söhbətin davamıdır. Təbiətin və incəsənətin (*natura* və *ars*) fərqləndirilməsi antik dövrdə elmin ən mühüm ideyalarından biri idi. "Təbii" və "süni" olanlar praktiki olaraq heç bir zaman qarışıq salınmayıb – bu "koordinat sistemi" əslində durmadan işləyib.

Birinci model – tamın elementlərinin təbii düzülüşü (*ordo naturalis*) kimi nəzərdən keçirilir.

Söhbət əslində məlumatın həyatın "qorunub saxlanıldığı" qaydalara tabe etdirilməsindən gedir. Həyatda hadisələrin *bir-birinin ardınca*, baş verdiyi, bu zaman daha əvvəl baş verən hadisənin daha sonra baş verən hadisənin səbəbi, axırcının isə əvvəl baş verənin nəticəsi olduğu kimi real məlumat da hadisələrin inkişafının bu məntiqi qanunauyğunluğuna tabe ola bilər.

Məlumatın qurulmasının belə daxili qanunauyğunluğu xətti sxem, daha doğrusu hadisələri iyerarxik (birini digərinin üstündə/altında və ya birini digərinin tərkibində) deyil, bir xətt üzərində (bir-birinin ardınca) sıraya düzülməsini nəzərdə tutan sxem adlanır. Belə hesab edilirdi ki, məhz xətti sxem hadisələri real gerçəklikdə olduğu kimi təsvir edir. Xətti sxemə tabe

olmaq əslində şeylərin təbii inkişafı ilə hərəkət etmək demək idi.

Topik sxem elementlərinin belə düzülüşü "ab ovo" adlanırdı (latın dilindən hərfi tərcüməsi "yumurtadan" demək idi). Yumurta vəziyyətinə ilkin vəziyyət kimi baxılırdı (müqayisə et: hansı birinci olub: toyuq, yoxsa yumurta?). Məlumatı "ab ovo" şəklində qurmaq onu ilk hadisədən sonuncu hadisəyə, səbəbdən nəticəyə doğru, daha doğrusu problemi müstəqil və birinci olaraq addım-addım öyrənərək və "nüfuz etmə səviyyəsinə" uyğunluğunu qeyd edərək qurmaq deməkdir.

Aydındır ki, bu sxemin danışan tərəfindən istifadəsi zamanı onun "həyatına" müdaxilə minimal səviyyədə olurdu, izahat isə obyektin özünə istiqamətlənirdi. Bu zaman danışan məhz faktları qeyd edən şəxs kimi çıxış edir. Buna görə də faktların izahı tarixi, xronoloji izah kimi qiymətləndirilir və "ab ovo" izahat metodu da tarixi (xronoloji) metod adlandırılır. Ədəbiyyatşünaslıqda bu metod süjet metodu hesab edilir. burada süjet (və ya fransızcadan tərcümədə "predmet") real sxemdə baş verənlərin ardıcılığı kimi (fabuladan fərqli olaraq) nəzərdən keçirilir.

Bu metodun üstünlüyü onun tamamilə "praktik" olmasında, daha doğrusu, həm danışan, həm də dinləyən üçün eyni dərəcədə rahat olmasındadır. Danışanın həddindən artıq "düşünməyi" lazım olmur: əslində ondan tələb olunan yeganə şey – hadisələrin öz axarı ilə gedişinə "mane olmamaq"dır, daha doğrusu, faktları qədim dövrdə çox məşhur olan, amma, təəssüf ki, indi demək olar ki, unudulan natiq Katonun məşhur formuluna uyğun olaraq izah etməkdir. Katonun həmin formulu belədir: "rem tene, verba sequentur" – "mövzunu tutub saxla, sözlər özləri gələcək" (bu formulu tamamilə relevantliyin formulu kimi qəbul etmək olar).

Danışanın bacarığı burada onun nəyin nə üçün baş verdiyini "unutmama"sındadır (amma, məlum olduğu kimi, bu asan deyil!). Material belə təqdim olunanda dinləyici özünü son dərəcə rahat hiss edir: "axın istiqamətində üzmək" – auditoriya bunu yüksək qiymətləndirir. Belə hallarda o, məlumat-

dan müəllifin fikirlərini xüsusi olaraq fərqləndirməli, daha doğrusu hansının fakt, hansının isə müəllifin fakta dair şəxsi fikri olması məsələsini həll etməli olmur.

Amma praktiki olaraq istənilən auditoriya rahat vəziyyətə meyl edərsə, onda faktların ötürülməsinin tarixi (xronoloji) metodu çox təhlükəlidir. Bu təhlükə onun özünəməxsus şəkildə yorucu ola bilməsindədir. "İzahatın ardıcılığına" elə də diqqət yetirməyən dinləyici çox zaman heç bir şey başa düşmür. Kommunikasiya isə birgə işdir, beləliklə, tərəflərdən birinin tam passivliyi şəraitində tam dəyərli kommunikativ nəticədən danışmaq olmaz.

Bu səbəbdən də hesab edilirdi ki, belə quruluş məlumat süni şəkildə sistemləşdirilmiş məlumata nisbətən dinləyicilərə daha az təsir edir və onlar üçün daha az maraqlı olur.

İkinci model hadisənin xarici tərəfinə daha az, amma mahiyyətinə daha çox diqqət yetirən izahat strukturunu nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq, izahatın faktlar qrupunun bacarığı sayəsində qurulması nəzərdə tutulurdu, buna görə də onların təşkili sistemi qeyri-təbii, yəni süni sistem (ordo artificialis) adlanır.

İkinci modelə əsasən danışan hadisələrin ardıcılığına diqqət yetirmir, amma onu analiz edir, və bundan başqa - hadisəni deyil, onunla iş şəraitini modelləşdirir. Danışan işin mahiyyətinə əsasən fəaliyyət göstərir, bu səbəbdən də model - in medias res (hərfi tərcümədə "şeyin ortasında") adlanır.

Əsas məqsəd danışanı diqqətlə deyilənə qulaq asmağa vadar etmək idi, bunun isə yalnız bir yolu var - onun məlumata olan marağını formalaşdırmaq. Bununla əlaqədar olaraq ən çox tövsiyyə edilən vasitə - məlumatın strukturunda müxtəlif növ "yerdəyişdirmə"ləridir.

Əlbəttə, tam nitqin qurulması üçün birgə əməkdaşlığa dəvət edilmiş dinləyici "axın istiqamətində üzən" dinləyicidən fərqlənir. O, daima sayıq olmalıdır, yalnız müəllifin nitq maneərlərinə diqqət yetirməməlidir, həm də danışanın strategiyasının tərkibində onların yerini müəyyənləşdirməli və qiymətləndirməlidir. Bu iş çox zaman şüurlu səviyyədə gedir və din-

ləyicinin təqdim olunan məlumata qarşı aydın ifadə edilməyən reaksiyalarının cəmini özündə əks etdirir.

In medias modelinin "yaradılması" ritorikada əslində *intriqa* anlayışının (daha doğrusu oxucunun marağını stimullaşdırmaq məqsədilə süni yaradılmış hadisələrin) meydana gəlməsi demək idi. Hadisənin komponentlərinin fabullaşdırılması prosesi – onların müəllif tərəfindən yenidən bölüşdürülməsi – materialın izahının bir sıra metodlarına adların verilməsinə səbəb oldu: onların əksəriyyəti izahın "fabula metodları" (lat. "fabula"- nağıl, əfsanə) adı altında qruplaşdırılır.

Səbəbin yerinə nəticənin ön plana gətirilməsi, daha əvvəlki epizodlara nisbətən daha sonrakı epizodların göstərilməsi, sonda başlanğıca doğru hərəkət və s. – bütün bunlar və bir çox digərləri izahın fabula modelinin göstəriciləri, *intriqa*nın, xüsusən də bədii *intriqa*nın əlamətləridir.

Məsələn, Homerin "Odissey" əsəri klassik şəkildə həddindən artıq məharətlə qurulmuş *intriqa* hesab edilir. Burada əsas üsul kimi hadisələrin retrospektiv izahını (daha sonradan daha əvvələ doğru) və indidən keçmişə və gələcəyə tərəf çoxsaylı sıçrayışları müşahidə etmək olar. Belə kompozisiya (dispozisiya) texnikası əslində mümkün deyil.

Məlum olduğu kimi, birbaşa hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməsinə baxmayaraq, izahın fabula modeli də həm danışan, həm də dinləyən üçün çox təhlükəli idi.

Bu modelle işləyən zaman danışandan kifayət qədər yüksək səviyyədə "texnika" tələb olunur: o, bir tərəfdən, bütün tarixi ilə ilk təqdimat zamanı "satmamalı", digər tərəfdən isə "işin mahiyyətini" həddindən artıq gec, artıq "iş" öz marağını itirəndən sonra "təqdim etməməli" idi. Belə şəraitə biz ən azı "lətifə danışmaq məharəti" nümunəsində qarşılaşmışıq. "Usta" heç bir zaman dərhal bütün kartları nümayiş etdirmir, əslində "yeməyin" verilməsi məqamını təxirə salaraq, eyni situasiyanı dəfələrlə təkrarlamaqla, dinləyiciləri hövsələdən çıxarmır. Çoxlu miqdarda qəlyanaltıdan sonra (biz bunu kulinariya – qastronomiya sahəsindən bilirik) belə "yemək" bəzən artıq zəruri olmur. Fabulyar model quran müəllif yadda saxlamalıdır ki, ha-

disələrin təbii gedişinə adətən etiraz etməyən dinləyicilər hadisənin digərləri ilə birlikdə nə dərəcədə yaxşı qruplaşdırılması məsələsinə həddindən artıq tənqidi yanaşırlar (hamı həmsöhbətin "bunu əvvəl də deyə bilərdin!" və ya "vaxtı niyə uzadırsan?", "bu məsələni yekunlaşdırmaq lazımdır" və s. kimi reaksiyasının şahidi olub).

Buna görə də dinləyiciyə "fabula" təqdim ediləndə o, məsələyə tənqidi yanaşmaqdan daha çox (tənqid edən adətən problemin mahiyyətini itirir!) hadisələrin müəllif tərəfindən göstərilən şəkildə qruplaşdırılmasının səbəbini anlamağa və müəllifi hadisələri digər şəkildə deyil, məhz belə qruplaşdırmağa vadar edən gizli niyyətini başa düşməyə çalışmalıdır.

Başqa sözlə, dinləyici belə situasiyalarda nitq strategiyasını "oxumağı" bacarmalıdır və materialın izahı zamanı onu qiymətləndirməkdən çəkinməlidir. Bundan başqa, dinləyici izahat zamanı bu və ya digər şəkildə çox sürətlə faktdan faktın şərhinə və ya daha çox maraqlı faktdan daha az maraqlı fakta keçidə hazır olmalıdır.

Əgər "ab ovo" modeli əslində yalnız bir izahın "süjet" və ya xronoloji (başlangıçdan sona doğru) sxemi nəzərdə tutursa, "in medias res" modeli izahın sxem (və ya metod) seçimi üçün çox geniş imkan yaradır. Bu ikinci model ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı metodlar fərqləndirilir:

- deduktiv
- induktiv
- analogi
- mərhələli
- konsentrik (ümumi mərkəzli)

Materialın izahı metodları kimi bu metodlar haqqında artıq burada bəhs edəcəyik, amma bu metodlar yalnız əsas hissənin birinci bölməsinə – izahata deyil, həm də onun ikinci bölməsi – arqumentasiyaya aiddir. Artıq qeyd edildiyi kimi, tam nitqin tərkibində izahatı və arqumentasiyanı "fərqləndirmək" tədricən çətinləşir. Yalnız bəzi hallarda əsas hissə aşağıdakı kimi görünür:

- 1) izahat; 2) arqumentasiya

Adətən tövsiyyə edilən struktur kimi arqumentasiyanı əsas hissənin tərkibinə daha "incə" şəkildə daxil edən strukturlar çıxış edir. Məsələn,

1. Birinci yarımmövzu

1¹ izahat

1² arqumentasiya

2. ikinci altmövzu

2¹ izahat

2² arqumentasiya

3. üçüncü altmövzu

3¹ izahat

3² arqumentasiya və s.

Əsas hissənin bölməsinin daha qərribə təşkili sxemlərinə aid olan təkliflər də var. Məsələn, təklif edilirdi ki, əsas və ya daha güclü arqumentləri bu və ya digər «konstruksiya»nın zirvəsində deyil, onun əsas hissəsində yerləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur (beləliklə, yeri gəlmişkən, dispozisiyanın üçüncü bölməsi – nəticəyə ritorik baxımdan düzgün keçid reallaşdırdı).

Bu səbəbdən də izahatın metodları və arqumentasiyanın metodları haqqında ayrı-ayrılıqda danışmaq mümkün deyil.

İzahatın deduktiv metodu məlumatın genişləndirilməsinin əsas metodu hesab edilir və ümumidən xüsusiyyə hərəketi nəzərdə tutur.

Ritorikada (və fəlsəfədə) bu metod əvvəllər edilən ümumiləşdirmənin təsdiq edilməsi üçün axtarış metodu kimi müəyyənləşdirilir. Bu metodun əsasında insanlar tərəfindən müşahidə edilən nizama, qanunauyğunluğa nəzarətin dərk olunması dayanır, yəni onları prinsipcə empirik cəhətdən yoxlamaq olar. Başqa sözlə, danışan söylədiyi mülahizəyə görə məsuliyyət daşıyır; belə ki, əgər zərurət yaranarsa, o, söylədiyi ümumi mülahizənin düzgünlüyünü təsdiq edəcək, bir *sıra* hadisələri (və ya, heç olmazsa, bir hadisəni) misal göstərməyə hazır olmalıdır.

Deduktiv metod uzun müddət ən «nüfuzlu» metod sayılırdı. Belə ki, o, çox vaxt ümumiyyətlə, düzgün nəticəçıxarmanı təmin edən metod kimi nəzərdən keçirilirdi. Buna görə də for-

mal məntiqi hətta deduksiya nəzəriyyəsi, daha doğrusu, ümumi hökmlərin konkret hallarda tətbiq edilə bilən xüsusi hökmlərə döndərilməsini nəzərdə tutan nəzəriyyə kimi başa düşülürdü.

Antik dövrdə deduksiyadan çox geniş şəkildə istifadə edilirdi. Beləliklə, əsas hissənin bölməsi kimi izahata gəldikdə isə, daha məqsədəuyğun kompozisiyalardan biri kimi məhz məlumatın sonrakı gedişində bir *sıra* xüsusi faktlar ilə öz təsdiqini tapan bəzi ümumi mülahizələrin müzakirəsinə (bütünlüklə və ya qismən) aparıb çıxaran kompozisiya hesab edilirdi. Bu faktlar isə bütövlükdə mülahizəyə və ya onun hissələrinə aid olur. Danışan sanki bu yolla dinləyicilər qarşısında ümumi mülahizəni nə üçün başqa cür deyil, məhz belə şəkildə formalaşdırmağa dair hesabat verir.

Deduktiv metodun üstünlüyü digər baxımdan da diqqəti cəlb edirdi. Belə ki, ümumi mülahizə yalnız birmənalı şəkildə fikri növbəti faktlara yönəltmirdi, həm də müəyyən mənada dinləyicilərin faktları danışanın gözü ilə görməsi üçün şərait yaradırdı. Bundan başqa, deduktiv metodla işləmək açıq kommunikativ strategiya ilə işləməyi nəzərdə tuturdu: danışan «nəyə işarə etdiyini» və ya, daha dəqiq desək «nəyə işarə etmək istədiyini» lap əvvəldən dinləyiciyə bildirirdi.

İzahat metodu kimi deduksiyada məlumatın «detektiv» yolla qurulması, öz əksini tapırdı ki, belə qurulmada səbəblərdən (səbəbdən) nəticəyə deyil, nəticədən səbəblərə (*səbəbə*) *doğru* istiqamətlənirdi. Bütün bunlar isə son nəticədə auditoriyanın diqqətini daha yaxşı cəlb edirdi.

«Holmsunun ardınca getmək» intellektual, «qurbanın ardınca getmək» isə emosional proses idi. Deduktiv metoddan istifadə etmək öz qarşısına məntiqi məsələ (ümumi hökm şəklində) qoymaq və onu həll edərək sevinmək deməkdir.

Məsələn, mən belə bir mülahizə yürüdürem: «Bütün qəşəng qızlar «El Vital» şampununa üstünlük verirlər». Bu zaman mənim əlimdə «sübut» kimi heç olmazsa bu şampuna üstünlük verən bir qəşəng qız olmalıdır. Əsk halda mən, yəqin ki, belə mülahizə söyləməyəm və dinləyici də bütün bunları bildiyindən mənim «sübutumun» (bir və ya bir neçə) təqdim edil-

məsini gözləyir. Mən isə dinləyicinin bu ümidlərinin boş çıxmasına imkan verə bilmərəm: əlində «El Vital» şampununu tutmuş Nastasya Kinskini onların qarşısına çıxarmaq bu məsələdə ən güclü arqument olardı və yəqin ki, dinləyiciləri mənim mülahizəmin doğruluğuna tamamilə inandırardı.

Amma izahatın deduktiv metodunun səciyyəvi cəhətlərindən biri odur ki, ondan istifadə edilərkən «əsas dəlillər» ən axırda təqdim edilir: mən auditoriyaya ümumi mülahizə ilə deyil, məhz bu «əsas dəlil» ilə təsir göstərirəm. Və əgər hətta dinləyici ümumi mülahizəni «unutsa» belə, o, əlində «El Vital», tutan Nastasya Kinskini (deyə ki, o, onu qəşəng hesab edir) həmişə «xatırlayacaq». Mənim isə əsas məqsədim elə bu idi. Başqa sözlə, deduktiv metod məlumatın predmetini şəxssiz formadan şəxsi formaya salır: ümumi mülahizə xüsusi mülahizəyə və ya «mənim üçün nəzərdə tutulan mülahizəyə» çevrilir.

İzahatın induktiv metodu tam nitqin strukturunda *xüsusidən ümumiyyə* yüksəlməni nəzərdə tutur.

Ritorikada (və fəlsəfədə) bu metod səbəbin əvvəlcədən seçilməsi *petitito prinsipi* kimi müəyyən edilir, daha doğrusu bu metod ilə bir *sıra* xüsusi hallara (və ya, heç olmazsa, bir xüsusi hala) əsaslanaraq nizam və qanunauyğunluq aşkar edilir.

İnduksiya metoduna əsaslanan izahat hər şeydən əvvəl xüsusi halın mötəbərlik tələbinə cavab verməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, xüsusi halın mötəbərliyinə dair çox vaxt onun təkrarlanmasına (müəyyən şəraitdə həmişə və ya adətən n dəfə baş verən), daha az hallarda isə onun sintetiklik dərəcəsinə (n_1, n_2, n_3 və s. sintezi olur) görə mühakimə yeridilir.

Məsələn, mən A qəşəng qızın «El Vital» şampununa üstünlük verdiyini, B qəşəng qızın «El Vital» şampununa üstünlük verdiyini və C qəşəng qızın «El Vital» şampununa üstünlük verdiyini bilərək, mən ehtimal edə bilərəm ki, ümumiyyətlə, bütün qəşəng qızlar «El Vital» şampununa üstünlük verir. Və ya Nastasya Kinski kimi qəşəng qızın «El Vital» şampununa üstünlük verdiyini bilərək də belə bir mülahizə söyləyə bilərəm.

Başqa sözlə, izahatın induktiv metodu tətbiq edilərkən «xüsusi» mülahizə ön plana çıxır, sonra isə bu mülahizə «ümümi» mülahizəyə çevrilir.

Əgər deduktiv metod məlumatın strukturunu aydınlaşdırmaq üçün detektiv prinsipə üstünlük verirsə, induktiv metod son nəticədə xüsusən «qurbanlarının dalınca hərəkət» edən «qorxulu varlıq»ların davranışının əsasını təşkil edir; məsələnin əvvəlcə bir, sonra digər, onun ardınca isə üçüncü hissəsi diqqət mərkəzinə gəlir. Məlumatın belə strukturu «emosional iştirakı» tələb edir – intellektual gözətçi, bir qayda olaraq, fəaliyyət göstərmir.

Deduktiv və induktiv izahat metodları əslində həm də müəyyən mənada bir-birinə nəzarət edirlər: bu mənada deduksiya və induksiya bir-birini tamamlayır və dünyanı təhrif edilmiş şəkildə təsvir etməkdən qoruyur.

Deduksiya metodu induksiya metoduna nisbətən auditoriyada daha güclü mübahisə doğura bilər, çünki induksiya metodu heç olmazsa, ümumiyyətlə desək, «siz nəyə əsasən bu qanunauyğunluğu formulə edirsiniz?» sualını istisna edir. İnduktiv yolla formulə edilən qanunauyğunluq tənqiddə məruz qala bilər, amma deduktiv yolla formulə edilən qanunauyğunluğu isə artıq təqdimat mərhələsində sadəcə olaraq qəbul etməzlər.

Analoji metod (və ya analogiya metodu) ayrıca metod və ya induksiyanın variantlarından biri kimi xarakterizə olunur, amma istənilən halda yaxşı öyrənilən obyektin analizi zamanı aşkar edilmiş qanunauyğunluğu daha az öyrənilən obyektə də şamil etmək məqsədilə faktların, hadisələrin, proseslərin və s. müqayisəsini nəzərdə tutur. Yaxşı öyrənilən obyekt bu halda «nümunə» və ya «model» kimi qiymətləndirilir. Analogiya yunancadan tərcümədə «uyğunluq, oxşarlıq» deməkdir.

Bu metod məlum olanın əsasında naməlum olanı öyrənməyə imkan yaradır. Düzdür, bu yolla əldə edilən nəticələr mötəbər deyil, amma həqiqətə uyğundur. Məhz yunanlarda belə bir atalar sözü var idi: «Hər bir müqayisə oxşayır».

Amma bununla belə bu metod ritorikada izahın həddindən artıq aktiv metodlarından biri kimi geniş yayılıb. Bunun

əsas səbəbi bu metod ilə əldə edilən nəticələrin inandırıcı olmasıdır.

Aydındır ki, naməlum olanı məlum olan ilə müqayisə əsasında izah etmək daha asandır. Nə qədər oxşarsa da analogiya bəzən obyektə dair onun uzun-uzadı təsvirinə nisbətən daha çox məlumat verə bilər.

Çünki yaxşı analogiya adətən obyektin ən mühüm əlamətini göstərir. Təsadüfi əlamətə əsaslanan analogiya əslində səhv nəticəyə aparıb çıxarır: belə analogiya lap əvvəldən analogiya kimi qəbul edilmir, çünki məsələn, A obyektini ilə B obyektinin ümumiyyətlə, bir-biri ilə müqayisə ediləcək heç bir əlaməti yoxdur.

Bunu yoxlamaq çox asandır: Məsələn, mən belə bir mülahizə söyləyərim: «Elektrikin nə olduğunu bilmək üçün sadəcə olaraq daşa baxmaq kifayətdir». Belə analogiyanın (bu isə əslində analogiyadır, çünki mən elektriki və daşı müqayisə edirəm!) dinləyicilərdə çəşqinliq yaradacağı təəccüblü deyil: onlarda şübhəsiz ki, sizə qarşı belə bir sual yaranacaq: «siz özünüz bunu necə təsəvvür edirsiniz?»

Təəssüf ki, bu sualı müvəffəqiyyətlə cavablandırmaq mümkün deyil: elektrik və daşın gözlə görünə bilən ümumi əlamətləri yoxdur və deməli, onlar arasında analogiya aparmaq olmaz. Suallına cavab olmayan auditoriya analogiyanı həddindən artıq uğursuz hesab edəcək, daha doğrusu analogiya aparmaq üçün heç bir əsasın olmadığını başa düşəcək və əgər analogiya aparmaq üçün heç bir əsas yoxdursa, deməli, analogiya da yoxdur.

Analoji metod üçün irəli sürülən 2 əsas tələbdən biri budur. Danışan yalnız obyektlər arasındakı ümumi əlamətlərə əsaslanmaqla onlar arasında analogiya aparmalıdır. İkinci tələb «naməlum olanla müqayisə etməmək» tələbidir.

Məsələn, mən «El Vital» şampununu reklam edərək ondan istifadəni məsləhət görərim, çünki mənim şəxsən qəşəng hesab etdiyim Klavdiya Sokolova da ona üstünlük verir. Mənim analogiyam (Klavdiya Sokolova kimi qəşəng ol) çətin ki müəyyən auditoriyaya ünvanlanacaq, çünki Klavdiya Sokolova

onlar üçün namələndür və bu zaman onun hətta həqiqətən dünyada ən qəşəng qız olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

İzahatın *mərhaləli metodu* daha çox xronoloji metodu yada salır: ritorikaya dair dərsləklərdə o, məlumatın xətti şəkildə qurulması kimi təsvir edilirdi, daha doğrusu danışanın istənilən halda ardıcıl sürətdə irəliyə doğru hərəkəti nəzərdə tutulur («stadia» sözü yunancadan səviyyə, pillə kimi tərcümə olunur).

Amma əgər xronoloji metodun tətbiqi zamanı xəttilik prinsipi göstərilən hadisələrin inkişaf xarakteri ilə izah edilirsə (məhz onların inkişafı faktiki olaraq izahın xronoloji metodunda «əks olunur»), mərhaləli metod *hadisələrin qanunauyğunluğuna deyil, düşüncələrin hərəkəti qanunauyğunluğuna* tabe olur. Bu metodu kərpic hörgüsünə oxşatmaq olar: kərpici sement vasitəsilə hörəndən sonra onun üzərinə bir daha qayıtmırlar, amma hörgüdə hər hansı bir kərpici, tamı (və ya tamın fraqmentini) üçürtmədən, ayırmaq mümkün deyil.

Bu analogiyaya əsasən, izahatın mərhaləli metodundan istifadə edərkən danışan hər bir növbəti mülahizənin zəruriliyini anlayır və onu bitirməmiş digərinə keçmir. Bu mərhaləli metod üçün ən mühüm və yeganə tələbdir.

Amma bu tələbə əməl etmək elə də asan deyil. İzahatın artıq keçilmiş mərhaləsinə geri dönmək həvəsi tamamilə təbiidir. Amma bununla belə bu və ya digər mülahizənin dəqiqləşdirilməsi, düzəldilməsi, bəzən tamamilə qərribə şəkildə fəaliyyət göstərən insan yaddaşının analogiyaları və s. – əgər danışan nitq zamanı izahatın mərhaləli metodunu seçməyə istəyirsə, onda o, bir qayda olaraq ünsiyyət prosesi başlamazdan daha əvvəl bütün bunları diqqətlə nəzərdən keçirməli olur. Bunun üçün fikrini inkişaf etdirərkən xəttilik prinsipinə ciddi əməl etməlidir; bu isə məlumatın tədricən «qurulmasını» nəzərdə tutur: mövzu adətən bir *sıra* xüsusi altmövzulara bölünür, onların hər biri haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilir.

Amma mərhalədən mərhaləyə doğru hərəkət danışanı həm də mövzunu dərəcələrə bölme prosesini həyata keçirməyə məcbur edir: əgər danışan vahid istiqamət əsasında «pillə-

lərlə» yuxarı və ya aşağı gedərsə, onda məlumat ritorik baxımdan düzgün hesab ediləcək. Praktik cəhətdən bu məsələ, o deməkdir ki, əgər mən əvvəlcə hər hansı hərəkəti *qanunpozuntusu*, sonra – *cinayət* və nəhayət – *vəhşilik* kimi qiymətləndirirəmsə, onda növbəti mərhələdə ən yüksək dərəcədə mənim eyni hərəkəti yaramaz hərəkət kimi adlandıрмаğım məntiqi cəhətdən səhv olardı. Bu halda dinləyici mövzunun altmövzulara düzgün bölünməməsini mənə irad tuta bilər.

İzahatın konsentrik (ümumi mərkəzli) metodunun adı bu metodun xüsusiyyətlərini aydın sürətdə göstərir. Ədər danışanın məqsədi yalnız bir problemi (eyni növ problemlər qrupunu) işıqlandırmaqdırsa, onda bu metodun tətbiqi məsləhət görülür. Burada məlumat həmin problemin ətrafında qurulur. Belə məlumatın strukturu ümumi mərkəzə cəmləşən bir *sıra* dairləri yada salır. Bu mərkəz faktiki olaraq bütövlükdə kompozisiyanı «idarə edir».

Konsentrik metod ilə həyata keçirilən izahat daima problemə qayıdış praktikasıdır – amma bu qayıdış hər dəfə yeni «burum»da olur. Kontekstdə, yeni mətnin mənacə bitmiş olan hissəsində müxtəlif şəkildə yüklənən problem incə fərqlər yaradacaq məcazi mənə ifadə etməklə diqqəti cəlb etməyə başlayır. Əsas məqsəd isə – auditoriyanın nəzərində məsələ, ilk baxışda az əhəmiyyətli görünən problemi ona tədricən yeni-yeni mühüm aspektlər daxil edərək və izahatı yeni-yeni təfərrüatlarla zənginləşdirərək, qlobal mənə verməkdir. Və ya, məsələ, ilk baxışda auditoriya ilə heç bir əlaqəsi olmayan hər hansı problemi onlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən problemə çevirməkdir.

İzahatın konsentrik metoduna nümunə kimi məsələ, indiki dövrdə müasir ekologiyada işlərin vəziyyətinə dair məlumat çıxış edə bilər: müasir dövrdə haqqında bu qədər çox danışılan ekologiyayı biz çox zaman kifayət qədər ciddi qəbul etmirik. Ekologiyaya dair məlumatın hər bir dinləyici üçün zəruri əhəmiyyət daşıyan problemə çevrilməsi üçün məhz konsentrik metoddan istifadə etmək lazımdır. Bu metod problemin bizim hər birimiz üçün necə təhlükəyə çevrildiyini göstərə bi-

lər (məsələn, aşadibakı konsentrik seriyalar vasitəsilə: «biz zəhərlənmiş su içirik», «biz öz dəri örtüyümüzü sintetika ilə xarab edirik», «biz öz immun sistemimizi məhv edirik» və s.).

İzahatın «*in medias res*» modelinə uyğun olaraq inkişaf etdirilməsi metodları, şübhəsiz ki, kombinasiya edilə bilər. Əsas hissənin bölünməsi kimi izahatın düzgün qurulması heç də metodun sırf «*təmizliyinə*» riayət olunması demək deyil. Toposlar kimi izahın inkişaf etdirilməsi metodları da prinsipce məlumatı ötürmək üçün yaxşı oriyentirlərdir. Danışan nitq zamanı izahat metoduna deyil, daha çox «məsələnin mahiyyətinə» nəzarət etməlidir.

Ümumiyyətlə götürsək, *ışgüzar* izahat relevant izahat – tərkibində danışanın istifadə etdiyi modeldən və metodlardan asılı olmayaraq – hesab edilir: yəni izahatı nə qısa, nə də uzun etmək lazımdır – o «*münasib*» almalıdır. Daha doğrusu danışan yenə də materialın xüsusiyyətləri və müvafiq nitq situasiyasının şərtlərini nəzərə almalıdır (köhnə lətifədə deyildiyi kimi, dərzinin sifariş edilən pəncəyi uzun, yoxsa qısa tikməsi sualına sifarişçi əsəbi halda belə cavab verir: «Onu sadəcə olaraq normal tikmək olmaz?»).

§3.2. Arqumentləşdirmə

Əsas hissənin bir bölünməsi kimi *arqumentləşdirmə* dispoziyanın daha yaxşı öyrənilmiş aspektidir. Bu təəccüblü deyil, çünki ritorika hər şeydən əvvəl inandırma elmidir. Belə hesab edilir ki, onun beş bölünməsinin hər birində söhbət əslində necə *inandırmaqdan* gedir (material vasitəsilə – *invensiyada*, onun yerləşdirilməsi vasitəsilə – *dispozisiyada*, onun ötürülməsi vasitəsilə – *elokusiyada*, səs, poza və jest vasitəsilə – *aksiyada*, daha inandırıcı şəkildə xatırlama vasitəsilə – *memoriyada*).

Amma aydındır ki, invensiya kimi dispozisiya da hər şeydən əvvəl məntiqin köməyi ilə inandırma prosesini həyata keçirir: onun eyni zamanda həm məntiq, həm də ritorika ilə əlaqədar olan bölünməsi var (məsələn, elokusiya sırf ritorik bölünmədir). Dispozisiya bölünməsində arqumentləşdirmə bacarığı, belə-

liklə, hər şeydən əvvəl məntiqi cəhətdən arqumentləşdirmə bacarığıdır. Aşağıda biz arqumentləşdirmənin iki növündən danışacağıq: məntiqi və analogi arqumentləşdirmə.

Ritorikada arqumentləşdirmə iki cür müəyyən edilir: deyiləni təsdiq edəcəq əsaslı dəlilləri seçmək bacarığı və mübahisə etmək bacarığı.

Əksər nitq situasiyalarında, məlum olduğu kimi, sadəcə olaraq «Mənim fikrimcə, ...» demək kifayət deyildir. Dialogun aparılması qaydalarına əməl edən danışıqdan demək olar ki, həmişə daha geniş fikir tələb edilir: «Mən hesab edirəm ki, ... çünki (və hər hansı dəlil göstərilir və s.)». Başqa sözlə, danışan «dəlib» olmadan heç bir mülahizə yürütməməlidir və yadda saxlamalıdır ki, *nitq qarşılıqlı təsirinin əsasını – kimisə nəyəyə inandırmaq təşkil edir.*

Bu ifadəni əsas götürsək, onda konkret nitq situasiyasında bizim ilk növbədə məhz nəyi (obyekt) və ya "kimi" (subyekt) xüsusi olaraq qeyd edəcəyimiz bilməyimiz çox vacibdir. Belə hesab edirlər ki, bu xüsusi olaraq qeyd etmələr iki növ müxtəlif "inandırma strategiyasını" nəzərdə tutur. Bunlardan biri auditoriyaya, digəri isə predmetə (mürəzəçini bəzən predmet də adlandırırlar) istiqamətlənib.

Məlum olduğu kimi, *kimisə inandırmaq hər şeydən əvvəl mübahisəni düzgün aparmaq deməkdir; nəyəyə inandırmaq isə hər şeydən əvvəl predmetlə düzgün rəftar etmək deməkdir.*

Qeyd edək ki, söhbət məhz kimisə və ya nəyisə xüsusi olaraq qeyd etmədən gedir: bu heç də o demək deyildir ki, *inandırma (məqsəd kimi) öz-özünə öz mahiyyətini dəyişir.* Məsələ belədir ki, bir tərəfdən "tərəfdar qazanmaq" və digər tərəfdən isə "mülahizənin doğruluğunu sübut etmək" kimi məqsədlər heç də həmişə bir-birinə uyğun gəlmir. Qeyd etmək kifayətdir ki, düzgün sübut edilmiş mülahizənin köməyi ilə, əksinə, əleyhdarların sayı artır. Nəzərə almaq lazımdır ki, "inandırma strategiyası" ilkin məqsəd ilə ziddiyyət də təşkil edə bilər.

Onların "bir yerdə mövcud olması"nı isə ritorikanın dispoziisiya bölməsi və hər şeydən əvvəl – arqumentləşdirmə ba-

carığı təmin edir. Məsələn, siyasi nitq arqumentləşdirmə cəhətdən tərəfdarlar qazanmaq məqsədilə söylənilən nitqdır, imtahanda cavab kimi deyilən nitq isə, yenə də arqumentləşdirmə cəhətdən – predmetin biliyinin sübutudur. Məsələn, auditoriyanı botanikanı yaxşı bildiyinə inandırmaq istəyən siyasi xadim təsəvvür etmək çətindir. Və ya professoru səhv nöqtəyi-nəzərdə onunla həmfikir olmağa məcbur edən tələbə də təsəvvür etmək çətindir.

Məlum olduğu kimi, "arqumentləşdirmə" sözü yunancadan tərcümədə "sübut etmək" deməkdir. Amma hamıya məlum deyil ki, sübut etmək özündə bir prosesi əks etdirmir ("N – səfehdir, *çünki* o, axmaq-axmaq danışır"). Bu mürəkkəb proses olub, ritorikada ətraflı işlənilib hazırlanmış məntiqi əməliyyət sisteminə əsaslanır. Bu əməliyyat sistemi özündə mülahizələrin (əqli nəticələrin) – *sübutun elementlərinin* kombinasiyasını əks etdirir. Sübutun əsas elementləri aşağıdakılardır:

- 1) *tezis* (thesis);
- 2) *arqument* (argument);
- 3) *nümayiş* (demonstratio).

§3.2.1. Tezis

Tezis (yunancadan tərcümədə "fikir" deməkdir) ritorikada *sübuta ehtiyacı olan fikir (müddəə)* kimi başa düşülür.

Beləliklə, tezis söyləmək artıq onun həqiqiliyini sübut etmək üçün öz üzərinə öhdəlik götürmək deməkdir. Buna görə də söylənilən tezis bütövlükdə sübut edilməyəcək vəziyyətdə olmalıdır. Aydın ki, "sübut etmək" və "sübut ediləcək vəziyyətdə olmaq" eyni şey deyildir. Əksər hallarda bizim söylədiyimiz tezislər belə sübut ediləcək vəziyyətdə olduğundan hər dəfə dəlillərlə əsaslandırmağa ehtiyac qalmır – əks halda nitq prosesi ümumiyyətlə, mövcud olmazdı.

Belə ki, normal şəraitdə mən "Sabah yaxşı hava olacaq" deyərək, mən həmsöhbətdən "bunu sübut et!" kimi təklif gözləmirəm. Həmsöhbətim yaxşı başa düşür ki, mən bu tezisi söyləyərkən, əlimdə olan və inandığım bəzi məlumatlara (sinoptik

proqnozlara, yerli iqlimə dair biliklərimə, şəxsi müşahidələrimə və s.) əsaslanıram. Və mən prinsipcə zəruri hal yaranarsa bu tezisi arqumentlərlə əsaslandıra bilərəm.

Məhz bu mənada dil kollektivinin üzvləri arasında mövcud olan qarşılıqlı "dinməz sözləşmə" sistemi haqqında danışılar: ümumi biliklər sistemi onlar üçün ensiklopedik mühit kimi çıxış edir ki, bu mühit də dünya haqqında az-çox eyni təsəvvürlər çərçivəsində hər dəfə bu ensiklopedik mühitdən arqumentlər əldə etmədən onlara əsaslanmağa imkan verir.

*Sübutun elementi kimi tezis*in özünəməxsus xüsusiyyəti onun müzakirəyə çıxarılmasıdır. Bu heç də, tezis mübahisəli olması demək deyil (xüsusən sonrakı dövrün ritorika tarixində ritorik məharəti nümayiş etdirmək xatirinə mübahisə iştirakçılarının müzakirə üçün tamamilə mübahisəsiz və hətta bayağı tezislər irəli sürdüyü çoxlu məqamlar mövcuddur). Bu həmçinin onun hər hansı digər "xüsusi" keyfiyyətlər (məsələn, polemika cəhətdən mövzunun kəskinliyi, paradoksallığı və s.) kəsb etməsi də demək deyil. Məsələ yalnız mübahisə prosesində müvafiq fikirlərin yerinə yetirdiyi funksiyalardadır. Bu funksiya – növbəti mühakimələrin qurulması üçün bazanın yaradılmasıdır.

Buna görə də Aristotel litseydə ritorikanı öyrədərkən qeyd edirdi ki, tezisi "hər iki tərəfdən" inkişaf etdirmək imkanı çox zəruridir (Kvintilian isə arqumentləşdirməni iki istiqamətdə –in utramque partem, daha doğrusu pro et contra aparmağın faydasından danışır). Aristotelin irəli sürdüyü tezislər eyni problem iki müxtəlif baxış altında təqdim edirdi, daha doğrusu iki nöqtəyi-nəzəri əks etdirirdi; tələbədən bu və ya digər nöqtəyi-nəzərin lehinə (əleyhinə) arqumentlərin gətirilməsi tələb olunurdu. Situasiya tələbələrin "problemin mahiyyətinin" təsiri altına həddindən artıq güclü düşməsinin qarşısının alınması üçün çox vaxt oyun xarakter daşıyırdı.

Həm "lehinə", həm də "əleyhinə" istiqamətdə fəaliyyət göstərilməsinin mümkün olması üçün tezis kimi mülahizələrin seçim prinsipi dərslərdə praktikasında həmişə öz əksini tapıb. Am-

ma real nitq praktikasını nadir hallarda belə "məntiqi cəhətdən neytral" strukturlara əsaslanır.

Müzakirəyə tezis təqdim edən istənilən danışan qəti və təbii şəkildə hansısa tərəfə meyli olur: o, arqumentləşdirmənin hansı tərəfə ("pro" və ya "contra") inkişaf edəcəyinə qətiyyənlə qərar qala bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, sübutetmə prosesində tezis tam nitq strukturudur, daha doğrusu müstəqil əqli nəticə kimi mövcud ola bilən nitq strukturudur. Onun sübut edilib – edilməyəcəyi isə başqa məsələdir.

§3.2.2. Arqument. Məntiqi cəhətdən arqumentləşdirmə

Arqument – arqumentləşdirmə vasitəsi olub *relyativ (nisbi) nitq vahidi* kimi, daha doğrusu öz-özünə deyil, digər nitq vahidi, məhz *tezis ilə birlikdə məna ifadə edən nitq vahidi* kimi müəyyən edilir. Arqument (arqumentlər) özündə tezisi əsaslandırılan sübutu (sübutlar kompleksini) əks etdirir.

Danışan sübutetmə prosesində tezisi əsaslandırmaq üçün öz şeylərini məhz arqumentə yönəldir. Bunun üçün həm *bir-baş*a, həm də *dolayı və ya vasitəli arqumentlərdən* istifadə olunur. Bu zaman arqument kimi "predmetin" analizinin əsasında irəli sürülən mühakimələr, ümumən "qəbul edilmiş" nöqtəyə-nəzərlər (postulatlar, aksiomlar, prinsiplər) və ya şəxsi fikirlər çıxış edə bilər.

Zəruri hallarda "təsdiq" (confirmatio) "təzkib" (refutatio) ilə və ya rəqibin materialı ilə əlaqələndirilə bilər. Məsələn, konvensional nitqlərin gedişində dinləyicilərin duyğularına da müraciət oluna bilər: məsələn, "ali məhkəməni" mərhəmətli olmağa çağırmaq.

Başqa sözlə, praktik olaraq istənilən mülahizə əgər tezis təsdiq edirsə, arqument kimi çıxış edə bilər – bu mülahizə isə ayrılıqda götürsək heç bir məna kəsb etməz: o, yalnız müvafiq nitq situasiyasında "yerində" işlənməlidir. Beləliklə, arqumentləşmə yalnız məntiq cəhətdən əsaslandırma demək deyil – "ri-

torik cəhətdən müdriklik" arqumentləşdirmənin ən azı iki növünü fərqləndirmək deməkdir: bunlar məntiqi cəhətdən arqumentləşdirmə və analogi arqumentləşdirmədir.

Məntiqi cəhətdən arqumentləşdirmə deduksiya metodunun tələblərinə cavab verir.

Məntiqi cəhətdən arqumentləşmənin inkişafında Aristotelin *sillogistikası* böyük rol oynamayıb. Bu onun məntiq nəzəriyyəsinə daha mükəmməl təlim olub tezisi arqumentlərdə məntiqi cəhətdən düzgün əlaqəsini şərh edir.¹ "Syllogistikos" yunancadan tərcümədə deduktiv, daha doğrusu nəticəçıxaran deməkdir.

Sillogizmlər – müəyyən formada olan əqli nəticələr ritorikada Evklid həndəsəsindən az rol oynamayıb. Məsələn, orta əsrlərdə sillogizmlər mükəmməl, daha doğrusu nümunəvi əqli nəticələr kimi nəzərdən keçirilirdi. Amma sillogizmlər demək olar ki, hər yerdə dərsləklərdə öz əksini tapsa da praktikada, gündəlik nitq situasiyalarında onlar bir o qədər də geniş yayılmadılar. Sonralar riyazi məntiq ümumiyyətlə sillogistikanı predikatların hesablanması üçün xüsusi hal kimi nəzərdən keçirməyə başladı.

Klassik formada **sillogizm** özündə *iki mühakimənin* (arqumentin və ya fikrin) *vəhdətini* əks etdirir ki, bu da onları birləşdirən ümumi və ya aralıq anlayış (məsələn, A) sayəsində tam kimi "mühafizə edilir" iki arqumentdən birincisi aralıq anlayışı predikat (P), ikincisi isə subyektlə (S) əlaqələndirir. İki arqumentdən (mühakimədən) isə nəticə (*tezis*) çıxarılır ki, bu da subyektdən və subyektə dair məlumatdan, məhz – predikatdan ibarətdir.

Nəticədə, beləliklə, mülahizənin subyekti – o, *kiçik termin* adlanır (onun ehtiva etdiyi birinci mühakimə isə *kiçik mühakimə* adlanır) – və predikatı (müvafiq olaraq böyük mühakimədən irəli gələn *böyük termini*) mövcud olmalıdır, kiçik və

¹ Aristotel sillogizmin hökmləri haqqında "məntiq" sözünü deyil, "analitika" sözünü işlədir. Məntiq ümumiyyətlə hökm haqqında təlim kimi başa düşülürdü.

böyük terminləri birləşdirən anlayış nəticədən kənar qalır: o, *orta termin* adlanır və yalnız *mühakiməyə daxil* olur.

Orta terminin vəziyyətindən asılı olaraq əqli nəticənin düzgün qurulmasını təmin edən dörd sillogizm fiquru fərqləndirilir:

1. P A-dır
S A-dır

(nəticə)

S P-dir

2. A P-dir

A P-dir

(nəticə)

S P-dir

3. A A-dır

S P-dir

(nəticə)

S P-dir

4. P A-dır

A S-dir

(nəticə)

S P-dir

Sillogizmdə terminləri əlaqələndirən əlaqələr aşağıdakı şəkildə ola bilər:

"Hər şey ... budur" (ümumən təsdiq edilmiş hökm)

"Heç bir şey ... bu deyil" (ümumən inkar edilmiş hökm)

"Bəziləri ... budur" (tək-tək hallarda təsdiq edilmiş hökm)

"Bəziləri ... bu deyil" (tək-tək hallarda inkar edilmiş hökm)

Hər bir fiqur dörd müxtəlif şəkildə tətbiq edilə bilər və həm də cəmi dörd fiqur mövcud olduğundan prinsipcə 64 hökm kombinasiyası (və ya məntiqin terminologiyası ilə desək **64 modus**) mümkündür, amma onlardan yalnız 19-u düzgün nəticəçıxarmanı təmin edir.

Məsələn:

Heç bir quş (A) miyoldaya bilmir (P)

Durna (S) – quşdur (A)

(nəticə)

Durna (S) mi yoldaya bilmir (P).¹

Müasir dövrdə sillogistikanın hər şeydən əvvəl ümumi və xüsusi anlayışlar arasındakı əlaqələri, təsviri baxımdan faydalı ola biləcəyini hesab edən tədqiqatçılar, yəqin ki, haqlıdır (təsədüfi deyildir ki, moduslar «bütün», «heç bir», «bəziləri» kimi sözlərdən istifadə etməklə qurulur).

Amma konkret sillogizmin məzmununu onlar deyil, məhz müxtəlif şəkildə göstərilənlər – stabil sillogizmin nüvəsinə «əlavə edilənlər» təşkil edir. Bu müxtəlif şəkildə göstərilən məlumatlar danışan üçün cəlbədicidir. Təhlükə ondadır ki, sillogizm konstruksiyasının etibarlılıq səviyyəsi elə yüksəkdir ki, onlar istənilən materialın müqavimətinə «tab» gətirə bilirlər və eyni zamanda ümumi-xüsusi xətti üzrə «məntiqi cəhətdən mükəmməl» hesab olunurlar.

Məsələn:

Akrobatlar (A) triko paltarda çıxış edirlər (P)

Bəzi siyasətçilər (S) akrobatdırlar (A)

(nəticə)

Bəzi siyasətçilər (S) triko paltarda çıxış edirlər (P)

Bu sillogizmin «hiyləsi» birbaşa mənada işləməyən sözün («akrobatlar») onun strukturuna daxil olmasındadır. Bu-

¹ Nəticənin «məna dəyəri», həmçinin «praktik cəhətdən faydalı olması» – ümumiyyətlə, məntiqi cəhətdən nöqsansız olması! – adi gözlə də müşahidə olunur və sillogistikanın nə üçün uzun müddət danışan üçün bu qədər cəlbədicidir olduğunu əyani sürətdə göstərir. Hər şeydən əvvəl məntiqi vasitə olaraq hökmlər arasındakı əlaqələri abstrakt şəkildə nəzərdən keçirən sillogistikanın real nitq prosesi ilə əslində heç bir bağlılığı yox idi. Real nitq proseslərində sillogizm fiqurlarına (növlərinə) ən yaxşı halda şüuraltı ilə nəzarət edilir, nadir hallarda nitq qarşılıqlı təsirinin səthinə «buraxılır». İstək olarsa bu fiqurları həmişə qurmaq olar (bəzən anlayışlar arasındakı münasibətlərə nə dərəcədə dəqiq riayət olunduğunu yoxlamaq üçün), amma çox vaxt onlar sadəcə «avtomatik mövcud olurlar». Yalnız əgər mövcud fiqur təhrif olunarsa, dinləyici danışandan daha ətraflı izahat tələb edə bilər.

nunla da o, məntiqi cəhətdən mükəmməl olmaqla yanaşı strukturun məna cəhətdən dəyişməsinə səbəb oldu.

Sillogizmlər məntiqdə və ritorikada yalnız indicə təqdim etdiyimiz formada işlənmir. Məsələn, elə olur ki, sillogizm nəzərdə tutulur, amma formulə edilmir və ya hökmlərdən biri, ya da nəticə sadəcə olaraq buraxılır. Aristotel bunu *entimema* (*entymema*) adlandırmışdı. Entimemanın qurulması praktikası canlı, real düşünmə praktikasıdır və formal məntiqin ümumiyyətlə, nəzərdən keçirdiyi sillogizm ilə müqayisədə «xahiş» sillogizm kimi çıxış etmir.

Həm də maraqlıdır ki, belə məhdud sillogizmləri Aristotel *ritorik* sillogizmlər adlandırmışdı: «açıq» şəkildə mübahisəli mühakimələr yürütmək üçün bundan tez-tez istifadə edirdilər. Bu isə həm də o deməkdir ki, ritorika lap əvvəldən həqiqətə və/və ya səmimiyyətə yanaşmada mühüm sahə kimi dərk edilib. Ritorikanın bu xüsusiyyəti haqqında «elokusiya» bölməsində daha ətraflı bəhs edəcəyik.

Entimemaya dair bir *nümunə*:

Hallyusinogen preparatlar təxəyyülü stimullaşdırır.

Bu entimemanın fonunda hansı əqli nəticənin nəzərdə tutulduğunu təəvvür etmək asandır.

Təxəyyülü stimullaşdırıcılar faydalıdır.

Hallyusinogen preparatlar təxəyyülü stimullaşdırır.

(nəticə)

Hallyusinogen preparatlar faydalıdır.

Entimemlərin təhlükəsi də bundan ibarətdir. O, məsələn, məntiqçiləri entimemləri onların hökmlərini nəzərdə tutan məntiqi rekonstruksiya yolu ilə yoxlamağa vadar edir: şübhəsiz ki, orta termin, yəni «təxəyyülü stimullaşdırmaq» həm də təxəyyülü stimullaşdırmağın süni formalarını nəzərdə tutmur: burada sillogizmin orta termininin xətası baş verir ki, bu da əvvəlcədən nəzərdə tutulan mənanın hiss edilmədən dəyişməsinə səbəb olur.

Əgər danışan entimemadan deyil, *soriddən* (yunancadan tərcümədə Soros – yığın, topa, qalaq deməkdir) istifadə edirsə,

bunu etmək daha asandır. Aristotel soriti *sillogizm zənciri* adlandırır. Soritə dair bir *nümunə*:

S A-dır Məntiq məntiqçilər tərəfindən yaradılıb.

A B-dir Məntiqçilər alimdilər.

B C-dir Alimlər – insandırlar.

C D-dir İnsanlar məhdud biliklərə malikdirlər.

D P-dir Məhdud biliklərə malik olanlar – axmaqdırlar.

(nəticə)

S P-dir Məntiq axmaqlar tərəfindən yaradılıb.

Alınmış nəticə əqli nəticə prosedurlarının gedişində terminlərin mənasının hiss olunmadan dəyişməsinin nəticəsidir ki, bundan da çox səmərəli şəkildə ritorikada istifadə edilə bilər. Artıq qeyd edildiyi kimi, ritorika mükəmməl elmdir və faktiki olaraq düşünmə texnologiyasını da nəzərdən keçirir.

Amma dispozişyanın məqsəd və problemlərinin müzakirəsi zamanı biz məntiq sahəsindən kənara çıxmayacağıq. Bu səbəbdən də onun bəzi kateqoriyaları burada çox ətraflı şəkildə izah olunur, çünki düzgün dispozişyanın əsasını məhz məntiq təşkil edir. Buna görə də arqumentləşdirmə bacarığı həm də fundamental məntiq qanunlarının öyrənilməsinə nəzərdə tutur.

§3.2.3. Məntiq qanunları

Məntiq qanunları, formal məntiqin qanunları həm sübut etmə prosesini qurmağa kömək edir, həm də nitq davranışının əsrlər boyu işlənilib hazırlanan prinsipləri aspektindən ona nəzarət edir. Əgər sillogistika hər şeydən əvvəl müvafiq anlayışların qeyri-dəqiqliyinin qarşısını alırsa, məntiqi qanunlar hər şeydən əvvəl əsas təfəkkür prinsiplərinin pozulmamasına və mübahisə etmə fomalının düzgünlüyünə təminat verir.

Bu o deməkdir ki, düzgün düşünmək və düzgün mübahisə etmək məsələləri normativ müstəvidə yenə də öyrənilir – ritorika. Burada da öz məsləhətlərini verir. Məsləhətlər isə məqsəduyğunluq və əlverişlilik prinsiplərinə söykənir: məntiq qanunlarına əməl etmək nitq qarşılıqlı təsir şəraitinin rahatlığını təmin edir. Bu zaman hər iki həmsöhbət cəmiyyətdə for-

malaşmış bezi ünsiyyət normalarına əməl edir. Bu normaların reallaşmasını isə dörd məntiq qanunu təmin edirdi.

- 1) eyniyyət qanunu;
- 2) ziddiyyət qanunu;
- 3) üçüncünü istisna qanunu;
- 4) kifayət qədər əsaslandırma qanunu.

I. Eyniyyət qanunu

(«Hər bir mahiyyət özü-özü ilə eyniyyət təşkil etməlidir».)

Eyniyyət qanununa (Lex identitatis) görə hər bir tamamlanmış fikir əvvəlcədən məlum olan və ya nəzərdə tutulan müəyyən kontekst çərçivəsində öz formasını və öz mənasını saxlamalıdır.

Bu qanuna əməl etməklə məlumatın predmet sərhədi qəti olaraq müəyyən edilir. Bu isə məlumatın tam düzgün başa düşülməsi üçün zəruri haldır.

Dərhal qeyd edək ki, formal məntiqin digər qanunları kimi bu qanunun da fəaliyyəti yalnız *bir tam nitqin* üzərində cəmləşir. Ritorika heç də həyat boyu gərçəklik obyektlərinə dair təsəvvürlərimizi dəyişməyi qadağan etmir: məlum məsələdir ki, bu təsəvvürlər həmişə dəqiqləşir, konkretləşir, bəzən isə hətta şəklini dəyişir. Bu səbəbdən də təəccüblü deyil ki, srağağün insan cismani cəzanı faydalı, dünən – yol verilən kimi qəbul edər, bu gün isə onu tamamilə qadağan edə bilər.

Eyniyyət qanuna yalnız *bir tam nitqin* daxilində predmetin sərhədləri dəyişməyə başlayanda «iş» düşür. Daha doğrusu, cismani cəzanın yolverizməliyinə dair məlumat hazırlayarkən mən, görünür, onu nə vaxtsa cismani cəzanın kiməsə «faydalı» olmasına dair bir *sıra* nümunələrlə yükləməcəyəm.

Bu və ya digər anlayışa aid edilən mənanı mən həmişə dəyişsəm, dinləyici çətin ki, bu nitq situasiyasında özünü rahat hiss etsin. Bundan başqa, belə növ «tekamül» mənim müvafiq anlayışı nə dərəcədə geniş şərh etdiyimi aydınlaşdırmaq məqsədilə bir *sıra* dəqiqləşdirici sualların yaranmasına səbəb olur. Həmçinin mənim ümumiyyətlə, əvvəlcə etdiyim izahı nə dərəcədə yadda saxlayıb – saxlamadığımı yoxlamaq məqsədilə bir

sıra sualların verilməsinə də ehtiyac yaranır (müqayisə et: məgər biz hələ N haqqında danışmırıq? Məgər biz N-i artıq ... kimi xarakterizə etməmişikmi? və s.).

Eyniyyət qanununun necə işlədiyini başa düşməyə belə bir analogiya kömək edə bilər. Əgər siz mənə ev satmaq istəyirsinizsə və prinsipcə mənə qane edən qiyməti artıq demişsinizsə, söhbətin gedişində sizdən gah bir, gah da digər məbləğ eşitmək mənim üçün çətin ki, xoş olsun (xüsusən də bu məbləğ həmişə artmaqda davam edərsə). Ən yaxşı halda bu alver baş tutmayacaq, çünki sizin arzunuzun «sərhədlərini» müəyyənləşdirmək mənə müyəssər olmur.

Beləliklə, hər hansı məlumatı verərkən danışan dinləyicilərin tələblərini nəzərə almalıdır. Bu tələblərdən biri isə həmsöhbətlə birbaşa və ya dolayısı ilə müəyyənləşdirdiyi «işlərin vəziyyətinə» hərdənbir yenidən nəzər salmaqdır. Danışanın *seçilmiş mövzuya sədaqətə, onun üçün relevant olan aspektlər üzərində diqqəti cəmləşdirmək, obyektin sərhədlərini pozmaq və s. kimi keyfiyyətləri nəzərə alması* elə nitq fəaliyyətində eyniyyət qanununun reallaşması deməkdir.

Bu mənada ən yaxşı *antimodel* kimi «incəsənət aləmində» məşhur olan N-in şərləri haqqında gülməli rəy çıxış edə bilər. «N-in çox yaxşı şərləri var, xüsusilə də onlardan bəziləri ... əslində baxanda bir şeri yaxşıdır. Hətta bütün şer də yox, yalnız bax bu yer – daha doğrusu, əslində, bu misra yaxşıdır... Amma əslində, elə onun özü də yaxşı deyil».

Mövzu ilə belə «kənara sapma» - eyniyyət qanununun ardıcıl sürətdə belə pozulması – əlbəttə, həmişə qəsdən edilmir. Amma predmetsiz danışığın bütün aspektri hamıya yaxşı məlumdur: həm «heç bir şey» haqqında danışmaq, həm də «dərhal hər şey» haqqında danışmaqda eyniyyət qanununun pozulmasına əyani nümunədir.

Bu *qanunun pozulması zamanı arqumentləşdirmə* prosesi nəinki çətin, o, sadəcə olaraq *mümkün deyil*: axı arqumentləşdirmə (hər halda məntiqi cəhətdən arqumentləşdirmə) özündə dərəcələrə bölgünün istiqamətini və xarakterini anlamaqla müxtəlif dərəcəli anlayışlar birliyinə əsaslanmanı əks etdirir.

Anlayışın sərhədinin qeyrimüəyyənliyi səbəbindən dərəcələrə bölgü prosedurası sadəcə olaraq həyata keçirilə bilməz.

Eyniyyət qanunu faktiki olaraq predmetin *özünün özü ilə* eyniyyət təşkil etməsini təmin edir. Bu isə onun *vahidliyinin* (soy əlamətlərinin və xüsusi əlamətlərin cəmi kimi) və *dərk olunmasının* zəruri şərtidir. Ritorikanın inkişafının ilk mərhələlərində başa düşürdülər ki, konkret məlumatda predmet adətən onun *bütün* tərəflərinin vəhdəti şəklində əks olunmur.

Konkret məlumat predmetin yalnız ayrı-ayrı keyfiyyətlərini əks etdirir ki, bu da məlumatın *aspektlərini* təşkil edir. Amma bununla eyniyyət qanunu heç də məsələn, hər hansı məlumat üçün relevant olan aspektlərin *miqdarını* müəyyən etmir. Eyniyyət qanunu predmetin müxtəlif tərəfdən izahına da qadağa qoymur. O, yalnız danışana «miqyası» unutmamağı məsləhət görür.

Miqyas məsələsi – eyniyyət qanunu ilə bağlı olan ən mühüm məsələlərdən biridir. Məlum olduğu kimi bu məsələ predmetin *məlumatda nə dərəcədə ətraflı əks olunmasının* başa düşülməsini əhatə edir. Bura həmçinin predmetin miqdar baxımından neçə tərəfinin əks olunması da daxildir. Predmet daha iri miqyasda götürüldükcə, onun əvvəlcə növ, sonra isə soy (cins) əlamətləri daha böyük rol oynamağa başlayır.

Daha kiçik miqyasda, əlbəttə, xüsusi əlamətlər daha aydın şəkildə görünür. Buna görə də predmetin hansı miqyasda təqdim edilməsi məsələsinin həlli çox vacibdir: miqyasda kəskin dəyişmə onun başa düşülməsini çətinləşdirir.

Məsələn, məlumatda «invensiya» bölməsində olan həmin «pişiyi» təqdim edərkən, mən müvafiq «predmeti» ele miqyasda təsvir edə bilərəm ki, o, mənim görüş dairəmə əsasən yalnız yumrubaş kimi çıxış edə bilər. Aydın məsələdir ki, belə miqyasda yırtıcı heyvan kimi «irimiqyaslı» anlayışı tətbiq etmək mənim üçün çətin olar, çünki yumru baş (yeri gəlmişkən, insanın da başı yumrudur!) heç də birbaşa və xüsusi olaraq yırtıcılara aid olan əlamət deyil. Digər tərəfdən isə başqa miqyasda (*yırtıcı heyvan*, və ya sadəcə *yırtıcı*) pişiklərin başının forması məni nə qədər maraqlandırmasına baxmayaraq

diqqətimi pişiyin yumru baş olması üzərində cəmləşdirmək məqsədilə mənim üçün elə də çox imkanlar yaratmır. Əks halda mənim məlumatın yırtıcılar üçün məlum olmayan əlamətlər istiqamətində «əyilmiş» olacaq.

Beləliklə, miqyası təyin edərkən, mən bununla da artıq eyniyyət qanununu həyata keçirməyin *istiqamətini* də müəyyənləşdirmiş oluram, daha doğrusu soyun (heyvan), sinfin (yırtıcı heyvan), növün (pişikkimilər ailəsi), yarımnövün (pişik), *növ* müxtəlifliyinin (ev pişiyi) və ya tək fərdin (məsələn, Mariya-Antuanetta adlı konkret pişik) sərhədlərindən kənara çıxmıram (Aydın məsələdir ki, mənə yenə də pişiyin yumru baş olması maraqlandırırsa, mənə maniakal marağ oyadan bu əlamətin müntəzəm müzakirəsi üçün növ (pişikkimilər ailəsi) miqyasını seçmək daha məqsədəuyğundur; belə ki, bu əlamət bu miqyasda daha yaxşı müzakirə oluna bilər, eyniyyət qanunu da beləliklə, «öz-özünə» tənzimlənər!).

Şübhəsiz ki, hətta eyni məlumatın gedişində belə mən dəfələrlə – və hətta məntiqsiz olsa da! – miqyası dəyişə bilərəm. Həm mən bunu ağılıma gələn sürətlə edə bilərəm (əgər məsələn, hirsələnmişəmsə, bunu ən yüksək sürətlə edərdəm). Məsələ bundadır ki, eyniyyət qanunu *bütün* məlumat boyu *hər hansı müəyyən miqyasa* sözün ciddi mənasında, sədaqətli olmağı məndən tələb etmir. O, mənim yalnız müəyyən məkanda konkret mühakimənin miqyasını (və, müvafiq olaraq, predmetin sərhədini) *baş* *düşməyi* tələb edir. O, həm də hər dəfə mənə lazım olanda digər miqyasa keçərkən bunu nəzərə almağımı da tələb edir.

Amma bununla belə, mən hər halda *tez-tez miqyası* dəyişmərəm. Əks halda mən belə keçidlərə dair dinləyicilərə məlumat verməliyəm. Həm də bunu elə etməliyəm ki, nə o, məlumata olan marağını itirsin, nə də məlumatın içərisində dolaşsın qalmasın.

Nəhayət, eyniyyət qanununa əməl edərkən müəyyən məlumatda *predmetin sərhədlərinə dair mənim təsəvvürümün dinləyicilərin müvafiq təsəvvürü ilə nə dərəcədə uyğun gəldiyini* də mən nəzərə almalıyam: müəyyən məqamda bizim müxtəlif pred-

metləri müzakirə etdiyimizi və ya eyni predmeti müxtəlif miqyaslar çərçivəsində təqdim etdiyimizi anlamaq ən yaxşı halda təəssüf doğura bilər. Belə hallarda əlbəttə, eyniyyət qanunu fəaliyyət göstərməyəcək. Belə situasiyanın aşağıdakı latın aforizminə uyğun olaraq qiymətləndirmək olar: «*Cum principia negante non est disputandum*» («Prinsipləri inkar edənlərlə mənasızdır mübahisə etmək»).

II. Ziddiyyət qanunu

(«*Heç bir hökm eyni zamanda həm doğru, həm də yalan ola bilməz*»)

Ziddiyyət qanununu klassik şəkildə Aristotel öz «Metafizika» əsərində əsas məntiqi prinsip kimi belə formulə edib: «eyni bir şey eyni bir şeyə eyni mənada həm aid ola, həm də aid olmaya bilməz». Müasir dillə desək, hökm və hökmün inkarı onların arasında ziddiyyət (*contradictio*) yaranması səbəbindən eyni zamanda həqiqət ola bilməz.

Bu qanun danışanı və dinləyeni çıxılmaz vəziyyətə düşməkdən qoruyur. Eyni predmet haqqında bir-birinə zidd olan iki mülahizə deyilsə, belə çıxılmaz vəziyyət yaranar (məsələn, «çay axır və axmır», «mahnı eşidilir və eşidilmir» kimi mülahizələr ritorik cəhətdən heç bir məna kəsb etmir).

Məsələn, «bütün qadınlar dindardırlar» mülahizəsinin eyni zamanda həm doğru, həm də yalan olmasının mümkünsüzlüyünü praktik cəhətdən də müəyyənləşdirmək olar. Bunun üçün onu iki hökmə – arqumentə çevirək. Bu arqumentlər əvvəlki hökmün doğru və yalan mənasını ayrı-ayrılıqda özündə ehtiva edəcək.

Bütün qadınlar mömindirlər.

Bütün qadınlar günahkardırlar.

Bu «arqumentlər»dən heç bir nəticə çıxmır: bu «arqumentləri» təsdiq edəcək rəşional tezis möcud deyil, çünki eyni anlayışa dair eyni zaman iki birbaşa zidd hökm irəli sürülüb.

Düzdür, bu iki hökmü *müəyyən şəkildə birləşdirmək* (təkrar edirik, tezis səviyyəsində *yox*) ehtimalı hər halda yarana bilər; bünün üçün isə onları məsələn, iki müxtəlif şəxsə məxsus fikirlər kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu zaman *eyni*

şeyə iki müxtəlif şəxsin iki müxtəlif baxışının mövcud olması mümkündür. Aydın məsələdir, bu baxışların özləri də bir-birinə ziddir, amma bu şəxslərdən heç biri bu halda ziddiyyət qanunu pozurlar.

Bu qanunun tətbiq edildiyi sahələrə dair (daha doğrusu, onun prinsipə fəaliyyət göstərdiyi sərhədlərin və onun əhatə etdiyi halların müəyyənələşməsinə dair) ritorikada çox ətraflı danışılıb. Beləliklə, qeyd edilib ki, iki (və ya daha artıq) hökmə nəzərən ziddiyyət qanunu yalnız bu hökmlər eyni şəxsə məxsus olduqda mənə kəsb edə bilər; bundan başqa: bu hökmlər:

a) eyni obyektə (və ya obyektlər qrupuna) aid olmalıdır;

b) obyektə eyni tərəfdən (və ya eyni aspektdən) xarakterizə etməlidir;

v) eyni zaman-məkan şəraiti ilə əlaqəli olmalıdır.

Ziddiyyət qanununa nəzərən bu məhdudiyyətlərin (eyniyyət qanununda olduğu kimi) yalnız bir izahı var: ritorika *vahid tam nitq* anlayışına əsaslanır: bu nitq isə ziddiyyətsiz olmalıdır. Məlum olduğu kimi bu məhdudiyyətlərdən hər biri söhbət digər müstəviyə keçirir.

Müqayisə et:

a) Ziddiyyət qanunu « i_1 və i_2 faydalıdır və faydasızdır» şəklində olan məlumatı qadağan edir, amma « i_1 faydalıdır, i_2 faydasızdır» şəklində olan məlumatı qadağan etmir. Başqa sözlə, predmet haqqında müxtəlif sahələrdən götürülmüş birbaşa zidd hökmlər ziddiyyət qanunu baxımdan qiymətləndirilmir. Əgər mən öz məlumatımda pul yığmağa nöqsan kimi xarakterizə edirəmsə, bu heç də o demək deyil ki, mən qənaətcilliyi də nöqsan kimi qiymətləndirməyi öz öhdəmə götürmüşəm.

b) Ziddiyyət qanunu « i i_1 kimi faydalıdır və i_1 kimi faydalı deyil» şəklində olan məlumatı qadağan edir, amma « i i_1 kimi faydalıdır və i_2 kimi faydalı deyil» şəklində olan məlumatı qadağan etmir. Daha doğrusu predmeti müxtəlif tərəflərdən xarakterizə edən mülahizə ziddiyyət qanunu baxımdan qiymətləndirilmir.

Beləliklə, mən kofe aşağı təzyiq üçün faydalı, yuxarı təzyiq üçün faydalı deyil deyərkən heç də özüm özümü təkzib etmərəm.

v) Ziddiyyət qanunu « i_1 əlaqələr sistemində i faydalıdır və i_1 əlaqələr sistemində i faydalı deyil» şəklində olan məlumatı qadağan edir, amma « i_1 əlaqələr sistemində i faydalıdır və i_2 əlaqələr sistemində i faydalı deyil» şəklində olan məlumatı qadağan etmir.

Məsələ bundadır ki, ümxtəlif zaman-məkan şəraitində eyni predmeti bir-birinə zidd şəkildə təsvir edən hökmlər ziddiyyət qanununu pozmur. Məsələn, bir qədər əvvəl LSD Qərbdə tibb nöqtəyi-nəzərindən müsbət qəbul edilirdi; belə ki, onun psixi cəhətdən xəstələrin orqanizminə daxil edilməsi həkimlərə psixi pozuntunun mexanizmini öyrənməyə imkan verirdi. Əgər mülahizədə hər iki məqam çıxış edirsə, onda o, heç bir əsası olmayan hökm kimi qəbul edilir.¹

¹ Müqayisə et: bu dərslinin müəllifi «Между двух стульев» kitabından bir *sıra* əsası olmayan hökmləri təqdim edir: «Nə olub ki, ... - deyə o, (Plastlin mirə) başladı və özü də cavab verdi. – Heç bir şey! O baş verib ki, heç bir şey baş verməyib və amma baş verib. Bizim aramızda o adam tapılıb ki, o, bizim aramızda olmayıb, amma məlum olub ki, o, bizim aramızda olub. Bu, necə deyərlər, həm pis, həm də yaxşı haldır. Pisdir ona görə ki, o, olmayıb, yaxşıdır ona görə ki, o, hər halda olub. İndi guya qəhrəmanların bizim zamanədə yenə də olduqlarını demək üçün heç bir əsasımız olmadığını deməyə bizim bütün əsaslarımız var: onlar, əlbəttə, var – heç kim bu bərdə mübahisə etmir, çünki biz bu gün öz qarşımızda heçiqi qəhrəman görürük. Əlbəttə, onda qəhrəmanlıqdan heç bir şey yoxdur, amma buna baxmayaraq, onlar qəhrəmandır. Onun qəhrəman olması ilk baxışda görünür. İkinci baxışdan da görünür. Üçüncü baxışdan da həmçinin. Bunu ümumiyyətlə, görmək olmaz. Əgər ona küçədə rast gəlsəniz, heç bir zaman onun qəhrəman olduğunu deyə bilməsiniz. Siz hətta onun qəhrəman olmadığını, əksinə – axmaq və yaramaz insan olduğunu deyərsiz. Amma o, qəhrəmandır və bu dərhal nəzərə çarpır. Çünki qəhrəmanda əsas şey - ciddiləkdir. Onun ciddi olması da dərhal nəzəri cəlb edir: o, həyasızcasına ciddidir. O, elə ciddidir ki, sizdə həyasız təsiri bağışlayır. Amma bu sadəcə olaraq ifrat dərəcədə ciddiləkdir. Onda heç bir şeyin olmamasına baxmayaraq onda Yatmış Eybəcəri öpmək və yuxudan ayılmaq üçün hər şey var. Mən bu deyilənlərə hələ çox şey əlavə edə bi-

Nəzərə almaq lazımdır ki, ziddiyyət qanununun real ziddiyyətlərlə və ya gerçəklikdə olan ziddiyyətlərlə faktiki olaraq heç bir əlaqəsi yoxdur. Onun fəaliyyət sferası – nitq praktikasıdır.

Ziddiyyətlər haqqında danışmaq və «öz nitqində ziddiyyətlərə yol vermək – mahiyyətə müxtəlif» mövzuları (bu mənada əvvəlcə ritorikanın nümayəndələri eyni fikirdə idi): hətta diqqətini ziddiyyətin üzərində cəmləşdirəndə də danışan nitqində ziddiyyətə yol verməməlidir. Başqa sözlə, predmet özü ilə eyniyyət təşkil etdiyi kimi (eyniyyət qanunu), onun haqqında deyilənlər də özü ilə eyniyyət təşkil etməlidir (*ziddiyyət qanunu*).

Ziddiyyətə yol vermək eyni şeyi həm təsdiq, həm də inkar etmək *zərurəti yaradır*. Ziddiyyətdən digər çıxış yolu yoxdur. Nitq praktikasında ziddiyyətdən onun aradan qaldırılması yolu – ona göz yummaq cəhdləri əslində bir *sıra* qadağan edilmiş nitq gedişlərinə aiddir. Amma bu gedişin «mahiiyyəti» hamıya yaxşı məlumdur. Ziddiyyəti aradan qaldırmaq zərurəti yarananda danışan, bir qayda olaraq, hökmün tətbiq edildiyi sahəni məhdudlaşdırır.

Nümunə kimi bizim ölkədə qurulan, amma nəticəsiz başa çatan sosializm kimi məşhur tarixi prosesi göstərmək olar. Aydınır ki, heç bir proses *əbədi deyil*: gec-tez onun nəticəsi olmalıdır. Bu *prosesin* də sonunda, hamıya məlum olduğu kimi, sosializm *qurulmalı* idi.

Beləliklə, Sovet İttifaqının tarixində belə sual yaranırdı: sosializm artıq qurulub, yoxsa hələ qurulmayıb. Bu sual prinsipial mənə daşıyırdı, çünki sosializm quruculuğundan dərhal sonra kommunizm quruculuğuna keçilməli idi: bu səbəbdən də sosializm və kommunizm arasındakı sərhəd dəqiq müəyyən olunmalı idi.

Sosializm quruculuğunun sürətlə irəlilədiyi bir mərhələdə onun *hələ qurulmadığını* demək mümkün deyildir. «Mümkün» olan yalnız – ziddiyyət qanunu pozaraq eyni zamanda

lərəm, amma əlavə etməyə heç bir şey yoxdur». (Клюев Е.В. Между двух стульев. –М. Педагогика. –Пресс. 1997, с.70).

həm doğru, həm də yalan olan bəyanat, daha doğrusu dərhal iki mənaya malik olan bəyanat irəli sürmək idi:

Bizim ölkədə sosializm qurulub.

Bizim ölkədə sosializm qurumayıb.

Beləliklə, həqiqətən məntiqi cəhətdən ziddiyyətlə qarşılaşsın (amma o vaxta kimi sosializmin *dəqiq əlamətləri* hələ də məlum deyildi). Son nəticədə isə bu bəyanatı xalqa təqdim etmək üçün bu hökmlər arasındakı ziddiyyət aradan qaldırılırdı. Bu məqsədlə məntiqi və linqvistik baxımdan yarımçıq şəkildə dərəcələrə bölgü aparılırdı. Belə ki, sosializm quruculuğunun «sosializmin tam (amma qəti olmayan) qələbəsi»ndən tutmuş «sosializmin tam və qəti qələbəsi»nə kimi müxtəlif dərəcələri fərqləndirilirdi. Bu zaman birinci variantda nəticə əvvəlcədən elan edilirdi, ikinci variantda isə nəticə sonda elan edilirdi.

Növbəti proses daha çətin idi: dil artır nə gəldi deyirdi! Ən nəhayət artıq mənasız mülahizə irəli sürülürdü: sosializm guya, bizim ölkədə tam və qəti sürətdə qurulub, amma həm də tamamilə qurulmayıb, çünki *bizim ölkədən kənar*da o, hələ də qurulmayıb (Analogiya: mənim bağında xiyar hələ bitməyib, çünki qonşu öz bağında hələ xiyar əkməyib).

Xoşbəxtlikdən, sosializm anlayışı ilə sonrakı dövrdə də manipulyasiya etməyə ehtiyac olmadı. Yoxsa, çox güman ki, tarixi zamanı bir qədər də gecikdirmək lazım gələrdi: sosializm bizim ölkədə tam və qəti olaraq qurulub, amma tamamilə qurulmayıb, çünki bizim ölkədən kənar da o, tam qurulub, amma qəti olaraq qurulmayıb və s.

Amma bu formulənin də imkanları tezliklə tükənərdi – nə vaxtsa elan etmək lazım idi: sosializm bizim ölkədə tam və qəti olaraq qurulub, çünki bizim ölkədən kənar da o, tam və qəti olaraq qurulub. Təəccüblü deyil ki, belə güclü şəkildə «laxlayan» sosializm anlayışı ümumiyyətlə, heç bir sərhədlərə malik olmayıb və təcili olaraq semantik cəhətdən mənasız anlayış kimi istifadədən çıxarılmalı idi.

Ziddiyyətlər vasitəsilə belə oyunlar **sofistikanın** təmsalində ritorika tarixindən yaxşı məlumdur – hələ e.ə. V əsrdə o,

sofistika «müdrüklerin elmindən» (yunanca sofos – «müdrük» deməkdir) «fəndgirlərin elminə» çevrildi. Belə nitq məhərətinin əsasında «böyük» sofist Protaqor tərəfindən irəli sürülmüş «insan bütün şeylərin meyarıdır» (homa mensura omnium rerum) prinsipi dayanırdı. «Kiçik sofistlər» isə bu prinsipdən sui – istifadə edərək bütün həqiqətləri və dəyərləri nisbi şəkildə qəbul edir və əslində cavanlara istənilən – həm həmfikir olduqları, həm də olmadıqları – mülahizələri prinsipcə istənilən yolla məhərətlə müdafiə etməyi öyrədirdilər.

«Anlayışların elastikliyin»dən, daha doğrusu onları çoxmənalılığından geniş istifadə olunurdu. Bu əlamətdən istifadə edərək anlayışlar arasında süni ziddiyyətlər yaradılır və təbii ziddiyyətlər aradan götürülürdü. «İkili nitq» (müəllifi naməlumdur) əsərindən götürülmüş sitatlar buna yaxşı nümunə ola bilər: «Xəstəlik – əksəriyyət üçün bədbəxtlik, həkimlər üçün isə xoşbəxtlikdir. Ölüm ölənlər üçün bədbəxtlik, dəfn üçün lazım olan şeylərin satıcıları və qəbir qazanlar üçün isə xoşbəxtlikdir». «inək» adlanan qədim sofizm yaxşı məlumdur:

İtirdiyin şey səninki deyil.

Sən inək itirməmişən.

(nəticə).

Sənin inəyin var.

Beləliklə, ziddiyyət qanunu (digər məntiq qanunları kimi) müxtəlif növ məntiqi cəhətdən sui – istifadələr və məntiqi oyunlar üçün əlverişli şərait yaradır. Amma bütün bunları, bir qayda olaraq, müəyyənləşdirmək kifayət qədər asandır. Paradoxlardan fərqli olaraq adətən zahirən sübut etmə kimi adlandırılan sofizmlər yalnız məntiqi (semantik) nəticə çıxarma qaydalarından düzgün istifadə etmir. Bu qaydalar isə ziddiyyət qanunu baxımdan analiz edilir: müasir elm iddia edir ki, məsələn ziddiyyət qanunu ümumiyyətlə müasir məntiqin əsasını təşkil edir, çünki (üçüncünü istisna qanunundan fərqli olaraq) tam şəkildə sübut oluna bilər.

III. Üçüncünü istisna qanunu.

(«İstənilən mülahizə üçün ya onun özü, ya da onun inkarı həqiqət olmalıdır»)

Üçüncünü istisna qanunu (*exclusi tertii principium*) izahatın spesifik sahəsini təşkil edir. Bu qanuna əməl olunması və ya onun pozulmasını bir-birinə zidd olan (kontradiktor) mülahizələrə əsasən müəyyən edilir.

Aristotel bu qanunu belə formulə edib: «Eyni sürətdə ziddiyyətin iki üzvü arasında heç bir aralıq ola bilməz, onlardan hər hansı birinə yanaşmada isə ya onun təsdiq, ya da inkar edilməsi zəruridir». Daha konkret şəkildə latınca o belə formulə edilib: «Üçüncü istisnadır» (*tertium non datur*).

Beləliklə, üçüncünü istisna qanunu danışıqı predmetə dair həm təsdiqedic, həm də inkaredici hökmü eyni zamanda yalan kimi qəbul etmək imkanı vermir: məntiqə əsasən bu iki hökmdən birini həqiqət kimi qəbul etməlisən. Başqa sözlə desək, mənim qarşımda eyni predmetə dair təsdiqedic və inkaredici hökm olsa, bu zaman mənim yalnız iki imkanım olar: biri ilə razılaşmaq (bu hökmü şərti olaraq (1) qəbul edək) və digəri ilə razılaşmamaq (2) – üçüncü istisnadır. Əlbəttə, ziddiyyət qanununa nəzərən yuxarıda göstərilmiş üç şərtinə danışan bu halda da əməl edir.

Üçüncünü istisna qanunu birbaşa olaraq ziddiyyət qanunu ilə bağlıdır: bu qanunlar arasındakı elə güclü bağlılıq var ki, onlar arasındakı sərhədi hətta bəzən müəyyənləşdirmək də çətin olur.

Bunu dərinləndirən anlamağa iki zidd hökm üçün sualların qoyuluşu prosedurası kömək edə bilər. Məsələn, iki hökm (və ya eger mümkündürsə, eyni hökmün iki mənasını) götürək:

A B-dir.

A B deyil.

Göründüyü kimi, onlar *kontradiktor* xarakter daşıyır. Bu halda ziddiyyət qanunu nəyi tələb edir? O, hər iki hökmü eyni zamanda həqiqət kimi qəbul etməməyi tələb edir. Bu qanunun tələbinə əsasən onlardan biri *mütləq* doğru, digəri isə yalandır. Beləliklə, yəqin ki, üçüncünü istisna qanununu ziddiyyət qanununun birbaşa və təbii davamı kimi nəzərdən keçirmək olar.

Müasir elmdə bu qanunlar – ziddiyyət qanunu və üçüncünü istisna qanunu – *sözün həqiqi mənasında məntiq qanun-*

ları kimi qəbul edilir (eyniyyət qanunu və kifayət qədər əsaslandırma qanunu, məntiqdən daha çox, idrak nəzəriyyəsinə aiddir).

İkinci suala verilən cavabda kursivə diqqət yetirmək lazımdır: məntiq həqiqətən iki bir-birini istisna edən hökmdən birini həqiqət kimi qəbul etməyə *məcbur edir*. Üçüncünü istisna qanununun əsasında ikiqiymətlik prinsipinin dayanmasına baxmayaraq (hər bir hökm ya doğrudur, ya da yalan – ikisindən biridir), müasir elmin qəbul etdiyi kimi, onu alqoritmik cəhətdən sübut etmək mümkün deyil. Ritorika və məntiq əsrlər boyu bu qanundan həddindən artıq geniş istifadə edib.

Üçüncüsünü istisna qanununun fəaliyyəti praktiki cəhətdən hər bir mübahisədə özünü göstərir. Bu zaman da tərəflərin mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün ciddi suallar qoyulur.

Məsələn, ev satışı ilə bağlı olan misala qayıdaq. Bu halda hirsələnmiş alıcı satıcını üçüncünü istisna qanununa əməl etməyə vadar edə bilər: «Ya siz evi əvvəlcə razılaşdırılmış qiymətə satırsınız, ya da satmırsınız». Aydın məsələdir ki, «Mən evi bir növ satıram və bir növ satmıram ...» kimi cavab bu situasiyada (ümumiyyətlə, istənilən digər situasiyada da) tamamilə qeyri-relevant olar, çünki sual olmayan yerdə çıxış axtarılması deyil, o irəli sürülən mülahizələrdən birini doğru, digərini isə yalan kimi qəbul etməyi nəzərdə tutur.

Ritorika həmişə iddia edirdi ki, «fikirlərin yerbəyer edilməsi» taktikası nadir hallarda qeyri-qənaətbəxş nəticələrə gətirib çıxarır: nitqin fəaliyyət xətti dəqiq çəkiləndə çox vaxt «rəqiblər» tamamilə özlərini həmfikir kimi hesab edirlər, çünki həqiqətdə onlar arasında prinsiplial fikir ayrılıqları mövcud olmur. Hamımıza, məsələn, «rus mübahisəsi» fenomenini yaxşı məlumdur.

«Rus mübahisəsi»ndə, nitq konfliktinə girmək üçün iştirakçılarda heç bir obyektiv səbəb olmur, çünki əvvəlcədən onlar bir-biri ilə həmrəydirlər, arınma bu yalnız çox qızğın mübahisənin sonunda məlum olur! Belə hallarda *kontradiksiya qütbünün müəyyənləşdirilməsi* kimi «xarici» tədbirlər çox faydalı

ola bilər: mübahisə edənlər mübahisə predmetinin olmadığını nə qədər tez aşkar etsələr, onlar üçün bir o qədər yaxşı olar.

Həqiqətən fikir ayrılığı olan hallarda mübahisə edənlər tərəfindən kontradiksiya qütbünün müəyyənləşdirilməsi rəqiblərdə mübahisənin getdiyi «sahələrə» dair daha aydın təsəvvürün yaranmasına kömək edir və bu səbəbdən də hər biri daha şüurlu sürətdə öz sahəsini müdafiə etməyə başlayır. Konflikt predmetinin aydın şəkildə başa düşülməsi, mübahisənin ağıllı sürətdə aparılması şübhəsiz ki, pozitiv haldır: mübahisə edənlər bir-birinə «düşmən» kimi baxırlar və hər hansı konkret səbəbə görə opponent olurlar. Bu isə mübahisəni problemin sakit müzakirəsinə çevirir.

Bəzən ritorika hətta qəsdən *ehtimal taktikasından* istifadə edərək (məsələn, «ehtimal edək ki, bizim baxışlarımız tamamilə bir-birinə ziddir» və s. kimi) «sahə bölgüsü» həyata keçirməyi təklif edirdi ki, bunun da gerçəkliyə uyğun gəlməsi vacib deyildi. Başqa sözlə, məhz harada fikir ayrılığı olduğunu daha yaxşı anlamaq üçün mübahisə edənlərə öz üzərlərinə opponent rolunu götürmək və bu zaman artıq *ümumiyyətlə, mübahisə* etmək əvəzinə yalnız «ziddiyyət nöqtəsini» müzakirə etmək təklif edilirdi. Əlbəttə, mübahisə predmeti prinsipcə imkan yaratmırdısa, «fikirlərin yerbəyer edilməsi» proseduru məsləhət görülmürdü. Daha doğrusu, fikri əksfikir kimi təqdim etmək imkanı olmalı idi.

Tam «münaqişəli» görünüşə malik olsalar da, əslində heç də bütün fikirlər əksfikirlər kimi çıxış edə bilmir.

Məsələn, tərəflərdən biri «*İ qəşəngdir*», bu zaman digəri isə «*İ eybəcərdir*» deyərsə, üçüncünü istisna qanunu fəaliyyət göstərir. Əgər tərəflərdən biri «*İ qəşəngdir*», bu zaman digər isə «*İ faydalıdır*» deyərsə *üçüncünü* istisna qanunu fəaliyyət göstərmir, çünki əvvəlcədən müqayisə ediləcək *cütlük* yoxdur («qəşəng-faydalı» *cütlük* deyil). A.Kibedi Varqın qeyd etdiyi kimi, məhəbbəti nifrət ilə müqayisə etmək olar, amma küçə fəonərini pendir ilə müqayisə etmək olmaz (Вах.: Дрюба М., Эделин Ф., Клинкаберг Ш.-М. и др. *Общая риторика*. –М. Прогресс, 1986, s.246).

Buna görə də üçüncünü istisna qanunu baxımdan hökmlərin qiymətləndirilməsi üçün ritorikanın irəli sürdüyü ən mühüm tələblərdən biri *müqayisə etmənin dəqiqliyidir*. Müqayisə edilən hökmlər *kontradiktor* münasibətlərdə və ya ən azı (minimum kimi) – *kontrar* münasibətlərdə olmalıdır (*contradictorius* yunancadan tərcümədə – əks, zidd, *contrarius* isə – müqayisə edilmiş, qarşı-qarşıya qoyulmuş deməkdir). *Kontradiktor* anlayış mahiyyətə «deyil», inkar hissəciyinin köməyi ilə *formal əlamət* əsasında müqayisə edilən anlayışlardır (məsələn, A və A deyil. «qara» və «qara deyil»). *Kontrar* anlayış isə məzmununa görə müqayisə edilir (məsələn, A və B, «qara» və «ağ»). Hökmlər arasında kontradiktor və ya kontrar münasibətlər olmazsa, üçüncünü istisna qanunundan istifadə etmək mümkün deyil.

Bu baxımından üçüncüsünü istisna qanununun həm də özünəməxsus şəkildə «*çəşidləyici*» rol oynadığını da demək olar: o, obyektiv şəkildə mübahisəni qeyri-mübahisələrdən ayırmağa imkan verir. Çünki mübahisə yalnız belə ola bilər və yəqin ki, yalnız müzakirə edilən anlayışlara üçüncünü istisna qanununu tətbiq etmək imkanı olanda o, məna kəsb edir: yalnız bu halda bu və ya digər predmetlərə dair opponentlər arasında həqiqətən prinsiplial şəkildə fikir ayrılığı mövcud olur. Üçüncünü istisna qanunu bu fikir ayrılığının nə dərəcədə prinsiplial olduğunu yoxlamağa imkan yaradır.

Məsələn, mən elə fikirləşirəm ki, çizburqer qamburqerdən daha yaxşıdır (bu zaman anlayış kontrar münasibətdə olur). Və əgər mən opponentinin çizburqərə nisbətən qamburqərə üstünlük verdiyinə qəti əmin olsam, onda öz fikrimin xeyrinə arqumentlər irəli sürməyimin mənası olar. Əgər mənim opponentim nə qamburqerdən, nə də çizburqer isə xoşu gəlmirsə, onda mənim çizburqerin qamburqerdən yaxşı olduğunu sübut etməyə heç bir ehtiyac yoxdur: çünki həmsöhbətim üçün onlar arasında prinsiplial heç bir fərq yoxdur.

Üçüncünü istisna qanunu barəsində olan söhbətimizin sonunda qədim lətifədən misal gətirmək yaxşı olardı. Belə ki, bu qanunun fəaliyyət xüsusiyyətləri bu lətifədə yaxşı əks olunub.

Quldurun «pul kisəsi, yoxsa həyat?» sualına onun qurbanı fikirləşərək belə cavab verir: «Bağışlayın, siz mənə başqa neyisə seçmək imkanı verə bilərsinizmi?» üçüncünü istisna qanunu baxımdan quldurun sualı nə kontradiktor, nə də kontrar cəhətdən formulə edilməyib: «pul kisəsi» və «həyat» bir-birinə zidd anlayışlar deyil. Məlum məsələdir ki, quldurun «Həyat, yoxsa ölüm?» sualına belə cavab verməzdi. Bu halda üçüncü həqiqətən yoxdur!...

IV. Kifayət qədər əsaslandırma qanunu. «Hər bir irəli sürülən hökm lazımı qədər əsaslandırılmalıdır»

Kifayət qədər əsaslandırma qanunu (principium rationis sufficientis) ritorika və məntiq tərəfindən *ta* qədimdən istifadə olunsa da, antik dövr filosoflarının heç biri bu qanunu formulə etməyib: onun nəzərdə tutduğu tələblər, görünür, çox aydın olduğundan bu qanunu formulə etməyə ehtiyac duyulmamışdı.

Hər halda məntiq (geniş götürsək həm də ontoloji) qanunu kimi bu qanunun da tələbləri nisbətən gec – XVII-XVIII əsrlərin hüdüdüdə artıq formulə edildi. Bu formulə məşhur alman filosofu Leybnisə məxsusdur və belə səslənir: «*Kifayət qədər əsaslandırılmadan nə bir hadisə həqiqət və ya gercək, nə də bir fikir doğru ola bilməz, ona görə də məsələ başqa cür deyil, məhz belədir*».

Kifayət qədər əsaslandırma qanunu əsassız hökmlərin daha doğrusu faktiki olaraq dildən sui-istifadənin qarşısını alır, xüsusən *istənilən* fikri söyləməyə imkan vermir. Kifayət qədər əsaslandırma qanunu ilə əlaqədar yaranan əsas suallar belədir: Nəyi əsaslandırma, nəyi isə kifayət qədər əsaslandırma kimi hesab etmək lazımdır? *Əsaslandırılmış* hökmlər dəyəndə adətən yoxlanılması və ya təsdiqi səbəbindən özü-özündən artıq heç bir əlavə sübuta ehtiyacı olmayan hökmlər (və ya hökmlər qrupu) nəzərdə tutulur. *Kifayət qədər əsaslandırılmış* hökmlər dəyəndə isə adətən aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

Birinci, bəşəriyyət tarixində artıq qəti şəkildə əsaslandırılmış hökmlər, məsələn, aksiom, teorem, qanunlar, prinsiplər, postulatlar, maksima və s.

İkinci, bilavasitə insan təcrübəsinə əsasən təsdiqlənmiş hökmlər (məsələn, günəş şərqdə çıxır, qərbdə batır, sutkada iyirmi dörd saat var və s.).

Üçüncü, əvvəllər artıq müstəqil olaraq əsaslandırılmış və ya əqli nəticə formasında digər mühakimələrin doğru olmasından meydana gələn xüsusi hökmlər (düzgün mühakimələr – sillogizmlər və s.).

R ritorika elmi fənnidir.

Elmi fənnlər ali məktəblərdə öyrənilir.

(Nəticə)

R ritorika ali məktəblərdə öyrənilir.

Beləliklə, bütün məntiq qanunları içərisində kifayət qədər əsaslandırma qanunu *hər şeydən əvvəl* hökmlərin *sübut edilməsini* təmin edir. Məhz bu qanunla əlaqədar olaraq, danışan zəruri sübutlara malik olmalıdır, daha doğrusu o, buna hazır olmalıdır, amma artıq qeyd edildiyi kimi, heç də həmişə müzakirə zamanı bütün sübutlardan istifadə etməyə ehtiyac yoxdur. Belə hesab olunur ki, hamıya məlum olan fikirləri həmişə aydın şəkildə formulə etmək zəruri deyil: onlardan yalnız fon kimi istifadə etmək və əgər zərurət yaranarsa aktivləşdir-mək olar.

Bir qayda olaraq, müzakirəyə çıxarılan, yəni tezis, əsaslandırılır. Ümumən qəbul edilmiş hökmlərə gəldikdə isə, onlar tezis kimi çıxış edə bilməzlər: məsələn, «rus dili slavyan dilləri qrupuna aiddir» kimi fikri müzakirəyə çıxarmaq yəqin ki, az adamın ağına gələr. Əlbəttə də ki, bunun üçün həmin adamın əlində rus dilinin ukrayna və ya belorus dilinə nisbətən fars və ya portugal dilinə daha oxşar olmasını sübut etmək üçün inandırıcı sübutlar olmalıdır.

Buna görə də kifayət qədər əsaslandırma qanunu yalnız *hökmün nə ilə əsaslandırılmasına* deyil, həm də məhz *nəyin əsaslandırılmasına* diqqət yetirir: sübut edilmək üçün yararlı olan və olmayan hökmlərin fərqləndirilməsi də – kifayət qədər əsaslandırma qanununun fəaliyyət sahəsinə aiddir.

Bundan başqa, kifayət qədər əsaslandırma qanun həm də *sübutetmə prorsəsinin özünü*, daha doğrusu, müvafiq məntiqi prosedurların düzgünlüyünü təmin edir. «Duyğu» orqanları ilə əldə olunanlar (bilavasitə şəxsi təcrübənin nəticəsi kimi) heç də həmişə, məsələn, fəlsəfi və ya sadəcə olaraq ümumi mühakimələri əsaslandırma bilmir (məsələn, mən viola da qamba aletində çala bilmirəm, amma bu, insanlarda musiqi qabiliyyətinin olmamasını sübut etmir).

Amma real nitq praktikasında, artıq yuxarıda qeyd edildi-yi kimi, kifayət qədər əsaslandırma qanunu düzgün məntiqi nəticə çıxarma sxemlərinə itaətkar şəkildə riayət etməyi tələb etmir: mənim mühakimələrimin gedişinin tam şəkildə göstərilməsi zəruri deyil. Amma mən həmişə onu, zərurət yaranarsa, bərpa etməyi bacarmalıyam. Mənim həyata keçirdiyim məntiqi əməliyyatların bəziləri (az və ya çox dərəcədə dinləyicilər üçün aydın olan) «səhnə» arxasında qalarsa, bu böyük nöqsan sayılmaz. Kifayət qədər əsaslandırma qanunu məni heç də hər addımına görə hesabat verməyə məcbur etmir.

Məsələn, mən «Kopenhagen Skandinaviyanın ən böyük paytaxt şəhəri kimi burada modanın istiqamətini müəyyənləşdirir» kimi bir hökm irəli sürürəm. Mən bu zaman heç də bu mülahizəni aşağıdakı əqli nəticə *sırası* şəklində göstərməli deyiləm:

Norveç, İsveç və Danimarka Skandinaviya ölkələridir.

Oslo - Norveçin paytaxtıdır.

Stokholm - İsveçin paytaxtıdır.

Kopenhagen – Danimarkanın paytaxtıdır.

Stokholm Oslodan iki dəfə böyükdür.

Kopenhagen Stokholmdan iki dəfə böyükdür.

(nəticə)

Kopenhagen Skandinaviyanın ən böyük paytaxt şəhəridir.

Burada əsaslandırılmalı olan hökmlər – paytaxtların daha böyük və ya kiçik olması və onların «moda bazarına» göstərdiyi təsirin miqyasıdır. Digər əqli nəticələri isə buraxmaq olar.

Kifayət qədər əsaslandırma qanunu ilə əlaqədar yaranan ən böyük problemi belə formulə etmək olar. Bir tərəfdən duy-

ğu orqanları ilə əldə edilən məlumatları, digər tərəfdən isə əqli nəticə yolu ilə əldə edilən hökmləri nə vaxt və hansı şəraitdə kifayət qədər əsaslandırılmış hesab etmək olar?

Bu problemin həllini göstərməyərək müasir elm kifayət qədər əsaslandırma qanununun relyativ (nisbi) tətbiqinə icazə verir. Belə ki, o, bir *sıra* hallarda məlumatı əgər həmin anda onu dəqiq yoxlamaq imkanı olmazsa mötəbər hesab edir. Məsələn, mən miqrən (baş ağrısı) xəstəliyə meyli olan insanların həddindən artıq şokolad yeməsinin əleyhinə arqument kimi belə bir hökm irəli sürürəm: «Həddindən artıq şokolad yemək miqrən ağrılarının yaranmasına səbəb olur». Müvafiq tibbi verisiyə mövcud olana, daha doğrusu əksi sübut edilənə kimi mənim mülahizəm kifayət qədər əsaslandırılmış hesab oluna bilər. Amma, əlbəttə, belə arqumentin dinləyiciləri kifayət qədər inandıracağına ümid etmək olmaz.

Kifayət qədər əsaslandırma qanununa dair bütün yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki, bu və ya digər hökm üçün əsas kimi yalnız məntiqi yolla, daha doğrusu korrekt sillogizmlər qurmaq yolu ilə əldə edilmiş arqumentlər deyil, başqa yolla da əldə edilmiş arqumentlər də çıxış edə bilər. Bura artıq mövcud olan elmi nailiyyətlərdən, mötəbər mənbələrdən və adlardan gətirilmiş sitatlar və s. aiddir.

İstənilən halda arqumentləşdirmə məharəti ilə bu mərhələdə olan tanışlığımızdan sonra arqumentləşdirmənin digər növünə də nəzər salmaq yaxşı olardı. Xatırladaq ki, ritorikada arqumentləşdirmənin iki növü – məntiqi və analoji arqumentləşdirmə öz əksini tapır, indiye kimi danışdıqlarımız arqumentləşdirmənin birinci növünə aiddir.

§ 3.2.4. Analoji arqumentləşdirmə

Analoji arqumentasiya (yunancadan tərcümədə analogiya – uyğunluq, oxşarlıq deməkdir) ritorikada məntiqi arqumentləşdirmə kimi yaxşı öyrənilib. Amma analoji arqumentləşdirməyə ziddiyyətli münasibət mövcud olub. Bir tərəfin fikrincə «Hər şeyi müqayisə etməklə dərk etmək olar», digər tərəfin fikrincə isə, «analogiya arqument deyil». Belə ziddiyyət analo-

giyanın ikili təbiəti ilə izah olunur. Bir tərəfdən analogiya, şübhəsiz ki, məntiqi təfəkkürün qanun və prinsiplərinə əməl etməyi nəzərdə tutan məntiqi əməliyyatdır. Bu baxımdan analogiyadan dispozişiyada istifadə olunurdu. Dispozişiyaya analogiyanın «qaydalar üzrə oynamasını» tələb edirdi.

Digər tərəfdən, *analogiya* həm də ritorik əməliyyatdır – bu mənada istənilən trop özündə analogiya tipini əks etdirir. Bu baxımdan Y.M.Lotmanın fikri çox qiymətlidir: analogiya prinsipi «Ritorik münasibətlərin mahiyyətini təşkil edir» (Лотман Ю.М. Риторика. Изб. статьи в 3-х томах. Таллин. 1992, с.178).

Bu paragrafda biz analogiyadan məntiqi əməliyyatlar kimi danışacağıq. Ritorik əməliyyatlar kimi analogiyadan isə dərsləyin dördüncü fəslində («Elokusiya») bəhs edəcəyik.

Qədim dövrün ritorika dərsləklərində nətiqlərin nitq praktikasında geniş istifadə edilən *məntiqi cəhətdən* analoji arqumentləşdirmənin ən müxtəlif nümunələri öz əksini tapır. Ritorika tərəfdən analogiyaya olan böyük nəzəri marağı analogiya problematikasının bizə gəlib çıxan aspektlərinin (həm məntiqi, həm də ritorik xüsusiyyətlər) iki çox işlənilmiş sistemdə təzahür etməsi ilə izah etmək olar: sistemlərdən biri həddindən artıq mükəmməldir və «troplar və fiqurlar» adlanır (analogiyanın müxtəlif üsullarının təsnifatı), ikinci sistem isə sadəcə olaraq məntiqin qanun və prinsiplərinə uyğun olaraq analogiyanı həyata keçirmək üçün qaydalar toplusu kimi yaxşı nizamlanıb.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, analogiya yunancadan tərcümədə uyğunluq, oxşarlıq deməkdir. Bunu yenə də xüsusi olaraq ona görə qeyd edirik ki, müəyyən mənada *oxşarlıq eyniyətdən fərqi keçid mərhələsidir* (amma buna baxmayaraq eyniyyət çox zaman oxşarlığın xüsusi halı sayılır). Və əgər oxşarlığı bu şəkildə qəbul etsək, onda məhz oxşarlığın araşdırılmasının nə üçün ən perspektivli analogiya əməliyyatlarından biri hesab olunması aydınlaşar. Eyniyyət – bütün əlamətləri üst-üstə düşən predmetlər (hadisələr) arasındakı münasibətdir. Fərqi isə heç bir ümumi əlamətlərə malik olmayan predmetlər (hadisələr) arasındakı münasibətdir. Buradan belə

bir nəticə çıxır ki, faktiki olaraq yalnız predmetləri müqayisə etmək olar.

Müasir elm oxşarlığı xarakterizə edərək onun üç əsas əlamətini göstərir:

- onun reflektiv (qeyri-iradi) olması;
- onun simmetrik olması;
- onun tranzitiv olması.

Bu əlamətlər oxşarlığı predmetlər arasındakı qarşılıqlı əvəzetmə münasibətləri kimi nəzərdən keçirməyə imkan yaradır. Yəni bu münasibətlərə əsasən bir predmet bu və ya digər baxımdan digərinin yerinə qoyula bilər. Aydın məsələdir ki, məntiqi cəhətdən tam qarşılıqlı əvəzetmə zamanı predmetlər arasındakı bütün fərqlər aradan qalxır; bu isə oxşaqlığa xas olan keyfiyyət deyil.

Refleksivlik dəyəndə (reflexia latıncadan tərcümədə – geriyyə dönmə deməkdir) müəyyən zaman anında predmetin özünün özü ilə eyniyyət təşkil etməsi başa düşülür. Eyniyyət qanunu müzakirə edərkən bu barədə artıq bir qədər danışıbmışıq. Yalnız predmetin özünün özü də eyniyyət təşkil etməsi faktiki olaraq ayrı-ayrı predmetlər arasındakı sərhədləri görmək imkanı yaradır.

Refleksivlik oxşarlığın digər əlamətlərinə nisbətən daha sərtidir. Bu onunla izah edilir ki, özü ilə eyniyyət təşkil etməyin «sərt çərçivəsi» müqayisə obyektini kimi predmetlərə stabillik verir.

Buna görə də hər bir müqayisənin əsas şərti həmin zaman anında predmetin özünün özü ilə eyniyyət təşkil etməsidir. Aydın məsələdir ki, məsələn, mən Sovet İttifaqını müasir Rusiya ilə müqayisə etmək istəyəcəm: Sovet İttifaqı müəyyən mənada reflektivdir: o, artıq şəklini dəyişə bilməz, çünki Sovet İttifaqı artıq mövcud deyil; o, artıq tarixi anlayışa çevrilib. Digər tərəfdən isə, müasir Rusiya yalnız müasir Rusiyadır – mən onun aktual əlamətlərini qeyd etmək və qiymətləndirmək üçün tələsməliyəm, çünki bu predmet öz şəklini dəyişə bilər (məsələn o, monarxiyaya və ya yenidən Sovet İttifaqına çevrilə bilər!). Mən müasir Rusiyanı indiki anda götürməli,

mümkün dəyişiklikləri inkar etməli, yəni «sərt çərçivə»də işləməliyəm. Yalnız bu halda analogiya prosesi səmərəli ola bilər – əks halda o, səmərəsiz olacaq.

Oxşarlığın *simmetrikliyi* deyəndə «əgər A B-ə bərabərdirsə, onda B də A-a bərabərdir» formulu ilə ifadə olunan münasibətlər başa düşülür. Beləliklə, simmetrikliyə əsasən əgər mən iki predmeti hər hansı əlamətə görə müqayisə edərsəm, onda bu əlamət müqayisə prosesində dəyişikliyə məruz qalmadan qəti müəyyən olunmuş əlamət kimi həm nəyin müqayisə edilməsində və həm də nə ilə müqayisə edilməsində təzahür edir.

Oxşarlığın bu xüsusiyyətini anlamaq çox çətindir, amma, yəqin ki, bu nümunə buna kömək edər. Məsələn, mən bir fincan qəhvənin doldurulma dərəcəsini digər bir fincan qəhvənin doldurulma dərəcəsi ilə müqayisə edərsəm və belə nəticəyə gəlirsəm ki, birinci fincan ikinciyə nisbətən daha çox doldurulub. Bu o deməkdir ki, ikinci fincan birinciyə nisbətən daha az doldurulub (oxşarlığın simmetrillik əlaməti). Əgər hər hansı səbəbdən bu belə deyilsə (məsələn, müqayisənin gedişində ikinci fincana qəhvə əlavə olunur) müqayisə düzgün sayılmır və mən digər müqayisə aparmalı oluram.

Deməli, simmetrillik əlaməti – müqayisə əməliyyatının gedişində predmetlərin ayrı-ayrı tərəflərinin və ya keyfiyyətinin dəyişməməsi deməkdir. Daima öz ümumi şəklini dəyişən iki bulud formasını bir-biri ilə müqayisə etməyin necə olduğunu təsəvvür etmək asandır. Bu halda analogiya prosesi ümumiyyətlə mümkün olmayacaq, çünki koordinat sistemi fasiləsiz olaraq qarışıq.

Oxşarlığın aşağıdakı əlaməti – tranzitivlik əlaməti ilə birgə simmetrillik əlaməti müqayisə aparılan bütün hallarda elmin diqqət mərkəzində olmur.

Tranzitivlik dəyəndə «əgər A B-yə bərabərdir, B də C-ə bərabərdirsə, onda A C-ə bərabərdir» formulu ilə ifadə olunan münasibətlər nəzərdə tutulur. Oxşarlığın bu əlamətini də asanlıqla anlamaq çətindir. Amma şifahi şəkildə o, çox sadə səslənir: «Əgər bir rubl (təxminən) bir danimarka kronuna bərabər-

dir, bir danimarka kronu isə (təxminən) bir isveç kronuna bərabərdirsə, onda rubl (təxminən) bir isveç kronuna bərabərdir».

Oxşarlığın analizi zamanı *tranzitivlik münasibəti hesablama nöqtəsini itirməmək üçün sistemdə müqayisə olunan əlamətin qorunub saxlanmasına* imkan yaradır. Tranzitivliyi qeyd etmək vacibdir, çünki bir-biri ilə oxşarlıq təşkil edən predmetlər stabil əlamətlər toplusunu ayırd etməlidirlər. Bu əlamətlər bir-birinə nəzərən «hərəkətdə» olmamalıdır.

Məsələn, əgər mən hesab edəyəm ki, narkotika pis şeydir, pis şeyi isə aradan qaldırmaq lazımdır, onda mən həm də hesab edəyəm ki, narkotiki aradan qaldırmaq lazımdır. Və ya mən, əksinə, hesab edəyəm ki, narkotik yaxşı şeydir, yaxşı şeyi isə tərifləmək lazımdır, onda mən həm də hesab etməliyəm ki, narkotiki də tərifləmək lazımdır.

Beləliklə, oxşarlığın tranzitivlik əlaməti analogiya quran zaman danışanı ardıcılığa əməl etməyə vadar edir. Əks halda oxşarlıq mövcud olmayacaq və deməli, analogiyanın qurulması da mümkün olmayacaq.

Ritorika *məntiq arqumentləşdirmənin* analogiya metodunu təqdim edərkən «oxşarlıq qanununun» pozulmasını idrak prosesini problematik edən məntiqi səhv kimi nəzərdən keçirirdi. Müvafiq predmetlərin müqayisəsi (xüsusən də ritorikanı yaradanların fikrincə) idrak prosesində həyata keçirilən əsas əməliyyatdır. Bundan başqa, bu əməliyyat olmasa, belə idrak prosesi ümumiyyətlə real deyil: çünki neyisə dərk etmək həmin şeydə artıq tanış olanı tapmaq, daha doğrusu, həmin şeyi dərk edilməsi mümkün olana oxşatmaq deməkdir.

İstənilən idraki prosedura, beləliklə, həm mövcud təcrübəni nəzərdə tutur, buna görə də idrakın mühüm tərəflərindən biri - *tanımadır*. Tanıma predmetlərin bir-birinə oxşarlığı ilə təmin edilir. *Tanımaq – «tanış» predmetdən bir sıra əlamətləri tanış olmayan predmetə köçürmək deməkdir*.

Analoji arqumentləşdirmə məhz belə şəkildə əlamətlərin köçürülməsini özündə ehtiva edir və «müqayisənin meyarı» onun ən zəruri şərtidir. Müqayisənin meyarı deyəndə isə *müqayisə edilən predmetlərin üst-üstə düşən* əlamətləri nəzərdə

tutulur. Bu üst-üstə düşən əlamətlər ritorikada «*müqayisənin üçüncü üzvü*» və ya tertium comparationis adlanır. Müqayisənin üçüncü üzvünün əsasında predmetlər bir-biri ilə müqayisə edilir. Aydın məsələdir ki, bir əlamətə görə müqayisə edilməsi mümkün olan predmetlərin başqa əlamətə görə müqayisə edilməsi qeyri-mümkün də ola bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, predmetlərin ümumi əlamətləri həm bilavasitə hissi təcrübə (daha doğrusu «əyani» sürətdə), həm də predmetlərə dair hökmlərin nəticəsində (daha doğrusu əqli nəticə formasında) müəyyən edilə bilər. Bütün bunlardan asılı olaraq, ritorik baxımdan analogiyanın iki növü fərqləndirilir:

- fiziki analogiya;
- metafizik analogiya.

Ritorikada fiziki analogiya adı altında ya *müqayisə edilən obyektlər arasındakı xarici oxşarlıq*, ya da *obyektlərin xarici oxşarlığını üzə çıxaran əməliyyatın özü* nəzərdə tutulur.

Söhbət, beləliklə, hissi təcrübədə müəyyənləşməsi və ya hissi təcrübəyə oriyentasiya etməklə analiz predmetinə çevrilməsi mümkün olan oxşarlıq növündən gedir. Bu səbəbdən də fiziki analogiya göz qabağında olan xarakterin analogiyası kimi qiymətləndirilirdi. Bunu başa düşmək üçün ətraf aləmin bu və ya digər obyektlərinə müraciət etmək və onları birləşdirən ümumi əlamətləri müşahidə etmək kifayətdir. Beləliklə, arqumenləşdirmə növü kimi fiziki analogiya faktiki olaraq təsdiq etmədən başqa heç nə tələb etmirdi: belə güman edilirdi ki, bütün insanlara xas olan və hiss üzvləri vasitəsilə əldə edilən bütün məlumatların ümumi cəmi obyektiv realıqda mümkün paralellər aparmaq üçün kifayətdir.

Məsələn, mən "limon kimi turşdur" kimi analogiyadan istifadə etmək, mən limonun turş olduğunu sübut etməli olmayacam: belə güman edilir ki, analogiya dinləyicilər üçün çətinlik yaratmayacaq, çünki hamı limonun turş olduğunu bilir.

Fiziki analogiyanın xüsusi halı – yaşanılan analogiyadır. Bu analogiya müxtəlif mənbələrdən dinləyicilərə məlum olan faktlar üzrə aparılan analogiyadır. Bunlar yalnız emosional təc-

rübə mənbəyi (məsələn, sevinc və ya ağrı kimi) deyil, həm də intellektual və intellektual – emosional təcrübə mənbəyi (elm, tarix, incəsənət və s.) ola bilər.

Daha doğrusu, məsələn, mən bu və ya digər tarixi situasiyanı Troya atına oxşadırsam, mən bu zaman dinləyicilərdən birmənalı şəkildə yaşanan analogiyanı troya müharibələr tarixi ilə tanışlığın nəticəsi kimi "işə salmağı" tələb edərdim. Yalnız yunanların Troyanı necə işğal etdiyini bilməklə dinləyici analogiyanı "oxuya" və ondan düzgün nəticə çıxara bilər: mənim xarakterizə etdiyim situasiya mənim fikrimcə, hiyləgərliyin təzahür etdiyi situasiyadır.

Beləliklə, sözün həqiqi mənasında fiziki analogiya hissi qavrayışların ümumiliyinə əsaslanır: yalnız bir *sıra* hallarda o, "yerli faktorun" nəzərə alınmasını tələb edə bilər. Məsələn, mən yəqin ki, Danimarkada "bu lap quşüzümü kimi dadır" kimi analogiyadan istifadə etməzdim, çünki quşüzümünün nə olduğunu Danimarkada hamı bilmir.

Yaşanılan məqamların ümumiliyinə əsaslanan analogiya, yəni yaşanan analogiya milli-mədəni adətlərdən tutmuş hər bir konkret şəxsiyyətin təzaurusuna (anlayışlar toplusuna) kimi çoxlu sayda faktorların nəzərə alınmasını tələb edir.

Metafizik analogiya nə "duyguların fonduna", nə də "yaşanılanların fonduna" müraciət etməklə "yoxlanılması" mümkün olmayan real və ya danışanın irəli sürdüyü analogiya növüdür. Bu analogiya nəzəri xarakter daşıyır, çox zaman mühakimələr vasitəsilə müəyyən olunur, daha doğrusu müxtəlif növ abstraksiyalardan istifadəni tələb edir. Məsələ onda deyil ki, müqayisə üzvləri və ya onlardan heç olmazsa biri özündə abstrakt anlayışı əks etdirir (anlayış kifayət qədər konkret ola bilər!) – məsələ ondadır ki, metafizik analogiyadan istifadə prinsipinə onu şərh edən faktları tələb edə bilər və bəzən tələb də edir.

Bununla belə metafizik analogiyanı abstrakt anlayışların timsalında nəzərdən keçirmək daha əlverişlidir, belə ki, metafizik analogiyaya cəlb edilən konkret anlayışlar güclü müqayisə

vimət göstərirlər (o, ətraflı izahlar tələb edir) və onları həmişə dəf etmək mümkün olmur.

Buna görə də metafizik analogiyanın təsvirinə abstrakt anlayışlardan başlayaq. Məsələn, mən faşizm vasitəsilə kommunizmi izah etməyə imkan verən analogiya qururam. Aydın məsələdir ki, bu analogiya ilə əlaqədar olaraq dinləyicilər nə "duyğuların fonduna" və ya hətta "yaşanılanların fonduna" müraciət etmək iqtidarında olmayacaq ("yaşanılanlar fondu", məsələn, dinləyicidən təcrübə qazanmaq üçün həm kommunist rejimində, həm də faşist rejimində yaşamağı tələb edir, amma belə rejimlər çox deyil).

Prinsipcə dinləyici analogiyanı "oxuyan" zaman müvafiq duyğulara və hətta yaşanılanlara əsaslanıb bilər, amma onların hər ikisi konkret halda yalnız yardımçı funksiya daşıyır. Mənə, yəni analogiyanı irəli sürən şəxsə gəldikdə isə, aydın məsələdir ki, kommunizmi və faşizmi əyani sürətdə müqayisə etmək üçün "material" təqdim etmək mənə müəssər olmayacaq. Bu səbəbdən də analogiya dinləyicilər üçün aydın olmayanda mən öz analogiyamı nə dərəcədə inandırıcı şəkildə əsaslandırma bilməyim nitq situasiyasında həlledici rol oynayır.

"Dinləyicilər üçün aydın olmayan analogiya halı" ifadəsi həddindən artıq vacib məqamı özündə əks etdirir. Ritorikada tez-tez belə fikrə rast gəlmək olar: yaxşı analogiyanın izahata ehtiyacı yoxdur. Bu fikrin nəyə əsaslandığı ümumən məlumdur: həqiqətən əgər analogiya həddindən artıq çox izahat tələb edərsə, kütləvi çıxış zamanı bu analogiyadan istifadə etməmək daha yaxşıdır. Hər hansı elmi konsepsiyanın formalaşması isə başqa məsələdir: burada analogiya yalnız izahlı analogiya kimi izah edə bilər.

Dispozisiya ritorikanın bir bölməsi kimi analogiyanı arqumentləşdirməni hər şeydən əvvəl onun yığcamlığına görə qiymətləndirirdi: Analogiya dinləyicilərə əqli nəticələr sistemi vasitəsilə deyil, obraz və ya ideya vasitəsilə təsir göstərir və bu birincisi, "nitq müddətinə" qənaət etməyə, imkan verir, ikincisi isə hər halda danışan onu əsaslandırmağa başlamayana kimi onun təkzib edilməsi həddindən artıq çətin olur. Fiziki

analogiyanın praktiki olaraq heç bir izahata ehtiyacı yoxdur və metafizik analogiyanın qurulması heç bir əsaslandırma tələb etmir, bu səbəbdən də bu analogiyalara ritorika kurslarında böyük diqqət ayrılırdı. Burada "oxşarlıq qaydası" tətbiq edilirdi. Bu qayda oxşarlığın əlamətləri kimi yuxarıda nəzərdən keçirilmişdi.

Konkret xarakterə malik metafizik analogiyanın, daha doğrusu abstrakt anlayışın iştirak etmədiyi analogiyanın qurulması xüsusilə çox çətin sayılırdı. Onun haqqında təsəvvür prinsipinə istənilən az və ya çox dərəcədə qeyri-tipik analogiya qurmağa kömək edir (xüsusilə də bu analogiyada əsaslandırma minimal səviyyədə olur). Məsələn, "Moskva-dəlixanadır" kimi qeyri-tiplik, amma tamamilə konkret analogiya çətin ki, ətraflı izahat tələb etsin: onu irəli sürən şəxs dinləyicilərin analogiyaya dair izahat istəmələrini ifadə edən heyrət dolu baxışlarını görməyəcək. Analogiya ümumiyyətlə, aydındır və demək olar ki, mübahisə doğurmur.

Maraqlıdır ki, hətta analogiya məntiqi arqumentləşdirmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirilərkən ritorika dərsləklərində o, sözün həqiqi mənasında məntiqi arqumentləşdirmə ilə müqayisədə həmişə "ritorizm" kimi qeyd olunub.

Arqument kimi analogiyanın qurulması üçün əqli nəticə qurmaq bacarığı tələb olunmurdu – predmeti "tanımaq" və onu digərlərinə də "tanıtmaq" bacarığı tələb olunurdu. Analogiyanın emosional effekti ondadır ki, danışanın ardınca dinləyici obyektlər arasında ona əvvəllər məlum olmayan və ya əvvəllər imkan etdiyi əlaqələr sistemini yenidən müəyyənləşdirir, başqa sözlə, özü üçün hər hansı "kəşflər" edir.

Analogiyanın təsir gücü hətta dinləyicilərin məntiqin qabiliyyətini sadəcə olaraq "dondura" bilər. Bunu məsələn, antik ritorikada belə bir klassik nümunə aydın şəkildə göstərir: "Əgər Hektor Patroklu öldürərkən qeyri-qanuni hərəkət etməmişdisə, onda Parisin də Axillesi öldürmək hüququ var idi".

Bu analogiya faktiki olaraq mühüm olanı – məsələnin tarixi (təmiz döyüşdə öldürmə və ya allahların köməyi ilə öldürmə) və etik (əxlaqi baxımdan öldürmə) tərəflərini nəzərə al-

mır. Amma müqayisə baxımdan o, həqiqətən çox yaxşı qurulmuşdu. Bu klassik nümunənin necə "işlədiyinə" baxaq.

Bu analogiya üç "hissədən" ibarətdir:

a) I öldürmə (Hektorun Patroklı öldürməsi) müqayisənin birinci hissəsi kimi;

a) II öldürmə (Parisın Axillesi öldürməsi) müqayisənin ikinci hissəsi kimi;

c) Qanun baxımdan "ümumiyyətlə öldürmə" müqayisənin üçüncü hissəsi kimi.

Müqayisənin hissələri arasındakı münasibətlər refleksivdir (daha doğrusu müqayisənin hər bir obyektı özü ilə eyniyyət təşkil edir), simmetrikdir (əgər I öldürmə II öldürmədirsə, onda II öldürmədə I öldürmədir) və tranzitivdir (əgər II öldürmə I öldürmədirsə, I öldürmə isə qanunidirsə, onda II öldürmə də qanunidir). Daha doğrusu, bizim qarşımızdakı həqiqətən xahiş oxşarlıqdır. Bu oxşarlıq müqayisənin üçüncü hissəsinin – "qanun baxımdan ümumiyyətlə, öldürmə"nin, daha doğrusu öldürmənin "qanuni" olmasının üzərində qurulub. Öldürmə hallarından birinin "qanuni" hesab olunması, digərinin də "qanuni" sayılmasını tələb edir, çünki müqayisənin üçüncü hissəsi digər iki hissə üçün ümumi mühakimə kimi çıxış edir – əks halda analogiya prosedura (və ya metod) kimi mümkün ola bilməz.

Hər bir analogiya "sirr"ilə əhatə olunmuşdur: məsələn, bu analogiyanı quraraq biz Hektorun Patroklı öldürməsinin və Parisın Axillesi öldürməsinin qanuni olduğunu demirik. Biz yalnız onu qeyd edirik ki, hər iki hal "qanuni cəhətdən eyni hüquqa" malikdir və əgər onlardan biri qanuni hesab edilərsə, digərinin də qanuni olduğunu deməliyik.

Analogiya prosedurası və analogi arqumentləşdirmə metodu üçün çox mühüm olan bu incə mənə fərqi başa düşmək çox zəruridir. Analogi arqumentləşdirmə növü (o, sözün həqiqi mənasında məntiqi cəhətdən arqumentləşdirmə növündən də əsasən bununla fərqlənir!) anlayışları müəyyən etmir – o, anlayışları eyni nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirərək onları əlaqələndirir.

Başqa sözlə, biz Hektorun Patroklu öldürməsinin Parisin Axillesi öldürməsi kimi müəyyənləşdirmədik, biz yalnız onların müəyyən, bizim üçün zəruri və ya məraqlı olan cəhətdən bir-birinə oxşar olduğunu, daha doğrusu müqayisə edilən olduğunu qeyd etdik. Bu mənada ritorikaya dair qədim dərslərlərdə olan aşağıdakı fikri başa düşmək olar: əslində obyektlər fərdi və təkrarolunmazdır – onlar yalnız müəyyən baxımdan bir-birini əvəz edə bilərlər, amma onlardan biri digəri ola bilməz.

Beləliklə, Hektorun Patroklu öldürməsi nümunəsindən öldürmənin qanuniliyinə dair fikri nümayiş etdirmək, Hektorun Patroklu öldürməsinin Parisin Axillesi öldürməsinin yerinə əyani şəkildə qoymaq üçün istifadə edə bilərik – burada məqsəd yalnız ikinci öldürmə hadisəsinin "fəaliyyət şkalasında" yerini tapmaqdır. Bu analogiya əməliyyatlarından sonra hər iki öldürmə hadisəsi Troya müharibəsi tarixində onlara uyğun gələn yeri tutur və əslində bir-birindən asılı olmadan müstəqil şəkildə mövcud olmaqla davam edirlər.

Analogiya metodunun mahiyyəti belədir: bir obyekt müvəqqəti olaraq digər obyektin yerinə qoyulur və bu obyektin onun üçün təzə olan yerdə özünü necə "aparması" müşahidə olunur. Onun "davranışına" əsasən də ona oxşar olan obyektin də davranışı haqqında hökm irəli sürülür.

Bu proseduraya dair ritorika tarixində daha bir nümunə var. Bu Aristofan və strateq İfokrat arasındakı mübahisənin həlli zamanı istifadə olunan analogiyadır (e.ə.356-cı il). İfokrat müəyyən pul mükafatı müqabilində donanmanın yeri barədə düşmənlərə məlumat verməkdə ittiham olunurdu. İttiham edilən soruşur: "Sən özün pul müqabilində belə şey edərdin?" Aristofan qəzəblə rədd cavabı verəndə İfokrat belə bir analogiya işlədir: "Əgər sən, Aristofan belə etməzdinsə, bəs nəyə görə mən, İtikrat belə etməliyəm?" Analogiya həddindən artıq effektiv təsir göstərir.

Nümunə kimi göstərdiyimiz bu analogiya proporsional analogiyadır. Onların bu xüsusiyyətini qeyd etmək çox vacib-

dir, çünki ritorikaya dair dərslıklərdə analogi arqumentləşdir-
mənin iki növü qeyd edilirdi:

- 1) proporsional analogiya;
- 2) atributiv analogiya.

Analogiyanın bu iki növünü anlamaq üçün nəzərə almaq lazımdır ki, bu növlərdən hər biri üçün "əsas" kimi gərcəklikdə obyektlər arasında olan münasibətlər çıxış edir. Proporsional olaraq müqayisə edilən obyektlər arasında, bir qayda olaraq, atributiv münasibətlər olmur və əksinə.

Proporsional analogiya müqayisə edilən obyektlərin bərabər hüquqlu olmasını nəzərdə tutur. Onların bərabər hüquqlu olması o deməkdir ki, hər bir obyekt digər obyektlə həm birləşdirən ümumi əlamətlər, həm ondan fərqləndirən əlamətlər mövcud olur. Beləliklə, proporsional analogiya zamanı bir obyektin əlamətləri digər obyektə köçürülmür, çünki bu əlamət əvvəlcədən onların hər ikisinə məxsus olur.

Proporsional analogiya – cütlüyü təşkil edən üzvlərin sərbəst şəkildə bir-birinə qarşı meyl etdiyi haldır. Müqayisə edən şəxs bir predmeti başqası kimi qiymətləndirmir, başqası qismində o, yalnız müəyyən planda predmetlər arasındakı oxşarlığı göstərir.

Beləliklə, bu oxşarlıq obyektlərdən heç birinin bütün xarakteristikasını özündə ehtiva etmir. Məsələn, əgər mən paltovə gödəkçəni müqayisə edirəmsə, onda yəqin ki, onları birləşdirən və ya fərqləndirən əlamətləri axtaracam. Amma bu zaman mən gödəkçənin əlamətlərini paltovə "köçürməyin" və ya əksinə etməyin qanunsuz əməliyyat olduğunu başa düşürəm.

Bu halda birini başqası vasitəsilə göstərmək üçün yalnız süni vasitələrdən istifadə etmək olar (müqayisə et: daha absurd və bu səbəbdən də daha tez-tez müşahidə edilən situasiyalar: radio – "ekransız televizordur", televizor – "ekranı olan radiodur", təyyarə – "uçan avtomobildir", avtomobil – "yerdə hərəkət edən təyyarədir" və s.).

Aydın məsələdir ki, bu "analogiya" yalnız bir şərtlə qurula bilər: bunun üçün belə analogiyanın əsasını "hər şeylə müqayisə etmək olar" prinsipi təşkil etməlidir. Reallıqda isə onlar

həddindən artıq qeyri-təbii təsir bağışlayır. Daha təbii şəkildə isə palto və gödəkcə kimi predmetləri hər ikisinin üçt qeyimləri olması əlamətinə görə müqayisə etmək və istifadə məqsədi və görünüşlərinə görə fərqləndirmək olar ("avtomobil-təyyarə" və "televizor-radio" kimi predmetlər arasında da belə analogiyalar aparmaq olar).

Yeri gəlmişkən, belə qəribə analogiyalardan adətən sırf ritorik məqsədlər üçün istifadə olunurdu. İfikatın bioqrafiyasından nümunə gətirmək olar. Onun oğlunu hündür olduğuna və tamamilə böyük təsir bağışladığına görə vaxtından əvvəl əsgərliyə aparmaq istəyirlər. İfikat buna belə etiraz edir: "Əgər siz hündür boylu oğlan uşaqlarını yekə kişi hesab edirsinizsə, onda siz alçaq boylu kişiləri də uşaq saymalısınız" (tip: böyük hündür boylu uşaqlar – uşaq alçaq boylu böyükdür).

Atributiv analogiya bir obyektin əlamətlərinin digər obyektə köçürülməsi ilə bağlı olan analogiyayı nəzərdə tutur. Üst qeyimlərin, nəqliyyat vasitələrinin təmsalında belə qəribə və qeyri-təbii analogiyaların qurulmasını indicə nümayiş etdirdik. Amma qaydalara əməl edilərsə, atributiv analogiya heç də belə qəribə görünməz.

Analogiyanın bu növünün atributiv analogiya adlandırılması atribut anlayışı (attribuo latıncadan tərcümədə – verirəm, qoyuram, əlavə edirəm deməkdir) ilə bağlıdır. Atribut obyektin mühüm xüsusiyyəti kimi şərh edilir. Bu mənada çay yatağı – çayın atributudur (o, məsələn, dənizin atributu deyil və s.). Nəyinse atributu olmaq onun fərqləndirici əlaməti kimi çıxış etmək deməkdir.

Atributiv analogiya zamanı bir obyektin əlamətləri digərinə köçürülür. Belə halda çox zaman bir obyektin mühüm əlamətləri bütövlükdə digər obyektə müəyyən edir. Digər obyektin qeyri-mühüm əlamətlərindən fikrən sərf-nəzər edilir.

"At sifət" (daha doğrusu atı xatırladan sifət), "ağıllı sübut" (ağıllı insanın mühakimələrini xatırladan sübut), "şit film" (duzsuz (şit) yeməyi xatırladan film) kimi analogiyalar belə yaranır. Aydın məsələdir ki, göstərilən bu analogiyalarda "sifət" "at" ilə "film" "yemək" ilə müqayisə olunmur: bu halların hər

birində müqayisə edilən obyektlərdən ikincisi bir əlamət kimi ixtisar edilir (məhdudlaşdırılır).

Nəticədə bizim qarşımızda ümumi əlamət əsasında birləşdirilmiş iki obyekt deyil (proporsional analogiyada olduğu kimi), bir obyekt (digər obyektin xüsusiyyətləri ilə birgə) çıxış edir. Maraqlıdır ki, atributiv növə dair misal kimi göstərdiyiniz analogiyaları proporsional şəkildə göstərmək olmaz. Daha doğrusu "sifət – at (kimi)", "sübut – insan (kimi)", "film – yemək (kimi)" – struktur növündən istifadə etmək olmaz, çünki ikinci obyekt tamamilə cütlüyə daxil deyil. Antik ritorikada məşhur atributiv analogiya – "Troya gedişi" sözbirləşməsi idi. "Troya gedişi" deyəndə "Troya atını xatırladan" gediş (hərəkət) – hiyləgər gediş nəzərdə tutulurdu.

Arqument barəsində söhbət (arqumentləşdirmə vasitəsi kimi) nəhayət bizi arqumentlərdən tezis çıxarılması prosesinə gətirib çıxartdı. Bu proses *nümayiş* adlanır. Məhz nümayiş danışanı nitq taktikasının seçimi qarşısında qoyurdu. beləliklə, məlumatı genişləndirmək üçün onun sərəncamında bir neçə imkan olurdu.

Danışan məlumatı genişləndirmək üçün əsas vasitə kimi *məntiq nümayişə* üstünlük verə bilər. Məntiqi nümayiş məntiqi cəhətdən əqli nəticə çıxarmanın qaydalarına (1) və ya analogiyanın qaydalarına (2) əməl etməyi tələb edir. Çox maraqlıdır ki, bu seçim hər iki halda hər şeydən əvvəl «məntiq sahəsində» fəaliyyət göstərməyi nəzərdə tutur: burada danışan məntiqi praktika baxımından qiymətləndirilir.

Amma başqa yol da var: *danışan məlumatı genişləndirmək üçün əsas vasitə kimi paralogik nümayiş də seçə bilər: (aydındır ki, bu söz birləşməsində «nümayiş» sözü şərti mənada işlənir: axı nümayiş – məntiqi nəzəriyyənin terminidir). Paralogik nümayiş həm məntiqi nəticə çıxarma qaydalarına, həm də məntiqi analogiya qaydalarına əhəmiyyət verməməyi nəzərdə tutur. Hətta bu qaydaları neqativ mənada, daha doğrusu əksinə istifadə edir. «Paralogika sahəsində» fəaliyyət göstərərək danışan məntiqi qaydalara tabe olmur və prinsipləri tamamilə*

başqa cür olan fiqurativ praktika baxımdan qiymətləndirilir (IV fəsil).

Amma danışan hansı nitq taktikasına üstünlük verməsindən asılı olmayaraq o, paralogizmin fəaliyyət mexanizmi ilə tanış olur. Bu mexanizmi bilmək danışana onun üçün həqiqətən sərfəli olan nitq taktikasının seçimində kömək edir.

Növbəti paraqrafda biz məntiqi nümayişi nəzərdən keçirəcəyik.

§ 3.2.5. Nümayiş. Məntiqi səhvlər

Nümayiş (demonstratio - göstərmə) sübutetmənin elementi kimi həm hökmün tərkibi, həm də onların öz aralarındakı əlaqə forması ilə bağlıdır. Məhz nümayiş bütövlükdə sübutetmənin «konstruksiyasının» nə dərəcədə etibarlı olmasını göstərməyə imkan yaradır. Sübutetməsini nümayiş etdirmək danışanın irəli sürdüyü tezi və onun xeyrinə olan məntiqi, analogi və paralogik arqumentləri təqdim etmək deməkdir.

Məsələ bundadır ki, tezis tamamilə qüsursuz olarsa, arqumentlər onu hətta əsaslandırmağa da bilər (kritik hallarda hətta onunla ziddiyyət də təşkil edə bilər!). Buna görə də məntiqi cəhətdən arqumentlərdən irəli gəlməyən tezis nümayişin səhvi kimi (amma tezis çıxarılmasının və arqumentləşdirmənin səhvi kimi deyil), daha doğrusu sübutetmə prosesində «sübutetmə konstruksiyasını» qeyri-qənaətbəxş vəziyyətə gətirib çıxaran səhv kimi qiymətləndirilir (əlbəttə, bunun üçün əvvəlcədən məntiqi nümayiş yolu seçilməlidir).

Məsələn, yuxarıda misal kimi gətirdiyimiz «öküz»¹ sofizmində nümayiş düzgün həyata keçirilmir, çünki bir arqumentdən (geniş mühakimədən) digərinə (dar mühakiməyə) keçid yoxdur: ümumi mühakimədə səhv buraxılıb; bu zaman geniş

¹ yada salmaq:

Sən itirmədiyən şeyə malik deyilsən.

Sən öküz itirməmişən.

Deməli, sən öküzə malik deyilsən.

mühakimə özündə ümumi qaydanı, dar mühakimə isə xüsusi halı əks etdirir.

Nəyisə itirmək üçün ilk növbədə həmin şeyə *malik olmaq* lazımdır: ümumi qayda da ilkin şərt kimi məhz bunu nəzərdə tutur. Beləliklə, bu sofizmdə insan öküze malik, amma bu nəticə verilən tezislərdən irəli gəlmir. O, əvvəlcədən ümumi qaydada ehtiva olunub, amma dinləyici bunu müşahidə etmir.

Düzgün nümayiş üsulları «arqumentləşdirmə nəzəriyyəsi»ni və dörd məntiq qanununu nəzərdə tutur. Düzgün olmayan məntiqi nümayişə gəldikdə isə, o, son nəticədə tədricən nümayiş terminindən ayrılmağa başlayıb: «düzgün olmayan nümayiş»in əvəzinə kifayət qədər geniş və yaxşı strukturlaşmış məntiqi səhv - paralogizmlər (1) qrupundan bəhs etməyə başladılar. Paralogizmlərə ritorikada böyük diqqət ayrılır.

Məntiqi səhvlər qəsdən də baş verə bilər. Məqsəd isə auditoriyanı qəsdən aldatmaq ola bilərdi. Belə məntiqi aksiyalar sofizm (1) adlanır. Amma xüsusi paralogik (ritorik) effektin yaradılması da məqsəd kimi çıxış edə bilər. Belə qəsdən edilən «səhv»lər özündə trop və fiqurları (3) ehtiva edir.

Bu fəslin sonuna kimi biz *məntiqi səhvlərə* – *paralogizmlərə* (1) diqqət yetirəcəyik. Sofizmlərin – məntiqdən sui – istifadənin – yaranma mexanizmini bir kənara qoyuruq. Yalnız nəticəçıxarmanın nümayişin formal səhvləri kimi hesab edilməsinə baxmayaraq, əsas məntiqi səhvləri sistem şəklində nəzərdən keçirmək daha əlverişlidir. Bu sistemin əsas səviyyələri kimi isə aşağıdakılar çıxış edir:

- anlayışların qeyri-dəqiq müəyyənləşdirilməsinin və bölünməsinin nəticəsi olan məntiqi səhvlər;

- deduktiv və induktiv nəticəçıxarmadan yaranan məntiqi səhvlər;

- sillogik səhvlər.

Bir halda ki, deduktiv və induktiv nəticəçıxarma çox vaxt sillogizm vasitəsilə əldə edilir, onda iki axırıncı səviyyəni birləşdirmək və bir tərəfdən, anlayışların qeyri-dəqiq müəyyənləşdirilməsinin və bölünməsinin nəticəsində yaranan məntiqi səhvlər, digər tərəfdən isə sillogizmlərin strukturundakı mənti-

qi səhvlər haqqında danışmaq daha məqsədəuyğundur. Beləliklə, məntiqi səhvlərin təbii bölgüsü baş verir:

- a) anlayışların seçimi ilə əlaqədar olan səhvlər;
- b) anlayışlardan istifadə ilə bağlı olan səhvlər.

Anlayışların qeyri-dəqiq müəyyənləşməsinin və bölünməsinin nəticəsində yaranan məntiqi səhvlər.

1. Müəyyənləşmədə olan ziddiyyət (contradictio in adjecto);
2. Tautologiya (yunanca tautologia);
3. Pleonazm (yunanca pleonasmus);
4. Naməlum vasitəsilə naməlum müəyyənləşdirmək (ignotum per ignotum);
5. Polisemiya (yunanca polysemos - çoxmənalılıq);
6. Səhv nominativ dəyişmə (fallacia secundum dictionem);
7. Müqayisə olunmayan anlayış (notiones disparatae);
8. Müəyyənləşdirmək əvəzinə müqayisə etmək (via eminentiae);
9. Müəyyənləşdirmək əvəzinə inkar etmək (via negationis);
10. Bölgünün səhv əsaslandırılması (fundamentum divisionis);
11. Mühüm olanın təsadüfi olanla qarışdırılması (fallacia accidentis);
12. Növün soy kimi müəyyənləşdirilməsi (fallacia a sensu composito ad sensum divisum);
13. Soyun növ kimi müəyyənləşdirilməsi (fallacia a sensu divico ad sensum compositum);
14. Ən yaxşı soyun ən uzaq soy kimi müəyyənləşdirilməsi (genus remotum ad genus proximum);
15. Digər soya keçid (yunanca metabasis eis allo genus).
16. Ardıcıl təbəçilik əvəzinə ardıcıl yerləşdirilməsi (juxta positio).

Sillogizmin strukturunda məntiqi səhvlər.

1. İlkin yalan (yunanca proton pseudos);

2. Yanlış ehtimal səbəbindən yaranan səhv (fallacia suppositionis);
3. Tezisin dəyişdirilməsi (ignoratio elenchi);
4. Terminin dörd dəfə artırılması (quaternio terminorum);
5. sillogizmin orta terminindəki səhv (a dicto secundum guid ad dictum simpliciter);
6. Zəruri şərtin nəzərə alınmaması (zəruri şərt-conditio sine qua non);
7. Əsaslandırmanın əvvəlcədən seçilməsi (petitio principii);
8. Histeron-proteron (əvvəlki hadisə sonrakı hadisədən sonra deyilir) (hysteron-proteron);
9. Qeyri-qanuni mühakimələr (premissae illegales);
10. Ümumi mühakimə səhvi (ficta universalitas);
11. Tama əsasən hissə barəsində nəticəçıxartma (fallacia a sensu composito ad sensum divisum);
12. Hissəyə əsasən tam barəsində nəticəçıxartma (fallacia a sensu diviso ad sensum compositum);
13. Mümkün olandan gərçək olana keçid (a posse ad esse non valet consequentia);
14. Sübutların həddindən artıq çox olmasından əziyyət çəkən arqument (arqumentum nimium probans);
15. Axırını əsaslandırma səhvi (ad infinitum);
16. Zəruri şəkildə öz aralarında əlaqəsi olmayan arqumentlər (fallacia fictae necessitatis);
17. Müzakirə edilən məsələ sahəsindən kənarında olan arqument (arqumentum externum);
18. Yalan hökmlərlə arqumentləşdirmə (fallacia falsi medii);
19. Mötəbər olmayanın mötəbər olmayanla əsaslandırılması (incerta incertibus);
20. Məntiqsizlik silsiləsi (circulus vitiosus);
21. Bir neçə məsələnin bir məsələyə qarışdırılması (fallacia plurium interrogationum);

22. Səbəb və nəticənin qarışdırılması (post hoc, ergo propter hoc).

Hər iki qrupdan olan məntiqi səhvlər aşağıdakı kimi nəzərdən keçiriləcək: tərifi əyani şəkildə paralogizmi göstərən model, müasir qəzetlərdən götürülmüş mülahizələrdən nümunə, və oxucunun hər bir səhvin nədən ibarət olduğunu anlaması üçün qısa şərh.

Birinci qrup məntiqi səhvlər.

Anlayışların qeyri-dəqiq müəyyənləşdirilməsinin və bölünməsinin nəticəsi olan məntiqi səhvlər.

1) Müəyyənləşdirmədə ziddiyyət (contradictio in adjecto) – anlayışın özündə predmetin eyni tamin tərkibində birgə mövcudluğu mümkün olmayan kontradiktor əlamətlərini ehtiva etməsi ilə əlaqədar olan səhv.

- *Model:* Dairəvi kvadrat

- *Nümunə:* Bu əsassız hökm artıq çoxdan etibardan düşmüş nöqteyi-nəzərə söykənir.

(«Əsassızlığın» müəyyənləşdirilməsində olan ziddiyyət: əsassız olmaq deməli heç bir əsasa malik olmamaq, daha doğrusu heç nəyə söykənməmək deməkdir).

2) **Tavtologiya** (yunanca tautologos – eyni söz deməkdir) müəyyənləşdirmədə (bu zaman «eyni şey» «eyni şey» tərəfindən müəyyən olunur, latınca idem per idem) əsaslandırmanın qabaqcadan sezilməsinin xüsusi – ifrat – forması kimi nəzərdən keçirilir və anlayışın özünün özü vasitəsilə müəyyənləşdirilməsini, daha doğrusu faktiki olaraq anlayışın iki dəfə təkrar edilməsini səhv kimi xarakterizə edir.

- *Model:* qısa və lakonik.

- *Nümunə:* Anlaşılmaz və mistik olan şeylər bizim ətrafımızda baş verir (Aydın məsələdir ki, mistik şeylər eyni anlaşılmaz şeylərdir).

3) **Pleonazm** (pleonasmus – artıqlıq, çoxluq) – tautologiyaya yaxın formadır (o da əsaslandırmanın qabaqcadan sezilməsinin bir növüdür). Amma tautologiyadan fərqlənir. Tavtologiyada eyni məna iki dəfə tam həcmdə təkrar edilir, pleo-

nazmda isə – bir anlayışın mənası digər anlayışın mənasının tərkib hissəsi olur. Məsələn, bu və ya digər anlayışa aid edilən əlamət bu anlayışın tərkibinə daxil olur.

- *Model*: May aydır (may aydan başqa heç bir şey ola bilməz).

- *Nümunə*: Öz varisinə çoxlu geniş həcmdə həlləndirilməmiş problemlər qoymaq (Aydındır ki, çoxlu və geniş həcmdə bir-birinə yaxın anlayışlardır).

4) *Məlum olmayanın vasitəsilə məlum olmayanı müəyyənləşdirmək* (ignotum per ignotum) müvəffəqiyyətsiz müəyyənləşmə formasıdır. Bu zaman mənası müəyyənləşdirilən obyektin izahı kimi yenə də mənası müəyyənləşdirilməli olan obyekt çıxış edir. Bu, əslində yalançı izahat növüdür.

- *Model*: Oksiyumoron metaboladır.

- *Nümunə*: Yeni Hebridlər haqqında eşidənlər yaşayış kondominiumun nə olduğunu biləcəklər.

(Səhv ondadır ki, məlum olmayan "kondominium" anlayışı – mənzilə şərikli, kollektiv sahib olma – az adama məlum olan tarixi faktla əlaqələndirilir. Bu tarixi fakt böyük Britaniya və Fransa arasında Yeni Hebridlər adasını birgə idarə etmək haqqında bağlanmış müqaviləyə əsaslanır.)

5) *Polisemiya* (yunanca polysemos - çoxmənalılıq) – eyni anlayışın bir zəruri mənasının yerinə iki və ya daha çox mənası işlənməyə başlayarsa, onda bu səhv hesab olunur, çünki bu zaman lazım olan mənanın seçilməsi mümkün olmur.

- *Model*: Çay istəyirsinizmi? – Çox sağ olun ("Çox sağ olun, hə" və ya "çox sağ olun, yox"?).

- *Nümunə*: "Felt" danimarka dilində sahə deməkdir.

(Diqqətli həmsöhbət aşağıdakı səhvi görəcək və təkrar soruşacaq: "Hansı sahə?" Burada o, haqlıdır, çünki felt kənd təsərrüfatı yerləri mənasında olan sahəni nəzərdə tutmur. Bu mənadə sahəni danimarka dilində "mark" sözü bildirir. Felt isə kağızın kənarındakı təmiz sahəni ifadə edir).

6) *Səhv nominativ dəyişiklik* (fallacia secundum dictionem) aşağıdakı səhvi nəzərdə tutur: - artıq müvafiq sözlə ifadə edilmiş anlayış növbəti mərhələdə bu anlayışla heç bir əlaqəsi

olmayan sözlə (başqa sözlə) ifadə edilir. Bu zaman danışanın özü bu dəyişikliyin tam düzgün olduğunu da düşünə bilər.

- *Model*: Yutlandiya – Danimarkanın ən böyük adasıdır (Yutlandiya - yarımada).

- *Nümunə*: Soyuqdəymə zamanı bal dərman kimi yaxşı kömək edir (Nominativ dəyişiklik düzgün deyil: bal təbii məhsuldur, onu dərman adlandırmaq düzgün deyil).

7) Müqayisə olunmayan anlayış (notiones disparatae) – bu anlayışdan analogiya qurulan zaman istifadə edilərsə, bu səhv sayılacaq. Artıq qeyd edildiyi kimi, hər bir analogiya üçün nəzəri cəlb edən əsas olmalıdır (məsələn, predmet hərəkət ilə, əlamət isə əlamətin daşıyıcısı ilə müqayisə oluna bilməz). Analogiya qurularkən bu şərt nəzərə alınmırsa, onda

- *Model*: Ququ quşunu qırğı ilə müqayisə et!

- *Nümunə*: Onun dünyagörüşü dörd divar içərisinə salınmış insanı xatırladır (Dünyagörüş insanın keyfiyyəti kimi bu keyfiyyətin daşıyıcısı olan insanla müqayisə oluna bilməz, bu zaman yaranan paralogizm birinin digərinə oxşadılmasını mümkünsüzlüyünü göstərir).

8) Müəyyənləşdirmək əvəzinə müqayisə etmək (via eminentiae) – həqiqətən gözlənilən tərif əvəzinə müqayisə təqdim olunursa, bu səhv sayılır. Bu halda sözün qeyri-dəqiq mənası onun dəqiq mənası kimi göstərilir.

- *Model*: Bir yard – bizdə olan bir kilometrdir (bir yard 914 m-ə bərabərdir).

- *Nümunə*: Bulimiya – özünəməxsus narkomaniya növüdür.

(Tərif əvəzinə müqayisə «Bulimiya» sözünün mənasını təhrif edir, Bulimiya bəzi xəstəliklər zamanı yaranır və aclığın aradan qalxmasına deyilir).

9) Müəyyənləşdirmək əvəzinə inkar etmək (via negationis) – əgər inkar tərif əvəzində işlənərsə, daha doğrusu əslində tərif olmayaraq tərif funksiyasının yerinə yetirərsə, bu məntiqi səhv hesab olunur.

- *Model*: Qara-ağ deyil.

- *Nümunə*: Söhbət «marginal», daha doğrusu yerli olmayan əhalidən gedir (bu inkar tərifi əvəz edə bilməz, çünki «yerli olmayan əhali» ifadəsi «marginal» sözünü müəyyənləşdirmək üçün kifayət etmir. Bu halda ailələri digər yerlərdən gəlmə olanları da «marginal» hesab etmək lazımdır).

10) **Bölgünün səhv aparılması** (fundamentum divisionis) anlayışın strukturunun təhrif edilməsini nəzərdə tutur: Belə hallarda hər hansı əlamət əsasında aydın şəkildə müqayisə olunan anlayış hər hansı digər – qeyri-mümkün və ya ümumiyyətlə mövcud olmayan əlamət əsasında müqayisə edilir.

- *Model*: Cavansan mənə yeni şeylər öyrətmək üçün (Cavan olmaq axmaq olmaq demək deyil).

- *Nümunə*: Təbiətçə daha romantik olan qadınlar daha tez-tez reklamların qurbanı olur.

(qadınlar və kişilər arasında bölgünün səhv aparılması: bu sosial qruplar cinsiyyət əlamətinə görə müqayisə oluna bilər; onları daha çox romantik – daha az romantik olmalarına görə müqayisə etmək olmaz).

11) **Mühüm olanın təsadüfi olanla qarışdırılması** (fallacia accidentis). Belə səhvin əsasında bir tərəfdən, obyektin substansional xüsusiyyətlərinin, digər tərəfdən isə, qeyri-mühüm xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməməsi durur. Bu zaman obyektin təsadüfi xüsusiyyətləri onun mühüm xüsusiyyətləri kimi göstərilir.

- *Model*: Bütün qəşəng qızlar dənizçiləri sevirlər.

- *Nümunə*: Elmlər doktorudur, amma mismar vura bilmir!

(Təhsil səviyyəsi və akademik təcrübə – elmlər doktoru üçün mühüm əlamətdir, qətiyyətlə elmlər doktoru üçün təsadüfi əlamət olan bu və ya digər praktik verdişlər üçün təminat verməli deyil).

Məntiqi səhvlərin aşağıdakı beş növü bu qrupun tərkibində müstəqil yarımqrup təşkil edirlər: onların hamısı anlayışı təqdim edərkən dərəcələrə bölgü prosedurunun pozulması ilə əlaqədardır.

Dərəcələrə bölmə (qradasiya) dedikdə adətən ardıcıl olaraq anlayışın genişləndirilməsi və ya «əksinə, daraldılması nə-

zərdə tutulur. Dərəcələrə bölmə prosedurunun həyata keçirən şəxs bu və ya digər anlayışın məlumatda məhz hansı həcmdə (soy, növ, yarımnöv və s. səviyyəsində) əks olunacağını özündə təsəvvür etməlidir və dərəcələrə bölmə xətti boyunca onun istiqamətinə və mahiyyətinə təsir göstərəcək kəskin əsassız sıçrayışlardan qaçmalıdır.

Başqa sözlə, dərəcələrə bölmə prosedurunun həyata keçirən şəxs indiyə kimi ardıcıl olaraq genişləndirdiyi anlayışı gözənlənmədən daraltmamalıdır (və ya əksinə), həmçinin əsassız olaraq indiyə kimi tərkibində olduğu soyun çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır.

12) Növ əvəzinə soy adlandırma (fallacia a sensu composito ad sensum divisum) – predmetin yalnız növə aid olan əlamətlərini soya məxsus olan əlamətlər kimi təqdim etmək düzgün deyil.

- *Model*: İnsanlar yalançıdır.

- *Nümunə*: Quşlar insan dilini asanlıqla öyrənirlər.

(Burada yaranan səhv soyun növ ilə əvəz edilməsinin nəticəsidir: tutuqşuna insan dilini öyrətmək olar, amma bu o demək deyil ki, bütün quşlar insan dilini öyrənə bilərlər).

13) Soy əvəzinə növ adlandırma (fallacia a sensu ad sensum compositum). Zəruri soy xarakteristikasının əvəzinə növ üçün deyil, bütövlükdə soy üçün nisbi xarakter daşıyan, xüsusi növ xarakteristika çıxış edir.

- *Model*: Mən xəyanətə dözə bilmirəm.

- *Nümunə*: Alman kansleri öz xalqının düşməni deyil.

(Burada yaranan səhv növün soy ilə əvəz edilməsinin nəticəsidir: alman kansleri öz xalqına düşmən olmaq baxımdan digər hökumət başçılarından heç bir şey ilə fərqlənmir, belə ki, nəzəri cəhətdən heç bir hökumət başçısı öz xalqının düşməni deyil).

14) Ən yaxın soyun uzaq soy kimi müəyyənləndirilməsi (genus proximum əvəzinə genus remotum) – qeyri-dəqiq dərəcələrə bölgüsünü nəzərdə tutur; bu zaman lazım olan anlayış elə abstrakt şəkildə çıxış edir ki, onu ayrı-ayrı hallarda qətiyən tanımaq olmur.

- *Model*: Bu göbəkçik ilə əlaqədar bir şeydir.

- *Nümunə*: Məlumatlarda tez-tez zorlama kimi hərəkətlərdən istifadə edilir.

(Burada paralogizmin səbəbi budur ki, zorlama ən yaxın soy (cinayət) ilə deyil, ən uzaq soy (hərəkət) ilə əlaqələndirilir).

15) **Digər soya keçid** (yunanca *matibasis eis alla genus*) – əlinde indicə analiz etdiyimiz səhvin əe ifrat halıdır: anlayış elə uzaq soya daxil edilir ki, bu soyun anlayış ilə sadəcə olaraq əlaqəsi olmur.

- *Model*: Köpək balığı, balina və digər yekə balıqlar.

- *Nümunə*: Qiymətlərin qalxması, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, işsizlik kimi neqativ sosial prosesləri götürək.

(İşsizlik «proses» deyil, o, «hadisə»dir. Amma bir soydan digərinə keçə elə hiss edilmədən həyata keçirib ki, ilk baxışda bu səhvi qeydə almaq kifayət qədər çətindir).

16) **Tabelik münasibətlərini yanaşı mövcudluq münasibətləri kimi müəyyənləşdirmək** (*juxtapositio*) – öz aralarında ierarxik münasibətdə olan və bu səbəbdən bir-birinə nəzərən vahid xətt boyunca yerləşə bilməyən bir *sıra* anlayışları birləşdir.

- *Model*: Xalq sənəti, ağacışləmə və naxıştikmə (ağacışləmə və naxış tikmə xalq sənəti növləridir).

- *Nümunə*: Ədəbiyyat və incəsənət XXI əsrdə ən çox inkişaf edən sahə olacaqlar.

(Burada səhv olaraq «ədəbiyyat» və «incəsənət» anlayışları bir-biri ilə horizontal şəkildə əlaqələndirilir, halbuki bu anlayışlar bir-biri ilə əslində şaquli olaraq əlaqələndirilməlidir: «incəsənət» ədəbiyyat nisbətən daha ümumi anlayış olub musiqi, rəssamlıq və s. ilə birgə ədəbiyyatı özündə ehtiva edir).

İkinci qrup məntiqi səhvlər.

Sillogizmin strukturunda səhvlər.

Bu qrup səhvləri analiz edərkən artıq bir qeyd etdiyimiz məqama yenidən qayıdaq: sözün ciddi mənasında sillogizmdən istifadə bütövlükdə heç də həmişə yaxşı sübut üçün əlverişli şərait yaratmır. Söhbət əslində əgər zərurət yaranarsa (məsə-

lən, dinləyicilərin istəyinə uyğun olaraq) prinsipcə düzgün sillogizmə qurmaq imkanlarından gedir.

Müvafiq səhvləri göstərmək üçün aşağıda gətiriləcək sillogizmlərin, beləliklə, bir məqsədi var: səhvləri daha əyani şəkildə göstərmək. Yadda saxlamaq lazımdır ki, prinsipcə şübhəli mühakiməni sillogizmə çevirmək heç bir zaman zərərli deyil: sillogizmin dəqiq strukturu fonunda məntiqi səhvlər xüsusilə daha yaxşı müşahidə olunur.

Nəzərə alınmalı olduğumuz ikinci məqam onunla bağlıdır ki, bəzi növ məntiqi səhvlər (məsələn, hissəyə əsasən tam bərəsində, tama əsasən hissə bərəsində nəticə çıxarma) eyni vaxtda iki qrup üçün ümumi xarakter daşıyır. Bu onunla izah olunur ki, müvafiq paralogizmlər həm anlayışların qeyri-dəqiq müəyyən edilməsinin nəticəsində yaranan səhvlər, həm də hökmlərin (anlayışlar üzərində aparılan əməliyyatların) səhvi kimi müəyyənləşdirilir.

I. 17) **İlkin yalan** (yunanca proton pseudos) səhv tezis sübut edilməsini nəzərdə tutur. Aydınır ki, səhv tezis bütövlükdə natamam sübutun əsasını təşkil edir: başlanğıcda yaranan səhvlər səbəbindən qalan hökmlər də yanlış olur. Bu səhvin əyani şəkildə göstərilməsi zəncirvari reaksiyanı xatırladır: yalnız fikir yalnız fikri doğurur.

- *Model:*

- Tezis: Kambalalar boşboğazdırlar.

- Nümayiş: Bütün balıqlar boşboğazdırlar.

Kambalalar balıqdırlar.

(Nəticə)

Kambalalar boşboğazdırlar

- *Nümunə:*

- Tezis: Məşhur insanların uşaqları istedadlıdırlar.

Valideynlər özlərinin ən yaxşı xüsusiyyətlərini uşaqlarına ötürdüklərindən məşhur insanların uşaqları adi insanların uşaqlarından daha istedadlıdırlar.

(İlk baxışda, olduqca «alicənab» görünən hökm yaxından nəzərdən keçirilərkən elm ilə tam ziddiyyət təşkil edir. Elm istedadın irsən keçmədiyini təsdiq edir. Amma bu «ilkın yalan»

hökme diqqətdən yayınmaq imkanının yaratmaq üçün «düzgün olmayan arqumentdən» (valideynlər özlərinin ən yaxşı xüsusiyyətlərini uşaqlarına ötürürülər) istifadə olunur, çünki «düzgün arqument»lə yalan hökmü sübut etmək olmaz.

II. 18) **Düzgün olmayan ehtimal** (fallacia suppositionis) müstəqil olaraq qeyd etməmək də olar: ritorika dərsləklərində düzgün olmayan ehtimal çox vaxt ilkin yalanın bir forması kimi şərh olunur. Həqiqətən düzgün olmayan ehtimal ilkin yalandan çox az fərqlənir – belə ki, səhv tezis ilkin yalanın göstəricisi kimi heç də həmişə düzgün olmayan ehtimalın nəticəsi olmur.

Bir *sıra* hallarda yalan tezis nəinki yalnız ehtimalı özündə əks etdirir, həm də onu (bille-bilə və ya bilməyərək) həqiqət kimi təqdim edir. Buna görə də düzgün olmayan ehtimalı ən ifrat halda ilkin yalanın tərkibində ümumi şəkildə nəzərdən keçirmək faydalı olar.

Model:

Yalan danışanlar çox vaxt qızarırlar.

Baron Münhauzen yalan danışır

(nəticə)

Baron Münhauzen çox vaxt qızarır.

Nümunə:

Keçmiş kommunistlər kimi yeni rus liderləri üreyində itirdikləri qeyri-məhdud hakimiyyət üçün təəssüf edirlər.

(Burada düzgün olmayan ehtimalın doğurduğu məntiqi səhv bütün keçmiş kommunistlərin əvvəlki mövqelərini itirdiklərinə görə təəssüf etmələri ilə bağlıdır: bir *sıra* hallarda keçmiş kommunistlər həqiqətən «peşman olublar» və əvvəlki inamlarından, o cümlədən onunla bağlı olan güzəştlərdən kö-nüllü sürətdə imtina ediblər).

III. 19) **Tezisin dəyişdirilməsi** (ignoratio elenchi) məlumatda «rabitənin» itməsi nəticəsində yaranır. Belə hallarda danışan özü də (bəzən ətrafdakılar da) hiss etmədən ilkin olaraq irəli sürdüyü tezisdən imtina edir və digər tezislə keçərək onu əsaslandırmağa başlayır. Adətən tezis dəyişdirilməsini hiss edirlər və bu zaman məlumat bütövlükdə qənaətbəxş qəbul edilmir.

Model:

Tezis-1: Müəllimlərin maaşını qaldırmaq lazımdır.

Nümayiş (tezisin dəyişdirilməsi ilə birlikdə)

(Amma) Müəllimlər çox vaxt vicdanla işləmirlər.

Vicdanla işləməyənlərin maaşını aşağı salmaq lazımdır.

(Nəticə)

Tezis-2: Müəllimlərin maaşını aşağı salmaq lazımdır.

Nümunə:

Kommunizm erası XX əsrin 90-cı illərində sonna çatdı. Düzdür, burada o, hələ davam edir və bundan başqa həm də inkişaf edir. Bu səbəbdən də biz və bizim övladlarımız yenidən kommunizmdə yaşaya bilər.

(Tezisin dəyişirilməsi ümumi xarakteristikadan («kommunizm erası sona çatıb») xüsusi xarakteristikaya («Kubada kommunizm erası inkişaf edir») keçid mərhələsində baş verdi. Bu isə faktiki olaraq ilkin tezisə inkarına gətirib çıxaran nəticəni doğurur: «kommunizm erası hələ sona çatmayıb»).

IV. 20) Terminin sayının dörd dəfə artırılması (quaternio terminorum) – sillogizmin qurulması zamanı yaranan klassik səhvdir. Sillogizmin əsas qaydasına əsasən sillogizmdə nə az, nə çox üç termin (bir-biri ilə əlaqədar olan üç anlayış) olmalıdır. Burada sillogizmin sözü gedən əsas qaydası pozulur.

Əgər terminlərdən biri iki mənada işlədirsə, onda o, sanki iki hissəyə parçalanır. Beləliklə, sillogizmdə üç əvəzinə dörd termin iştirak edir. Sillogizm bu halda qeyri-qənaətbəxş, sübut edilən tezis isə – yanlış qəbul edilir. Bəzən terminin sayının dördə kimi artırılması «fiqura dictionis» sözün bir neçə mənasının bir-birinə qarışdırılmasından yaranan səhv kimi təsnif olunur.

Model:

Bütün koreyalılar it ətini yeyir.

Petrov xaricdə it ətini yeyib.

(nəticə)

Petrov koreyalıdır.

- *Nümunə:*

Psixoloqlar iddia edirlər ki, bir çox neqativ qiymətvermələr bizim bu və ya digər situasiyada şəxsi çatışmamazlıqlarımızın aydın proyeksiyası ilə izah olunur.

(«Proyeksiya» sözünün iki mənada işlədilməsi səhv yarıdır: I mənə – «rəsmlərin, kinokadrların və s. ekranda verilməsi» (müqayisə et: aydın proyeksiya) və II mənə «özünü kimlə ilə eyniləşdirmə» (müqayisə et: çatışmamazlıqların <...> proyeksiya). Mənadakı natamamlıq aydın görünür).

V. 21) **Sillogizmin orta terminindəki səhv** (a dicto secundum guid ad dictum simpliciter) də ritorika dərslərində yaxşı təsvir edilib. Burada sillogizmin orta termini arqumentlərdən birinə məhdudiyətlə, digərinə isə məhdudiyətsiz daxil olur. Şübhəsiz ki, orta termin yalnız və yalnız ümumi olmalıdır. Amma əlbəttə ki, belə qeyri-ümumilik fonunda nəticə doğru ola bilməz.

Model:

Bas alçaq kişi səsidir.

Xalis bas əntiqə şeydir.

(nəticə)

Alçaq kişi səsi əntiqə şeydir.

Nümunə:

Öz sağlamlığını alternativ tibb nümayəndələrinə (şarlatanlara) etibar etmək həddindən artıq təhlükəlidir.

(Orta terminin həddindən artıq çətin sezilən şəkil dəyişməsinin nəticəsində yaranan məntiqi səhv: bütün sağaldanlar mahiyyətə alternativ tibbin nümayəndələridir, amma yalnız bir qism sağaldanlar – şarlatandırlar. Birinci arqumentdə sağaldan anlayışı tam, ikinci arqumentdə isə – məhdud həcmdə götürüldüyündən bu arqumentlərin əsasında düzgün nəticə çıxartmaq olmaz: istənilən mümkün nəticələr doğru olmayacaq).

VI. 22) **Zəruri şərtin nəzərə alınmaması** (zəruri şərt – conditio sine qua non) – ritorika dərslərində gah sillogizmin orta terminindəki səhvin bir variantı, gah da müstəqil məntiqi səhv kimi təhlil olunur. Bu səhvi xüsusi qrupa ona görə daxil edirlər ki, orta termin müəyyən şərt ilə bir arqumentdə çıxış edir və heç bir şərt olmadan çıxış edən orta termin özündə, orta

terminin tamamilə konkret məhdudlaşdırma halını, daha doğrusu, şərti məhdudlaşdırma halını əks etdirir. Bundan başqa, şərt – adətən eksplisit olaraq qabaqcadan deyilir. Bəlkə bu səbəbdən də orta termin səhvinin bu variantını identifikasiya etmək çətin deyil.

Model:

Petrov şir kimi qəzəblidir.

Şirlər – məməlilər sinfinin pişikkimilər dəstəsinə aiddir.
(nəticə)

Petrov – məməlilər sinfinin pişikkimilər dəstəsinə aiddir.

Nümunə:

Əfsus ki, hətta ən yüksək keyfiyyətli kompüter uzun müddət işləyə bilmir: kompüterlər həvəskarların əlində xarab olub.

(Tezisdə zəruri şərtin nəzərə alınmaması göz qabağındadır: tezis aydın şəkildə müasir kompüterin keyfiyyətinə dair mülahizəni qabaqcadan nəzərə alır və aydın şəkildə xidmətin səviyyəsinə dair mülahizəni qabaqcadan nəzərə almır: «həvəskarların əlindəki kompüter» şərti həqiqətən istənilən kompüterin işləmə müddətinin proqnozlaşdırılması üçün zəruri şərtidir. Şübhəsiz ki, bu şərt arqument ilə birlikdə meydana çıxmamalıdır: onun yeri - tezisdedir).

VII. 23) **Əsaslandırmanın əvvəlcədən duyulması** (petitio principii) – «klassik» səhv hallarından biridir: bu sübut kimi arqument gücü olmayan arqumentdən istifadə zamanı yaranır. Belə ki, bu arqumentin özünün sübuta ehtiyacı olur. Bu halda məntiqi səhv praktik cəhətdən istifadəsi mümkün olmayan nəticəyə gətirib çıxarır: Nəticə ya hipotetik xarakter daşıyacaq, ya da tamamilə yanlış olacaq.

Model:

Çəhrayı rəng insana zövq verir.

Bəzi fillər çəhrayı rəngdə olur.

(Nəticə)

Bəzi fillər insana zövq verir.

Nümunə:

Duzdan istifadəni ümumiyyətlə orqanizmə ziyan vurma-
dan aradan qaldırmaq olar.

(Bu məntiqi səhvın səbəbi ondan ibarətdir ki, burada sübut kimi özü-özündə hələ sübut edilməmiş müddəə çıxış edir. Belə ki, duz orqanizm üçün yalnız zərərlidir müddəasını hələ sübut etmək lazımdır. *Əgər bu həqiqətdən belə olardısı*, onda çıxarılan nəticə doğru olardı, çünki istifadəsi orqanizm üçün zərərli olan şeyləri həqiqətdən aradan qaldırmaq lazımdır. Amma belə mülahizələrdən qaçmaq lazımdır. Bu mülahizəni tam sübut edəcək arqumentlər yoxdur).

VIII. 24) **Histeron-proteron** (hysteron-proteron) – indicə müzakirə etdiyimiz səhvə oxşayır. Bu halda əsaslandırmanın əvvəlcədən duyulması ilə histeron-proteron arasındakı əlaqə növü ilə soy arasındakı əlaqə kimidir.

Histeron-proteron yunancadan daha gec – daha tez (daha doğrusu daha gec olan sübut etmədə daha tez olur və ya daha tez olanın yerində iştirak edir) şəklində tərcümə edilir. Histeron-proteron zamanı sübut etmədə əslində axırıncı olmalı olan ön plana gətirilir. Daha doğrusu, məsələn, özü məntiqi nəticə çıxarmanın nəticəsi olur.

Əsaslandırmanın əvvəlcədən duyulmasını histeron-proterondan daha dəqiq şəkildə fərqləndirmək üçün ritorikada onlar adətən belə təsvir edilir: əsaslandırmanın əvvəlcədən duyulması sübut edilə bilməyən, histeron-proteron isə – sübut edilmiş (amma tamamilə sübut edilə bilən) sübutlarla əməliyyatı nəzərdə tutur.

Model:

Sabah şaxta olacaq.

Şaxtada isti geyinmək lazımdır.

(nəticə)

Sabah isti geyinmək lazımdır.

Nümunə:

Spikerin dünənki çıxışı sadəcə olaraq sayıqlama idi: onu təkrar etməyə utanırsan. Belə çıxışlardan, əlbəttə, çəkinmək lazımdır.

(Müvafiq çıxışı göstərməyərək, daha doğrusu – əslində – sübut göstərməyərək, danışan histeron-proteron ilə üzleşir, belə ki, şübhəsiz ki, belə ittihamın irəli sürülməsi – «çıkış ... sadəcə olaraq sayıqlama idi!» - zamanı utanmaq lazım deyil və dinləyicilərin onun sayıqlama olub – olmadığını müəyyənləşdirməsi üçün çıxışı göstərmək lazımdır).

IX. 25) **Qeyri-qanuni mühakimələr** (premissae illegalev) – perspektivsiz əqli nəticələrlə əlaqədar olan bir qrup məntiqi səhvdir. Bu zaman nümayiş proseduru mümkün olmur, çünki müvafiq mühakimələrdən ümumiyyətlə, heç bir nəticə çıxarmaq olmur.

Məsələ bundadır ki, prinsipcə mühakimələr arasında hansı kombinasiyanın mümkün olması, hansının isə mümkün olmamasına dair ciddi qayda mövcuddur.

İki xüsusi mühakimə nəticə çıxarmağa imkan vermir – iki xüsusi mühakimədən ümumi qayda çıxarmaq olmaz. Hətta əgər bu mühakimələr geniş hadisələr dairəsinin məzmununu şərh etsə də, onlar sillogizm qurmaq üçün kifayət etmir. Bu zaman mühakimələrin çox vaxt təsdiq edilməsi və ya çox vaxt inkar edilməsi əhəmiyyətli deyil.

Model:

Bəzi ayı dərisi məxməridir.

Bəzi ayı dərisi sintetikdir.

(nəticə)

Məxməri olanlar mahiyyətcə sintetik olanlardır.

Nümunə:

Bəziləri monarxiya, digərləri isə – kapitalizm tələb edirlər. Məgər Rusiyanın hər hansı digər gələcəyi ola bilməzmi?

(Tam məsuliyyətlə demək olar: Rusiyanın başqa bir gələcəyi ola bilər, və demək lazımdır ki, bunun üçün yalnız bir yol yoxdur, belə ki, iki xüsusi mühakimənin əsasında nəticə çıxarmaq olmaz! Bu fikrə bütün dövlət quruluşu formalarını əhatə edən hələ bir neçə mümkün mühakiməni də əlavə etmək olardı. Bu halda burada qoyulan məsələ qanunauyğun olardı).

İki mühakimə – onların xüsusi və ya ümumi mühakimə olmalarından asılı olmayaraq – nəticə çıxarmağa imkan vermir.

Mənfi konstruksiyanın özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, onlar riyazi qanunauyğunluğa əsasən fəaliyyət göstərmirlər, yeni (-) və (-) (+) olmur, nəticədə yene də (-) olur: sillogizm ümumiyyətlə, qurula bilmir.

Model:

Heç bir axmaq iynəcə deyil.

Heç bir iynəcə insan deyil.

(nəticə)

Heç bir axmaq insan deyil.

Nümunə:

Dünyanın heç bir ölkəsində bizdə olduğu kimi vergi sistemi yoxdur. Dünyanın heç bir vergi sistemi axırncı pulu əlimizdən almır. Yalnız bizim rus sistemi belədir!

(Nəticə tələsik çıxarılıb: əgər heç bir vergi sistemi axırncı pulu əlimizdən almırsa, bu heç də o demək deyil ki, bizim rus vergi sistemi axırncı pulu əlimizdən alır. Müəllifin birinci mühakimədə «bizi» «onlardan» qəti şəkildə ayırması da bu mühakiməni sübut edə bilməz. Əks halda ikinci mühakimədən çıxan nəticəyə görə Rusiya dünyadan kənar da yerləşir).

X. 26) **Ümumi mühakimənin səhvi** (ficta universalitas) – bu qrup səhvlər fikrin gedişində dərəcələrə bölmə prosedurunun pozulması ilə əlaqədardır. Bununla belə ümumi mühakimənin səhvi «tama görə hissə haqqında nəticə çıxarma»nın xüsusi halı kimi nəzərdən keçirilir.

Bu qrup səhvlər zamanı ümumi mühakimə əslində malik olmadığı ən ümumi xarakter daşıyır. Belə ən ümumi xarakterin şamil edildiyi ümumi mühakimə onunla bağlı olan xüsusi hallar üçün özünəməxsus şəkildə qanun kimi çıxış edir. Bu zaman çıxarılan nəticələr məntiqi cəhətdən səhv sayılır.

Model:

Bütün kişilər əclafdırlar

İvan Susanin kişidir.

(nəticə)

İvan Susanin əclafdır.

Nümunə:

Kriminal mühitdə böyüyən uşaqlar praktiki olaraq valideynlərinin faciəli taleyini təkrarlamağa məhkumdurlar.

(Bu halda ümumi mühakimə həqiqətən həddindən artıq geniş xarakter daşıyır. Aydın məsələdir ki, əgər zərurət yaranarsa mühakimənin nümayişini aşağıdakı şəkildə də inkişaf etdirmək olar: «Kriminal mühitdə böyüyənlərin hamısı potensial cinayətkarlardır». Bu ən ümumi mühakimə, təbii ki, tamamilə əsassızdır. Belə ki, təqsirsizlik prezumpsiyası hamıya, o cümlədən kriminal mühitdə böyüyənlərə də şamil edilir).

XI 27) Tama görə hissə haqqında nəticə çıxartma (fallacia a sensu composito ad sensum divisum) həm müəyyənləşdirmənin, həm də nümayişin səhvi ola bilər. İkinci halda belə nəticə çıxartma məntiqi cəhətdən düzgün sayılmır, çünki təsvir edilən tam yekcins, daha doğrusu, oxşar elementlərdən ibarət olmaya da bilər. Əgər tam yekcinsdirsə, onda bu şərt əvvəlcədən nümayiş proseduruna daxil edilməlidir.

Model:

Ukraina yaxşı yerdir.

Çernobıl Ukraynada yerləşir.

(nəticə)

Çernobıl yaxşı yerdir.

Nümunə:

Bizim qarşımızdakı məntiq sahəsidir, məlum olduğu kimi, məntiqdən yalnız darıxdırıcı nümunələr götürmək olar.

(Burada da təmin xüsusiyyətləri bu təmin hər bir hissəsinə şamil edilir: əgər hətta bütövlükdə məntiqi darıxdırıcı elm kimi xarakterizə etmək mümkün olsa da, bu hələ o demək deyil ki, bu elmdən ümumiyyətlə, başqa heç bir şey götürmək olmaz: məntiq – xüsusən də simvolik məntiq – çox maraqlı nümunələrlə zəngindir. Məsələn, biz R.Kerrolun «Dünyələrlə birgə tarix» kitabını nümunə kimi göstərə bilərik (yeri gəlmişkən, arqumentin və tezisnin açıq-aydın absurd olmasına baxmayaraq, struktur baxımdan bu sillogizm tam düzgündür)).

Bütün pişiklər fransızca bilir.

Bəzi cüclər – pişikdirlər.

(nəticə)

Bəzi cümlələr fransızca bilir. (Кэррол Л. История с узелками. М.1985, с.246).

XII. 28) **Hissəyə görə tam haqqında nəticə çıxarma** (fallacia a sensu diviso ad sensum compositum) özündə səhv nümayişi əks etdirir. Belə ki, nümayişin gedişində «hissə»nin xüsusiyyətləri tama aid edilir (əgər əvvəlcədən predmetin homogen, yəni eyni mənşəli olması şərti formulə edilmərsə). Belə səhv məntiqi əməliyyat nəticəsində əldə ediləndə, həqiqət sayıla bilməz.

Model:

Xəsis cəngavər acgözdür.

Xəsis cəngavər – A.S.Puşkinin qəhrəmanıdır.

A.S.Puşkinin qəhrəmanları acgözdürlər.

Nümunə:

Küçədə yeniyetmələrlə rastlaşarkən xüsusilə ehtiyatlı olmaq lazımdır.

(Müəllifin bununla nə demək istədiyi prinsipce aydın olsa da məntiqi səhv göz qabağındadır. Yeniyetmələr arasında cinayətkarlığın artması bu yaş qrupunun istənilən nümayəndəsindən küçədə kənar gəzməyə əsas vermir. Başqa sözlə, neytral tamin (yeniyetmələr) yaramaz hissəsinə (az yaşlı cinayətkarlar) görə bütövlükdə tam haqqında məntiqi cəhətdən düzgün təsəvvür yaratmaq olmaz).

XIII 29) **Mümkün olandan real olana keçid** (a posse ad esse non vallet consequentia) – nümayişin daha bir səhvidir. Digər səhvlər kimi, o da ya tələsik nəticə çıxartma, ya da sadəcə olaraq düzgün olmayan nəticə çıxartma ilə izah olunur. Bu səhvin əsasında duran qayda belə formulə edilir: «Mümkün olanın əsasında real olan haqqında nəticə çıxartmaq olmaz».

Bu fikir çox aydındır və şərhə ehtiyacı yoxdur. Bu səhv hissəyə görə tam haqqında nəticə çıxartmaya çox yaxındır, çünki mümkün olan real olanla aşağıdakı sxem üzrə bağlıdır: «müvəqqəti (və ya təsadüfi) əlamət → daimi (və ya mühüm) əlamət». Praktiki olaraq elə bu sxem «xüsusi əlamət → ümumi əlamət» səhvinin əsasını təşkil edir. Mümkün olanın əsasında real

olan haqqında nəticə çıxartma da məntiqi cəhətdən düzgün nəticə çıxartmanı təmin etmir.

Model:

Alma ucuzdur.

Alma – meyvədir.

(nəticə)

Meyvə ucuzdur.

Nümunə:

Kilsədə yeniyetmələr heç vaxt olmadığı dərəcədə çoxdur. Məhz onlar bu gün rus pravoslav kilsəsinin əsasını təşkil edirlər.

(Paralogizm aydındır: bu və ya digər məkanda – məsələn, MDU-nun kilsəsində yeniyetmələr digər yaş qruplarından olanlara nisbətən çoxdurlar, amma bu o demək deyil ki, vəziyyət həmişə belədir. Bu səbəbdən də nəticə çıxartmaq olmaz ki, rus pravoslav kilsəsinin əsasını yeniyetmələr təşkil edir, xüsusən də nəyinsə əsasını təşkil etmək üçün çoxluq təşkil etmək hələ kifayət etmir).

XIV. 30) Həddindən artıq sübutlarla yüklənmiş argument (argumentum nimium probans) – uzunçuluq kimi müəyyən edilən səhvin səbəbi kimi çıxış edir. Artıq sübutlar ritorikada nəinki qeyri-zəruri, həm də bilavasitə «zərərli», daha doğrusu sübut etməyə mane olan amil kimi şərh edilir.

Qui nimium probat, nihil probat (çox sübut edən heç nə sübut etmir) – bu latın atalar sözündə artıq əsaslandırmadan istifadə edən danışanın nitq fəaliyyəti qiymətləndirilib.

«Artıq sübut»lar əsas sübutlarla asanlıqla ziddiyyət təşkil edə bilər, buna görə də artıq sübutlar faydasızdır. Bu halda bütün məntiqi konstruksiya təhlükə qarşısında olur və gözlənilən nəticə əvəzinə gözlənilməz nəticə çıxır.

Model:

Tezis: yuxu faydalıdır.

Nümayiş: əsəbləri sakitləşdirən şey faydalıdır.

Yuxu əsəbləri sakitləşdirir.

İnsan yuxu zamanı istirahət edir.

İnsan yuxu zamanı fiziki fəaliyyət göstərmir.

İnsan yuxu zamanı işləmir.

(Nəticə)

İşləməmək faydalıdır.

Nümunə:

Kommunistləri əvəz edənləri demokratlar adlandırmaq qanunauyğundur. Həqiqətən, «yenilər» dövlət və şəxsiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin yeni, humanist formasına əsaslanır, totalitarizm, avtoritarlığa və despotizmin istənilən formasına qarşı çıxırlar. Eybi yoxdur, ilk vaxtlarda çətinliklərin artması yaxşı sosial struktur axtarışı və «sabiqlərin» təqibi sahəsindəki ifratçılıqla müşayiət olunurdu: yeni dövrün dikturası özünü proletariat dikturasından pis qorumamalıdır.

(Burada da paralogizmin səbəi kimi artıq arqumentləri göstərmək olar. Sosial yeniliklərin demokratik xarakterinə dair tezisi sübut etmək istəyən müəllif bunu təsdiq edəcək yeni-yeni arqumentlər taparaq, əslində yeni hakimiyyətin demokratik xarakterini inkar etməli olur və nəhayət onu birbaşa olaraq diktatura, daha doğrusu totalitar, avtoritar və despotik rejim kimi xarakterizə edir).

XV. 31) **Axırcı əsaslandırmanın səhvi** (ad infinitum) – geniş yayılmış məntiqi səhv növüdür. O, artıq sübutlarla əlaqədar olan səhvi xatırlatsa da, ondan fərqlənir. Birinci halda sübutetmə qazılmaz deyil, ikinci halda isə – həqiqətən arzuedilən ola bilər.

Bu paralogizm «sübutetmə zənciri»nin yaranmasına səbəb olur, çünki arqument kimi gətirilən hökm kifayət qədər güclü deyil və daha güclü arqumenti tələb edir, o, isə öz növbəsində daha güclü arqumenti tələb edir. Bu proses sonsuzluğa kimi davam edir, əsaslandırma zəncirində axırcı əsaslandırmanı və ya səbələr zəncirində axırcı səbəbi müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Söhbət əslində prinsipçə sübut edilə bilməyən mülahizələrdən gedir. Bunun səbəbi isə bütövlükdə nümayiş prosesinə son qoyacaq kifayət qədər mötəbər sübutun gətirilməsinin mümkün olmamasıdır. Ritorikadan ənənəvi nümunə - toyuq, yoxsa yumurta birincidir.

Model:

Qəzetlər sensasiyanı əhatə etməlidir, çünki oxucular sensasiyanı sevirlər, qəzetlər isə oxucular üçün buraxılır, çünki qəzeti oxucular alır, qəzetlər isə satılmalıdır, çünki əks halda onlar gəlir gətirmirlər, gəlir gətirməyən qəzetlər isə bağlanır – bu halda oxucu qəzetsiz qalır, sensasiya oxumaq imkanı olmur, oxucu isə sensasiyanı sevir və s.

Nümunə:

Yaşlı mütəxəsislər öz iş yerlərini cavan mütəxəsislərə verməlidirlər.

(Bu hökmün nöqsanlı olması onu əsaslandırmağa başlayarkən dərhal aydın olur. Qoyulmuş problem bir *sıra* həll edil-məmiş məsələlərə gətirib çıxarır: hipotetik olaraq həm yaşlı mütəxəsislərin iş yerlərində saxlanması lehinə (təcrübə, kollektivin yekcinsliyi və s.), həm də cavan mütəxəsislərin iş yerlərinə təyin edilməsinin lehinə (yüksek enerji, məsələyə sağlam baxış, stereotiplərdən uzaqlaşmaq və s.) kifayət qədər arqumentlər gətirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu nümunə hökmdən daha çox, geniş şəkildə əsaslandırılmağa ehtiyacı olmayan rəydir. Bu halda onu paralogizm kimi nəzərdən keçirmək lazım deyil: hamı isə öz rəyi bildirə bilər).

16) 32) **Zəruri olaraq öz aralarında əlaqəsi olmayan arqumentlər** (fallacia fictae necessitatis) – məntiqi səhvin özünəməxsus növüdür. Bu nümayişin çətin müəyyən edilən səhvidir. Söhbət arqumentlərin bir-biri ilə uyğunlaşmasından və ya uyğunlaşmamasından gedir. Başqa sözlə, arqumentlər arasında qeyri-stabil əlaqələr nəzərdə tutulur.

Model:

Tale problemi ciddi problemdir.

Ciddi problemləri dərhal həll etmək lazımdır.

(nəticə).

Tale problemini dərhal həll etmək lazımdır.

Nümunə:

Xəstə insanlar, bir qayda olaraq, psixi cəhətdən qeyri-stabil olurlar, psixi cəhətdən qeyri-stabil olanlar isə aqressiv olurlar, bəs buradan hansı nəticə çıxır?

(Əgər məntiqi cəhətdən əsassız olan «Xəstələr aqressivdirlər» tezisini nəzərə almasaq, bu iki hökmdən heç bir ağıllı nəticə çıxmır. Bu tezis zəruri olaraq öz aralarında əlaqəsi olmayan arqumentlərdən istifadə olunması nəticəsində meydana çıxıb: bir tərəfdən, psixi cəhətdən qeyri-stabil olan insanlar heç də həmişə xəstə olmurlar, digər tərəfdən, psixi cəhətdən qeyri-stabil olanlar heç də həmişə aqressiv olmurlar).

17) 33) **Müzakirə edilən məsələ sahəsindən kənarda arqument** (arqumentum externum) – bu səhv sübutun hissələri arasında vəhdətin olmaması səbəbindən yaranır. Bu vəhdətin olmaması hökmdə «əlaqə mexanizmi»nin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu halda arqument nitq situasiyasının sərhədlərindən kənara «düşür». Daha doğrusu, sübut etmədə relevant olmayan sübutdan (məsələn, ya mövzu ilə əlaqəsi olmayan, ya zaman və ya məkan şəraitinə uyğun gəməyən, ya da dəqiq yərə ünvanlamayan sübutdan) istifadə olunur.

Model:

Durnabalığı dabanbalığı yeyir.

Durnabalığı almanca Hechte deməkdir.

(nəticə)

Hechte dabanbalığı yeyir.

Nümunə:

İnqilab – həmişə zor işlətmək deməkdir, çünki istənilən konfliktin hərəkətverici qüvvəsi düşmənçilikdir.

(Aydın məsələdir ki, bu arqumentin mövzu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. inqilaba dair tezis, ola bilər ki, əsaslandırılmaya ehtiyacı var. Amma göstərilən arqument tezisdən kifayət qədər uzaq olan fikri əsaslandırır. Konflikt yalnız tərəflərin açıq-aydın düşmənçiliyi şəraitində mövcud ola və inkişaf edə bilər.).

18) 34) **Yanlış hökmlərlə əsaslandırma** (fallacia falsi medii) – bəzən yanlış əsaslandırma da adlanır. Bu zaman bir və ya hətta iki arqument kimi açıq-açığına doğru olmayan sü-

butdan istifadə edilir. Bu sübutlar qeyri-şüuri olaraq (çirkin kommunikativ məqsədlər üçün – hətta şüurlu olaraq) həqiqət kimi təqdim olunur.

Amma onların obyektiv olaraq yanlış olması nümayişin nəticələrini təhrif edir, məntiqi cəhətdən səhv nəticə çıxarmaya səbəb olur. Belə ki, danışan düzgün olmayan məlumatlara, təhrif olunmuş informasiyaya, rəylərə, şayiələrə əsaslanma bilər. Təbii ki, belə "əsaslanma" zamanı mükəmməl tezis qurmaq olmaz.

Model:

Xruşa və Stepaşa artistdirlər.

Artistlər mənəvi cəhətdən qeyri-sabitdirlər.

(nəticə)

Xruşa və Stepaşa mənəvi cəhətdən qeyri-sabitdirlər.

Nümunə:

Qərbi Avropada orta sinif, əlbəttə, bu gün Rusiyada olan orta sinifdən daha varlıdır, qismən ona görə ki, gündəlik tələbat mallara orada çox ucuzdur.

(Əqli nəticə tamamilə yalnız əsaslandırmanın nəticəsidir: Qərbdə orta sinfin varlı olmasını gündəlik tələbat mallarının ucuz olması ilə əsaslandırmaq olmaz. Bu qiymətlər, bir qayda olaraq, Rusiyadakı qiymətlərdən daha bahadır.).

Amma bu tezisi Qərbdə maaş və təqaüdlərin yüksək səviyyəsi, həmçinin yüksək inkişaf etmiş sosial təminat sistemi ilə əsaslandırmaq olar. Müəllifin seçdiyi arqument ilə əslində tezis əsaslandırılmamış qalır.).

19) 35) **Mötəbər olmayanın mötəbər olmayan vasitəsilə əsaslandırılması** (incerto incertibus) – indicə nəzər saldığımız səhvin variantlarından biri kimi xarakterizə oluna bilər, amma burada həm tezis, həm də arqumentlər yanlış ola bilər.

Xatırlatmağa ehtiyac yoxdur. Bu yanlışlıq həm qeyri-şüuri, həm də şüurlu şəkildə baş verə bilər. Qeyd edək ki, hətta aşağıdakı modeldə və nümunədə olduğu kimi, bu səhvi görmək çox asan olsa da, bu səhvin tez təyin edilməsi o qədər də asan deyil. Belə ki, burada əqli nəticə ilk baxışda tamamilə həqiqətə uyğun təsir bağışlayır, çünki əvvəlki hallardan fərqli

olaraq, burada heç bir xüsusi məntiqi səhv müşahidə olunmur. Amma əqli nəticə reallıq ilə ziddiyyət təşkil edir və deməli, burada da məntiqi səhv özünü göstərir.

Model:

Xarici planetdən gələnlərin dili – telepatikdir.

Telepatik dil insan dilinə nisbətən daha mükəmməldir.

(nəticə)

Xarici planetdən gələnlərin dili insan dilinə nisbətən daha mükəmməldir.

Nümunə:

Psixi sarsıntı prinsipinə müalicə olunmur, son illərin çoxsaylı nəşrləri bunu sübut edir; burada belə növ istənilən xəstəliyin təkrar qayıtma ehtimalından bəhs edilir.

(Nümayişin səhvi tamamilə aydındır: psixi sarsıntının sağalmaz olmasına dair əsassız tezis – əlbəttə, bu fikrə tamamilə əks olan fikirlər də var – axırncı illərin hansısa tədqiqatına əsaslanır (amma nə tədqiqatın adı çəkilir, nə də mənbələr göstərilir). Aydın məsələdir ki, bu tezisə əks olan fikri də təsdiq edən müxtəlif tədqiqatlar var. Amma tezis və arqumentin mötəbər olmamasını görməmək də olar, çünki zahirən mülahizə tam qanunauğun təsir bağışlayır).

20) 36) **Çıxılmaz vəziyyət** (circulus vitiosus) – həm də nümayişdə dairə (circulus in demonstrando) və ya sübutemədə dairə (circulus in probando) adlanır. Ad hər şeyi özü göstərir: əqli nəticə quran mühakimənin sonunda çıxış nöqtəsinə qayıdır, beləliklə, tam dövrə vurur və əslində hökmü yarımçıq saxlayır.

Praktiki olaraq çıxılmaz vəziyyəti belə təsvir etmək olar: tezis əqli nəticə kimi çıxarıldığı arqumentlərin özü vasitəsilə əsaslandırılır; və ya ilkin verilən hökmlərdə artıq sübuta ehtiyacı olan tezis öz əksini tapır.

Model:

Norveç – Skandinaviya ölkəsidir.

Skandinaviya ölkələri Skandinaviyada yerləşir.

(nəticə)

Norveç Skandinaviyada yerləşir.

Nümunə:

Yalnız əxlaqi normalara qulluq edən şəxslər Hippokrat andı içə bilirlər. Axı məhz bu, həkimi həqiqi əxlaqın daşıyıcısı edə bilər.

(Çıxılmaz vəziyyət burada Hippokrat andını və bu andı içən şəxsi-həkimini birləşdirir. Bununla həkim həddindən artıq çətin vəziyyətə düşür: onda hələ Hippokrat andı içməmişdən əvvəl «yüksek əxlaqi normaların daşıyıcısı olmaq» tələb olunur, halbuki, o, yalnız Hippokrat andı içəndən sonra bu əxlaqi normaların daşıyıcısı ola bilər. Müəllifin bu mülahizəsindən çıxan nəticəyə görə Hippokrat andı belə şəraitdə sırf formal xarakter daşıyır, çünki əgər sən «yüksek əxlaqi normaların daşıyıcısı» olsansa», onda sən bu «normaların daşıyıcısı» olmağın üçün And içməyə ehtiyacın yoxdur).

21) 37) **Bir neçə məsələnin bir məsələyə qarışdırılması** (fallacia plurium interrogationum) aşağıdakı növ səhvi nəzərdə tutur: müzakirəyə çıxarılan tezis konkret olmur və bir məntiqi prosedurun gedişində sübut oluna bilmir, çünki özündə ən ifrat halda iki məsələni ehtiva edir. Bu səbəbdən də onun əsaslandırılması üçün təqdim olunan arqumentlər onlardan tələb olunan funksiyanı yerinə yetirmək iqtidarında deyil: onlar ya tezis yalnız bir aspektini xüsusi olaraq əsaslandırır, ya da ümumiyyətlə, anlaşılmaz olur.

Model:

Tezis: Bütün mübahisə edənlər sonda ya mübahisəni həll edirlər, ya da yox.

Nümayiş:

1) Bütün mübahisə edənlər mübahisə predmetini hərtərəfli müzakirə edirlər. Predmetin hərtərəfli müzakirəsi mübahisənin həll olunmasına gətirib çıxarır.

(Nəticə)

Bütün mübahisə edənlər sonda mübahisəni həll edirlər.

2) Heç bir mübahisə edən mübahisə predmetini hərtərəfli müzakirə etmir.

Hərtərəfli müzakirə olunmayan mübahisə predmeti həll olunmur.

(Nəticə)

Hər bir mübahisə edən sonda mübahisə predmetini həll etmir.

Nümunə:

Əksəriyyətin xoşuna gələn klassika kimi qəbul edirlər. Şilovu müasir klassik kimi qəbul etmək üçün Şilovun sərgisinə olan növbənin uzunluğuna diqqət yetirmək kifayətdir.

(Burada «... klassika kimi qəbul edirlər» hökmündə iki məsələ – «klassika nədir?» və «populyarlıq nədir?» kimi məsələlər bir-birinə qarışır. Müəllif klassikanın aspektlərindən birinə («istifadəçilərin» miqdarı) üstünlük verir və ən azı aspektlərdən digərini («məhsulun» keyfiyyəti) nəzərə almır. Nəticədə paradoks alınır.).

22) 38) **Səbəb və nəticənin qarışdırılması** – bu məntiq səhv latınca belə formulə edilir: post hoc, ergo propter hoc, yəni «bundan sonra, deməli, bu səbəbdən». Bu səhv özündə nümayişin gedişində olan yanlışlığı ehtiva edir. Bu zaman hər hansı hadisədən sonra baş verən hadisə, əvvəlki hadisənin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Başqa sözlə, hadisələrin bir-birinin ardınca baş verməsini onlar arasında səbəb – nəticə əlaqəsinin olması kimi şərh olunur.

Model:

Canavar qoyunu yedi – qoyun öldü.

Nümunə:

Orta məktəbi bitirən yeniyetmələr dünyaya artıq kommersiya sahəsində diribaş insanlar kimi daxil olurlar. Qeyri-qanuni ticarət dünyası onları öz ağışına alır.

(Burada səbəb və nəticə bir-birinə qarışdırılır: yeniyetmələr diribaş olurlar, amma onlar bunu orta məktəbdə öyrənmirlər, orta məktəbi bitirəndən sonra öyrənirlər. Bu vaxta kimi məktəb çərçivəsində qazandıqları təcrübə «qeyri-qanuni ticarət dünyasında» sonradan fəaliyyət göstərmək üçün onlara kifayət edir.)

Beləliklə, məntiq nümayişin yanlış üsulları qəsdən yaranmayan paralogizmlər kimi təsvir edildi. Nümayiş adı altında predmetin, hadisənin və ya prosesin sadəcə əyani misallarla

aydınlaşdırılması, daha doğrusu onun dinləyicilərə «fiziki» və ya verbal (dəqiq şifahi təsvir vasitəsilə) olaraq təqdim olunması başa düşülür.

§4. Nəticə

Ritorikanın nəticə hissəsinə dair məsləhətləri nəticəyə hər şeydən əvvəl tamın bir tərkib hissəsi kimi baxmağı nəzərdə tutur. İlk baxışda hər şey aydındır. Ritorikanın inkişafının hələ ilk mərhələlərində müşahidə edilmişdi ki, nitq zamanı giriş və əsas hissəni uğurla keçən şəxs çox vaxt artıq hər şeyin qurtardığını düşünürdü. Belə istiqamətə qarşı reaksiya kimi ritorikada uzun müddət davam edən mübahisə yaranır ki, bu da məlumatın «eleqant finalı» adlanır.

Bu mübahisənin mahiyyəti aşağıdakıdan ibarət idi: nitqin sonu ərəfəsində danışan «cilov» nə dərəcədə öz əlindən buraxa bilər. «Cilov əlindən buraxmaq» nitqin məna kəsb edən aspektini bir kənara qoymaq və bu və ya digər qəşəng üsul – məhz «*eleqant final*», məlumat predmetindən asılı olmayan sonluq işləyib hazırlamaq deməkdir.

Belə «eleqant final» kimi mövzuya aidiyyəti olmayan zərəfat, söhbəti başqa istiqamətə aparıb çıxaran sitat, məsələn, natiqin ciddiliyini nümayiş etdirən özünü təqdim etmə, bütövlükdə nitq ilə əlaqəsi olan nümunə, əvvəlcədən düşünülmüş hərəkət kimi *bir-iki kəlmə deyərək nitqi başa çatdırma*, daha doğrusu *mövzuya yanaşmada irrelevant xarakter daşıyan taktikalar* çıxış edə bilər.

Belə bir fikir mövcud idi ki, nitq korpusu və final arasındakı ziddiyyət nə qədər kəskin olarsa, natiqin auditoriyaya göstərdiyi təsir də bir o qədər çox olar. Bu onunla əsaslandırılırdı ki, natiq öz nitqinin əsas hissəsini bitirməklə «dinləyicilərə rəhbərlik etmək» məsuliyyətini öz üzərindən götürür. Və o, indi elə situasiyanı nümayiş etdirməlidir ki, burada artıq dinləyicilər nitqin məzmunu ilə təkbətək qaldıqlarını hiss etsinlər. Yeni o, müəllif kimi artıq bir tərəfə çəkilir.

Amma belə növ taktika özünə çoxlu tərəfdarlar tapmadı: kompozisiya hissəsi kimi nəticədə əsas xətt kimi «məqsədə-

uyğun final» qəbul edilir ki, bu da «eleqant final» ilə ziddiyyət təşkil edir. Məqsədəuyğun finalın mahiyyətini *mövzuya yanaşmada nəticənin relevant olması* ideyası təşkil edir.

Nəticə mərhələsində də natiq dinləyicilərə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməli idi. Bundan başqa, o, nəinki dinləyiciləri nitqin məzmunu ilə təkbətək buraxmamalıdır, əksinə, o, əsas hissə ilə nəticə arasında körpü yaratmalıdır, dinləyicilərin nitq «situasiyasın»dan natiqə lazım olan istiqamətdə çıxması üçün onlara kömək etməlidir. («Qapı - buradadır».) Normativ elm olaraq ritorika nəticəyə dair də *bir sıra konkret məqsədəuyğun və ya relevant final növləri* işləyib hazırlayıb. Burada üç növdən söhbət gedir. Onlara uyğun olaraq nəticə:

- yekunlaşdırıcı;
- təsnifedici;
- müraciətedici şəkildə qurula bilər.

Yekunlaşdırıcı nəticə yekun vurmağa və nəticəni formulə etməyi nəzərdə tutur. Bu nəticə sintetik xarakter daşıyır.

Bu növ nəticə danışana retrospektiv gedişi təklif edirdi: o, əsas hissənin mühüm məqamlarına yenidən nəzər salmalı və nəticədə onları xatırlatmalı idi.

Yekunlaşdırıcı nəticə taktikasının ən mühüm tələblərindən birinə əsasən danışan məlumatın məzmununu artıq üçüncü dəfə təkrar etməli olacağını yadda saxlamalı idi. Birinci dəfə o, bunu şərh zamanı, ikinci dəfə isə sübut etmə zamanı həyata keçirirdi. Bu halda üçüncü «dairə»də danışan praktiki olaraq ap-tek dəqiqliyini öz öhdəsinə götürür: o, əsas hissənin hər bir məqamını götür-qoy etməli və müəyyən məqamın birinci növbəli olmağa layiq olub – olmadığını müəyyənləşdirməlidir.

Aydın məsələdir ki, birinci növbəli olmalı olan məqamlar çox ola bilməz. digər tərəfdən, üçüncü dəfə hansı məqamların təkrar edilməyi dinləyicilərin məhz hansı məqamlara üstünlük verməyindən də asılıdır, belə ki, dinləyicilər də burada müəyyən iş görür: onların fikrincə, birinci növbəli olan məqamları danışanın fikrincə, birinci növbəli olan məqamlarla etmək və beləliklə, öz məqamlar «toplusunu» düzəltmək.

Danışan nəzərə almalıdır ki, onun nitqi dinləyicilərin yaddaşında iki cür qalır: bir tərəfdən, predmetə dair onların əldə etdiyi informasiyanın cəmi kimi, digər tərəfdən, müəyyən kompozisiya kimi nitqə dair təsəvvürlərin cəmi kimi. Bundan əsli olaraq, yekunlaşdırıcı nəticə ya *məlumatın predmeti*, ya da *məlumatın strukturu istiqamətində* inkişaf etdirmək olar.

Qeyd edək ki, «inkişaf etdirmək» deyərkən biz diqqətin əsas istiqamətini nəzərdə tuturuq: əlbəttə, real nitq praktikasında heç kim yalnız predmetə və ya yalnız məlumatın özünə dair informasiyanı yekunlaşdırmağa çalışmır.

Məlumatın predmetinə yönələn yekunlaşdırıcı nəticə ritorik ənənəyə uyğun olaraq hadisənin sxemini təkrar edən nəticə kimi müəyyən edilir. Bəzən belə nəticəyə kəskin ehtiyac hiss oluna bilər – xüsusən də əsas hissə fabulyar olaraq, daha doğrusu xətti sxemə uyğun olmayaraq qurularsa bu ehtiyacı duymaq olar.

Əsas hissə belə qurularkən dinləyicilər aydın şəkildə *hadisənin strukturunda nizam yaratmağa*, "nəyin nədən sonra baş verdiyini" izləməyə ehtiyac duyurlar. Əgər onlar "həyatın məntiqinə" deyil, danışanın məntiqinə uyğun olaraq əsas hissədə hadisəyə dair informasiya alıblarsa, onların şüurunda bu nizam yaranmaya da bilər.

Və əksinə, əgər onlar "həyatın məntiqinə" uyğun olaraq hadisələrə dair informasiya alsalar, onda onlar müəllifin şərhinə ehtiyac hiss edəcəklər (danışan hadisə ilə niyə maraqlanır, burada ən mühüm aspektlər kimi hansı məqamları fərqlənir və s.). Beləliklə, istənilən halda nəticə əsas hissə ilə ehtəsiz əlaqələndirilə bilər ki, bundan həm "predmet" (hadisə), həm də dinləyicilər fayda götürər. Əlbəttə, bunun üçün yekunlaşdırma proseduru düzgün həyata keçirilməlidir.

Məsələn, mən məlumatın predmeti istiqamətində "Alisa möcüzələr ölkəsində" kitabını yekunlaşdırarkən, yəqin ki, Alisanın kim olduğunu və onun möcüzələr ölkəsinə necə gedib çıxdığına dair yığcam sürətdə məlumat verməliyəm, onun möcüzələr ölkəsində hərəkətinin əsas "məqamlarını" və onun yol-

da rast gəldiyi əsas fiqurları qeyd etməliyəm, onun evə qaytmasını da qısaca olaraq təsvir etməliyəm.

Məlumatın predmetinə yönəlmiş *yekunlaşdırma proseduru xülasənin* işlənilib hazırlanması proseduruna oxşardır və əslində *eyni qaydalar* əsasında qurulur. Bu qaydalar aşağıdakılardır:

- faktı faktın qiymətləndirilməsi ilə (daha doğrusu obyektiv olanı subyektiv olan ilə) qarışdırmaq olmaz;

- mühüm olanı təsadüfi olanla qarışdırmaq olmaz;

- predmet sahəsinin sərhədlərini genişləndirmək/daraltmaq olmaz;

(daha doğrusu mənzərəyə yeni məlumatlar əlavə etmək və ya zəruri olan əvvəlki məlumatlardan hər hansı birini nəzərdən qaçıрмаq olmaz)

- ilkin olaraq formulə edilənləri həddindən artıq güclü şəkildə dəyişdirmək olmaz;

- kənara çıxmaq olmaz;

Bu yekunlaşdırma növündən fərqli olaraq məlumatın *strukturuna* yönəlmiş yekunlaşdırma hadisənin özünün sxemini deyil, onun haqqında olan məlumatın məntiqi sxemini təkrar etməyi nəzərdə tutur. Bu çox faydalı ola bilər, çünki məsələn, mürəkkəb struktura malik olan məlumat bir dəfə səslənməklə dinləyicilərin yaddaşında qalmaya da bilər.

Əgər kompozisiyada «izahatın – əsaslandırmanın fraqmenti», «izahatın – əsaslandırmanın digər fraqmenti» və s. kimi məqamlar daim bir-birini əvəzləyirsə nəticə mərhələsində bu məqamlardan hansının danışan üçün daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyini dinləyicilərə göstərmək lazımdır. Bunun üçün məlumatın strukturuna yönəlmiş yekunlaşdırıcı nəticədə məlumatın konstruksiyanın ən ümumi cəhətləri, həmçinin burada işlənən arqumentlərin ardıcılığı və s. təkrar edilə bilər.

Məsələn, «Alisa ...» kitabının məzmununu məlumatın strukturu istiqamətində ümumiləşdirərək, mən Alisanı 12 fəsildən ibarət olan kitabın əsas qəhrəmanı kimi qasaca olaraq təqdim etməliyəm; hər bir fəsildə qəhrəmanın möcüzələr ölkəsindəki sərgüzeştlərindən bir epizod təsvir edilib. Daha sonra

kitab üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəsilləri – məsələn, 1, 3, 8, 11, 12 (Alisanın kraliça ilə qarşılıqlı əlaqələr təsvir edilən) seçib ayırmaq və bu fəsillərdə baş verənlər haqqında qısa məlumat vermək lazımdır. Təbii ki, bu zaman mən bu fəsillərin tamın tərkibindəki yerini (əvvəldə, ortada, axırda) göstərməli olacam.

Məlumatın strukturuna yönəlmiş yekunlaşdırmanı annotasiya vermə ilə eyniləşdirmək olar. Annotasiya prosesi hadisəyə dair informasiyanın verilmə ardıcılığı və həcmi bərabərində qısa xülasəni nəzərdə tutur və müəyyən *qaydalara* tabedir:

- məlumatın strukturunun ümumi zəruri xarakteristikasını yaddan çıxarmamaq;
- məlumatın strukturunu çıxış zamanı dəyişdirməmək;
- bir hissədən digərinə keçid zamanı əsaslandırmanı nəzərdən qaçırmamaq.

Bir daha xatırladaq ki, burada yalnız yekunlaşdırma istiqamətində oriyentirlər göstərilib. Aydın məsələdir ki, məzmunu yekunlaşdırarkən məlumatın komponentlərinin adlandırılmasından qaçmaq çətindir. Bundan başqa, xülasə üçün irəli sürülən tələblər annotasiyaya yanaşmada düzgündür. Əsas məsələ danışanın hansı növ yekunlaşdırmağa üstünlük verməsidir.

Təsnifedici nəticə – məlumatın daha yaxşı başa düşülməsi üçün *müəyyən fon tətbiq edən və problemin gələcəkdə necə ola biləcəyini göstərən* nəticədir. Başqa sözlə, bu analitik növ nəticədir.

Əgər yekunlaşdırıcı nəticə, yuxarıda gördüyümüz kimi, məntiqi üsulları tələb edirsə, təsnifedici nəticə – ilk növbədə analogiyanı tələb edir, amma bununla məhdudlaşmır. Məlumatın məzmununun digər məlumatlarla əlaqələndirilməsi özünəməxsus şəkildə analogiyanın qurulması deməkdir.

Təsnifedici nəticə məlumatın əsas tezislərini söyləməyi, məlumatın strukturuna yenidən qayıtmağı nəzərdə tutmur. Buna görə də faktlarla dolu olan tərəfin özü əsas hissədən kənar qalır. Danışan bu hissəyə bir daha qayıtmır. Buna görə də təsnifedici nəticə yekunlaşdırıcı nəticəyə nisbətən daha az «faydalı» təsir bağışlaya bilər.

Amma bu yanlış təsəvvürdür. Təsnifedici nəticə yekunlaşdırıcı nəticəyə nisbətən daha az faydalı ola bilməz. Məsələ bundadır ki, digərlərindən fərqli olaraq, təsnifedici nəticənin çox güclü tərəfi var: yekunlaşdırıcı nəticədən fərqli olaraq o, məlumatı başa düşmək üçün dinləyicilərə daha bir şans verir. Əlbəttə, bu məlumatı hələ başa düşməyən və ya axıra kimi başa düşməyənlərə aiddir. Amma məlumatı başa düşənlər üçün də təsnifedici nəticə faydalı ola bilər: o, yekunlaşdırıcı nəticədən fərqli olaraq, predmetə dair təsəvvürləri dərinləşdirir, onun yeni (çox zaman gözlənilməz tərəflərini) açıb göstərir.

Təsnifedici nəticənin iki növü var:

- 1) *perspektiv ilə* əlaqədar olan nəticə;
- 2) *fon ilə* əlaqədar olan nəticə.

Perspektiv ilə əlaqədar olan təsnifedici nəticə məlumatın nəticələrinə dair proqnoz verir. Məhkəmə nitq praktikasında perspektiv ilə əlaqədar olan təsnifedici nəticə müvafiq məsələyə dair məhkəmənin qərarının müsbət və mənfi nəticələrini göstərə bilər. İstənilən məlumatın əsasında əslində müəyyən problem dürdüyündən bu problemin gələcəkdə necə olacağını göstərmək imkanı həmişə mövcuddur.

Beləliklə, perspektiv ilə əlaqədar olan təsnifedici nəticə *şeylərin indi mövcud olan vəziyyətinin hipotetik inkişafının bir və ya daha çox istiqamətini* özündə ehtiva edir («bir tərəfdən əgər ... olarsa nə baş verə biləcəyinə nəzər salaq; digər tərəfdən, əgər ... olarsa nə baş verə biləcəyinə nəzər salaq»).

Təsnifedici nəticənin ümumi xarakteristikası zamanı artıq qeyd edildiyi kimi, o, geniş şəkildə analoji üsullardan istifadə edir. Bu halda bunu izləmək elə də asan deyil, çünki proqnoz – analogiyadan daha çox nəticə çıxartmaya ciddir.

Proqnoz verərkən, biz aktual situasiyanın nəticələrinə əsasən, nəticə çıxartma proseduru hətə keçiririk. Bu səbəbdən də proqnoz – perspektivin göstərilməsi adi məntiqi nəticə çıxartmanın tabe olduğu qanunlara tabedir. Bu onunla izah olunur ki, istənilən proqnoz, bir qayda olaraq, özündə ekstrapolyasiya elementini ehtiva edir, yəni hissəyə görə tamın digər hissəsi və ya bütövlükdə tam haqqında nəticə çıxartmanı nəzər-

də tutur. Buna görə də hər şeydən əvvəl məntiqi proseduru həyata keçirərkən biz yadda saxlamalıyıq ki, bu zaman biz ən hiyləgər məntiqi səhv qrupu – tərifdə və hökmdə anlayışların dərəcələrə bölgüsü üçün məsuliyyət daşıyan səhv qrupu ilə rastlaşırıq.

Əlbəttə, hüquq pozuntusu və hətta bir *sıra* hüquq pozuntuları bəresində məlumat verərkən mən bütövlükdə cəmiyyətin kriminallaşmasına dair proqnoz verməyə çəkinəcəm. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, belə proqnoz tama görə hissə haqqında nəticə çıxartmanı – məntiqi səhvi xatırladacaq: burada xüsusi hadisə həddindən artıq geniş şəkildə ekstrapolyasiya edilir.

Amma, görünür, hüquqpozuntusu ilə əlaqədar yaranan mikromühiti nəzərdən keçirmək olar. Bu mühitdən asılı olaraq isə, bu mühitdə hüquq pozuntularının sayının azalmasına və ya artmasına dair proqnoz vermək olar.

Perspektivlə əlaqədar olan təsnifedici nəticə üçün prinsipə heç bir məhdudiyyət yoxdur. Mülahizəni qurarkən aşağıdakı sxem həmişə məqbuldur.

Burada istifadə edilən sxem dəqiq müşahidəyə əsaslanan «dünən – bu gün - sabah» sxemidir. Yəni mülahizəni qurarkən göstərmək yaxşı olardı ki:

dünən obyekt necə idi,
bu gün obyekt necədir,
sabah obyekt necə olaraq.

Praktiki olaraq bütün həyat situasiyalarında bu hazır strukturdan istifadə etmək olar. Bu isə o deməkdir ki, proqnozlaşdırma (yəni obyektin, hadisənin və ya prosesin gələcəkdə necə ola biləcəyinin göstərilməsi) həmişə mümkündür. Amma burada da bir *sıra* qaydalara əməl etmək lazımdır:

- daha uzaq gələcəyə dair proqnoz vermək lazım deyil (əks halda bu hökmlər arasındakı əlaqənin itməsinə səbəb ola bilər).

- həddindən artıq qəti şəkildə proqnoz vermək lazım deyil (yadda saxlamaq lazımdır ki, proqnoz həmişə ehtimalı xarakter daşıyır).

- perspektivi şişirtmək lazım deyil (əks halda bu dinləyicilərin etibarının itirilməsinə gətirib çıxarar).

- qeyri-əsas mövzuya dair proqnoz vermək lazım deyil (əks halda bu dinləyicilərin məsələnin mahiyyətindən uzaqlaşmasına gətirib çıxarar).

- istənilən proqnozun proqramlaşdırma effektini nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil (məsələn, müvəffəqiyyət arzu etmək qüvvələri səfərbər edir, uğursuzluğun əvvəlcədən xəbər verilməsi isə müqavimət qabiliyyətini aradan qaldırır).

Fon ilə əlaqədar olan təsnifedici nəticə obyekt (predmeti, hadisəni, prosesi) ona oxşar və ya ona əks olan obyektlərlə bir sıraya qoyan nəticədir. Burada hər şeydən əvvəl analogiyaya əsaslanan təfəkkür tələb olunur. Bu halda da *ekstrapolyasiya* həyata keçirilir, amma bu proqnozlaşdırıcı nəticədə olduğu kimi zaman baxımından deyil, *məkan* baxımından baş verir: obyekt bir «yerdən» başqa yere köçürülür və bu və ya digər mühitə salınır.

Demək olmaz ki, analogiya qurularkən məntiqə (daha doğrusu, bir tərəfdən anlayışın müəyyənləşdirilməsi, digər tərəfdən isə məntiqi nəticəçıxartma proseduru) ehtiyac olmur. Analogiya özü də məntiqi əməliyyatdır. Mən xüsusilə predmetin proseslər *sırasına*, hadisənin isə əlamətlər *sırasına* düşməməsinə çalışaram. Görünür, mən mühiti məntiqi cəhətdən əsaslandırılmalı olacam.

Məsələn, mən polyak dilinin sintaksis xüsusiyyətləri barəsində peşəkar məlumatın nəticəsini qurarkən məlumatın axıncı mərhələsində polyak dilini, fars, suaxili və ya hətta fransız kimi dillərlə əlaqələndirməməyə çalışacam: aydın məsələdir ki, qısa vaxt ərzində mən bu dillərin sintaksis sistemləri arasında dəqiq əlaqələr qura bilməyəcəm. Əgər məlumatın sonunda hər hansı paralellər aparmaq lazım gələrsə, mən ümumiyyətlə, slavyan dilləri çərçivəsindən kənara çıxmıyacağam.

Buradan belə bir nəticə çıxarıla bilər ki, əgər biz fonla əlaqədar olan təsnifedici nəticəni seçmişiksə, onda məlumatı istənilən əsaslandırılmış analogiya ilə qurtarmağımız məqbul variantdır. Daha doğrusu, kəpənlər barəsində olan məlumatın

nəticəsini işləyib hazırlayarkən, mən onları fillərin fonunda (məhzənə) nəzərdən keçirə biləcəm (bunun üçün əlbəttə, müqayisə üçün əsas tapmaq lazımdır). Belə finalın, şübhəsiz, eleqant olması səbəbindən köhnə ritoriklər həddindən artıq effektiv olan nəticə kimi ondan çəkinərdilər. Buna görə də filləri kəpənəklər ilə «bərabərləşdirmək» üçün həqiqətən böyük natiqlik məharəti tələb olunur.

Münasib fon məsələsi – məlumatın obyektinə dair həqiqətən mühüm əlavə təsəvvürlər yarada bilən məqsəduyğun fon məsələsidir. Buna görə də fonla əlaqədar olan təsnifedici nəticəni qurarkən «obyektlər arasındakı təbii əlaqələrdən» çıxış etmək lazımdır.

Müraciətəddici nəticə – yekunlaşdırıcı (sintetik) və təsnifedici (analitik) nəticədən fərqli olaraq *nitq situasiyasını emosional şəkildə tərk etmə üsulunu* nəzərdə tutur.

Müraciətəddici nəticə dinləyicilərin duyğularına birbaşa müraciəti nəzərdə tutur. Məhkəmə nitq praktikasında bu vəkilin, nitqində öz əksini tapır: «Mən etiraf edirəm ki, mənim müdafiə etdiyim şəxs günahkardır, mən bunu inkar edə bilmərəm, amma gəlin fikirləşək: bizim qəlbimizdə ona qarşı hər hansı bir mərhəmət hissi yoxdurmu? Axı belə etməklə onun özü-özünü artıq kifayət qədər cəzalandırıb. Kim ki, özünü tam günahsız hesab edir, qoy ona ən ağır cəzanın verilməsinə tərəfdar olsun!»

Nümunədən də görüldüyü kimi, bütün müzakirə edilən nəticələrin içərisində bu növ nəticə – ən çox «qeyri işgüzar» xarakter daşıyan nəticədir, amma burada «işgüzar» sözüne keyfiyyət xarakteristikası kimi yanaşmaq lazım deyil. Şübhəsiz ki, yalnız və yalnız işgüzar nəticələrdən istifadəyə dair birbaşa məsləhətlərə biz heç bir yerdə rast gəlməyəcəyik. Biz hər halda buna ritorikada rast gəlməyəcəyik.

Əksinə bu elm dinləyicilərin şəxsi keyfiyyətlərinə müraciət edən arqument kimi müraciətəddici nəticənin üstünlüklərindən istifadəni düzgün sayır.

Müraciətəddici nəticənin hansı üstünlükləri var? Hər şeydən əvvəl o, danışan və dinləyən arasındakı məsafəni qısaldır.

Bu baxımdan müraciətedici nəticə məlumatın intimləşdirilməsini, daha doğrusu məlumatın verildiyi şəxsin baxışlarının daha çox vəhdət təşkil etdiyi nöqtədir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, təsnifedici nəticədə məlumatın özünün məzmununu əsas hissənin hüdudlarından kənar qalır. Müraciətedici nəticədə məlumatın özünün məzmununu əsas hissənin hüdudlarından kənar qalır. Müraciətedici nəticə də *obyektin üzərinə dolayı yolla* – hətta təsnifedici nəticəyə nisbətən daha dolayı yolla qayıdır. Bu səbəbdən də müraciətedici nəticəyə keçid məqamında obyektin «tamamilə araşdırılması», predmet sahəsində öyrənilməmiş heç bir yerin saxlanılmaması həddindən artıq vacibdir.

Belə ki, hələ tamamilə öyrənilməmiş və ya dərk edilməmiş obyekt barəsində «ittifaqa çağırış» - ən ifrat halda müxtəlif maneələr yarada bilər. Təsadüfi deyil ki, müraciətedici nəticəyə keçidin bir nümunəsi kimi ritorikada «indi siz də işin məzmununu heç də məndən pis bilmədiyiniz üçün ...» nümunəsindən istifadə edilirdi.

Aydın məsələdir ki, məsələn, mən ekologiyaya dair məlumatı müraciətedici nəticə ilə bitirərkən, daha çox müvəffəqiyyət əldə edə bilərəm. Ekologiyaya dair məlumatın məzmununu yekunlaşdıraraq şərh etməklə və ya ekologiyanı XX əsrin digər problemləri ilə bir *sıraya* qoymaqla mən eyni dərəcədə müvəffəqiyyət əldə edə bilərəm. Bunun üçün dinləyicilərin yalnız özlər bu problematikanın nə dərəcədə təhlükəli olduğunu dərk etməlidirlər. Burada isə ən yaxşı vasitə ekologiyaya dair məlumatı məhz müraciətedici nəticə ilə bitirməkdir.

Bu mövzuya aid Orxussk universitetində oxunmuş müəhazirələrdən bir misal gətirək:

Burada olan hər bir orqanizmin 90%-i, məlum olduğu kimi, sudan ibarətdir. Sizin kranlarınızdan orqanizmə daxil olan hər bir zəhərlənmiş sudan ibarətdir. Fikirləşmək üçün mövzu var

Belə sadə görünməsinə baxmayaraq, müraciətedici nəticə 'ə bir sıra *qaydalara* tabedir:

- auditoriyaya birbaşa təsir formalarından – cəlb etmənin açıq-aydın üsullarından istifadə etmək lazım deyil (əks halda bu dinləyicilərdə qəti etiraz yarada bilər);

- nitq qarşılıqlı təsirinə şaquli modelindən, daha doğrusu «aşağı-yuxarı» (müəllim-tələbə) modelindən istifadə etmək lazım deyil, horizontal model, daha doğrusu «həmsöhbət – həmsöhbət» modeli daha yaxşıdır;

- danışan ilə dinləyicilər arasındakı məsafəni xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq lazım deyil;

- özünüreklam vasitələrindən istifadə etmək lazım deyil;

- dinləyicilərdən «xahiş edib» razılıq almaq lazım deyil;

- auditoriyanı xarakterizə etmək lazım deyil (məsələn, «burada həqiqətən layaqətli insanlar iştirak edir»);

- dinləyicilərin bir qrupunu digərinə qarşı qoymaq lazım deyil (məsələn, «mənimlə razı olanlar artıq başa düşürlər ki, ...»);

- auditoriyanın fikrini qabaqlamaq lazım deyil (məsələn, «bəlkə kimse elə fikirləşə bilər ki, mən çaşıb qalmaqam...»);

- dinləyiciləri birbaşa qoyulmuş suala cavab verməyə məcbur etmək lazım deyil.

Nəticənin üç növündən hər hansı birini seçərkən nəzərə alınması lazım olan daha bir mühüm məqam var: *onlardan hər biri özünəməxsus şəkildə əvvəlcədən seçilmiş nitq taktikası – məntiqi, analoji və ya paralogik – ilə əlaqədardır*. Nəticənin növü ilə nitq taktikasının növü arasındakı əlaqə çox mürəkkəbdir və dəqiq şəkildə sistemləşdirilməsinə mümkün deyil. Burada yalnız hər bir konkret nitq situasiyasına istiqamət verən müəyyən oriyentirlərdən söhbət gedə bilər.

Məsələn, aydın məsələdir ki, danışan məlumatı məntiqi nümayiş taktikasına uyğun olaraq qurarsa, onda yekunlaşdırıcı nəticədən istifadə daha məqsədəuyğundur. Bu sözləri müvafiq olaraq analoji nümayiş – təsnifedici nəticə və paralogik nümayiş – müraciətedici nəticə barəsində də demək olar.

Hər bir konkret halda nəticə növlərindən hər hansı birinin seçim hüququ danışana məxsusdur: ritorika nə vaxt hansı növ nəticənin seçilməsinə dair dəqiq məsləhətlər vermir,

Məsələ belədir ki, hər bir növ nəticə istənilən məlumat üçün tamamilə «uyğun» gələ bilər. Amma danışanın konkret nitq situasiyasında məhz nəyə nail olmaq istədiyini anlamaq lazımdır. Bu və ya digər halda istifadəsi «qadağan» olunan nəticə növü yoxdur. Amma konkret obyektlərə dair məlumat üçün ideal olan nəticə növü də mövcud deyil.

Dispozisiya və ya məlumatın tərkibində materialın yerləşməsi haqqında olan elm, beləliklə, məntiqin tələbləri, o cümlədən analogiyanın qaydaları baxımından nitq qarşılıqlı təsirinin müvəffəqiyyətini təmin edir.

Bu fəsildə hər şeydən əvvəl məntiqi istiqamətlənmiş nitq davranışı aktikası nəzərdən keçirildi. Nitq taktikası bizim diqqətimizdən kənar qaldı. O, məntiqi qanunların əks, neqativ istifadəsini nəzərdə tutan paralogik taktikadır. Paralogik nitq taktikasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini ritorikanın növbəti bölməsi – elokusiya da təmin edir.

IV FƏSİL. ELOKUSİYA

§1. Ritorikanın tərkibində elokusiyanın yeri

Elokusiyanı rəsmi şəkildə təqdim etmək üçün aşağıdakı yoldan istifadə etmək olar.

Dinləyicilərə hər hansı məlumatı təqdim edən şəxs yalnız müəyyən materialı təqdim etmək (invensiya) və bu materialdan rahat şəkildə istifadə etmək üçün onu bölüşdürmək (dispozisiya) vəzifələrini deyil, həm də bu materialı *müəyyən şəkildə*, başqa sözlə, *müəyyən üslubda «çatdırmaq»* vəzifəsini öz üzərinə götürür.

Mahiyətcə *elokusiya* əvvəlcədən kifayət qədər geniş sahədə məsləhətlər verir və aşağıdakı kateqoriyalara əsaslanır:

- *aptum* – məqsədəuyğun dil vasitələrinin seçimi;
- *puritas* – qrammatik cəhətdən düzgünlük;
- *perspecuitas* – fikrin səlisliyi;
- *ornatus* – ifadənin gözəlliyi.

Aydın məsələdir ki, necə danışmaq deyərkən xüsusi olaraq «qəşəng danışmaq» nəzərdə tutulmurdu. Qəşənglik yuxarıda adı çəkilən kateqoriyalarla əlaqədar olaraq onların fonunda mükəmməl düşüncənin və izahın özünəməxsus nəticəsi kimi çıxış edirdi.

Burada elokusiyanı dispozisiyaya oxşar şəkildə təqdim etməyə, daha doğrusu məntiqi səhvlərin adlarını təkrarlamağa və onları «pozitiv variantda» nəzərdən keçirməyə çalışmaq nəzəri cəhətdən aldadıcı xarakter daşıya bilər.

Amma istənilən həddindən artıq «mükəmməl» nəzəriyyə şübhəli görünə bilər. Buna görə də bu ideyanı bir kənara qoymaq. Amma hər dəfə bu və ya digər fiquru ona müvafiq olan paralogizm ilə əlaqələndirmək imkanı yarananda biz buna cəhd edəcəyik.

Elokusiyanı çox vaxt həm də fiqur adlandırırlar. **Fiqur nəzəriyyəsinə** keçməmişdən əvvəl yenidən xatırlayaq ki, bu dərlikdə *fiqurlar məntiqi səhvlərin pozitiv analoqları kimi nəzərdən keçirilir*.

Məlum olduğu kimi, məntiqi səhvlər və ritorik kəşflər (biz indi ritorika terminini bu sözün sonrakı mənasında işlədə-

cəyik, yəni dildən istifadənin ritorik funksiyasını nəzərdə tutacağıq) eyni mahiyyətə malikdirlər. Amma bu «mahiyyət»in məhz necə təzahür etməsi hələ sual altındadır.

Ətraflı və hərtərəfli cavab vermək iddiasında olmasaq da, yalnız onu qeyd edək ki, cavab hər şeydən əvvəl «koordinat sistem»i sahəsində ola bilər. Bu və ya digər nitq hadisəsi bu koordinat sistemine nəzərən araşdırılır. Məsələ belədir ki, qiymətləndirmə koordinat sisteminin özü tərəfindən həyata keçirilir.

Eyni, bir-biri ilə əlaqəli olan komponentlərin sistemi kimi tam nitqin «daxili «mühiti» problematik nitq hadisəsinin qavranılması üçün zəruri» fon yaradır: onun məntiqi səhv və ya ritorik kəşf olması isə onun daxili mühitin digər komponentləri ilə necə qarşılı əlaqədə olmasından asılıdır.

Müəyyən koordinat sistemi daha ümumi xarakterə malik olan digər koordinat sistemə daxil olur: təxminən eyni şəkildə tərtib edilmiş hər hansı növ məlumatların bütün cəmi, öz növbəsində bu cəmi müəyyən nitq üslubu kimi təsnif etmək imkanı yaradır.

Üsbula dair təlim kimi ritorikanın inceliklərinə nəzər salmaq yəqin ki, burada məqsədəuyğun deyil. Amma ritorika əvvəllər həqiqətən bu funksiyayı da yerinə yetirirdi. Sonralar bu funksiyayı poetika və stilistika həyata keçirməyə başlayıb.

Qeyd edək ki, hətta üslub anlayışını öyrənmədən də metafora, hiperbola, parafraz kimi « ritorik kəşflərin» heç də istənilən mətn üçün münasib olmadığını təsəvvür etmək olar. Və ya, başqa sözlə desək, onlar istənilən mətnə təbii şəkildə çıxış edə bilməzlər.

Amma burada söhbət xüsusi olaraq fərdi metaforadan, hiperboladan, parafrazdan və s. gedir. Halbuki nitq prosesində ümumdil variantları mövcuddur.

Bu ümumdil variantları ritorik funksiyada bir təbii dildən digər təbii dilə körpü rolunu oynayır. «Dilin strukturunda tropun möhkəmlənməsi-tropların ən görkəmli tədqiqatçısı V.N.Toporov yazır, - və tropların qurulmasına qarşı dilin təbii meyli heç bir zaman inkar edilməyib, amma aydın şəkildə lazımı qə-

dər qiymətləndirilməyib» (Топоров В.Н. Тропы.// Лингвистический энциклопедический словарь. М. 1990, с.520).

Həqiqətən fiqrlardan istifadənin qadağan edilməsi məlumatın növündən asılı olmayaraq öz əksini tapmır.

Bu günkü müxtəlif növ mətnlər arasındakı əlaqələr və məsələn, antik dövrdə olan müxtəlif növ mətnlər arasındakı əlaqələr təbii ki, eyni deyil. Bu səbəbdən də üslub nəzəriyyəsinin müasir nitq praktikasına proyeksiyası səmərəsiz ola bilər.

§2. Nitq təsirinin birbaşa taktikaları

Elokusiya aşağıdakı məsələnin müzakirəsi ilə başlayır: *nitq fəaliyyətinin müxtəlif taktikaları* ilə necə müvəffəqiyyət qazanmaq olar? Belə ki, çoxlu konkret nitq taktikası növlərinin mövcudluğuna baxmayaraq, son nəticədə onların bütün cəmini aşağıdakı iki qrupdan biri ilə əlaqələndirmək olar:

- birbaşa nitq təsiri taktikaları;
- dolayı nitq təsiri taktikaları.

Bu paragrafda biz dolayı taktikaların fonunda birbaşa nitq təsiri taktikalarının müsbət və mənfi tərəflərini müzakirə edəcəyik.

Birbaşa və dolayı taktikaların imkanı məsələsi – çox mürəkkəb məsələdir və əslində iki problemi dairəsi ilə tamamlanır: mülahizənin səmimiliyi problem və effektivliyi problemi.

Birbaşa nitq təsiri taktikası açıq taktikadır. Açıq taktikadan istifadə edən danışan nəyi nəzərdə tutduğunu sadə şəkildə birbaşa olaraq dinləyicilərə çatdırır. Belə nitq taktikası barəsində görkəmli müasir lingvistlərdən C.Serl aşağıdakı sözləri deyib:

«Dildə mənanın ən sadə ifadə hallarına elələri aiddir ki, bu zaman danışan bəzi cümlələri deyərkən eynən hərfbəhərf dediyini nəzərdə tutur. Belə halda aşağıdakılar baş verir: danışan dinləyəne müəyyən ... təsir göstərməyə cəhd edir; mülahizənin qurulmasının əsasında duran qaydalara dair biliklərin köməyi ilə dinləyicini onun məqsədini anlamağa sövq edir. Məlum olduğu kimi, belə semantik sadəlik heç də təbii dildə bütün irəli sürdüyü mülahizələrə xas deyil: kinayə, ironiya, metafora

və s. zamanı danışanın irəli sürdüyü mülahizənin mənası və müvafiq cümlənin mənası bir çox hallarda üst-üstə düşür...» (Серль Дж. Косвенные речевые акты.// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. М. 1986, с.195-196).

Bu fikirlər yalnız ona görə maraqlı deyil ki, o, dildə mənanın birbaşa və dolayı ifadə vasitələrini bir-birindən fərqləndirir. O, həm də birinciləri «ən sadə» vasitələr kimi qəbul edir.

Onları yəqin ki, həqiqətən «ən sadə» vasitələr kimi qəbul etmək olar, çünki onlar praktiki olaraq şəklini dəyişdirmir. Bir dəfə və həmişəlik seçilmiş forma müvəffəqiyyətli olduğuna görə qorunub saxlanılır, o, sadəcə olaraq başqa cür ola bilməz: yenidən təkrar edək ki, dil vahidlərinin birbaşa mənası müxtəlif şəkildə göstərilə bilməz.

Bununla əlaqədar olaraq ilk növbədə vətən tarixinin sovet dövründə istifadə olunan şüalar yadıma düşür: «Moskvanı nümunəvi kommunist şəhərinə çevirək!», «Partiya tərəfindən göstərilən hər şeyi həyata keçirmək!», «Vətən – bizim fədakar əməyimizdir!» və s.

Amma əslində leksik baxımdan təkrarlar pisdirmi? Onun daima eyni obyektə dəqiq və nizamlı sürətdə müraciət etmək kimi üstünlüyünü qiymətləndirmək lazım deyilmi? Belə təkrarlar nəticəsində hər şeydən əvvəl məlumat linqvistikaya dair müasir ədəbiyyatda «rabitəlilik» adlanan əlaməti kəsb edir.

Birbaşa nitq təsiri taktikasının bu üstünlüyündən çıxış edərək bir çoxları məhz onlara üstünlük verirlər. Bu zaman bu taktikanın yalnız «dəqiqliyi və ardıcılığı» deyil, həm də onun səmimilik meyarına nəzərən ziddiyyətsiz olması yüksək qiymətləndirilir. Jurnalistlər (xüsusən də yeni başlayanlar) hər şeydən əvvəl «səmimi» kommunikativ strategiya kimi daha çox birbaşa nitq təsiri taktikasına üstünlük verirlər.

Bu mülahizə bir qədər mübahisə doğura bilər. Çünki dolayı nitq təsiri taktikalarının hamısının arxasında «qeyri-səmimi», pis nitq məqsədləri gizlənmir. Bu heç də belə deyil: dolayı nitq təsiri taktikaları heç də o demək deyil ki, bizim birbaşa

adlandırmadığımız istənilən nitq məqsədi «yaramaz» olması səbəbindən birbaşa adlana bilməz.

Dolayı yolla deyilənin semantik xüsusiyyətlər səbəbindən birbaşa formul dilinə «çevrilmə»sinin mümkün olmaması isə başqa məsələdir. Amma nitq məqsədini gizlətmək qətiyyəni «pis sürpriz hazırlamaq» demək deyil: çox vaxt nitq məqsədinin birbaşa adlanması sadəcə olaraq qarşılıqlı təsiri pozur (müqayisə et: «İndi mən Sizi tərifləyəcəm ...» və ya «Növbəti mülahizəmdə mən Sizin imkanlarınızı yüksək qiymətləndirəcəm ...» və s.).

Bununla belə praktika göstərir ki, nitq situasiyalarının əksəriyyətində danışan öz nitq məqsədini birbaşa formulə etməyin zəruriliyinə hətta şübhə etmir: gəlin hər şeyi öz adı ilə çağır! Şeylərin həqiqi («öz») adları çətin ki, həqiqətən kiməsə məlumdur.

Yeri gəlmişkən, bunu klassik ritorika da çox gözəl başa düşmüşdü. «Artıq eleat fəlsəfi məktəbinin nümayəndələri (e.ə. VI-V əsrlər) ad (söz) ilə şey arasındakı təbii və zəruri əlaqəyə dair tezisi şübhə altına qoyaraq belə əlaqənin nisbiliyi konsepsiyasını irəli sürürdülər ... Eyni məzmunun dildə müxtəlif formada ifadəsinin mümkünlüyünün qəbul edilməsi üslub cəhətdən qeyd olunan formaların seçimi ideyasına və dinləyicini inandırmaq, onun qəlbinə hakim kəsilmək məqsədilə istifadəsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, dilin özü fiqurların köməyi ilə dinləyiciyə qarşı psixi təsir vasitəsinə çevrilir» (Топоров В.Н. Фигуры речи// Лингвистический энциклопедический словарь. —М., 1990, с.542).

Burada qeyd etmək lazımdır ki, ifadə formalarının şəkil dəyişməsi dilin qanunudur. Həqiqətən əgər, söz və şey arasındakı əlaqə sərbəstdirsə (bu əlaqəni məşhur linqvist Ferdinand de Sossür «dil nişanının asimmetrik dualizmi» adlandırdı), onda şeylərin mahiyyətinə uyğun gələn «şeylərin adları» mövcud deyil. Bu nöqteyi-nəzərdən istənilən ad şərtidir, daha doğrusu variabeldir.

Başqa sözlə, birbaşa və dolayı təsir formaları arasında seçim problemi qətiyyəni linqvistik məsuliyyətsizliyə və «gəlin

şeyləri öz adları ilə çağıraq» kimi yaradıcı baxımdan fantiziya-
dan məhrum formula müncər edilə bilməz. Müasir linqvisti-
kada bu problem məsələn, birbaşa və dolayı nitq aktlarının əla-
qəsi kimi mürəkkəb problemdə təzahür edə bilər. Bu problem-
lə məşğul olanlar iddia edirlər ki, birbaşa nitq aktının mümkün
olmadığı və ya arzu edilməz olduğu kommunikativ situasiyalar
mövcuddur. Belə kommunikativ situasiyalardan bir necəsinə
nəzər salaq.

Situasiya A.

Siz yaxından tanımadığınız şəxsin evinə ilk dəfə qonaq
gəliirsiniz. Sizi açıq pəncərənin qarşısında əyləşdirirlər və pəncərə-
dən külək üfürür. Sizin fikrinizcə, pəncərəni örtmək la-
zımdır.

Sizin bu istəyiniz nitqdə necə formulə edilə bilər?

Situasiya B.

Sizin nişanlığınız hansısa şənlik üçün piroq bişirib. Piroq
həddindən artıq duzsuzdur. Stolda duz yoxdur, sizin fikrinizcə,
duz lazımdır.

Siz öz fikrinizi nitqdə necə ifadə edərsiniz?

Situasiya C.

Sizin dostunuz sizi qonaqlığa dəvət edir. Sizin dəvət edil-
diyiniz kompaniya xoşuna gəlmir, amma sizin dostunuza əziz
olan adamlardan ibarətdir. Siz qonaqlıqdan imtina etmək istə-
yirsiniz.

Siz bu fikrinizi nitqdə necə ifadə edərsiniz?

Adı çəkilən situasiyalar etiket (daha doğrusu konvensio-
nal, «müqavilə») nitq situasiyalarına aiddir. Məhz onların tim-
salında birbaşa ifadə formalarına nisbətən dolayı ifadə for-
malarının daha əlverişli olduğunu göstərmək olar. Beləliklə,
birbaşa taktika birinci halda (situasiya A) evin sahibinə ünvan-
lanmış «zəhmət olmasa, pəncərəni örtün» xahişini, ikinci halda
(situasiya B) – nişanlıya ünvanlanmış «zəhmət olmasa, duz gə-
tir» xahişini; üçüncü halda (situasiya C) dostu ünvanlanmış
«sənin kompaniyan mənim xoşuma gəlmir» mülahizəsini nə-
zərdə tutur. Görünür, bu müvafiq istəkləri birbaşa ifadə etmə-

yin yeganə mümkün formalarıdır. Amma çox az adam onları məqbul variant kimi qəbul edə bilər.

Əslində, situasiya A aşağıdakı kimi həll oluna bilər: «Sizə külək üfürürmü?» (qonşuya müraciət) və ya «Bu axşam hava soyuqdur» (ümumiyyətlə, fikir söyləmək), və ya «Pəncərəni örtsek yaxşı olmazmı?» (problemin müzakirəsində iştirak etməyə dəvət) və s.

B situasiyasında da yəqin ki, aşağıdakı variant daha münasib olar: «Nəse bu gün hər şey mənə duzsuz gəlir» və ya «Mən həmişə hər şeyi əlavə olaraq duzlayıram» və ya «Sizdə duz olmazmı?» (axırcıncı forma, əlbəttə ki, evdə duzun olub-olmamasına olan mənasız marağı deyil, duz istəməyi ifadə edir) və s.

C situasiyasında da aşağıdakı variant daha münasibdir: «Mən bu axşam çox məşğulam» və ya «Çox sağ ol, başqa vaxt gələrəm», və ya «Qorxuram arada özümü narahat hiss edəm».

Göründüyü kimi, bütün situasiyalar üçün bir deyil, bir neçə dolayı taktika təqdim edilə bilər, amma birbaşa formanın alternativ variantları mümkün deyil (bizə lazım olan mənanın qorunub saxlanması şərti ilə).¹

Göstərilən hallar birbaşa və dolayı nitq təsiri formaları arasındakı fərqi yaxşı nümayiş etdirir. Yeri gəlmişkən, birbaşa ifadə formalarının şəkil dəyişməməsi (bir söz, bir söz birləşməsi, bir cümlə) akademik L.V.Şerbinin məşhur fikir ilə yaxşı

¹ Əlbəttə, iştirakçıların «etik karlığı» halları da istisna deyil. Bu zaman arzu edilən nəticələr almaq əvəzinə çox nəzakətlə danışan şəxs aşağıdakı cavabları da eşidə bilər: «Xeyr, çox sağ olun, mənə külək üfürmür!», «Mənə də bəzən hər şey duzsuz gəlir, amma bu piroq həqiqətən çox duzsuzdur», «Səni inandırırım ki, onlar çox yaxşı insanlardır!» Amma bunun üçün danışan deyil, həmsöhbət məsuliyyət daşıyır. Yeri gəlmişkən, «etik karlıq» adətən bağlılaşılmasız səhv sayılır. «Etik karlıq» hallarında cavab reaksiyası kimi janimarkalılar aşağıdakı davranış modellərini təklif edirlər:

Situasiya A: özün ayağa qalx və qapını ört;

Situasiya B: mətbəxə get və duzu getir;

Situasiya C: söz ver, amma getmə.

Bu vasitələr, göründüyü kimi, həddindən artıq radikaldir və nitq taktikalmasına aid deyil: onların fikrinə, «etik karlığı» sözlə deyil, hərəkətlə cəzalandırmaq lazımdır.

uzlaşır. Onun fikrincə, dildə sinonimlər yoxdur – dilin pis bilinməsi var.

Bu həqiqətən belədir: birbaşa ifadə formalarının variantları dildə uzun müddət eyni zamanda mövcud ola bilməz. Ya onlardan biri qısa müddətdən sonra aradan qalxır, ya da bu variantlar sonda mənə cəhətdən bir-birindən fərqlənir.

Bununla belə təcrübə göstərir ki, müasir dilin daşıyıcısı, az və ya çox dərəcədə birbaşa ifadə formalarını yaxşı bilən şəxs çox vaxt dolayı ifadə formaları qarşısında tamamilə aciz qalır. Əslində istənilən dolayı taktika tam dəqiq olmur. Bəlkə də bu səbəbdən adi məişət nitqindən təcridən dolayı nitq taktikası ilə əlaqədar olan məhərrət itir.

- kompliment

(komplimentə olan reaksiya çox vaxt təhrif edilir: müqayisə et: «Siz bu gün necə də gözəl görünürsünüz!» - «Adətən mən, məgər pis görünürəm?»); «Necə də qəşəng paltardır!» - «Bəs mən, sizin fikrinizcə, qəşəng deyiləmmi?»); «Çox dəqiq fikirdir!» - «Mən ümumiyyətlə, dəqiq adamam» və s. Bu isə onu göstərir ki, komplimentin ünvalandığı şəxs komplimenti hədiyyə kimi qəbul etmək (kompliment isə mahiyyətcə elə hədiyyədir) və təşəkkür etmək əvəzinə dərhal daha böyük hədiyyə tələb edir).

- eyham

(eyhama olan reaksiya, bir qayda olaraq, qəribə olur: eyham zamanı çox zaman soruşurlar: «Bağışlayın, siz nəyə eyham edirsiniz? Nəyə?» və ya «Əgər mən sizin eyhamınızı düzgün başa düşdümse, siz aşağıdakını nəzərdə tuturduunuz...» - bu zaman aydın məsələdir ki, əgər danışan sizin sualınıza cavab versə və ya sizin gümanınızı təsdiq etsə, onda eyham daha eyham olmayacaq).

- zarafat

(zarafata cavab olaraq – xüsusən də çox vaxt müvəffəqiyyətsiz cavab olaraq – dinləyici çox zaman soruşur: "Bağışlayın, siz zarafat edirsiniz?" və ya təsdiq edir: "Mən ümid edirəm ki, bu zarafat idi". Amma aydın məsələdir ki, belə təqdim edilən zarafat az qala öz "enerjisinin" yarısını itirir.)

Bütün bu hallarda (amma, aydın məsələdir ki, onların sayı daha çoxdur) nitqin birbaşa məqsədi göstərilmir. Bu hallar implikativ hallardır. Linqvistik nəzəriyyələrdə implikasiya adı altında nəzərdə tutulanı kifayət qədər yöndəmsiz sürətdə "nəzərdə tutma" kimi müəyyənləşdirmək olar.

"İmplikasiya etmək" deyəndə nəzərdə tutmaq, gizli mə-naya malik olmaq başa düşülür. Deməli, implikasiya birbaşa nitq təsiri taktikasına əks olan şeydir.

Açıq taktika implikasiyanı təkzib edir – onlar "səmimi", daha doğrusu səmimiyyət meyarına cavab verən taktika kimi qeyd olunur, belə ki, səmimiyyət məlumatda nitqin əsl məqsədinin təqdimatıdır.

Belə ki, səmimiyyət meyarına uyğun olaraq mən döyüş-çünü labüd ölümə göndərəkən ona deməliyəm: "Get və öl!" Döyüşçünün həmişə belə etməsini gözləmək əlbəttə ki, mümkün deyil, amma şübhəsiz ki, o, mənim əmrini düzgün anlaya-caq: mən öz nitqimin məqsədini açıq şəkildə göstərmişəm.

Digər tərəfdən, əgər mən döyüşçünü labüd ölümə göndə-rəkən ona "Vətən səni irəli çağırır!" desəm, mən döyüşçünün irəli atılacağına daha çox ümid edə bilərəm. Amma bunun sə-bəbi ikinci əmrin daha effektiv olmasında deyil, mənim nitqi-min əsl məqsədinin patriotik şüar altında gizlədilməsindədir.

Bu nümunələr birbaşa nitq təsiri taktikalarının həm müs-bət, həm də mənfi tərəflərini göstərir. Amma bu o demək deyil ki, dolayı nitq taktikalarına daha çox üstünlük vermək lazımdır və ya əksinə. Sadəcə olaraq hər bir halda məhz nədən ehtiyat etmək lazım olduğunu bilmək lazımdır.

Artıq məlum olduğu kimi, birbaşa nitq təsiri taktikası da-nışanın məhz nə demək istədiyinə dair dinləyicidə müəyyən dəqiq təsəvvür yaradır: burada onun nəyi nəzərdə tutduğunu ehtimal etmək və bu ehtimalın düzgün olub – olmamadığını fi-kirləşmək lazım gəlir. Dinləyici qulaqlarına inanmaya bilər ("Bu nə deməkdir – "Get və öl!" Siz heqiqətən mənə həyatdan getməyi əmr edirsiniz?"), amma bu mülahizəni düzgün başa düşüb – düşməməsinə dair onun şübhəsi olmayacaq, onu sadə-

cə olaraq danışanın nə dərəcədə buna ixtiyarı çatması düşünürəcək.

Birbaşa nitq təsiri taktikalarının hansı reaksiya doğura biləcəyini anlamaq çətin deyil. Əlbəttə, fikrin formulə edilməsindən, xüsusən də onun izah edilməsindən də çox şey asılıdır (Belə ki, "Get və öl!" daha sərt formulədir, burada "Get və öl – çünki..." daha məqsəduyğundur). Amma bütün bu aspektləri nəzərə alsaq da dinləyicinin etirazı bütün mümkün reaksiyalar arasında ən gözənilməz reaksiya olmayacaq: bu təbiidir!

Əlbəttə ki, dinləyicidə etiraz reaksiya doğurmaqla mən bu taktikanı xüsusi effektiv taktika kimi qəbul edə bilmərəm. Kommunikasiyaya dair partnyorlar arasında yaranan münaqişəli münasibətlər, bir qayda olaraq, qarşılıqlı təsir aktının kəsilməsi təhlükəsini yaradır. Və bu birbaşa nitq təsirinin təbii nəticələrindən biridir.

Belə nitq situasiyalarında yeganə ümid edilməli şey – danışanın istifadə etdiyi sübutların təsir gücüdür. Əgər o, həqiqətən müvafiq imperativlərin zəruriliyini kifayət qədər inandırıcı şəkildə əsaslandırarsa, daha doğrusu faktiki olaraq həmsöhbətini onunla razılaşmağa məcbur edə biləcəksə – birbaşa nitq təsiri formasını effektiv saymaq olar.

Bu səbəbdən də danışandan belə hallarda sübutlardan istifadə etmək tələb olunur. Belə hesab edirlər ki, dinləyici mülahizəni əsaslandırmağa çalışarkən nitq situasiyasını pozmaq üçün məntiqi səhv buraxmamağa çalışır. Bu işə şübhəsiz ki, danışanın fiqurlara olan yolunu açır. Yalnız onu nəzərə almaq lazımdır ki, fiqurlara müraciət nitq taktikasının dəyişməsi, yəni birbaşa taktikadan dolayı taktikaya keçid deməkdir.

Birbaşa nitq təsiri taktikasından danışarkən bir şeyi də yadda saxlamaq lazımdır. Birbaşa təsir taktikası əslində nitqin şaquli qarşılıqlı təsir modelini nəzərdə tutur. Şaquli model, artıq qeyd edildiyi kimi, aşağı yuxarı (və ya yuxarı-aşağı) xətti üzrə qarşılıqlı təsirdir. Danışan və dinləyən arasındakı belə münasibətlər iyerarxik strukturlaşmış kommunikasiyanı ehtiva edir.

Adi hallarda danışan iyerarxiyada daha yüksək səviyyə tutur. Danışan dinləyənə nəzərən "yüksək instansiya" rolunda çıxış edir. Aydın məsələdir ki, belə şəraitdə kommunikasiya cəhətdən partnyorların bərabərhüquqlu olmasından söhbət belə gedə bilməz. Qarşılıqlı təsirin şaquli modeli şəraitində dinləyiciyə təklif olunan şey – göstərişə qulaq asmaq və ona uyğun fəaliyyət göstərməkdir. Məlumata tənqidi yanaşma burada istisnadır.

Şaquli nitq qarşılıqlı təsiri modelinin əlamətləri ilə birbaşa nitq təsiri taktikasının müqayisəsindən çıxan nəticəyə əsasən məhz onlar həmsöhbətlərin iyerarxik münasibətlərinə daha yaxşı uyğunlaşa bilir. Birbaşa nitq qarşılıqlı təsiri taktikasında dinləyici daha çox passiv rol oynayır.

Əgər dinləyici orduda olduğu kimi "əmr müzakirə etmədən yerinə yetirirsə", onda danışanın öz vəzifəsinin öhdəsindən gəldiyini demək olar. Bu həm də o deməkdir ki, danışan öz həmsöhbətinə effektiv təsir göstərə bilər: axı əmrini müzakirə edilmədən yerinə yetirilməsi həm də o deməkdir ki, mülahizənin məzmununu tam başa düşüblər. Dinləyicidən mənasını başa düşmədiyi əmr yerinə yetirməyi tələb etmək mənasızdır və hətta danışanın özü üçün də təhlükə yarada bilər.

Bu səbəbdən də yalnız birbaşa nitq taktikasını seçmək deyil, həm də effektiv təsir vasitələri tapmaq da zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Əgər dinləyici sözün, hərəkətin mənasını başa düşmürsə, onda bu sırf formal xarakter daşıyır. Xarakterik nümunə – bu dərsləyin müəllifi bunu orta məktəbdə pedaqoji praktikada olarkən müşahidə edib. Dərsin qızgın vaxtında boş koridorda bir sinif qapısının yanında birinci sinif şagirdi ağlayırdı. Onu sakitləşdirmək mümkün deyildi. Ondan nəyin baş verdiyini soruşanda o, cavab verdi: "Müəllim məni sinifdən qovub!" – "Niyə?" – "Dərs prosesini pozduğuma görə". Birinci sinif şagirdi həqiqətən nəyin baş verdiyini, yəni səhvini anlamırdı.

Bu nümunədən də görüldüyü kimi, mənanın "ən sadə" ifadəsi danışan və dinləyən arasındakı münasibətlərdəki ahəngi nəzərdə tutur. Sual yaranır. Həqiqətən biz dinləyicinin sima-

sında ötürmək istədiyimiz və ötürdüyümüz miqdarda və keyfiyyətdə məlumatı eyni miqdarda və keyfiyyətdə dəyərlərimizin inkarı hesabına olsa da məlumatın "gedişində" lazım olan informasiyanı əldə edə bilən dinləyici – həmsöhbət lazımdır? "Sizə etiraz etməyə cəsarət edən adamlara etibar edin!" – bu sözlər II Yekaterinaya məxsusdur və yəqin ki, nitq aktında partnyorlar arasındakı ideal münasibətləri xarakterizə edir.

Hipotetik olaraq nitq taktikasının səmərəliliyi və son nəticədə effektivliyi – *dinləyicinin yaradıcı aktivliyinin* dərəcə-sindən birbaşa asılıdır. Onun yaradıcı aktivliyi hətta danışanın ən mükəmməl konsepsiyasına belə kor-koranə tabe olmaq ilə bir araya sığmır.

Birbaşa formulə ediləni ya qəbul etmək, ya da inkar etmək mümkündür. Dolayı yolla formulə etmək və ətraflı şəkildə düşünmək lazımdır. Bu səbəbdən də dinləyicini söhbətə dəvət edərək (daha doğrusu nitq situasiyasının üfqi modeli quraraq), biz ona həqiqətən məlumatın məzmununun "qurulmasını"da iştirak etməyə imkan yaradırıq.

"Yaxşı keyfiyyətli" məlumatın cəlbəedici olması danışanın dinləyiciyə olan inamının səviyyəsindən asılıdır: müasir tədqiqatçılar tərəfindən "yaxşı" nitq qarşılıqlı təsir aktının məlumatı "göndərən" ilə "qəbul edən" arasındakı dialoq kimi nəzərdən keçirilməsi bəlkə də bununla izah oluna bilər (Вах.: Муравьева Н.Б. Тексты массовой информации и аудитории. М., 1989).

Belə dialoq həm birbaşa, həm də dolayı nitq qarşılıqlı təsiri taktikaları vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Bununla belə birbaşa nitq qarşılıqlı təsiri, bir qayda olaraq, səmimiyyət meyarı ilə ziddiyyət təşkil etmir, onun effektivliyinin səviyyəsi isə həmişə şübhəli olur.

Danışan açıq şəkildə həmsöhbətini neyəsə məcbur edəndə bu onun xoşuna gəlmir. Yeri gəlmişkən, reklam sahəsindəki tədqiqatlar göstərir ki, reklam janrında istənilən imperativlərdən qaçmaq lazımdır, belə ki, "saxlayın" (pulları əmanət kassasında saxlayın), "alın" (yalnız bizdən alın) və s. kimi sözlər dinləyicini əsəbləşdirir (ən yaxşı halda isə onda sual yaranır: "Nəyə görə?").

Buna görə də, məsələn, hətta birbaşa nitq təsiri zamanı belə həmişə kommunikativ məqsədi həddindən artıq birbaşa formulə etmək məsləhət görülmür – hətta həddindən artıq məhdud birbaşa ifadə formaları içərisində də seçim imkanı var. Məsələn, "Rədd ol!", "Get burdan!" və "Zəhmət olmasa, gedin!" kimi birbaşa ifadələr arasında da müəyyən fərqlər var.

Amma, təəssüf ki, belə seçim imkanı həmişə olmur: birbaşa nitq təsirinə xas olan əlamətlərə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həm də şəkildə dəyişmənin çətinliyi və çox vaxt mümkünsüzlüyü də daxildir, daha doğrusu, hər bir konkret halda bu taktikanın köməyi ilə qurulan məlumatı başqa cür də formulə etmək mümkün olmur. Belə ki, birbaşa nitq taktikası sözlərin birbaşa mənasından istifadə edir.

Məsələn, əgər sizin məqsədiniz – sizdən borc alan şəxsədən borcun qaytarılmasına nail olmaqdırsa, onda çətin ki, xahişinizi birbaşa taktika ilə ifadə etmək üçün sizin çoxlu alternativ variantlarınız olsun. Aydın məsələdir ki, birbaşa nitq kimi aşağıdakı nitq kompleksi çıxış edə bilər: "Zəhmət olmasa, mənim pulumu geri qaytarın". Digər variantlar isə dolayı taktikanı ifadə etmiş olacaq: Məsələn, "Deyəsən indi sizin pulunuz var?" (neytral variant), "sən nə vaxta kimi mənim pullarımın hesabına yaşayacaqsan?" (təhqiredici variant).

Məlum olduğu kimi, effektiv birbaşa taktika üçün danışanın seçdiyi sözlərin nitq situasiyasını dəqiq şərh edilməsi lazımdır.

Beləliklə, effektiv birbaşa taktika üçün aşağıdakı *tələblər* var:

- məlumatda danışanın kommunikativ məqsədinin pis olmamasını tələb edir (daha doğrusu kommunikativ məqsəd məlumatı ziyan yetirmədən məlumatda əks oluna bilər);

- məlumat həddindən artıq dəqiq ifadə edilir və onun yalnız bir düzgün şərhinə icazə verilir;

- məlumat əsaslandırılır və ya, əgər zərurət yaranarsa, əsaslandırıla bilər;

- əgər arqumentlər varsa, onda onlar məntiqi səhvlərə ehtiva etməməlidir;

- məlumat üçün seçilən dil vahidləri nitq situasiyasını dəqiq şərh etməlidir;

- məlumat üçün seçilən dil vahidləri birmənalı olmalıdır və onların ifadə etdiyi anlayışlar dəqiq müəyyən edilməlidir.

§3. Dolayı nitq təsiri taktikası

Müasir dövrdə elokusiyanı hər şeydən əvvəl üslub haqqında elm kimi nəzərdən keçirməsək (stilistika və poetika kimi fənlərin olması səbəbindən), onda elokusiyanın əsasını fiqur nəzəriyyəsi təşkil edəcək.

Əgər hətta bu dərslərdə göstəriləndi səviyyədə trop və fiqurlarla tanış olsaq, onda tropları nəzərə alaraq, üstünlük təşkil edən nitq təsiri taktikasının bu və ya digər şəkildə dolayı ifadə vasitələri ilə əlaqədar olduğunu təbii şəkildə qəbul etmək olar. Belə ki, fiqur nəzəriyyəsi həqiqətən dolayı ifadə vasitələri ilə əlaqədardır. Bu mənada fiqur nəzəriyyəsi bütövlükdə elokusiyanı ifadə edərək, sanki dispozisiya ilə mübarizə edir, çünki dispozisiya hər şeydən əvvəl birbaşa taktikasını nəzərdə tutur.

Dolayı nitq taktikasının müzakirəsinə başlamazdan əvvəl X.L.Borxəsin "Cığırılara ayrılan bağ" novellasında fraqmentlərə nəzər salaq:

"Əlbəttə, Süy Pen – yaxşı roman yazandır, amma o, ilk növbədə ədəbiyyatçıdır. Müasirləri Süy Penin metafizik, mistik məqsədi haqqında danışirlar. Fəlsəfi kontroverzlər onun romanlarında geniş yer tutur. Mən bilirəm ki, daima mövcud olan «zaman» problemi kimi başqa heç bir problem onu bu qədər narahat etmirdi və həyəcanlandırmırdı. Bu nədir? Bu onun tərəfindən "Bağ"ın səhifələrində qeyd olunmayan yeganə problemdir. O, hətta bir dəfə də olsun "zaman" sözünü işlətmir. Siz bu daimi gizlədilməni necə izah edərsiniz?"

Mən bir neçə inandırıcı olmayan hipotez irəli sürdüm. Biz onları müzakirə etməyə başladım; nəhayət, Stiven Alber soruşdu:

- əsas "şahmat" sözü ilə əlaqədar olan tapmacada yol-verilməz olan yeganə söz hansıdır?

Mən bir dəqiqə fikirləşdim və cavab verdim:

- "Şahmat" sözü.

- "Məhz: "Cığırlara ayrılan bağ" – cavabı «zaman» olan nəhəng tapmacadır, müəmmalı şeydir; bu gizli səbəb isə onun xatırlanılmasını qadağan edir" (Борхес Х.-Л. Сад расходящихся тропок.//Проза разных лет. М., 1984, с.92).

Əslində bu fraqmentdə ritorik fiqurlardan biri olan gizlətmə fiqurundan daha çox dolayı nitq taktikasının qurulmasının ümumi prinsipləri müzakirə edilir. Bu prinsipe görə istənilən dolayı nitq taktikası əslində oxucudan az və ya çox dərəcədə çətin olan tapmacanın cavabını tapmaqla yalnız məlumatın məzmunu haqqında təsəvvür əldə etmir, həm də məlumatın dolayı taktika ilə qurulmasının səbəbini anlayır.

Beləliklə, həqiqətən dinləyici ilə əməkdaşlıq yaranır: məlumatı "oxuya" bilmə dərəcəsindən asılı olaraq o, məlumatdan nəşə öyrəne bilər.

Dolayı nitq taktikası dinləyicinin şəxsi xarakteristikasına "təsir göstərərək", onda maraq oyadan taktikadır.

Amma biz təəssüflə qeyd etməliyik ki, dolayı nitq taktikası qurmaq üçün müasir insanın təcrübəsi çox deyil. Hətta bu taktikaya müraciət edən müasir dil daşıyıcısı onu birbaşa nitq taktikası ilə "qarışdırır", daha doğrusu bu sxemə uyğun olaraq hərəkət edir: "Mən sizə qayçı haqqında tapmaca söyləyirəm: iki ucu var, iki halqası, ortasında mıxçası. Bu nədir?" aydın məsələdir ki, dinləyici də əvvəlcədən deyilmiş və bu səbəbdən də heç bir maraq kəsb etməyən cavabı – "Qayçı" – təkrarlamalı olur.

Belə situasiyada dinləyici bu cavabdan çətin ki, sevinc hissi keçirsin. Müasir dil daşıyıcısı onu qeyri-düzgün və ya qeyri-dəqiq başa düşəcəklərindən qorxur və bundan qaçmaq üçün kartı tez açmağa çalışır.

Dolayı və birbaşa nitq taktikasının bir-birinə qarışdırılması səmərəsiz fəaliyyətdir.

Aydın məsələdir ki, əgər biz dolayı nitq taktikasına müraciət edirikse, onda onun əsas xüsusiyyətlərini yaxşı bilməliyik. Dolayı nitq taktikasının əsas xüsusiyyəti onun dinləyiciyə "fəaliyyət azadlığı" verməsidir. Belə ki, "tapmacanın cavabı tapmaca" – təhlil etmək, deməli, öz şüurunda "tapmacanın ca-

vabının" bir neçə yararsız variantını araşdırmaq, onların nə üçün yararsız olmasını başa düşmək və bəlkə də sonda düzgün "cavab" tapmaq deməkdir.

Amma bu da hələ hər şey demək deyil. Əgər birbaşa nitq taktikası dəqiq formula edilmiş düzgün cavabı (bəzən hətta onu əyani şəkildə nümayiş etdirməklə!) nəzərdə tutursa, dolayı nitq taktikası heç də zəruri olaraq dinləyicini yeganə vahid məqsəd ardınca aparmır. Bundan başqa, bu məqsəd ciddi şəkildə formulə edilməyə də bilər. Başqa sözlə, dolayı nitq taktikası vasitəsilə əldə olunan "həqiqət" heç bir zaman birbaşa nitq taktikası nəticəsində əldə edilmiş həqiqət kimi müəyyən (birmənalı) olmur.

Dolayı nitq taktikasının bu çatışmazlığını onun üstün cəhəti də hesab etmək olar: bu halda dinləyicilərin əldə etdikləri nəticələr onlar üçün daha maraqlı olur. Bundan başqa, əgər birbaşa nitq taktikası bütün dinləyiciləri eyni nəticə ilə təmin edərsə, dolayı nitq taktikası hər bir dinləyicini müxtəlif nəticələrə aparıb çıxara bilər. Bunu əyani şəkildə göstərməyə çalışsaq.

Müqayisə üçün iki variantda olan (alman və danimarka) elana baxsaq, amma onların eyni məzmununa malik olmasını nəzərə alsaq. Elan xüsusi parka girişdə yuxarıdan asılıb:

1) Alman variantı: "Xüsusi parkın ərazisinə giriş qadağandır."

2) Danimarka variantı: "Xüsusi park. Bunu nəzərə almağınızı xahiş edirik."

Bu iki halda "milli xarakterə" dair heç bir ümumi nəticə çıxartmadan yalnız onu qeyd etmək ki, bu iki elanın müxtəlif "qadağanedici gücə" malik olması aydındır. (Birinci halda ciddi qadağa, ikinci halda "yumşaq" qadağadır.) Amma həm də aydın məsələdir ki, həm birinci, həm də ikinci halda yalnız elanın "qadağanedici gücü" parkın ərazisinə girməyin qarşısını tam ala bilməz: bir çox adamlar xüsusi mülkiyyətə etinasız yanaşırlar. Və əgər mən, məsələn, xüsusi mülkiyyətə etinasız yanaşırsam, onda birinci halda mən praktiki olaraq bu qadağanı

pozmağa daha çox meyl edəcəm: parkın sahibinin seçdiyi bir-başa nitq taktikası (1) situasiyanı çox dəqiq ifadə etməklə yanaşı həm də parkın sahibi ilə onun çağırılmamış qonaqlarının hüququnu kəskin sürətdə qarşı-qarşıya qoyur. Elanın başa düşülməsi yalnız orada ehtiva olunan birbaşa mənanın başa düşülməsi deməkdir: olmaz! Amma əgər mənim fikrimcə, "olar" - deməli, "hər şey olar" deməkdirsə, mən bu elana etinasız yanaşacam.

İkinci halda (2) isə istifadə edilən taktika dolayı nitq taktikasıdır. Onun da eyni məqsədi var: parkın ərazisini çağırılmamış qonaqlardan mühafizə etmək. Amma mən "olmaz" deyərək öz fikrimi ifadə etmirəm: elan faktiki olaraq məni "xüsusi mülkiyyətə müdaxilə edən" şəxs kimi heç bir aqressiv hərəkətə sövq etmir.

Hətta əgər mən "azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq" duyğularından çıxış edərək parkın ərazisinə girsəm də sırf praktik səbəblərdən mən buranın xüsusi park olduğunu tamamilə nəzərə almaya bilmərəm. Bu isə o deməkdir ki, başqasının ərazisində müəyyən davranış normalarına əməl edəcəm. Bu normalar isə kifayət qədər çoxdur: elan hamı üçün, ümumiyyətlə, müəyyən konkret məna ifadə etmir: mən başa düşdüyüm dərəcədə orada nə isə "oxuyuram."

Bu nümunə qətiyyənlə dolayı nitq taktikasının təbliğinə, birbaşa nitq taktikasının isə inkarına yönəlməyib. Belə ki, mən birbaşa cinayət kodeksi formullarını dolayı yolla ifadə etmək məsuliyyətini öz üzərimə götürə bilmərəm. Söhbət yalnız bu və ya digər situasiyada bu və ya digər taktikanın daha münasib olmasından gedir.

Bu dərsliyin məzmununu müzakirə edərkən mənim həmkarlarımdan biri belə bir fikir söyləmişdir: "Birbaşa formulənin daha münasib olduğu situasiyaların sayı cəmiyyətimizdəndir – bütün on formulə artıq çoxdan dini əməllər şəklində İsa peyğəmbər tərəfindən göstərilmişdir." Baxış radikalıdır, amma hər halda tamamilə aydındır.

Bir daha təkrar edək ki, elokusiya (hər şeydən əvvəl fiqur nəzəriyyəsi kimi) dispoziisiya ilə (hər şeydən əvvəl məntiqi nəticəçixartma nəzəriyyəsi ilə) ziddiyyət təşkil etmir; ritorikanın bu sahələrinin hər biri öz sahəsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Məntiqi "instrumentarı" kimi seçmək silloqizmə istiqamətlənmək deməkdir; elokusiyanı seçmək - fiqur nəzəriyyəsinə istiqamətlənmək deməkdir.¹

Fiqur nəzəriyyəsinə – fiqural ifadənin prinsip və üsulları haqqında təlimə istiqamətlənmək bütöv prinsip və vərdişlər sistemini mənimsəmək deməkdir.

Məsələn, metaforanın nə olduğunu başa düşmək yalnız son nəticədə metaforanın necə fəaliyyət göstərdiyini başa düşmək deməkdir. Hər şeydən əvvəl sözün köhnə mənasında fiqurun nə olduğunu (belə ki, bu mənada metafora fiqur deməkdir) və ümumiyyətlə, nəyə lazım olduğunu, tropun nə olduğunu (belə ki, metafora trop deməkdir) və fiqurun tərkibində hansı yeri tutduğunu və s. başa düşmək lazımdır.

Fiqur nəzəriyyəsinin əsas kateqoriyası olan fiqur ənənəvi olaraq estetik effekt yaratmaq məqsədilə adi ifadə vasitəsindən kənara çıxma kimi müəyyən olunur. Belə hesab edirlər ki, fiqurlar – məsələn, metafora, metonimiya, hiperbola, invensiya və s. – nitqi ifadəli edir; fiqur olmadan nitq ifadəli olmaz.

Son zamanlar fiqur nəzəriyyəsi çox vaxt dilin "sıfır" və "qeyd edilmiş" səviyyələri arasındakı münasibətləri təsvir edən nəzəriyyə kimi nəzərdən keçirilir. Bu nöqtəyi nəzəri son zamanların ritorikaya dair ən məşhur nəşrlərindən birinin müə-

¹ Daha dəqiq desək, əlbəttə, fiqur nəzəriyyəsinə trop və fiqur nəzəriyyəsi adlandırmaq lazımdır (onların hər ikisi bu nəzəriyyənin obyektidir.) Amma ənənəvi olaraq bu nəzəriyyəni məhz fiqur nəzəriyyəsi adlandırırlar; bu zaman "fiqur" sözünün qədimdəki geniş mənasından istifadə edirlər: fiqur adı altında ritorikaya dair köhnə dərsliklərin birində qeyd edildiyi kimi "tropların və fiqurların özünü və ya sözün dar mənasında fiqurları əhatə edən adi ifadə vasitələrindən kənara çıxma" başa düşülürdü. Beləliklə, məlum olduğu kimi, əvəllər fiqurları iki mənada başa düşürdülər: sözün geniş mənasında fiqurlar (müqayisə et: fiqur nəzəriyyəsi) və sözün dar mənasında fiqurlar – fiqurların özləri.

lifləri müdafiə edirlər: onlar özlərini "μ qrupu" – yunanca " metafora" sözünün, birinci hərfindən götürülüb-adlandırırırlar. Belə ki, "Ümumi ritorika" kitabının müəllifləri müasir dövrdə ritorikanın nailiyyətlərindən istifadə imkanlarına tamamilə orijinal baxış təklif edirlər (Дюбуа Ж., Ээелин Ф., Клинкеберг Ж.М., Мэнге Ф., Пир Ф., Тринон А. Общая риторика. –М.: Прогресс, 1986).

Bütövlükdə bu konsepsiyanın göstərilməsi bu dərslik çərçivəsindən kənara çıxır, çünki "Ümumi ritorika" hər şeydən əvvəl ədəbi bədii praktikaya əsaslanır.

Bunula birlikdə bu kitabın müəlliflərinin fikirlərindən bəzi fraqmentlər göstərek.

Üslubu "normal" ifadə vasitəsindən kənara çıxma kimi müəyyənləşdirən μ qrupu "normal" və ya sıfır ifadə vasitəsinin nə olduğunu müəyyən etməyə çalışırlar. Müəyyənləşdirmə paradoksal xarakter daşıyır. Buna əyani şəkildə nəzər salaq:

"Kənara çıxma" anlayışı üzərində qurulan istənilən nəzəriyyə zəruri olaraq normanın və ya sıfır pilləsinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Amma axıncını münasib şəkildə müəyyənləşdirmək çox çətindir. Qeyri-formal müəyyənləşdirmə ilə kifayətlənmək olar, belə ki, heç bir zahiri bəzəyə əhəmiyyət vermədən deyə bilərik ki, "pişik adı altında pişik nəzərdə tutulur" kimi heç bir eyhamı nəzərdə tutmayan "neytral" diskurs norma hesab edilir. Amma hər hansı konkret mətnin bədii formada olub-olmamasını müəyyənləşdirmək heç də asan deyil. Həqiqətən, istənilən söz, istənilən nitq ifadəsi konkret olaraq məlumatı göndərənlə əlaqədardır və bu və ya digər danışanın heç bir mənaaltı ifadədən istifadə etmədiyini yalnız çox böyük ehtiyatla iddia etmək olar.

Belə güman etmək olar ki, sıfır pilləsi – hər hansı son həddir, belə ki, elmin dili (ondan istifadə edənlər onu yaxşı başa düşür) idxal şəkildə dilin sıfır pilləsində olmalıdır. Asanlıqla müşahidə etmək olar ki, bu nöqtəyi-nəzərdən belə dilin əsas xüsusiyyəti istifadə edilən anlayışların birmənalı olmasıdır. Am-

ma biz bilirik ki, bu tələbləri yerinə yetirmək, yəni anlayışları birmənalı şəkildə işlətmək alimlər üçün böyük çətinliklər yaradır: bu sıfır pilləsinin bizim real şəkildə istifadə etdiyimiz dilin tərkib hissəsi olmaması demək deyil? Biz məhz bu nöqtəyə nəzəri müdafiə edirik (Дюбуа Ж. и др. Общая риторика. –М.: Прогресс, 1986, с.68-69).

Beləliklə, sıfır pilləsi, müəlliflərin fikrincə, xüsusi olaraq, bizim şüurumuzda mövcuddur və konkret dil strukturu şəklində təzahür etmir. Onların fikrincə, ritorika bizim düşüncələrimizdə olan sıfır pilləsindən kənara çıxmaları öyrənir.

μ qrupunun iddiasına görə, bu və ya digər dildə olan real mühazirələr çoxlu olması səbəbindən bizə aydındır.¹ Əgər onlar belə olmasa, onda dinləyici daima danışanı izləməyə məcbur olardı. Dilə xas olan bu əlamət, yəni vasitələrin çoxluğu dinləyicini bu qayğıdan azad edir. Mübarizədə adi ifadə vasitəsindən kənara çıxma olanda bu əlamət yenidən köməyə gəlir: vasitələrin say baxımından çox olması məlumatda "qaranlıq yerlərin" üstünü örtür.

Beləliklə, dinləyicinin vəzifəsi "kənara çıxan mülahizəni" anlamaq üçün kənara çıxmanı normaya doğru geri qaytarmaqdır. Bu avtokorreksiya nəticəsində baş verir, daha doğrusu dinləyicinin hər halda kənara çıxan mülahizəni anlamasından sonra baş verir.

Məsələ belədir ki, kənara çıxmaya imkan verən şəxs sayca çox olan vasitələrin səviyyəsini dəyişir. Burada mövcud olan qanunauyğunluğa əsasən isə mülahizədə vasitələrin sayı o qədər çox olmalıdır ki, mülahizənin "ilkin" neytral səviyyəsini bərpa etmək imkanı olsun. Başqa sözlə, danışan kənara çıxmaya yol verir, dinləyici isə anlama prosesində bu kənara çıxmanın "mənasını müəyyənləşdirir", bununla da "qeyri-düzgün"

¹ Məlum olduğu kimi, dilin elementləri nitqə təkrar olunur. Dilin bu kifayət qədər dəyərli olan xüsusiyyəti informasiyanın ötürülməsi zamanı yaranan səhvlərə qarşı məlumatı müəyyən immunitet ilə təmin etməyə yönəlib. Əldə olan məlumatlara görə müasir fransız dili üçün yazılı dildə ümumi artıq mülahizələrin həcmi təxminən 85%-dir. Bu o deməkdir ki, biz hətta 55% sərbəst mənə ifadə edən dil vahidlərini yox etsək belə, o, yəne də başa düşülən olacaq.

(şekli dəyişməsinə məruz qalmış) dil vahidini müvafiq "düzgün" (standart) şəklə qaytarır.

Bu maraqlı konsepsiya μ qrupunun maraqlarına çox gözəl xidmət edir; onların əsas məqsədi fiqurlardan istifadə nəticəsində bədii ədəbiyyatda yaranan effektləri izah etməkdir. Amma fiqurlardan istifadənin spontan xarakter daşdığı gündəlik nitq üçün bu konsepsiya bir qədər münasib deyil. Görünür, gündəlik nitq şəraitində fiqurların istifadə olunduğu məlumatın oxunması üçün daha münasib model mövcud olmalıdır. Amma bu modeli təsəvvür etmək üçün fiqurlara bir qədər nəzər salmaq lazımdır.

Əgər qəbul etsək ki, birbaşa mənada istifadə edilən sözlər kimi fiqurlar da dil üçün təbiidir, onda gündəlik nitqdə fiqurların yaranmasının nə üçün mülahizənin dolayı mənasının dərk edilmiş proyeksiyası ilə əlaqədar olmadığı az-çox aydın olar.

Həqiqətən, hər bir dil daşıyıcısının ixtiyarında məcazi mənanın istifadəsi üçün kifayət qədər yaxşı işlənmiş adətlər var. Əgər biz lüğətə müraciət etsək, onda həmin məcazi mənanın növlərini müəyyənləşdirmək olar; onlar bədii ədəbiyyatda ritorik fiqurlar kimi təsnif edilir.

Düzdür, lüğətlərdə qeyd olunmayan və fərdi müəlliflərin istifadə etdiyi fiqurlardan fərqli olaraq, lüğətlərdə əks olunan fiqurlar ümumdil fiqurları adlanır. Ümumdil fiqurlarının haradan yaranması sualı öz-özünə yaranır, beləliklə, bu iki növü həddindən artıq sərt şəkildə bir-birindən fərqləndirməyin mənası yoxdur.

Dil daşıyıcıları tərəfindən (yalnız şairlər və natiqlər deyil!) məcazi mənanın istifadəsi texnologiyası artıq çoxdan yaxşı məlumdur. Onların, demək olar ki, hamısının fikrincə, nitqdə sözün məcazi mənasından "estetik effekt yaratmaq", kənara çıxma proseduru həyata keçirmək üçün istifadə edilir.

Yeri gəlmişkən, şairlərin də qarşısında belə məqsədin olması şübhəlidir: oxucu üçün "ifadəli" olan poeziya dili şairlər üçün "təbii ifadə vasitəsi"dir. Şair sadəcə olaraq başqa şəkildə öz fikrini ifadə edə bilmir.

Bu mənada μ qrupunun yazdığı kitabda əks olunan konsepsiya məlumatı quran, yəni danışan üçün deyil, məlumatı qəbul edən, yeni dinləyən üçün nəzərdə tutulub. Deməli, bu konsepsiyanın çətin ki, ritorika ilə bir əlaqəsi olsun. Müqayisə et: "...ritorika dinləyiciyə deyil, danışana...yönəlib" (Лютман Ю.М. Риторика. Изб. статьи в 3-х томах. Таллин, 1992, с.167).

μ qrupunun fikrincə, dinləyici məlumatın şifrini açmalıdır, amma bu qətiyyəni danışanın məlumatının şifrləməsi demək deyil. Beləliklə, yox olmuş dildə olan mətnin şifrəsini açmağa məcbur olan alim mətnə nəyin şifrəsini açma bilmədiyini haqqında özünə hesabat verə bilər: indi yox olmuş dil nə vaxtsa mövcud olanda, bu dildə məlumatı yazmaq tamamilə təbii idi. Başqa sözlə, "şifr" anlayışının iki mənası var: birbaşa mənasından başqa aydın olmayanı-daha doğrusu məlumatı qəbul edən üçün aydın olmayanı da "şifr" adlandırırlar.

Bundan başqa, əgər bizim şifrləmək istədiyimiz şifr olursa, onda bir çox hallarda o, ümumiyyətlə, şifrlə yazılmış yazının oxunmasını tələb etmir. Məsələn, qarşılıqlı olaraq bir-birini başa düşməmə əksər hallarda dinləyicinin ümumiyyətlə, şifrlənməyən şifrəsini açmaq (daha doğrusu olmayan tapmacanın cavabını tapmaq) cəhdinə əsaslanır və beləliklə o, mülahizəyə əslində onun ilkin olaraq malik olmadığı mənanı verir.

Beləliklə, əgər həmsöhbətim, məsələn, mənə mənim mənzilimdə yerə düşmüş şərfin "toza batdığını" deyirsə, o, sadəcə olaraq faktı qeyd edə və ya məni şərfi qaldırmağa sövq edə bilər, amma heç də bu yolla mənim mənzilimi təmizləmək fikrini şifrləmir. Mən isə şifrlənməmiş məlumatın şifrəsini açaram və belə güman edirəm ki, o, bununla mənim mənzilimin çirkləndiyini nəzərdə tutur. Aydın məsələdir ki, onun üçün şifrlənməyən, amma mənim üçün şifrlənməli olan məlumat qarşılıqlı süretmə bir-birini anlamamağa, ən pis halda isə konflikte səbəb ola bilər.

Bu səbəbdən də bizim fikrimizcə, nitq fiqurlarına "dinləyici tərəfdən" nəzər salmaq həmişə səmərəli və düzgün deyil. Amma əksər dərslərdə və tədqiqatlarda məhz belə edilir. Bu düz olub-olmadığını demək çətindir: klassik ritorika danışan və dinləyən arasında elə ciddi fərq görmürdü.

Amma nitq fiqurlarının "dinləyici tərəfdən" nəzərdən keçirilməsinə olan meyli ümumiyyətlə, təəccüblü deyil: "danışanın məlumatı necə başa düşməsinə" nisbətən "mənim məlumatı necə başa düşməyimə" dair mühakimə yürütmək daha asandır! Bir *sıra* hallarda bizim mülahizənin müəllifinə müraciət etmək imkanımız olmur.

Yox olmuş dildə olan mətnin şifrəsini açmağa çalışan ali mülkə əlaqədar olan nümunəyə yenidən qayıdaq. Aydın məsələdir ki, bu alimin məqsədi "mətni necə ola biləcəyi" şəkildə deyil, "mətni elə olduğu" şəkildə başa düşməkdir, daha doğrusu mətnə əlavələr etmək deyil, mümkün qədər mətni ilkin variantda bərpa etməkdir. Əks halda "şifrənin açılması" ümumiyyətlə, öz mənasını itirir.

Bəzən ifadə vasitələrinin fiquralizasiyası müəllifin pis zövqünün nəticəsi olur. Bu zaman nitqin aydınlığı və sadəliyi zəruri olaraq stilistlər tərəfindən təbliğ edilir. Bəlkə də bu səbəbdən Aristotel məsələn, fiqura dair çox ehtiyatla məsləhətlər verirdi və onların istifadəsində çoxsaylı məhdudiyətlərdən də bəhs edirdi. Belə ki, o, həmişə xatırladırdı: "şifahi ifadənin dəyəri – onun pis keyfiyyətli deyil, aydın olmasındadır." ("Poetika"); "onlardan yerli-yerində istifadə etmək lazımdır." ("Poetika") və burada "ədəb qaydalarına əməl etmək lazımdır." ("Ritorika").

Təəssüf ki, sonrakı dövrlərdə, əksinə, fiquru hər şeydən əvvəl yalnız mətni "gözəlləşdirən", yəni ifadəli edən vasitə kimi nəzərdən keçirməyə başladılar.

Amma biz ritorik fiqura "dinləyicinin" deyil, "danışanın" adından baxacağıq və onu "bədiiliyin artırılması" üçün istifadə edilən üsul kimi deyil, insan fikrinin təbii instrumentarisi kimi nəzərdən keçirəcəyik.

Bu mexanizm – fiqrların işlənmə mexanizmi necədir?

§4. Məntiq və paralogika

Beləliklə, ilk əvvəl qeyd edək ki, sözü məcazi mənada işlədərkən biz adətən heç bir "xüsusi məqsəd" güdmürük. Bu proses elə avtomatlaşdırılmış şəkildə baş verir ki, biz məcazi mənaların içərisində bizə lazım olan birini seçərkən bunu nəinki "daha mürəkkəb" təfəkkür prosesi kimi deyil, heç hər hansı başqa təfəkkür prosesi kimi də hiss etmirik. Bir sözün həm birbaşa, həm də məcazi mənalarında istifadə etməyə eyni şəkildə vərmişik.

Amma ritorik fiqrlardan çoxunu (və yəqin ki, mütləq əksəriyyətini) biz ixtira etmirik. Artıq qeyd edildiyi kimi, ümumdil fiqrları mövcuddur (məsələn, "mən bunu yüz dəfə demişəm", "bunu uşaq da bilir" və s.). Bu ümumdil fiqrlarını biz tamamilə qeyri-şüuri olaraq işlədirik.

Məlum olduğu kimi, biz onlardan mənanın bizə lazım olan hissəsini xüsusi olaraq qeyd etmək üçün istifadə edirik. Bunu hiss etmək üçün "çox" və "ən yüksək səviyyədə" kimi xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmə vasitələrini müqayisə etmək kifayətdir: biz onlara eyni dərəcədə "neytral" yanaşırıq. Bununla belə onlardan biri (ən yüksək səviyyədə) ritorik fiqurdur, zərurət olarsa asanlıqla "xatırlanan" keçmiş bədii xarakterdir – sadəcə olaraq onun nəyi ifadə etdiyini dərinədən düşünmək lazımdır. Amma bizim tərəfimizdən ümumdil fiqrlarının istifadəsi mexanizmi məhz elə bizim dərinədən düşünməməyimizi ehtiva edir.

Gündəlik nitqdə ümumdil fiquru sahəsindən fərdi dil fiqur sahəsinə keçəndə məsələ bir qədər başqa cür olur. Bizim istifadə etdiyimiz fərdi dil fiqrlarının ritorik səviyyəsini qiymətləndirməyəcəyik: onlar həm yaxşı, həm də pis ola bilər, amma məsələ bundadır ki, bu zaman biz əslində müəyyən mənada qeyri-şüuri hərəkət edirik.

Belə ki, əgər mən insanı "böyük ölçülü" kimi təsvir edərsə və bununla onu şaka müqayisə edərsə, ("və bu za-

man otağa belə bir şkaflə soxuldu...") mən əlbəttə ki, nitq situasiyasına yaradıcı yanaşarkən bir dəqiqə mənim ixtiyarımda olan müqayisələrdən hansının daha yaxşı (və ya daha "təsirli") ola biləcəyi haqqında düşünə bilərəm, amma müqayisə texnikası haqqında mən düşünmürəm. Müqayisə prosesi mənə məlumdur və mənim şüurumda nə müqayisə prosedurunun ixtirası, nə də onun tənzimlənməsi baş vermir.

Başqa sözlə, mən özüm-özümə demirəm: bir obyekt digər obyekt ilə müqayisə etmək üçün onlara xas olan ümumi cəhətləri tapmaq lazımdır və s. Belə prosedur hər addımda həyata keçirilir və avtomatik xarakter daşıyır.

Mən həmçinin özüm-özümə demirəm: dinləyicidə adekvat təsəvvür yaratmaq üçün mən bu insanı hansısa obyekt ilə müqayisə etməliyəm; bu prosədə avtomatik baş verir.

Beləliklə, bütün təsvir edilən prosedur məndən, nə mənim üçün adət edilməmiş hərəkətlər, nə də fiqurdan istifadə edərkən mənim hansısa "norma"dan, "sıfır vəziyyət"indən və s. kənara çıxdığımı başa düşməyimi tələb etmir. Bu yəqin onunla əlaqədardır ki, mən prinsipcə adətən həyata keçirdiyimdən fərqlənən hər hansı yeni və ya başqa proseduru həyata keçirmirəm.

Məntiqi qanunlara uyğun olaraq məlumatın qurulmasının və fiqur nəzəriyyəsinə uyğun olaraq məlumatın qurulmasının mahiyyətə eyni proses olduğunu düşünmək aldadıcı olardı. Bu prosesin əsasında mülahizələrin qurulmasının ümumi qanunları ilə idarə olunan ümumi nitqyaratma mexanizmi durur. (Yuxarıda, "Dispozisiya" bölməsində – ənənəvi olaraq – bu qanunlar məntiqi qanunlar adlandırılır.) Düzdür, bu qanunların istifadəsi iki cür ola bilər:

- məntiqi
- paralogik.

Paralogika – yarıməənəvi termindir. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, adətən məntiq səhvləri paralogizm adlandırılır. Amma "paralogizm", "paralogika" sözünün ilkin mənası yəqin ki, başqa da ola bilərdi. Yunancadan tərcümədə yaxınlığında, yanında mənasını verən "para" ön şəkilçisi ilə işlənən

bütün sözlər kimi paralogika sıx əlaqədar olan sahə kimi də müəyyən edilə bilər. Və əgər məntiq həqiqətən dispoziisiya üçün təbii zəmin yaradırsa, paralogika da "məntiqdən qeyri-düzgün şəkildə istifadə edən" sahə kimi elokusisiya üçün zəmin yaratmalı idi. Mülahizə qurularkən pozitiv şəkildə riayət olunan məntiq qanunları tamamilə əks şəkildə paralogika da istifadə olunur.

Fiqurlar məntiqi səhvlərlə sıx əlaqədə qəbul edilirdi: ritorikanın həqiqətən yaxşı mənimsəyənlər (bu işə təbii şəkildə həm invensiyanı/ dispoziisiyanı, həm də elokusisiyanı mənimsəməyi nəzərdə tuturdu) üçün məntiqi səhvlər ciddi təhlükə yaratmırdı: onlar sərbəst olaraq məntiqi qanunlardan hər iki istifadədə səmərəli şəkildə istifadə edə bilirdilər.

Bu istiqamətlərdən biri məntiqi səhv etməməyi, digəri isə – onları paralogizm əsasında həyata keçirməkdir. Buna görə də yəqin ki, bir tərəfdən "neytral səviyyə", digər tərəfdən isə "estetik səviyyə" anlayışını mühakimə üçün əsas götürmək təhlükəlidir. Yəqin ki, nitq tamamilə əks istiqamətlərdə inkişaf etdirilən eyni mexanizmdən istifadə etməlidir. Bu mənada fiqur sadəcə olaraq əks istiqamətdə səhvlərin "işə salınma" mexanizmidir.

Burada artıq qeyd etmək lazımdır ki, söhbət nitq praktikasının iki sahəsindən getmir; bu sahələrdən birində mülahizənin qurulma qanunları yalnız və xüsusən "müsbət" işarə ilə, digərində isə – yalnız və xüsusən – "mənfi" işarə ilə istifadə olunur. Aydın məsələdir ki, "müsbət" işarə ilə qanunlardan istifadəyə dair nümunədə, məsələn, elmi məlumatda fiqurların olmasını tam qadağan etmək düzgün deyil.

Belə hesab edirlər ki, müxtəlif növ nitq situasiyaları üçün bu və ya digər mülahizənin qurulması qanunları nitq situasiyasının əsas istiqamətini müəyyənləşdirən meyl və ya vektor kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu o deməkdir ki, bu və ya digər nitq fəaliyyəti sahəsi prinsipçə qanunlardan pozitiv – məntiqi və ya neqativ – paralogik istifadəyə üstünlük verir.

Başqa sözlə, hər şeydən əvvəl və ya ənənəvi olaraq məntiqin zəruri əhəmiyyət kəsb etdiyi nitq situasiyaları var; və hər şeydən əvvəl və ya ənənəvi olaraq paralogikaya, fiqurlara daha çox müraciət edilən nitq situasiyaları var.

Bu səbəbdən də mülahizənin qurulma qanunlarının pozitiv və ya neqativ istifadəsini nisbi olaraq qəbul etmək lazımdır, belə ki, istənilən nitq situasiyası hər iki növ nitq davranışını ehtiva edir. Amma nitq situasiyasının vektoru həmişə kifayət qədər aydın şəkildə hiss olunur.

Daha doğrusu, müvafiq qanunların məntiqi və ya paralogik istifadəsi heç bir halda mütləq xarakter daşımır, amma izotopiya və ya məlumatın tamlığı və eyniliyi kimi obyektiv əlamətləri ilə əlaqədar istifadəsi ciddi şəkildə məsləhət görülür.

"Ümumi ritorika" kitabının müəllifləri A.J. Qreymasa istinad edərək yazırlar:

"İstənilən mətnə və ya məlumatda dinləyici və ya oxucu "məna baxımından tam nə isə" görmək istəyir. Əslində kommunikasiyanın kifayət qədər effektiv olması üçün məlumatda aydın olmayan, ikili məna daşıyan heç bir şey olmamalıdır." (Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаенберг Ж. – М. Общая риторика. М. 1986, с.72)

İzotopiya diskursun semantik norması kimi nəzərdən keçirilir. Əgər bu həqiqətən belədirsə, onda müvafiq qanunlardan pozitiv və ya neqativ istifadəsi məlumatın izotopiyası üçün cavabdeh olan ən güclü vasitədir.

Məntiq – mülahizənin qurulması üçün əsas kimi "Dizpozisiya" bölməsində təsvir olunub. Orada bir tərəfdən məntiq qanunlarından, digər tərəfdən isə anlayışların düzgün müəyyənləşdirilməsi və düzgün əqli nəticələrin qurulması prinsiplərindən bəhs edilirdi.

Mülahizənin qurulması qanunlarından pozitiv istifadə sadəcə olaraq bu qanunlar müəyyən istiqamət kimi nəzərdə tutmaq deməkdir. Başqa sözlə, danışanın müəyyən etdiyi istiqamət

mətə əsasən onun məqsədi birbaşa taktika üzərində mülahizəni qurmaq və müvafiq qanunlara əməl etməkdir.¹

Beləliklə, mülahizənin qurulmasında qanunlara əməl etmək istiqamətini saxlayarkən də, mənim konkret bu və ya digər mülahizəmin nəticəsi kimi asanlıqla məntiqi səhv təzahür edə bilər. O, çətin ki, nitq tapıntısı kimi qiymətləndirilər. Bu zaman məhz mənim mülahizəmin qurulmasında qanunlardan pozitiv istifadə istiqamətim nəzərə alınacaq. Başqa sözlə, məntiqi səhvlər yalnız "öz-özünə" – müvafiq məntiqi qanunlar, prinsiplər və qaydalar baxımından deyil, həm də danışanın istiqaməti baxımından qiymətləndirilir.

Dinləyici danışanın müvafiq qanunlardan pozitiv və ya neqativ istifadə istiqamətini necə bilə bilər?

İstiqamət danışan tərəfindən qeydə alınır, yəni o, öz məlumatını təqdim etmək üçün mühit seçir. Bu, xüsusilə yazılı nitq praktikasında özünü göstərir. Hər hansı mətni tərtib edərkən, biz artıq bu mətnin hansı qrupa – elmi, rəsmi-ışğuzar, publisist və ya bədii mətnlər qrupuna, bu qrupun tərkibində isə hansı altqrupa (məsələn, publisistikada – məqaləyə və ya fel-yetona) daxil etməyin daha yaxşı olacağını bilirik. Yazılı nitq praktikasında hər hansı mətnin "yad qrupa" təsadüfən daxil edilməsi praktiki olaraq baş vermir.

Həqiqətən, məsələn, mənim yazdığım bədii əsəri oxucular çətin ki, elmi traktat kimi qəbul etsinlər. Əlbəttə ki, mətnin səhv şəkildə məhdudlaşdırılması halları da mümkündür. Belə

¹ Aydın məsələdir ki, "qanunlara əməl etmək istiqaməti" və "qanunlara əməl etmək" mahiyyətə eyni şey deyil. Elə müxtəlif nitq situasiyaları ola bilər ki, bu zaman yalnız "qanunları pozmamaq" istəyi kifayət etməyə bilər. Belə ki, istənilən hökm üçün əsas olmalıdır (kifayət qədər əsaslandırma qanunu) və mən bunu yaxşı bilirəm, amma mən tədricən bu qanunun tələblərinə cavab verməyən hökmlərindən də istifadə edəcəm. Bunun səbəbi sadəcə olaraq mənim ixtiyarımda kifayət qədər əsasın olmaması (məsələn, deyək ki, onlar ümumiyyətlə, mövcud deyil) və ya mənim üçün kifayət qədər əsaslandırılmış mülahizənin əslində belə olmaması (ümumiyyətlə, olmaması və ya dinləyicilərin fikrincə, olmaması) ola bilər.

ki, publisist yazını bəzən bədii yaradıcılıq nümunəsi kimi nəzərdən keçirirlər və əksinə, çünki publisistikanın bəzi janrları bədii ədəbiyyata çox yaxındır. Eyni mətn "düzgün" və ya "qeyri-düzgün" (mümkün olmayan) və ya "düzgün olan, amma bununla belə müəyyən normaların nəzərə alınmadığı" mətn kimi xarakterizə etmək olar. Bu isə bizim bu mətni bədii və ya qeyri-bədii mətn hesab etməyimizdən və s. daha doğrusu ona daxil etdiyimiz mədəniyyətin kontekstindən asılıdır.

Beləliklə, ümumi kontekstdən kənarlaşan gizli mədəniyyətin mətnləri xüsusi (bir qayda olaraq, yalnız bundan xəbərdar olanlara məlum olan) mədəniyyət kodlarından ayrılıqda, ümumiyyətlə, anlaşılmaz olur, və mənanın sirrini yalnız dar dairə üçün qoruyub saxlayırlar. Sufistlərin, masonların və s. mətnləri məhz belə qurulur (Лотман Ю.М. Риторика. Избранные статьи в 3-х томах. –Таллин, 1992, с.176).

Beləliklə, məlumatın daha yaxşı şəkildə nəzərdən keçirildiyi koordinat sisteminin seçimi faktiki olaraq məlumatın məxsus olduğu şəxsə tapşırılır. Məlumatın müəyyən koordinat sisteminə yerləşdirərkən o, faktiki olaraq burada qəbul edilmiş davranış formasının (o cümlədən, nitq formasının) düzgünlüyünə təminat verir.

Məsələn, rəsmi-ışgüzar növ məlumatı təqdim edərkən, bununla həm də paralogikanın deyil, məntiqin qanunlarından istifadə edəcəyimi bildirirəm. Digər tərəfdən bədii növ məlumat ilə çıxış edərkən, mən məntiq qanunlarına sadıq qalacağımı vəd edə bilmərəm, yəni bu qanunların pozulması ehtimalı var.

Paralogika mülahizənin qurulmasının əsası kimi müvafiq qanunlara ciddi yanaşmanı və burada müəyyən istisnalara yol verməni nəzərdə tutur. Məntiqi qanunları inkar edən paralogika hökmün obyektləri arasında başqa münasibətləri müəyyən edir. Bu münasibətlərin aşağıdakı səciyyəvi cəhətləri var:

a) *istənilən obyektlər və istənilən miqdarda olan obyektlər bir-biri ilə müqayisə edilə bilər, daha doğrusu, onlar arasında analogiya aparıla bilər;*

b) müqayisə edilən obyektlər qarşılıqlı olaraq bir-birindən asılı olur və bir-birini əvəz edirlər (Bu zaman hər bir trop və fiqur özünün korrelyasiya modelini yaradır).

Başqa sözlə, paralogika gerçəklik obyektləri arasındakı münasibətləri mülahizənin obyektləri arasındakı münasibətlərə köçürür, faktiki olaraq gerçəkliyi nitq gerçəkliyi ilə əvəz edir. Belə növ əvəzetmə paralogik mülahizələrə ritorik funksiyayı şamil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fərdi qaydaların xarakteri və miqdarı kifayət qədər geniş çərçivədə – bütün qanunların ardıcıl və əyani şəkildə pozulmasından tutmuş (yazılı nitq praktikas) sahəsində bu, məsələn, absurd ədəbiyyatında təzahür edir yalnız tək-tək istisnaların mümkünlüyünün qəbuluna kimi (yənə də yazılı nitq praktikasında – ədəbiyyatın "həqiqətə uyğun" forması) – təzahür edir.

Gündəlik diskursa gəldikdə isə, burada mümkün istisnaların sayı bir tərəfdən, nitq situasiyasının xarakterindən, digər tərəfdən isə danışanın fərdi nitq xarakterindən asılıdır.

Beləliklə, çəkməçi briqadasının işinə dair hesabat yəqin ki, müxtəlif növ fiqurlar üçün əlverişli zəmin yarada bilməz. Əksinə, fiqural düşüncə tərzində burada yaxşı məlumat əldə etmək üçün maneə yarada bilər. Bu situasiyada danışan paralogik nitq davranışı taktikasından kənar gəzməlidir. Amma, məsələn, dostlar ilə şənlək keçirərkən məntiq qanunlarına ciddi şəkildə əməl etmək vacib deyil. Burada, adətən, fiqurativ mühit üstünlük təşkil edir.

Başqa sözlə, nitq situasiyasını duymaq, bu situasiyada hər şeydən mühafizənin qurulması qanunlarından pozitiv, yoxsa neqativ (məntiqi, yoxsa paralogik) şəkildə istifadənin başa düşülməsidir.

Amma danışanın nitq davranışı manevrindən də çox şey asılıdır. Əlbəttə, bəzi danışanların müvafiq qanunların pozitiv istifadəsinə, digərlərinin isə neqativ istifadəsinə üstünlük verdiklərini iddia etmək mənasızdır; dil daşıyıcıları içərisində belə qrupları aydın şəkildə müşahidə etmək olmaz.

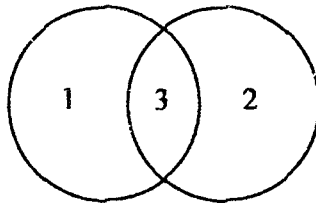
Əgər həqiqətən bizi maraqlandıran mənada fərdi nitq davranışı manevrindəki fərqləri təsəvvür etməyə çalışsaq, onda qeyd etməliyik ki, bəzi fərdi nitq davranışı manevrleri, adətən, qəbul edildiyinə nisbətən məntiq və paralogika arasında daha çox öz şəklini dəyişir.

Fiqurlardan istifadə mahiyyətə, yalnız bir şərti nəzərdə tutur: danışan anlayışın və ya mülahizənin nə vaxt və hansı şəraitdə fiqurativ, nə vaxt və hansı şəraitdə isə yanlış olduğunu dəqiq hiss etməlidir. Bu qaydalara əməl etmək üçün heç bir məsləhət yoxdur, amma ritorik fiqurların qurulma prinsiplərinə dair biliklər və onların mülahizənin qurulması zamanı yaranan səhvlərlə əlaqə mexanizminin analizi, şübhəsiz ki, bu sahədə müəyyən verdişlərin yaranmasına kömək edə bilər.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxan nəticəyə görə, fiqur nəzəriyyəsi nə "normakənara çıxma" anlayışları, nə də "sıfır pilləsi – bədii pillə" anlayışları üzərində qurulmur. Burada fiqurlara olan yanaşma "anlayış" və "fiqur"un eynibüquqlu olmasını nəzərdə tutur: bizim fikrimizə, onlardan heç birinə nə "icazə vermək", nə də onlardan heç birini "qadağan etmək" olmaz.

Bundan başqa, həm "məntiqi", həm də "paralogik" nitq fəaliyyətinin əsasında anlayış və mülahizələrlə eyni iş prinsipləri durur: əsas məntiqi qanunlara oriyentasiya (1), anlayışın müəyyənləşdirilməsi və bölüşdürülməsi (2), əqli nəticənin inkişaf etdirilməsi (3).

Bu halda səhv sahəsi yalnız mülahizənin qurulma qanunundan pozitiv istifadənin neqativ/istifadə ilə "əlaqələndiyi" sahədir: onların bir-birindən fərqləndirilməməsi səhv yaradır. Bunu qrafik şəkildə belə təsəvvür etmək olar:

Bu sxemdə 1-ci dairə məntiq sahəsidir (mülahizənin qurulma qanunundan pozitiv istifadə sahəsidir); 2-ci dairə paralogika sahəsidir (mülahizənin qurulma qanunundan neqativ istifadə sahəsidir). Onlar bir-birinə nəzərən eyni hüquqludurlar, amma 3-cü sahənin vasitəsi ilə bir-biri ilə əlaqəlidirlər: 3 rəqəmi səhv olan sahəni göstərir.

Göründüyü kimi, səhvlər həm məntiqi praktikada, həm də fiqurativ praktikada təzahür edilə bilər: təsadüfi deyildir ki, əslində məntiqi səhvi, həm də müvəffəqiyyətsiz fiqur (müvəffəqiyyətsiz metafora, müvəffəqiyyətsiz metonimiya, müvəffəqiyyətsiz invensiya) kimi nəzərdən keçirmək olar. Həm də göründüyü kimi, səhvlər əsl "praktika" sahəsi ilə məhdudlaşmır – onlar praktikaların kəsişdiyi sahə ilə, daha doğrusu, danışanın bu halda "praktika"lardan hansına üstünlük verdiyini müəyyənləşdirmədiyi və hər iki praktikadan eyni zamanda istifadə etdiyi zamanı ilə məhdudlaşır. Bu səbəbdən də nitq taktikalarının "qarışdırılması" səhv kimi nəzərdən keçirilir. Bu mənada səhvin səbəbi bu və ya digər "qayda"nın pozulması deyil, danışanın olduğu koordinat sistemini görə bilməməsidir.

§5. Fiqurativ praktika

Fiqurativ praktika və ya *fiqurlarla əməliyyat praktikası* özünəməxsus şəkildə paralogikanın "vurma cədvəli" kimi çıxış edən kifayət qədər çoxlu fiqurlardan istifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur: onu əvvəlcə əzbər öyrənmək lazımdır; sonra isə onu sadəcə olaraq "unudurlar" və zərurət yarananda (vurma prosedurunun həqiqətən həyata keçirmədən, daha doğrusu, məsələn, altı ədədini həqiqətən səkkiz dəfə götürmədən, sadəcə olaraq altı dəfə səkkizin – qırx səkkizə bərabər olduğunu "bilərək") avtomatik şəkildə ondan istifadə edirlər. Görünür, bu halda fiqur həqiqətən müntəzəm sürətdə işləyir.

Amma reallıqda fiqurlardan belə istifadə baş vermir. Fiqurlar hələ də yalnız məktəb-universitet praktikasında ədəbi

mətnin analizi zamanı meydana çıxmaqda davam edirlər; bu zaman onlar bizə mətni daha yaxşı və ya daha fərqli anlamada heç bir şəkildə kömək etmirlər. Fiquru tapmaq və onu müəyyən şəkildə identifikasiya etmək bacarığı məktəblərdə və hətta ali təhsil müəssisələrində də yönəlməsi mənə kəsb edən nəticə sayılır.

Amma aydın məsələdir ki, belə identifikasiya hər necə olsa qətiyyətlə müvafiq məlumatın başa düşülməsi demək deyildir. Belə ki, mən kompüterini görə və onun kompüter kimi identifikasiya edə bilərəm, amma əgər mən kompüterin iş prinsipi haqqında heç bir şey bilmirəmsə, belə identifikasiya mənə heç bir şey vermir.

Demək lazımdır ki, fiqurlara məlumatın və ya mətnin məhz "bədiiləşdirilməsi" vasitəsi kimi yanaşmaq məntiqi və fiqurativ praktika arasında belə dərin ziddiyyətin yaranmasına gətirib çıxarıb. Onları birləşdirən prinsipin yox olması (həm məntiqi, həm də fiqurativ praktika artıq qeyd etdiyimiz kimi eyni qanunlarla, anlayışlarla və mülahizələrlə əməliyyat nəzərdə tutur) nəticəsində bir tərəfdən məntiqi praktika, digər tərəfdən isə fiqurativ praktika az qala ritorikanın iki müstəqil sahəsi kimi nəzərdən keçirilməyə başlandı.

Amma hətta fiqurlara əvvəllər verilmiş tərifə də müraciət etsək, onları birləşdirən prinsipini görə bilərik. Belə ki, metafora klassik tərifə əsasən fiqur olub, özündə ziddiyyəti (müqayisə et məntiqi ziddiyyət qanunu!) gizlədir, kataxreza birbaşa olaraq yunancadan sui-istifadə kimi tərcümə edilir, həmçinin tautologiya, pleonazm və digər məntiqi səhvlər antik fiqur nəzəriyyəsinə nəzərdən keçirilir.

Bundan başqa, əgər biz *akiroloji* mülahizə forması kimi tropların klassik şərhinə nəzər salsaq və ümumiyyətlə, akirologiyanın nə olduğunu aydınlaşdırmağa çalışsaq, biz çox təəccüblənərik.

Akirologiya (akyros və logos) və ya latınca ekvivalenti – *impropria dictio* "yararsız nitq" deməkdir, daha doğrusu, mülahizənin yararsız vasitələrinə əsaslanan nitq deməkdir. "Akirologiya" yunancadan tərcümədə də "yararsız", "qanunsuz", da-

ha doğrusu, qanunu pozan deməkdir. Aydın məsələdir ki, burada məntiq qanunlarından – mülahizənin qurulması qanunlarından, başqa heç bir qanundan söhbət gedə bilməz.

Beləliklə, trop/figur ilə məntiqi səhvlər arasındakı əlaqə terminologiyada da öz əksini tapıb.

Bəlkə də, fiqurlar praktika elementlərinin akiroloji hadisələr kimi nəzərdən keçirilməsi figur və tropların mahiyyətə neytral (sıfır) səviyyəsindən neytral olmayan kənarçıxma olması fikrinin niyə heç də həmişə tənqiddə layiq olmadığını izah etməyə imkan verir. Figürativ praktikanın məntiq nöqtəyi nəzərdən yararsız, akiroloji praktika kimi təsnif edilməsi trop və fiqurun "adi" dilə çevrilməsinin perspektivsiz olmasının əsas səbəbidir: "yararsız" mənə adı altında onu sadəcə olaraq çevirmək olmaz. Barokko və romantizm dövrləri bu mövzuya dair çox dəqiq versiyalar irəli sürüb.

"... və burada troplar (tropların bir növünü digərindən ayıran sərhədlər barokko mətnlərində xüsusilə qeyri-müəyyən xarakter daşıyır) ifadə planının elementlərindən bəzilərinin digərləri ilə zahirən əvəzlənməsi kimi deyil, xüsusi düşüncə sistemini yaradan vasitə kimi çıxış edir..." "Aristotelin müşahidə borusu"nda Tezauro metafora barəsində təlimi həm insani, həm də ilahi şüurun universal prinsipi kimi işləyib hazırlayıb.

Onun əsasında fərasət - oxşar olmayanları yaxınlaşdırmağa, birləşdirilməsi mümkün olmayanları birləşdirməyə yönəlmiş təfəkkür dayanır. Metaforik şüur yaradıcı şüur ilə bərabərləşdirilir və hətta, ilahi yaradıcılıq aktı, Tezauro tərəfindən metafora, analogiya vasitəsilə dünyanı yaradan hansısa ali fərasət kimi təsəvvür edilir. Tezauro ritorik fiqurları zahiri bəzək kimi qəbul edənlərə etiraz edir – onlar onun üçün həm insanı, həm də kainatı canlandıran ali Dahiyanə təfəkkür mexanizminin əsasını təşkil edir." (Лотман Ю.М. Риторика. Изб. статьи в 3-х томах – Таллин, 1992, с. 174)

Məntiq və paralogika sadəcə olaraq iki müxtəlif dil deyil, bir-birini istisna edən iki dildir. Eyni mexanizmə əsaslansalar da onlar yerinə yetirdikləri funksiyalara görə bir-birinə ziddir.

Bu səbəbdən də bir tərəfdən tropu "nağl etmək", digər tərəfdən isə onun məntiqi tərsini ifadə etmək olmaz. Belə prosedur, məsələn, rus dilindən ingilis dilinə və ya alman dilindən fransız dilinə tərcümə zamanı yox, insan dilindən arı dilinə tərcümə zamanı həyata keçirilə bilər; amma praktikada belə prosedurlara həmişə cəhd edilib: trop və ya fiqurları adətən onların "yararlı" məntiqi variantlarla müqayisəsi müşayiət edir.

Praktiki cəhətdən əlverişsiz olan bu əhəmiyyət yəqin ki, yalnız tipoloji aspektdən, üçüncü dilə keçid yolu ilə həyata keçə bilər. Bu üçüncü dil isə ritorik təsvirdir. Bu səbəbdən də ritorika metadil kimi, daha doğrusu, "məntiqin dilinə" və "paralogikanın dilinə" nəzərən daha ümumi dil kimi, bu iki dil arasında olanı "üçüncü kateqoriyalar" vasitəsilə təsvir etməyə qadir olan dil kimi diqqəti cəlb edir (metaritorika konsepsiyası Y.M. Lotmanın adı çəkilən kitabında öz əksini tapır: səh.175).

Ritorika məntiq və paralogika arasında nə qədər belə paralellər apara bilər? Bu suala cavab verərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, ritorika sahəsindən çoxlu sayda məlumatlar müasir dövrdə yox olub. Çox güman ki, keçmişdə həm məntiqdə, həm də fiqur nəzəriyyəsində "fəaliyyət göstərən" bir çox anlayışlardan biz müasir dövrdə istifadə etmirik.

Müasir dövrdə az-çox dəqiq təsvirə malik olan 50-80 fiqurdan bəhs etmək olar. Artıq ellinizm dövrünün ritorika kitablarından birində (Hereniya üçün ritorika) onlardan 70-in adı çəkilmişdi. Orta əsr ritorikalarında fiqurların sayı 200-ə çatır. Bu dərslikdə biz bu gün məlum olan mümkün qədər çoxlu fiquru təsvir etməyə və onların müvafiq məntiqi əməliyyatlarla əlaqəsini nümayiş etdirməyə çalışacağıq.

Bu dərslikdə haqqında məlumat veriləcək trop və fiqurların kataloqu aşağıdakıdır (trop və fiqurlar sütunlar üzrə bölünüb, onların mənası sonra aydınlaşdırılacaq).

Troplar

Həqiqi troplar

1. Metafora

Həqiqi olmayan troplar

24. Aposiopeza

2. Kataxreza
3. Sinesteziya
4. Alleqoriya
5. Prozopopeya
6. Metonimiya
7. Sinekdoxa
8. Antonomaziya
9. Hipallaq
10. Enallaqa
11. Epitet
12. Oksyumoron
13. Antiteza
14. Antimetabola
15. Emfaza
16. Klimaks
17. Antiklimaks
18. Antanaklasis
19. Amfiboliya
20. Zevqma
21. Kalambur
22. Tavtologiya
23. Pleonazm

25. Asteizm
26. Paralepsis
27. Preokkupasiya
28. Epaportoza
29. Hiperbola
30. Litota
31. Perifraz
32. Allüziya
33. Evfemizm
34. Antifrazis
35. Ritorik sual
36. Ritorik nida
37. Ritorik müraciət

Fiqurlar

Makrofiqurlar

Mikrofiqurlar

1. (38) Metateza
2. (39) Anaqramma

konstruktiv

1. (55) Parallelizm
2. (56) İzokolon

destruktiv

1. (70) İvensiya
2. (71) Anastrofa

3.(40) Annominasiya	3. (57) Epanalepsis	3. (72) Ellipsis
4. (41) Hendiadis	4. (58) Anafora	4. (73) Parsellyasiya
5. (42) Aferezis	5. (59) Epifora	5. (74) Hiperbaton
6. (43) Apokopa	6. (60) Apadiplozis	6. (75) Tmezis
7. (44) Sinkopa	7. (61) Simploka	7. (76) Anakoluf
8. (45) Sinerezis	8. (62) Diafora	8. (77) Sillepsis
9. (46) Proteza	9. (63) Xiazm	9.(78) Akkumulyasiya
10. (47) Paraqoqa	10. (64) Epanodos	10.(79) Amplifikasiya
11. (48) Epenteza	11. (65) Asindeton	11. (80) Eksplesiya
12. (49) Diyereza	12. (66) Polisindeton	12.(81)Konkatenasiya
13. (50) Poliptoton	13. (67) Apokoynu	
14. (51) Etimoloji fiqur	14. (68) Kiklos	
15. (52) Alliterasiya	15. (69) Homeotelevton	
16. (53) Assonans		
17. (54) Palindrom		

§6. Fiqurlar və troplar

R ritorikaya dair müasir dərsləklərin əksəriyyətində fiqurativ üsulların ənənəvi olaraq fiqurlara və troplara bölünməsini "tarixi" və, hətta "məntiqi" cəhətdən tamamilə düzgün hesab etmirlər. Məsələ belədir ki, antik dövrdə troplar fiqurların tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilirdi və onları fərqləndirən əlamətlər dəqiq formulə edilməmişdi. Sonralar ritorikanın inkişafı və faktiki olaraq fiqur nəzəriyyəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq fiqurlar və troplar arasındakı fərqlə daha artıq diqqət yönəltməyə başladılar.

Bununla belə, onlar arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək həqiqətən çətin idi. Bütün bunlar bir tərəfdən eyni fiqurativ üsulların şərhində həddindən artıq çoxlu uyğunsuzluğun yaranmasına, digər tərəfdən isə çox mürəkkəb və çox vaxt kifayət

qədər süni xarakter daşıyan təsnifatların meydana çıxmasına səbəb oldu. Belə təsnifatlarda troplar ya ayrıca qrup kimi göstərilir, ya da, əksinə, alt qruplara ayrılır.

Fiqurlar və troplar arasında əlaqələri təsvir etmək kifayət qədər çətindir. "Rəsmi" nöqteyi-nəzərə görə (xüsusilə "Ədəbi" ensiklopedik lüğətdə, "Fiqurlar" lüğət məqaləsində müəllif M.L.Qasparov; "Troplar" lüğət məqaləsində müəllif V.P.Qriqoryev) troplar fiqurun növlərindən biridir; onlar mülahizəyə başqa məna verən fiqurlar kimi təsnif edilir. Bununla belə burada qeyd edildiyi kimi, troplar və fiqurlar arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək çox çətindir. Amma, məsələn, ümumi ritorika kitabının müəlliflərinin irəli sürdükleri sistem fiqur və troplar arasında kifayət qədər aydın münasibətləri nəzərdə tutur: Onların fikrincə, troplar yalnız bir sözü, həm də onun yalnız semantikasını əhatə edirsə, fiqurlar – söz qrupu ilə olan əməliyyatdır (Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаенберг Ж. –М. и др. Общая риторика. М. 1986, с.205).

Trop və fiqurların klassik tərifı isə (hər iki tərif Kvintiliana məxsusdur) onlar arasındakı divergent əlamətlər görməyə o qədər də imkan vermir (divergent əlamətlər əvvəllər mövcud olmayan, inkişaf prosesində bir-birindən fərqlənən əlamətlərdir). Müqayisə et:

"Trop, sözün və ya filoloji ifadənin həqiqi mənasının digəri ilə əl əvəzlənməsidir ki, bu zaman mənanın zənginləşməsi baş verir."

"Fiqur iki cür müəyyən edilir: birincisi, fikrin ifadə edildiyi hər cür forma kimi; ikincisi isə, fiqur sözün həqiqi mənasında, fikirdə və ya mülahizədə qəsdən adi və sadə formadan kənara çıxma kimi müəyyən edilir."

Bu təriflərdən çıxan nəticəyə görə – troplar mənanın müxtəlif variantlarını, fiqurlar isə – hər şeydən əvvəl strukturun müxtəlif variantlarını nəzərdə tutur.

Görünür, fikri daha da genişləndirmək olar: troplar hər şeydən əvvəl sözün/çöz birləşməsinin əsas mənasının dəyişməsini (və yalnız nəticə kimi – onların daxil olduğu strukturun dəyişməsini), fiqurlar isə – hər şeydən əvvəl fundamental

strukturun dəyişməsinə (və yalnız nəticə kimi – onların elementləri sırasına daxil olan mənanın dəyişməsinə) nəzərdə tutur.

Hər iki nitq hadisəsində paralogik mexanizm müxtəlif şəkildə reallaşır: *tropların əsasında məntiq (hər şeydən əvvəl analogiyanın)* qanunlarının dəyişilməsi, fiqurların əsasında isə *sintaksisin (məlumatın strukturlaşması səviyyəsində məntiqin nümayəndəsi kimi) qanunlarının dəyişilməsi* durur. Bu nöqtəyənəzər müasir linqvistikada qəbul edilmiş trop konsepsiyasına yaxşı uyğun gəlir.

Bu konsepsiya 70-ci illərin sonlarında P. Şofer və D. Rays tərəfindən irəli sürülən semiotik ideyalara əsaslanır. Onların tropa verdikləri kifayət qədər mürəkkəb tərif belədir: "Trop – in praesentia işarəsindən in absentia işarəsinə semantik yerdəyişmədir." Bu o deməkdir ki, trop özünəməxsus mimikriya (yeni prinsipsiz olaraq şəraitə uyğunlaşma) hadisəsidir. Bir nitq vahidi əslində yalnız "maddi" olaraq mövcud olmayan və mənə vasitəsilə "ideal" şəkildə meydana çıxan digər nitq vahidini əvəz edir.

Beləliklə, əgər biz məlumatda «cəsarət şəhəri ələ keçir» kimi ifadəyə rast gəlsək, onda cəsarət sözünün cəsarətli adamlar söz birləşməsinə əvəz etdiyini başa düşmək lazımdır.

P.Şofer və D.Rays tərəfindən göstərilən transpozisiya mahiyyətə analogiya əməliyyatıdır (trop elə analogiyadır ki, burada müqayisənin ikinci tərəfinin adı çəkilmir, amma onun mənası birinci tərəfə köçürülür): burada bir tərəf digəri ilə müqayisə edilir. Amma artıq qeyd edildiyi kimi, analogiyanın iki üzvündən yalnız biri iştirak edir: ikinci üzvün olmaması onun mənası ilə kompensasiya edilir, o, sanki bu mənanı analogiyanın mövcud olan üzvünə göndərir. Başqa sözlə, analogiya proseduru burada pozulur və ya şəklini dəyişir. Fikrimizi fiqural şəkildə ifadə etsək, *tropa malik olmaqla biz bir nitq vahidinə (sözə və ya söz birləşməsinə) və digər nitq vahidinin kölgəsinə malik oluruq.*

Bu gün fiqur konsepsiyası yoxdur. Amma fiquru həmçinin kölgənin mövcudluğunu nəzərdə tutan struktur növü kimi şərh etmək cəlbəddici olardı. Bu əslində mənə baxımından niza-

mın olmadığı yerdə (paralelizm, anafora və s.) *nizam kölgəsi-nin* olması və məna baxımından nizamın olduğu yerdə (inven-siya və s.) *nizamsızlıq olması* ola bilər. Başqa sözlə, əyani ola-raq təşkil edilmiş sintaksisin arxasında adətən məna cəhətdən xaos, və əksinə "gizləne" bilər. Amma bununla belə, bu müla-hizə yalnız hipotetik xarakter daşıyır.

Növbəti paraqrafda biz bu günə kimi saxlanılmış müvafiq trop və fiqurları təsvir edəcəyik. Bəlkə də, bu yolla trop və fi-qurlar arasında münasibətlər daha aydın şəkildə təzahür edə bilər.

Konkret trop və fiqurları müzakirə edərkən məntiqi səhv-lərdə olduğu kimi model, nümunə (yənə də dövrü mətbuatdan və ya reklam agentliklərinin iş təcrübəsindən götürülmüş) və qısa şərh üsulundan istifadə edəcəyik. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, bir nümunə ilə konkret tropun və ya fiqurun bütün xarakteristikasını vermək çətindir. Buna görə də, şərhin ardın-ca tərkibinə gündəlik nitq praktikasından (qəzet, jurnal və s.) müvafiq trop və fiqurlar sütunu daxil olan əlavə *sıra* göstəri-ləcək. Bir *sıra* hallarda isə ümumdil trop və fiqurları ilə kifa-yetlənəcəyik – bəzən bu və ya digər konkret nitq hadisəsinin necə işlədiyini başa düşmək ritorik funksiyanı göstərməkdən daha əhəmiyyətlidir.

§6.1. Troplar

Əgər ritorikaya dair tipik linqvistik tədqiqatlara müraciət etsək, müasir alimlərin nə qədər az sayda troplardan istifadə etməyi bizdə təəccüb yarada bilər. Adətən, faktiki olaraq yal-nız üç trop nəzərdən keçirilir: metafora, metonimiya və sinek-doxa. Məsələ onda deyil ki, digər troplar müasir ritoriklər üçün maraqlı deyil, məsələ ondadır ki, XX əsrin sonlarında bu üç tropu "ən yaxşı" troplar kimi qəbul etməyə başladılar.

Ən yaxşı tropların axtarışı ritorikaya, həqiqətən, ritorika-ya istiqamətlənmiş müasir tədqiqat proqramlarında mühüm yer tutur. Bu aydındır: bir tərəfdən, tropların öz aralarındakı fərqi-n əsasında duran əlamətləri, digər tərəfdən isə - trop və fiqurla-

rın arasındakı fərqi əsasında duran əlamətləri dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmayanda, müasir ritoriklər bütün söylərini birləşdirici başlanğıcın üzə çıxarılmasına yönəldirlər; bu birləşdirici başlanğıc bu qədər mürəkkəb olan nitq hadisələrinin koordinasiya sistemini nizamlamağa imkan verir. Bundan başqa, bu - bir-birinə yaxın nitq hadisələridir.

Onların yaxınlığı "tropun dönmə qabiliyyətinin" analizinin gedişində, daha doğrusu, bir tropdan digərinə keçidin öyrənilməsi ilə təsdiq edildi. Bu ideya hələ Andrey Beliya məxsus idi və onun tərəfindən "Simvolizm" adı altında ilk dəfə 1910-cu ildə nəşr edilmiş əsərində göstərilmişdir: "Təsviri formalar bir-birindən ayrılmazdır¹: onlardan biri digərinə keçir...; eyni bədii təsvir prosesi müxtəlif mərhələlərdən keçərək gah epitet, gah müqayisə, gah sinekdoxa, gah metonimiya, gah da metafora kimi göz qabağına gəlir." Tropların qarşılıqlı olaraq bir-birinə keçmə prosesi bu gün də tədqiq edilir. Bu sahədə xüsusilə N.A.Kojevnikovanın adını çəkmək olar (Кожевникова Н.А. Об обратимости тропов/Лингвистика и поэтика. М. 1979).

"İlkin tropların" axtarışı ilə əlaqədar olaraq elmdə müasir dövrdə maraqlı açıqlamalar baş verib. Bu açıqlamalardan ən əsası R.O.Yakobsona məxsusdur. O, ən əsas troplar kimi *metafora* və *metonimiyani* qəbul edir və onlar arasındakı mühüm fərqi göstərir. Əgər metafora paradigmada sözlərin dəyişmə formalarını göstərən cədvəldə – şaqüli *sırada* sözlərin seçimi eməliyyatının baş verdiyi iyerarxiyada sözlərin mənası ilə əlaqədar fəaliyyəti nəzərdə tutursa, metonimiya – sözlərin uyğunluğu ilə əlaqədar olan sintaqmatik, "üfüqi" hadisədir.

Maraqlıdır ki, R.O. Yakobson metafora və metonimiyanın yaxınlığını nitq anomaliyaları – oxşarlıq (analoji metafora) və bilavasitə yaxınlıq (analoji metonimiya) üzrə assosiasiyaların dağılma halının baş verdiyi pozulma ilə müəyyən edir. Beləliklə, troplara aid edilən köhnə əlamət – akiroloji əlamət («səhv etmə») özünün yeni izahını tapır.

¹ Klassik ritorikada troplar haqqında təsviri dil vasitələri kimi bəhs edilirdi.

Bütün tropları metonimiyaya münəcər etmək cəhdləri mövcuddur: bu fikri semiotikanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri Umberto Eko irəli sürüb. (O, "Qızılgülün şöhrəti" və "Fuko kəfkiri" romanlarının müəllifidir.). Artıq bizə tanış olan Belçika qrupu isə "ən yaxşı trop" kimi sinekdoxanı qəbul edir.

Hər necə olsa da, adətən troplar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edən əsas vektor təyin edilir. Bu vektora uyğun olaraq metafora və metonimiya qütb troplar kimi qəbul edilir və bütün digər troplar onların arasında yerləşdirilir.

Amma bu dərslərdə biz bu yolla getməyəcəyik. Bizim praktik məqsədlərimiz üçün (konsepsiyalar isə nəzəri xarakter daşıyır) bütün tropların əsasında duran ümumi prinsipi, yeni məntiqdən və hər şeydən əvvəl analogiyadan paralogik istifadə üsulunu müəyyən etmək daha əhəmiyyətlidir.

İstəyib-istəməməyimizdən asılı olmayaraq istənilən troponun analogiya xarakteri adətən müşahidə edilir. "Metafora və metonimiya – analogiyaya əsaslanan təfəkkür sahəsinə aiddir. Bu baxımdan onlar yaradıcı şüur ilə üzvi sürətdə bağlıdırlar" – deyər Y.M. Lotman yazır. (Лотман Ю.М. qeyd edilən əsər, c. 175)

Beləliklə, troponun iki əlamətini diqqət mərkəzində saxlayaq: *onun analogiya xarakteri və onun paralogik (akiroloji) xarakteri.*

Məhz analogiya qaydalarının dəyişdirilməsi – prinsiplial olaraq uyğunlaşa bilməyənləri uyğunlaşdırmaq, prinsiplial olaraq birləşə bilməyənləri birləşdirmək və s.- adətən, tədqiqatçıların qeyd etdikləri troplarla əlaqədar olan əməliyyatları həyata keçirməyə imkan verir. "Tropların sayəsində – V.N. Toporov yazır – yeni mənalarnın çatdırılması, yeni fikirlərin qeyd edilməsi imkanları artır". Bundan başqa, onun fikrincə, troplar "müxtəlif və mürəkkəb yeni mənalarnın sintezi (və analizi) proseslərinin həyata keçirdiyi unikal təcrübə sahədir" (Топоров В.Н. Тропы/ Лингвистический энциклопедический словарь. –М. 1990, с. 521).

Tropların tərkibində "vəhdət nöqtəsinin" axtarışı problemin yalnız bir tərəfidir. Digər tərəfdən, tropları fərqləndirən cəhətlərin axtarışı da vacibdir.

Bütün troplar özlərində söz və söz birləşmələrinin mənasının paralogik dəyişdirilməsi prosedurunun əks etdirirlər, amma bu dəyişdirilmə həmişə eyni şəkildə baş vermir. Bəzi hallarda bu – məntiqi baxımdan "yalan" mənalara, digər hallarda isə – səmimiyyət meyarı ilə ziddiyyət təşkil edən mənalara yaranması yolu ilə baş verir.

Həqiqətən, əgər mən, məsələn, "mən üç boşqab yemişəm" kimi metonimiyanı həyata keçirirəmsə, onda mən əslində yalan (doğru olmayan) hökm irəli sürürəm, çünki mən əlbəttə ki, boşqabı deyil, boşqabın içərisindəkini yeyirəm; aposiopeza (sükutla keçmə), daha doğrusu, ümumiyyətlə, obyektin adını deməmə yolu ilə mən həm də qeyri-səmimi hərəkət nümayiş etdirirəm.

Həqiqət və səmimiyyət meyarları, artıq qeyd edildiyi kimi, nisbətən sonralar elmi dövriyyəyə daxil olub, buna görə də, troplarkimi "qədim" hadisəni xarakterizə etmək üçün onlardan istifadə etmək tarixi baxımdan o qədər də düzgün deyil. Amma başqa yol da hələlik yoxdur.

Həqiqət meyarını mülahizənin gerçəklik ilə uyğunluğunu təmin edən meyar, səmimiyyət meyarını isə mülahizənin əslində danışana xas olan düşüncə və hisslərlə uyğunluğunu təmin edən meyar kimi nəzərdən keçirərək, belə hesab edirik ki, bu meyarlar arasındakı fərq tropların tərkibindəki iki nitq hadisələri qrupu arasındakı fərqi əmələ gətirir.

Həqiqət meyarınının pozulması ilə əlaqədar olan tropları *həqiqi troplar*, *səmimiyyət meyarınının pozulması* ilə əlaqədar olan tropları *həqiqi olmayan troplar* adlandıracağıq. Hər bir konkret halda həqiqət və səmimiyyət meyarlarının necə reallaşdığını nümunələr əsasında nəzərdən keçirmək olar.

§6.1.1. Həqiqi troplar

Həqiqi troplar həqiqət meyarı ilə ziddiyyət təşkil edən troplardır. Başqa sözlə, bu yolla yaranan hökmlər məntiqi qanunlar baxımından yalandır. Bu əlamət əsas şərt kimi həqiqi tropların ritorik funksiyasını təşkil edir.

1) Adətən troplar haqqında söhbət metafora ilə başlayır; o, üç ən mühüm tropdan biri sayılır.

Metafora sözü yunancadan tərcümədə köçürtmə, aid etmə deməkdir. Bu səbəbdən də metaforanın ardınca digər troplar da bu mənə ilə xarakterizə edilir, amma bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu heç də tamamilə düzgün deyil. (Бах: Григорьев В.П. Тропы//Литературоведческий энциклопедический словарь. М. 1987, с.446)

Metafora tropu ən yüksək dərəcədə təmsil edir. O, digər troplar ilə müqayisədə onun əsasını təşkil edən müqayisəni hiss etməyə imkan verir, daha doğrusu, analogiya əməliyyatlarını aydın sürətdə nəzərdə tutur. "Yalnız metafora vasitəsilə – Osip Mandelstam yazır – materiya aşkara çıxır, çünki müqayisədə ən kənar da varlıq yoxdur, varlığın özü müqayisədir" (Мандельштам О.Э. Разговор о Данте. М. 1967, с.83). Hər bir müqayisə proseduru kimi metaforizasiya proseduru da müəyyən qaydalara əsaslanmalıdır. Bu qayda isə müqayisə edilən tərəflərin və müqayisəni həyata keçirməyə imkan verən əlamətin olmasını nəzərdə tutur. Bu əlamət ("müqayisənin üçüncü üzvünü" xatırlayaq) həmin analogiyaya uyğun gəlməlidir.

Metaforanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əlamətin və ya müqayisənin üçüncü üzvünün adı heç vaxt çəkilmir. Buna görə də, metaforanı gizli müqayisə də adlandırırlar. Metaforada müqayisənin üçüncü üzvü həmişə buraxılır.

Amma metaforanın "hiyləgərliyi" (və ya "müdrikliyi") məhz ondan ibarətdir ki, gizli olan, göstərilməyən əlaməti manipulyasiya etmək çox asandır. Birbaşa göstərilməyən sanki müəyyən mənada həm də mövcud olmur: nəzərdə tutulan çox vaxt qeyri-müəyyən və qarışıq olur.

Metaforanın "açılması" əksər hallarda müqayisənin əsasında duran əlamətin əsassızlığını ("yararsızlığını", akirolojiliyini) üzə çıxarır.

Metaforanın akirolojiliyi onun eynilik və oxşarlıq kimi ümumi anlayışları sintezləşdirməsi ilə izah edilir. (Арутюнова Н.Д. Метафора// Лингвистический энциклопедический словарь.-М. 1990, С.297). "Oxşarlığın" "eyniliyə" çevrilməsinə mane olan hər şey qeyri-mühüm əlamət kimi sadəcə olaraq kənara atılır. Hətta invensiyanın qaydaları baxımından "müqəddəs" olan taksonomik sxemlər "metaforanın mövcudluğu" zamanı işləmir: soy digər soya məxsus olan növə bənzədilə bilər (insanlar haqqında: onlar qarışqadırlar); aşağı növ – bu növə heç bir aidiyyəti olmayan bütöv bir soya bənzədilə bilər (konkret kompüter haqqında: heyvandır (həyatı məhv edən heyvandır)); və s.

Ritorikada metaforanın funksiyası *nominasiya*, daha doğrusu, predmet və hadisələrin adlandırılması idi, amma son vaxtlar metaforaya tropları xarakterizə edən amil kimi baxırlar. Bu sevindirici haldır, çünki metafora digər troplarla eyniləşdirir; belə ki, bütün troplar hər şeydən əvvəl xarakterizəedici funksiyalı, sonra isə onun konteksti ilə əlaqədar olan funksiyalı yerinə yetirirlər.

Ritorikadan kənarında (lingvistikanın leksikologiya bölməsində) metaforizasiyaya daha asanlıqla məruz qalan dil vahidlərinin növləri müəyyən edilib. Sözlün mənası nə qədər çoxəlamətli, informasiya cəhətdən zəngin və tərkib hissələrinə bölünməzdirsə, o, bir o qədər asanlıqla da metaforizasiyaya məruz qalır. Adlar arasında bu hər şeydən əvvəl xüsusi isimlər, təbii soyların adları, həmçinin relyasion mənaların adlarıdır...("taleyin erköyün uşağı", "müharibənin yetişdirməsi"). Bu əlamətləri daşıyan sözlər arasında – fiziki keyfiyyətləri müəyyənləşdirən sifətlər ("tikanlı cavab"), təsviri fellər ("vicdan əzabı", "fikir axını") var. Bəzən seçilmiş nəsihətamiz metafora bir *sıra* situasiyalar arasındakı analogiyalar vasitəsilə yaranır

("sözü havaya buraxma") (Арутюнова Н.Д. Метафора// Лингвистический энциклопедический словарь. М. 1990, С.296).

Model: at arabası tutmaq.

Nümunə: Onun bütün arqumentləri hədəfin yanından ötür.

"Arqumentlər hədəfin yanından ötür" metaforası arqumentlər ilə top arasındakı müqayisə üzərində qurulur. Mülahizə aşağıdakı şəkildə inkişaf edir:

Top hədəfi vurur və ya hədəfin yanından ötür.

Arqumentlər topu xatırladır.

Bütün toplar gücə malikdir.

Bütün arqumentlər gücə malikdir.

(nəticə)

Arqumentlər mahiyyətə topdur.

(nəticə)

Arqumentlər hədəfə dəyir və ya hədəfin yanından ötür.

Bu nəticə nə dərəcədə doğrudur? O, tamamilə "doğru" deyil (həqiqət deyil) və faktiki olaraq terminin dörd dəfə artırılması halını özündə əks etdirir. Sillogizmin üç terminindən (anlayışından) – arqument, top, güc – biri olan güc iki mənada işlənir: mexaniki enerji kimi güc (top üçün) və inandırmanın ən yüksək dərəcəsi kimi güc (arqument üçün), nəticədə üçüncü termin "ikiqat" artır.

Başqa sözlə, sillogizmdə üçdən artıq terminin olmamasını nəzərdə tutan məntiqi qayda bu halda neqativ, paralogik olaraq istifadə edilir. Bundan başqa daha bir paralogik gedişi – *hissənin tam kimi adlandırılmasını* da (müqayisə et: bütün arqumentlər gücə malikdir) qeyd etmək lazımdır. Bu halda məntiqi qayda neqativ mənada işlənir.

Bu, "daha kiçik sillogizmdən" çıxarılan nəticəyə görə arqumentlər mahiyyətə topdur (yəni silah). Mülahizənin qurulma qanunlarından rozitiv istifadə baxımından bu yanlışdır.

Daha böyük sillogizmə daxil olaraq o, onun arqumentlərindən birinə çevrilir, amma səhv olduğundan düzgün olmayan ehtimal kimi üçüncü paralogizm növünü yaradır (ilkin yalan variantı). Artıq məlum olduğu kimi, bu düzgün olmayan

nəticəçixartmaya səbəb olur. Məhz bu qaydadən paralogik olaraq böyük sillogizmdə istifadə edilir.

«Arqumentlər hədəfin yəninədən ötür» metaforası eyni vaxtda üç məntiq qaydasından neqativ istifadənin nəticəsidir. Bu qaydalara fiqurativ praktikada o qədər də ciddi əməl edilmir.

- *sıra*: sübutetmə işləmir; fikir perspektivsizdir; müraciət düzgün ünvanlanmayıb; fikirlərin toqquşması; konsepsiyanın dağılması; nəticəçixartmanın gözəlliyi.

Antik dövrdən etibarən bir *sıra* ənənəvi *metafora növlərinin* təsviri də mövcuddur.

- sərt metafora;
- əvvəlki mənası silinmiş metafora;
- metafora – formul;
- geniş metafora;
- reallaşdırılmış metafora.

Yuxarıda təsvir edilmiş metaforizasiya mexanizmini saxlamaqla yanaşı, bu bütün metafora növlərinin əlavə əlaməti də özlərində əks etdirilir; bu əlamət metaforanın orijinallıq/yenilik (kəskin və ya mənası silinmiş metafora, metafora – formul) dərəcəsiindən və ya ardıcılıq (geniş və reallaşdırılmış metafora) dərəcəsiindən asılı olaraq, metaforanı qiymətləndirməyə imkan verir¹.

Sərt metafora bir-birindən uzaqda olan anlayışları birləşdirən metaforadır.

- *Model*: mülahizənin içi.

Əvvəlki mənası silinmiş metafora fiqural xarakteri artıq hiss olunmayan hamının qəbul etdiyi metaforadır.

- *Model*: stulun ayağı.

Metafora – formul əvvəlki mənası silinmiş metaforaya çox yaxındır, amma daha artıq şablon olması və (bəzən) qeyri-fiqural konstruksiyaya dəyişdirmənin qeyri-mümkünlüyü ilə ondan fərqlənir.

¹ Sonralar elmdə haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, bir tərəfdən istənilən metafora müəyyən zamandan sonra silinir və digər tərəfdən, praktiki olaraq istənilən metafora genişləndirilə və/və ya reallaşdırıla bilər.

- *Model*: şübhə qurdu.

Geniş metafora ardıcıl olaraq məlumatın böyük bir hissəsində və ya bütövlükdə məlumatda həyata keçirilən metaforadır.

- *Model*: "kitab açlığı" anlayışını ətraflı süzətdə izah edən məlumat (Kitab açlığı keçib getmir: kitab bazarının məhsulları çox zaman köhnə olur – onları hətta yoxlamadan belə atmalı olursan).

Reallaşdırılmış metafora fiqural xarakteri nəzərə almadan metaforik ifadədən istifadəni nəzərdə tutur, sanki metafora bir-başına mənanı ifadə edir. Bunun nəticəsi isə çox vaxt komik xarakter daşıyır.

- *Model*: Mən özümdən çıxdım və avtobusa daxil oldum.

2) *Kataxreza* metaforanın müstəqil növlərindən biridir. Tropun adı yunan variantında neqativ xarakteristikasını ehtiva edir: katachresis sui-istifadə və ya sözdən düzgün istifadə etməmə deməkdir.

Ritorika kataxreza üçün iki tətbiq sahəsini müəyyən edir: onlardan biri *əvvəlki mənası silinmiş metafora*. Daha doğrusu, fiqurativ mənası artıq hiss olunmayan metafora sahəsidir; digəri, əksinə. Söz yığını kimi qəbul edilən *adət edilməmiş metafora* sahəsidir. Bu halda kataxreza bir təsvirdən digərinə sıçrama kimi müəyyən edilir.

Bir *sıra* dərsləklərdə kataxreza "pis üsluba" dair metafora kimi nəzərdən keçirilir, amma bu, yəqin ki, tamamilə düzgün deyil: adət edilməmiş metafora yalnız müəllifin dilə olan xüsusi meylinin deyil, həm də auditoriyanın buna "hazır olmaması", daha doğrusu, onlarda kifayət qədər "metaforik təcrübənin" olmamasının da nəticəsi ola bilər.

Klassik kataxrezaya dair nümunə – həm də alman ədəbiyyatının bir nümunəsi – ritorika tarixinə "Der zahn der zeit" adı altında daxil olub. Bu ifadə almancadan aşağıdakı kimi tərcümə edilir: "Artıq bu qədər göz yaşını qurudan zamanın dişləri bu yaranın üzərində də unutqanlıq otunu yetişdirir" ("Der zahn der zeit, der schon so manche Träne getrocknet hat, wird auch

uber diese Wunde Gras wachsen lassen"). Bu kataxrezada tamamilə aydın şəkildə duyulan bir təsvirdən digərinə sıçrayış tərcümə zamanı da öz effektini qoruyub saxlayır.

Model: ziddiyyət ruhunun taqətsiz cismi.

Nümunə: İkibaşlı rus sfinksi heç cür hərəkət istiqamətini seçə bilmir.

Kataxrezaya dair bu nümunə öz məzmununa görə həddindən artıq aydın olmasa da, tam şəkildə əsassız da deyil. Hər halda aydındır ki, danışan eyni zamanda həm Rusiyanın simvolunu – ikibaşlı qartal, həm də "müəmmalı rus qəlbini", onlarla birgə isə "rus yolunun" anlaşılmaz olduğunu nəzərdə tutur.

Mülahizənin məzmununu müəllifin öz öhdəsinə buraxaq. Yalnız bu halda hansı məntiq qaydalarından paralogik şəkildə istifadə edildiyini aydınlaşdıraraq. Kataxrezanı reallaşdırarkən praktiki olaraq həmişə eyni qaydadan istifadə olunur, yəni tərif özündə ziddiyyəti ehtiva etməməlidir. Kataxreza hər şeydən əvvəl mülahizədə olan ziddiyyətə əsasən digərlərindən seçilir. (Beləliklə, "zamanın dişi" ifadəsini analiz etsək, aydın məsələdir ki, hətta təxəyyülümüzü canlandırsaq belə, "diş" çətin ki, göz yaşlarını qurutmaq və ot yetişdirmək kimi funksiyaları yerinə yetirsin). Amma ziddiyyət mülahizəni yanlışlığa aparıb çıxartmır; məsələ bundadır ki, o, bir qayda olaraq, daima "sürüşkən" xarakter daşıyır: kataxrezada ziddiyyətə "yaxınlaşmaq" çox çətindir.

Bizim nümunəmizə gəldikdə isə, mülahizədə ziddiyyəti – mülahizənin ziddiyyətsizlik qanununun neqativ istifadəsi kimi – anlayışın fiziki konkretliyi səbəbindən hər halda müşahidə etmək mümkündür: ikibaşlı qartal – adi haldır, amma ikibaşlı sfinks – bax bu zaman mülahizədə həqiqətən ziddiyyət yaranır (ya sfinks, ya da hansısa ikibaşlı canlı - qeyri-sfinks; ikibaşlı sfinkse əsaslanan mülahizə həqiqət ola bilməz.). Paralogik əməliyyat – bir neçə mənanı bir obrazda sintez edən kataxreza nəticəsində ziddiyyət aradan qalxır.

Sıra – zamanın axarını dayandıran cəsur döyüşçü; süku-tun gecikmiş arqumenti; qaçılmaz olana işarə simvolu; zamanın dövrənində özünü qabaqlayan işıq.

3) *Sinesteziya* (yunancadan *synaesthesia* – eyni zamanda olan qavrayış) metaforik troplardan biridir. Onun özünəməxsusluğu odur ki, o, dərhal bir neçə duyğu orqanına – məsələn, görmə və eşitmə, və ya dad, iybilmə və lamise orqanlarına, onların ən müxtəlif kombinasiyalarına təsir göstərir.

Model: dadsız görünüş.

Nümunə: Mənə elə sübut göstərin ki, mən onu əlim ilə yoxlayım.

Aydın məsələdir ki, sübutu eşitmə orqanının köməyi ilə qavramaq olar, burada əl ilə yoxlamadan söhbət gedə bilməz. Deməli, məntiq qanunundan burada neqativ mənada istifadə edilib. Bu sinesteziya ilə əlaqədar olaraq çox vaxt baş verdiyi kimi, açıq-aydın həddindən artıq geniş xarakter verilən ümumi mühakimənin qaydasıdır. Bu halda isə insanın bu və ya digər duyğu orqanlarına adətən həddindən artıq geniş xarakter verilir.

Nümunəmizin üzərinə bir daha qayıdaq. Danışan açıq şəkilə lamise orqanının universal xarakter daşması fikrini irəli sürür və sanki aşağıdakı sillogizmi qurur:

İstənilən məlumatı əl ilə yoxlayaraq qavramaq olar.

Sübut məlumatdır.

(nəticə)

Sübutu əl ilə yoxlayaraq qavramaq olar.

Pozitiv məntiq praktikası baxımından bu daha böyük mühakimənin səhvidir ki, bu da yalan mühakiməyə gətirib çıxarır. Amma *neqativ*, paralogik şəkildə istifadə olunan ümumi mühakimənin qaydası trop yaradır. Nəticədə isə qarşılıqlı olaraq əvəz olunmayan anlayışlar qarşılıqlı olaraq əvəz olunurlar. Beləliklə, qayda əks tərəfə inkişaf etməyə başlayır.

Sıra: ağır çəkili sübut; "qadınlar qulaqları ilə sevir"; "sən nə ilə qulaq asırsan?"; mədəsi ilə düşünən; soyuq mühakimə; parlaq çıxış.

4) *Allegoriya* (yunancadan *allegoria* – eyham, məcaz deməkdir) metaforik troplardan biri olub metaforaya çox yaxındır. Bu səbəbdən də onu çox vaxt "sistemləşdirilmiş metafora" adlandırırlar, çünki allegoriya daha ardıcıl sürətdə fikri "tablo-

ya" köçürür. Sonradan "tablo" əsasında yenidən fikir anlamaq lazımdır. Analogiya qaydasının neqativ istifadəsini asanlıqla müəyyən etmək olar: alleqoriya zamanı müqayisə edilən adətən, ümumiyyətlə, göstərilmir, o, mətnin arxasında yox olur. Alleqoriyanın "kəleyi" ondan ibarətdir ki, tablo vasitəsilə yaradılan təsəvvür adətən, öz "ilkin" görünüşündə qavrayış üçün çox çətinidir.

Bu abstrakt anlayışlar adətən tamamilə konkret «təsvir» şəklində, bəzən şəxsləndirmə kimi ötürülür.

- *Model*: Kağız pələngin də pəncəsi var

- *Nümunə*: (Moskvada yaponların konqresinin açılışında).

Bizim «Pallada» herb gəmimiz artıq neçənci dəfədir yola düşüb.

(Nümunə özündə alleqoriyanı ehtiva edir; bu alleqoriyanı başa düşmək üçün 1852-55-ci illərdə «Pallada» rus gəmisi ilə Yaponiya sahillərinə yan alan diplomatik nümayəndə heyətinin gəmi səfərlərinin tarixini bilmək lazımdır). Bu səfərlər nəticəsində isə Yaponiya ilə sülh və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdı. Alleqoriya rusların təşəbbüsü ilə xalqların növbəti yaxınlaşma aksiyasını (əvvəlki aksiyalar kimi) nəzərdə tutur.

Bu alleqoriya müqayisə olunan obyektədən yalnız birinin adını çəkib-həmin obyekt vasitəsilə müqayisə reallaşdırılır. Müqayisə olunan obyektin adı isə çəkilmir, amma yaponların Moskvadakı konqresi analogiyanın ikinci üzvü kimi nəzərdə tutulur. Analogiya əməliyyatının əsasında duran əlamətin də (xalqların yaxınlaşmasına edilən kömək) adı çəkilmir.

Bu halda məntiqi qaydalardan hansının neqativ istifadə olunduğunu nəzərdən keçirsek, onda bunun zəruri şərt qaydası olduğunu görürük. Bu halda şərt odur ki, «Pallada» herb gəmisi yaponların konqresi deyil, amma yaponların konqresini simvollaşdırma bilər (qismən ona görə ki, «Pallada» gəmisinin Yaponiya sahillərinə üzməsi *bir dəfə olan aksiya* idi və *gəminin növbəti səfəri* nəzərdə tutulmur). Bizim qarşımızda sanki yanlış sillogizm yaranır:

Yaponların konqresi xalqların yaxınlaşmağını nəzərdə tu-

tur.

«Pallada» gəmisi xalqların yaxınlaşmağını simvollaşdırır.
(nəticə)

Yaponların konqresini özünəməxsus şəkildə «Pallada» gəmisi kimi nəzərdən keçirmək olar. Bu sillogizmin əsassız olduğu pozitiv məntiq baxımından aydındır, amma paraloqika baxımından qətiyyənlə belə deyil: zəruri şərt qaydası bu halda qeyri-mühüm amil kimi inkar edilir.

sıra: çəkisini itirə, rus Femidası, ticarətimizin arşınmalçıları ali tədris müəssisəsinin, Meşədi ibadları.

5) *Prozopopeya* (yunancadan *prosopopoiia*, *prosopon*-insan və *poiein*-etmək) alleqoriyanın bir növü olub şəxsləndirmə, insana bənzətmə deməkdir. Məsələ bundadır ki, alleqoriya heç də həmişə «şəxsi» nəzərdə tutmur, digər növ alleqoriyalar da (predmetlə, hadisə ilə əlaqədar olan alleqoriyalara) tez-tez rast gəlinir.

Bu səbəbdən də, bəlkə, həqiqətən prozopopeyanı ayrıca «bölmə» kimi – xüsusi olaraq canlı olanların əlamətlərinin cansız olanlara aid edildiyi şəxsləndirmə (təxsis) halları üçün – seçib ayırmaq lazımdır. Prozopopeyanın fəaliyyəti alleqoriyanın fəaliyyət mexanizmini xatırladır.

Model: ürək ağıl ilə mübahisə edir.

Nümunə: Sem dayı vasvası və riyakardır.

(Bu alleqoriya Amerikanı puritan ölkə kimi göstərərək, əslində hər bir alleqoriya kimi (həmçinin metaforaların bir çoxu kimi) «zəruri şərt» adlanan məntiqi qaydanın neqativ istifadəsinin nəticəsidir («zəruri şərtin nəzərə alınmaması» adlanan məntiqi səhv ilə müqayisə et).

Amerikanın Sem dayı ilə ifadə edilməsindən pozitiv məntiqi praktikaya əsasən, Amerikanın Sem dayı olması və cansız anlayışa insani xüsusiyyətlərin – vasvası və riyakar olmaq xüsusiyyətlərinin aid edilməsi nəticəsi çıxmır. Yalnız bir planda işləyən və hər şeyə «səthi» nəzər salan alleqoriya aşağıdakı «mənzərəni» təqdim edir: Amerika Sem dayıdır, ona xas olan bütün xüsusiyyətləri və hərəkətləri ölkəyə də şamil etmək olar.

Bu alleqoriyada gizlin sillogizmi aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Amerika Sem dayı ilə (ifadə edilir.)

Sem dayı vasvası və riyakardır.

(nəticə)

Amerika vasvası və riyakarlıq kimi xüsusiyyətlərlə (ifadə edilir). Asanlıqla görmək olar ki, bu məntiqi konstruksiyada əlavə etmə (kimi ifadə edilir) elə zəruri şərtidir, zəruri şərt qaydasının neqativ istifadəsi zamanı bu zəruri şərt qeyri-mühüm əlamət kimi nəzərə alınır.

Sıra: hər sətirdən yumor iyi gəlir; sübutlar tərsdir; imperializm əjdahası (başı kəsilən kimi, yenisi əmələ gəlir); Müharibə allahı (dövlət mənasında).

6) *Metonimiya* – antik dövrdə metaforaya yaxın olan trop kimi nəzərdən keçirilirdi, amma müasir dövrdə ona metaforaya tamamilə əks olan trop kimi tərif verilir. (metafora və metonimiyayı «inkışaf etdirən» R.O.Yakobsonun konsepsiyası haqqında yuxarıda bəhs edilib). Yunancadan tərcümədə metafora «adını dəyişdirmə» deməkdir (metonomazein-başqa şəkildə adlandırmaq və onyma –ad).

Daha sonrakı dövrlərdə metaforadan fərqli metonimiyaya bir-biri ilə sıx əlaqədar olması səbəbindən yaranan assosiasiya kimi tərif verməyə başladılar; metafora isə oxşarlığa görə yaranan assosiasiya idi (O.Mandelştamın şərlərindən birində bu mexanizm çox dəqiq təsvir edilir:...şalvarı xatırladan lövhə bizdə insana dair təsəvvür yaradır).

Metonimiyanın mexanizmi - «predmetin adının» onun əlaməti və ya birinci predmeti ilə əlaqədar olan digər predmetin adı ilə əvəz edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, bizim qarşımızdakı metafora, sinesteziya və alleqoriyada olduğu kimi – adlandırmanın imkanlarının genişləndirilməsidir. Amma bu əlamətlərə görə bir-birinə uyğun gələn metafora və metonimiyaya yerinə yetirdikləri əsas funksiyaya görə bir-birindən fərqlənirlər. Əgər metafora xarakterizəedici trop hesab edilirsə, metonimiya – eyniləşdirici, daha doğrusu, müəyyənləşdirici tropdur.

Aydındır ki, predmet az və ya çox miqdarda əlamətlərin cəmi olaraq və az və ya çox miqdarda digər predmetlərlə «qonşuluqda yerləşərək» heç də hər bir əlamətinə görə və heç də hər bir yaxın predmetin göstərişinə görə «tanınmayacaq». Metonimiyanın üzvləri arasındakı münasibətlərə tipik *nümunə*:

- yaradıcılıq məhsulu və yaradıcı: ({Puşkinin yaradıcılığını oxumaq əvəzinə} Puşkini oxumaq)

- əlamətin daşıyıcısı və əlamət: ({əgər gənclər çox bilə bilsələr, qocalar isə çox işləyə bilsələr ...əvəzinə} əgər gənclik çox bilə bilsə, qocalıq isə çox işləyə bilsə...)

- predmet və material: ({idarədən vacib sənəd əvəzinə} idarədən vacib kağız)¹

- ehtiva edən və ehtiva olunan ({qəzetdə məqalənin müəllifi belə deməklə səhv edirdi əvəzinə} qəzet belə deməklə səhv edirdi)

- fəaliyyət və onun nəticəsi ({bu təsnifatın yaxşı nəticəsidir əvəzinə} bu yaxşı təsnifatdır).

Bu modellər arasındakı fərqlərə baxmayaraq, onların meyanizmi ümumidir: predmetin bezi aspektləri məlumatda pred-

¹ Konkret nümunə əsasında metafora ilə metonimiya arasındakı münasibətlər Y.M.lotmanın məqaləsində çox gözəl əks olunub: «Əgər ikonanı, onun Bizansda və ya bütün şərq ölkələrindəki kilsələrdə qəbul edilən semiotik mənasında metafora saymaq olarsa, onda müqəddəs sayılan şeylər metonimiya kimi çıxış edir. Müqəddəs sayılan şeylər müqəddəs cismnin bir hissəsi və ya bilavasitə onunla təmasda olan şeylərdir. Bu mənada müqəddəsliyin maddi, konkret şəkil verilmiş, cismani siması onun cismani hissəsi və ya onunla əlaqədar olan maddi predmet ilə əvəz olunur. İkona isə özündə sitayiş edilən şeyin qeyri-maddi və dillə ifadə edilə bilməyən mahiyyətinin maddi və dillə ifadə edilən nişanəsini əks etdirir. İkonanın ritorik xarakteri onda təzahür edir ki, metaforanın birinci üzvü kimi hər bir təsvir deyil, yalnız təsdiqlənmiş rəssamlıq, qanunlarına uyğun olaraq həyata keçirilmiş təsvir çıxış edə bilər. Belə ikonanın şərhı fonunda müqəddəs şeylər semantik baxımdan birplanlı hadisə kimi görünə bilər. Amma belə təsəvvür yarımçıq xarakter daşıyır. Maddi «müqəddəs şeyin müqəddəs cism» anlayışının özü-özündə informasiya kimi metaforanın ifadəsi və məzmunu arasında müəkkəb irrasional əlaqələri ehtiva edir.

metin özünün yerini tutur və predmeti bu aspektdən dərk etmək təklif olunur.

Müasir ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, metonimiya, bir qayda olaraq, «mütləq» şəkildə adlandırılma prosesini həyata keçirmir (o, bununla, məsələn, alleqoriyadan fərqlənir): o, yaranan kontekstdən asılıdır. Belə ki, biz deyə bilərik: «Stolun üstündə Puşkin var». (Puşkinin seçilmiş əsərləri əvəzinə). Amma mülahizəni «Puşkində yazılıb ki,...» şəklində davam etdirmək «tamamilə» təbii deyil. Bu isə o deməkdir ki, metonimiya istifadə şəraiti ilə məhdudlaşır.

- *Model*: Sizdə od olmaz?

- *Nümunə*: Nümayişdə təzə başlayan işləri və məşhur sənətkarların rəsmləri təqdim edilir.

Metonimiyaya dair tamamilə «xarakterik» hal olmasa da, mexanizm aydındır: «rəsm» sözü «tablo» sözünü əvəz edir. Hər bir metonimiyada olduğu, kimi bu halda da neqativ mənada istifadə olunan məntiqi qaydanın xarakterinə dair çox fikirləşmək lazım gəlir: bu, hissəyə görə tam haqqında nəticə çıxartma qaydasıdır.

Bu məntiqi səhvi əvvəlki bölmədə artıq nəzərdən keçirmişik. Aydın məsələdir ki, bu halda bizi maraqlandıran məntiqi qayda əks istiqamətdə fəaliyyət göstərir, ciddi mənada (pozitiv məntiqi praktikaya görə) bu aspekt (rəsm) predmeti (tablolu) əvəz edə bilməz; belə ki, predmet haqqında tam təsəvvür yaratmır (məsələn, asanlıqla təsəvvür etmək olar ki, göstərilən «rəsmlərin» bir hissəsi ümumiyyətlə, kağızda həyata keçirilir), amma bu «qeyd» aprior olaraq qeyri-mühüm xüsusiyyət kimi qiymətləndirilir: əks istiqamətdə istifadə edilən məntiqi qanunu həmişə olduğu kimi real sürətdə mövcud olanın yerinə qoyulan sözün və ya söz birləşməsinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması ilə bağlıdır.

Sıra: portfeldəki mühazirələr; daim təlaşda olan XX əsr; nazirlikdən gələn zəngə görə: CD-yə qulaq asmaq; kitab ilə razılaşmaq; dərman içmək; iti qələm.

7) *Sinekdoxa* (yunanca Synekdoche-əlaqələndirmə, synekdechethai-işarə vasitəsilə ifadə etmək) ya metonimiyanın

bir növü, ya da müstəqil trop kimi nəzərdən keçirilir. Belə ya-
naşmalar arasındakı fərq elə də böyük deyil, belə ki, hər iki
halda sinekdoxa bu tamın bir hissəsi kimi və ya əksinə, hissə-
nin tamı kimi göstərilməsinə əsaslanır. Sinekdoxanın klassik
nümunəsi – «Alisa möcüzələr diyarında» əsərinin qəhrəmanı
Çəşir pişiyidir, özü itse də, gülümsəyən ağzı qalırdı.

Bu trop həddindən artıq aydın struktura malikdir və aydın
sürətdə müvafiq məntiqi qanununa əsaslanır. Sinekdoxanın
mexanizmi tamın və hissənin qarşılıqlı olaraq bir-birini əvəz
etməsinə nəzərdə tutur. Hissə tamı, tam isə hissəni biz yalnız
eyni tərkibli tam deyil, həm də müxtəlif tərkibli tam ilə qar-
şılaşarkən də, əvəz edə bilərik.

-*Model*: (növbədə) mən həsir şlyapadan sonra dayanmı-
şam (əvəzində isə olmalıdır: mən həsir şlyapa örtmüş xanı-
dan sonra dayanmışam).

- *Nümunə*: Onların arzusu – bütün dünyaya öz qanunlarını
diqtə edən Moskvadır.

Sinekdoxa Rusiyanın bir hissəsi – Moskva vasitəsilə ifa-
də edilməsinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Burada isə hissə-
nin tam kimi adlandırılmasını qadagan edən məntiqi qanunun
neqativ istifadəsi meydana çıxır.

Amma bununla belə burada adı çəkilmiş hissə sadəcə
olaraq tamın bir hissəsi deyil, çünki Moskvanın həqiqətən
bütün Rusiyanın əhval-ruhiyyəsini ifadə etmədiyini təsəvvür
etmək çətindir. Müvafiq məntiqi qaydada əhəmiyyət verilmə-
məsi və ya onun əks istiqamətdə istifadə edilməsi pozitiv mə-
ntiqi praktika baxımından «yanlışlıq» effektini aradan qaldırır.

Rusiya dünyaya öz qanunlarını diqtə edir.

Moskva Rusiyada yerləşir.

{= Rusiyanın paytaxtı kimi bütünlüklə Rusiyanın əhval-
ruhiyyəsini ifadə edir}.

(nəticə)

Moskva bütün dünyaya öz qanunlarını diqtə edir.

Sıra: qələm yazmır; polis tərəfindən yaxalanma; orqa-
nizm üçün ziyanlı; çörək pulu qazanmaq.

8) *Antonomaziya* (yunanca *antonomasia* – yenidən adlandırmaq; *antonomazein* – başqa cür adlandırmaq) bəzən sinekdoxanın bir növü kimi qəbul edilir. Bu tip ümumi adın əvəzinə çox zaman hamıya məlum olan xüsusi adı nəzərdə tutur. Aydın məsələdir ki, *antonomaziya* da adlandırmanın imkanlarını genişləndirir və özündə analogiyanın elementini ehtiva edir. Düzdür, *antonomaziya* da, əksər troplar kimi çox vaxt analogiyanın üzvlərinin müqayisə edildiyi əlaməti göstərmir.

Bu əlamət öz-özünə məlum olur: buna görə də *alleqoriya* kimi, *antonomaziyanı* da oxumaq üçün müəyyən «fon» yaradacaq biliklər lazımdır. Şəxsin (bir *sıra* hallarda isə predmetin, hərəkətin və s.) obyektə aid edilən xüsusiyyəti əvvəlcədən məlum olmalıdır. Neqativ cəhətdən istifadə edilən analogiya qaydasını yenidən xatırlayaq: analogiyanın müqayisə edilən hər iki üzvü və onların müqayisə olunduğu əlamət göstərilməlidir (*alleqoriya* ilə müqayisə et).

- *Model*: (xəsis adam haqqında) Hacı Qara.

- *Nümunə*: O, bəzən, əsil Siserondur!

Bu *antonomaziya* belə bir fikrə əsaslanır ki, Siseron mükəmməl şəkildə kütlə qarşısında çıxış etməyi bacarırdı. Bizim nümunədə isə natiq, yəqin ki, ən yüksək dərəcədə bu keyfiyyətə malikdir.

Antonomaziyanın bu halı digərləri kimi yalnız analogiya qaydasından neqativ istifadəni nəzərdə tutmur, istənilən *antonomaziya* daha bir məntiqi qaydadan əks mənada istifadə edir. İki xüsusi hökmdən heç bir nəticə çıxartmaq olmaz. Nəzərdən keçirdiyimiz *antonomaziyanın* gizli şəkildə ehtiva etdiyi xüsusi hökmdar aşağıdakılardır:

Siseron məşhur natiqdir.

N də tədricən məşhur natiqə çevrilir.

(nəticə)

N də tədricən Siserona çevrilir.

Məntiqi baxımdan bu sillogizmin əsassız olması paralogika baxımından *antonomaziyanın* əsassız olmasına gətirib çıxartmır: birincisi, paraloqik cəhətdən nəzərdən keçirilən obyektlər qarşılıqlı olaraq bir-birini əvəz edə bilərlər; ikincisi, obyekt-

tin müqayisə edildiyi şəxsin hamının tanınması - obyektin bu şəxs ilə eyniləşdirilməsinə deyil, yalnız müqayisə edilməsinə təminat verir.

Sıra: «Uzatma, Torçubaşev» (yəni özünü bu məşhur həkimə bənzətmə), mənim «odisseyam» (yəni macərələrim Homerin «Odissey»sında olduğu kimi); müasir dövrün Molla Pənah Vaqifi;

9) *Hipallaq* çox nadir tropdur. Onu da çox zaman metonimiyanın bir növü kimi nəzərdən keçirirlər.

Hypallassein yunancadan tərcümədə yerini dəyişdirmək deməkdir. Bu mənə ilə əlaqədar olaraq hipallaq bu və ya digər strukturun tərkibində sözlərin rokirovkası kimi müəyyən edilir. (rokirovka – şahmat oyununda şah ilə topun yerinin dəyişdirilməsinə deyilir). Hipallaqi həyata keçirmək üçün strukturu təşkil edən komponentlər arasındakı əlaqələr kifayət qədər aydın olmalıdır. Əks halda müvafiq struktur sadəcə olaraq anlaşılmaz təsir bağışlayacaq. Buna görə də hər şeydən əvvəl həqiqətən sabit söz birləşmələri belə əməliyyata məruz qalır. Onların strukturundakı yerdəyişikliyi komponentlər arasındakı ilkin münasibətləri görməyə imkan verir.

- *Model:* boz papaq və qırmızı canavar.

- *Nümunə* (qəzet başlığı): Rusiyanın işıqlı keçmişi və qaralıq gələcəyi.

Bütün mübahisəli cəhətlərinə baxmayaraq, burada əks olunan hipallaq çox professional şəkildə həyata keçirilib: rokirovka üçün götürülmüş söz birləşmələri stereotiplər kimi həddindən artıq sabit olmaqla yanaşı, həm də bütün stereotiplər kimi öz mənasını itirir və bu səbəbdən də tamamilə yenidən tərtib edilə bilər.

Bütün hipallaqlar kimi bu hipallaq da yaradıcı təfəkkürün məhsuludur və analogiya qaydalarından birini neqativ cəhətdən tətbiq edir. Bu qayda refleksivlik qaydasıdır, yəni müqayisə edilən obyektləri özü ilə eyniyyət təşkil etməlidirlər ki, onları müqayisə etmək mümkün olsun. Bu «obyektlər» açıq şəkildə özü ilə eyniyyət təşkil etmir (müqayisə prosesində əlamətlərin rokirovkası birbaşa həyata keçirilir). Bu pozitiv mən-

tiq baxımından səhv sayılsa da, neqativ məntiq baxımından başqa cür qiymətləndirilir: anlayışların sadəcə yer dəyişikliyi hər iki söz birləşməsinə mənasız edir.

Sıra: heç olmamaqdansa, gec olmaq yaxşıdır; mənəvi cəhətdən sağlam və fiziki cəhətdən sabit, saraylara sülh, daxmalara - müharibə.

10) *Enallaqa* (1) (yunansadan tərcübədə enallage – çevrilmə, yer dəyişikliyi deməkdir) özünün hər iki modifikasiyası ilə birlikdə metonimiyanın ayrıca növü kimi də nəzərdən keçirilir. Bu, trop əlamətin yer dəyişməsinə nəzərdə tutur. Texniki cəhətdən bu aşağıdakı şəkildə baş verir: iki anlayış bir-biri ilə müqayisə edilir, onlardan birinin hansısa əlaməti həmin anlayışdan «alınır» və digər anlayışa şamil edilir; beləliklə, bu əlamət digər anlayışın əlamətinə çevrilir.

Enallaqanı «görmək» bəzən kifayət qədər çətin olur: söz birləşməsinin komponentləri sanki assimilyasiya edir, onların arasındakı sərhədləri aradan qaldırır. Buna görə də enallaqa asanlıqla auditoriyanın diqqətindən yayınan troplardan biridir.

Burada da biz rokirovka hadisəsi ilə qarşılaşırıq, amma enallaqa yalnız əlamətlərin rokirovkasını nəzərdə tutur.

Model: təkzibedilməz sübutun təsiri əvəzinə – sübutun təkzibedilməz təsiri.

Nümunə: Bəşəriyyətin tarixində kommunist ideyalarının anlaşılmaz möhkəmliyi fenomeni bir qədər təəccüblüdür.

Bu nümunədə, məlum olduğu kimi, anlaşılmaz möhkəmlik fenomeni enallaqa kimi çıxış edir: Bu «şübhəsiz ki», möhkəmliyin anlaşılmaz nəticəsidir. Bütün enallaqalar kimi bu enallaqanı da yalnız təcrübəli auditoriya başa düşə bilər. «Anlaşılmaz möhkəmlik fenomeni» möhkəmliyin anlaşılmaz fenomeni söz birləşməsi ilə müqayisədə daha asan başa düşülür.

Bu nümunədə də gördüyümüz kimi enallaqanın sirri hər şeydən əvvəl analogiyanın qaydalarından birini əks istiqamətdə istifadə etməsidir. Bu qayda belə səslənir: müqayisə edilən obyektlər arasındakı münasibətlər tranzitiv olmalıdır. (düzdür, simmetrik və tranzitiv əlamətlər, refleksiv əlamətlər kimi zərur-

ri əhəmiyyət daşıyır: enallaqa da məhz bu məqamdan istifadə edir.)

Bu qaydadan neqativ istifadə halında əlamət (bizim nümunədə anlaşılmazlıq) mahiyyətə tranzitiv anlayış deyil, daha doğrusu hər iki anlayışda göstərilənlər («anlaşılmaz fenomen» və «(kommunist ideyalarının) möhkəmliyi») paraloqik əməliyyatın gedişində tranzitiv olur. Belə olduqda o, analogiyanın bir üzvündən digərinə doğru hərəkət etmək imkanı əldə edir.

Sıra: ziddiyyətli ideyanın xarakteri, yayqın xətt növü; mənasız olaraq fikrə dalma cəhdi.

Enallaqa (2) çox vaxt həm də «qrammatik kateqoriyanı» müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Mahiyyətə bu da yer dəyişikliyidir – kateqoriyanın (məsələn, nitq hissəsinin və ya ismin halının) qrammatik məntiq baxımından ona xas olamayan mövqeyə tərəf yer dəyişikliyidir.

Bu mənada enallaqa cümlənin strukturunda qrammatik ardıcılığın kəskin «pozulması»dır. Buna görə də onu hiyüq bölməsində öyrənmək daha məqsədəuyğundur.

Model: yalnız yatmaq və yemək barədə düşünmək.

Nümunə: Həkimlər və tərbiyəçilər tez-tez soruşurlar: «Biz bu gün nə yemişik?»

Şəxs kateqoriyasına aid olan enallaqa onların özlərinin bu gün nə yediyi sualını yaratmır: onları yalnız pasiyentin və ya tərbiyə edilənin qida rasionu maraqlandırır, amma ikinci şəxsin əvəzinə birinci şəxsin cəmindən istifadə olunur.

Digər hüquqlar kimi enallaqa da normativ sintaksis qaydasının şəklini dəyişir: bu halda – bu qayda sintaksis strukturun ayrı-ayrı komponentləri arasındakı qarşılıqlı təsirin zəruriliyyətinə aiddir. Məlum olduğu kimi, həmsöhbətə adətən ikinci şəxs əvəzliyi ilə müraciət edilir; bu fakta əhəmiyyət verməyərək, bu halda enallaqa özünəməxsus «iştirak effekti» yaradır.

Sıra: biz kiçik insanlarıq; cavan piyada; bu elə belə də olacaq, özünü mənimlə apar.

11) *Epitet* – ən məşhur troplardan biridir. Yunancadan (epitheton) hərfi tərcümədə əlavə etmə deməkdir və həqiqətən

predmetə onun xarakteristikası kimi «əlavə edilir». Epiteto uyğun olaraq, xüsusilə aydın şəkildə məntiqi və paraloqik nitq davranışı növləri haqqında sual yaranır. Bununla əlaqədar olaraq məntiq vasitəsi kimi – tərifi və paraloqika vasitəsi kimi – epiteti fərqləndirmək lazımdır.

Belə hesab edirlər ki, tərifdən predmetləri fərqləndirmək, epitetdən isə onların xarakteristikası üçün istifadə olunur. Həqiqətən əgər biz «ilkin sübut» və ya «qeyri-ciddi sübut» kimi tərif növünü «aydın sübut» və ya «mənasız sübut» kimi epitetlə müqayisə etsək, məntiq və paraloqika arasındakı fərqi görmək çətin etməz. Məntiq predmeti sistemləşdirir, paraloqika isə onu fərdiləşdirir. Bu səbəbdən heç də bütün «əlavələr» epitet deyil.

Tərifdən fərqli olaraq, epiteti müəyyən etmə metodikasını konkret təsvir etmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, epitet demək olar ki, həmişə bir qədər metaforik xarakter daşıyır. Amma epiteti və tərifi bir-birindən ayıran bu fərqləndirici əlamət epitet və metaforanı «yaxınlaşdırır». Axırındakı ikisi arasındakı fərq hər şeydən əvvəl ilk baxışda başlıca olaraq qrammatik xarakter daşıyır: epitet rolunda hər şeydən əvvəl (amma həmişə yox) sifət, metafor rolunda isə digər nitq hissələri çıxış edir.

Göründüyü kimi, bu qayda – heç də qeyd – şərtsiz deyil və yalnız istiqamətlənmə kimi istifadə olunmalıdır. Amma ikinci qaydanı – semantik qaydanı da göstərmək olar. Onu aşağıdakı şəkildə müəyyən etmək olar: bir tərəfdən metaforanın, digər tərəfdən isə epitetin komponentlərinin məna baxımından təhrif edilməsi bir-birindən fərqlənir. Metaforada hər iki komponent (həm isim, həm də sifət) eyni dərəcədə məna baxımından transformasiyaya məruz qalır, epitetdə isə isimə nisbətən sifət daha çox belə transformasiya olunur.

Beləliklə, «od rəngli sarı-qırmızı pələng» (epitet) və «kağız pələng» (metafora) semantik baxımından hər şeydən əvvəl bir-birindən onunla fərqlənir ki, birinci halda əlamətin məna cəhətdən intensivliyinə baxmayaraq, pələngin heyvan kimi keyfiyyəti praktiki olaraq dəyişməyib. İkinci halda isə söhbət

artıq pələngdən (daha doğrusu heyvandan) getmir: söz birləşməsinin hər iki komponenti semantik transformasiyaya məruz qalıb. Bu fərqi asanlıqla hiss etmək olar.

Amma hər bir halda epitet və metaforanı fərqləndirmək elə də asan olmur: real nitq praktikasında çoxlu sayda həqiqətən mürəkkəb situasiyalara rast gəlmək olar.

Model: soyuq baş.

Nümunə: Belə xəyali nəticələr əsasında hər hansı konsepsiyanı qurmaq çox çətindir.

«Xəyali» sözü epitet kimi çıxış edərək bu tropun bütün əsas əlamətlərini çox yaxşı hiss etdirir. Burada neqativ istifadə edilən məntiqi qayda terminin dörd dəfə artırılması adlanır. Başqa sözlə, epitetin «fəaliyyət» mexanikası metaforanı xatırladır.

«Xəyal» dedikdə aydın sürətdə həm «əsassız», həm də «saxta» nəticələr başa düşülə bilər. Aydın məsələdir ki, xəyali termini müxtəlif mənalarda işlənərək iki digər termin (konsepsiya və nəticə) ilə bağlıdır, bu isə terminin dörd dəfə artırılması deməkdir. Metafora ilə əlaqədar olaraq bu barədə ətraflı danışmışdıq.

Sıra: mehriban ana, incə xətt, gözəl nəzəriyyə, məftun-edici gecə;

12) *Oksümoron* da anlayışı birləşdirən troplardan biridir. Bu isə o deməkdir ki, onun da əsasında analogiya durur – düzdür, bu daha başgicəlləndirici analogiya növüdür. Yunanca «oxymoron» iki sözün birləşməsindən əmələ gəlib: «oxys» -iti (hazırca cavab) və «moros» - axmaq. Bu sözlər istənilən oksümoronun strukturunu əks etdirir. Oksümoron leksik mənalar vasitəsilə birləşməsi mümkün olmayanları bir anlayışda birləşdirir. Buna görə də oksümoronu fiqurun deyil, tropun tərkibində öyrənmək daha məqsədəuyğundur.

Oksümoron həmişə özündən antonimləri (məsələn «varlı kasıb» kimi) birləşdirir, amma yəqin ki, oksümoronu həyata keçirmək üçün komponentlər arasındakı kontrar əlaqələr də kifayətdir.

Başqa sözlə, oksümoronun komponentləri: bir-birini istisna etməkdən daha çox bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirlər. Buna görə də oksümoronu başa düşmək üçün «geniş dünyagörüşü» lazımdır. Əks halda oksümoron mənasız bir şey kimi qəbul edilir. Amma yadda saxlamaq lazımdır ki, məhz paradoksal hökm-lər vasitəsilə (oksümoron isə çox vaxt paradoks kimi şərh olunur) məna baxımından daha maraqlı nəticələr əldə olunur.

- *Model*: canlı meyit.

- *Nümunə*: Ənənəvi azadlıq konsepsiyası heç kimə lazım olmayan zərurət kimi.

Burada «heç kimə lazım olmayan» söz birləşməsi» oksümoron kimi çıxış edir. Bu nümunədən də görüldüyü kimi, pozitiv məntiq baxımından onu müəyyən etmək heç də çətin deyil. Bizim qarşımızdakı *contradictio in adjecto* –tərifdə ehtiva olunan ziddiyyət (ya «zəruridir», ya da «lazımsız»dır) halıdır. Pozitiv məntiqə görə tərif özündə biri dəyərini istisna edən anlayışları ehtiva etməməlidir. Amma paraloqika baxımından bu qaydanı nəzərə almayan oksümoron kifayət qədər incə məqamları görməyə şərait yaradır – belə ki, üçüncünü istisna qanununu mütləq şəkildə qəbul etmək olmaz.

- *Sıra*: paralel əyriyə, hamıya məlum olan xəbərlər, qismən həmişə (sərginin bağlanması açılışı);

13) *Antiteza* anlayışı birləşdirən deyil, əksinə, ayıran troplardan biridir. Yunanca *antilexis* sözü də bu əhəmiyyətin xarakterini göstərir: yunancadan tərcümədə bu sözləri qarşı-qarşıya qoymaq, müqayisə etmək deməkdir.

Yalnız prinsipçə kontrar və ya kontradiktor münasibətdə olan anlayışları deyil, həm də adətən öz aralarında heç bir əlaqəsi olmayan, amma yanaşı qoyulduqda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən anlayışlar arasında əks münasibətlər yaratmaq üçün antitezadan istifadə edilir.

Prinsipçə antitezanı analogiyanın mənfi variantı kimi nəzərdən keçirmək olar. Əgər istənilən analogiya «AB-dir (BA-dır)» prinsipi əsasında qurulursa, antiteza da «AB deyil (BA deyil)» prinsipi əsasında formalaşır. Buna görə də çox zaman qeyd edirlər ki, analogiyada olduğu kimi, antitezada da müqa-

yisə edilən anlayışlar prinsipcə *bir-biri ilə əlaqədar* olmalıdırlar; belə ki, yalnız bu zaman onlar arasındakı həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri görmək olar. Əgər anlayışlar arasında əlaqə yoxdursa, onda antiteza həyata keçirməyəcək.

Antitezanın xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, anlayışlar arasındakı ziddiyyətli münasibətlər adətən açıq şəkildə nümayiş etdirilir. Bundan başqa, əgər anlayışların bir cümlənin tərkibində açıq şəkildə müqayisə edilməsi mümkün deyilsə, onda antiteza baş tutmur.

Model: ömür qısa, sənət isə əbədidir.

Nümunə: İddialar çox, imkanlar isə azdır.

Bu klassik antiteza «iddealar» və «imkanlar» kimi kontrar anlayışların müqayisəsinə əsaslanır. İlk baxışda hər şey qanunauyğundur: müqayisə baş verib. Bu antiteza əslində paraloqik qaydalardan daha çox məntiqi qaydalara əsaslanır, çünki burada müqayisə edilən anlayışları onsuz da bir-biri ilə müqayisə etmək mümkündür. Beləliklə, əslində burada antitezaya ehtiyac yaranmır.

Məsələ onda deyil ki, bu antiteza mövcud ola bilməz və ya ritorik funksiyaya malik deyil – bütün bunlar bu halda öz əksini tapıb. Amma bizim nümunə, ehtiva olunan ritorik funksiya olaraq hiss edilmir. Bu səbəbdən də biz əgər həqiqətən paraloqik antiteza quruquqsa, daha doğrusu ritorik funksiyanı reallaşdırırıqsa, onda biz nadir müqayisədən istifadə etməyə çalışmalıyıq.

Bu isə yalnız bir halda mümkündür – bunun üçün analoqiya qaydalarını pozmaq lazımdır. Predmetlər arasında əlaqə yaradan əlamət göz qabağında olmamalıdır. Buna görə də «kəskin» mənə effekti yaratmaq üçün antonim xarakterli anlayışlardan istifadə məsləhət görülmür. Xatırladaq ki, əks halda da antiteza səhv sayılmayacaq, amma bu zaman ritorik funksiya proporsional olaraq «zəifləyəcək».

Sıra: oğru azadlıqda gözəməlidir, o, həbsxanada olmaz; kasıb və xəstə olmaqdan sonra varlı və sağlam olmaq yaxşıdır; personal bizimkidir, amma əmək haqqı amerikansayağıdır.

14) *Antimetabola* (yunancadan tərcümədə antimetabola – qarşılıqlı əvəzetmə deməkdir) antitezanın növlərindən biri kimi təsvir olunur. O, əslində elə antitezadır –əlavə «yeni» əlamət kimi yalnız əlavə səciyyəvi cəhət çıxış edir: burada eyni sözün və ya eyni kökə malik olan sözün təkrarı yolu ilə «səslənmə» səviyyəsində də müqayisə xüsusi olaraq nəzərə çarpır. Aydın məsələdir ki, belə halda eyni fonda göstərilməsi səbəbindən müqayisə edilən anlayışlar xüsusilə aydın şəkildə «bayağılaşdırılır».

- *Model*: (balıqçılar haqqında zərəfat) bir tərəfdə – soxulcan, digər tərəfdə əcaib adam.

- *Nümunə*: (reklam) sığorta qiyməti artır – sığortalanan azalır.

Ritorika baxımından tamamilə məqbul antimetabola variantıdır. «Sığortalanan» və «sığorta» sözləri arasındakı mənə cəhətdən bağlılıq prinsipə aydındır, amma həmişə bundan istifadə etmək olmaz. Bu antimetabolanın paraloqik xarakteri ondan ibarətdir ki, o, normal halda müqayisə olunmayan anlayışları bir cümlənin tərkibini birləşdirir (analogiya üçün simmetriya qaydasının pozulması halı baş verir).

Sıra: xalq dövlət üçün deyil, dövlət xalq üçündür.

15) *Emfaza* (yunanca emfasis emfainein sözündən götürülüb ki, tərcümədə – göstərmək deməkdir) iki mənəni özündən ehtiva edən anlayışdır: o, bir tərəfdən nitqin bir fraqmentinin intonasiya baxımından fərqləndirilməsi (biz bunu nəzərdən keçirməyəcəyik), digər tərəfdən isə mənənin kəskin daralmasını nəzərdə tutan tropdur. Anlayışları birləşdirən troplardan və anlayışları ayıran troplardan sonra anlayışlar arasında əlaqə yaradan belə tropu nəzərdən keçirmək daha məqsəduyğundur.

İlk dəfə olaraq burada geniş mənada işlənən söz dar mənəyə aid edilir. Geniş mənada işlənən sözün dar mənada işlədilməsinin əsas səbəbi aşağıdakıdır: burada işlədilməli olan dar mənəli söz hər hansı səbəbdən «məqsəduyğun» hesab edilmir. Bu səbəblər etiket xarakterli də ola bilər. Bu cəhət emfazanı bir qədər evfemizm ilə yaxınlaşdırır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, emfazanı həyata keçirərkən biz mənə cəhətdən yaxın olan anlayışların sərhədlərindən kənara çıxmamalıyıq. Əks halda emfaza əvəzinə metafora alınacaq.

- *Model*: siz sadəcə olaraq {dəli əvəzinə} xəstəsiniz!

- *Nümunə*: (içində qəhvə bişirilən qab haqqında). Maşın tamamilə *sıradan* çıxıb.

Bu nümunədə «içində qəhvə bişirilən qab» sözünün yerində işlənən «maşın» sözü emfaza rolunda çıxış edir. Nəzərə alaq ki, «maşın» «qəhvə bişirilən qab» ilə sıx əlaqədar olan anlayışdır (amma bu sözə ən yaxın olan anlayış «cihaz»dır): əgər «maşın» əvəzinə məsələn «instrument» sözü işlənirsə, onda metafora yaranacaq.

Emfazada neqativ mənada işlənən məntiqi qanun aşağıdakıdır: bu qanuna görə uzaq anlayışı ən yaxın anlayış əvəzinə işlətmək olmaz. «İçində qəhvə bişirilən qab» sözüne ən yaxın anlayış «cihazdır»; «maşın» isə uzaq anlayış kimi çıxış edir.

- *Sıra*: (dost ol! - əvəzinə) insan ol!; (həkimin köməyinə ehtiyac yarananda) - mütəxəsisə müraciət etmək lazımdır.

Dərəcələrə bölmə (latıncadan tərcümədə gradatio-tədrilcilik, ardıcılıq deməkdir) istifadə üçün semantik cəhətdən mürəkkəb olan toplardan biridir. Dərəcələrə bölməni onun iki əsas modifikasiyasına əsasən nəzərdən keçirmək daha rahatdır.

16) *Dərəcələrə bölmə – klimaks* və ya *sadəcə klimaks* (yunancadan tərcümədə klimaks –pilləkən «nərdivan» deməkdir) bir-birinin ardınca düzülən anlayışların – ya öz-özünə, ya da müvafiq sintaksis strukturun tərkibində-ardıcıl olaraq mənasının genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu prosedurun həyata keçirilməsi ardıcıl olaraq xüsusidən ümumiyyə yüksəlmə deməkdir, amma addımların ardıcılığını gözləmək lazımdır. Dərəcələrə bölmə, o cümlədən onun bir növü kimi klimaksın mənası məhz bundan asılıdır.

Bu tropun aydın bir sürətdə məntiqi xarakter daşmasına baxmayaraq, paraloqika öz məqsədləri üçün ondan tamamilə istifadə edə bilər. Burada istifadə olunan «fırıldağ» dərəcələrə bölmə əməliyyatı üçün seçilmiş anlayışın xarakterində ehtiva

olunur. Məsələn, əgər mən şam-ağac-bitki şəklində olan dərəcələrə bölmə əməliyyatını reallaşdırsam, təbii ki, mən məntiq qanunlarını pozmayacam. Amma paraloqika semantik cəhətdən daha maraqlı cümlələrin qurulmasına gətirib çıxara bilər.

- *Model*: vaxt sürətlə keçir: dəqiqə; əsr; era.

- *Nümunə*: (ufologiya problemlərinə həsr olunmuş məqalədən). Heynenin məşhur şam ağacı xatırlanır ki, bu da əslində elə kosmos vasitəsi ilə öz salamlarını göndərən Yer kürəsidir. Bu klimaksın məzmun baxımından nə qədər maraqlı olmasını nəzərə almadan qeyd edək ki, burada məntiq və paraloqika arasındakı fərq yaxşı görünür.

Məntiqi və paraloqik «pilləkənlər» çox zaman «pillələrin» sayına görə bir-birindən fərqlənir: məntiqi pilləkən addımları, paralogik pilləkən isə sıçrayışları nəzərdə tutur. Bundan başqa, paraloqik klimaks adətən sözün ciddi mənasında anlayış baxımından dərəcələrə bölmə deyil, paraloqik klimaks həmişə metaforik xarakter daşıyır: müqayisə et: şam ağacı-yer-kosmos. Praktiki olaraq bu o deməkdir ki, paraloqik klimaks məntiqi cəhətdən aydın olmayan siniflərdən istifadə edir.

Sıra: Təəssüf ki, belə də olur: siqaret, xəstəlik, ölüm; əvvəlcə mer, sonra millioner, daha sonra dustaq olur; bu gün vinti oğurlayırsan – sabah böyük dəzkahı.

17) *Dərəcələrə bölmə* – antiklimaks və ya sadəcə antiklimaks klimaksın əksi olan tropdur; o, ardıcıl olaraq anlayışın daralmasını nəzərdə tutur. Antiklimaks ilə əlaqədar olaraq nəzərdən keçirilən qayda klimaksa da aiddir: «azalma»nın dəqiq xəttini müəyyənləşdirmək lazıdır. Başqa sözlə, antiklimaksda tamamilə əks istiqamətdə hərəkət baş verir: tədricən ümumi anlayışdan xüsusi anlayışa doğru hərəkət baş verir.

- *Model*: Mafioz quldur deyil, o, uşaqlığı çətin keçən oğlandır.

- *Nümunə*: Bu heç də diskussiya deyil, boşboğazlıqdır, cəfəngiyyatdır!

Paralogik antiklimaksa aid bu nümunədə ümumi və xüsusi anlayışlar kimi normal bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözlər eyni məlumatın tərkibində bir-biri ilə əlaqələndirilir.

Sıra: necə də fikir irəli sürdü, bu hətta heç fikir də deyil, götür-qoy deməkdir...; gəldim paytaxta: nə mənzil? Heç otacağım, bir küncüm də yoxdur.

18) *Antanaklasis* sözün, söz birləşməsinin və ya cümlənin çoxmənalığı haqqında söhbətin gedib-getməməsindən asılı olmayaraq çoxmənalığa əsaslanan troplar qrupunu müəyyən edir. Yunancadan tərcümədə antanaklasis əks etdirmə deməkdir və nitq fraqmentinin birbaşa təkrarını özündə əks etdirir. Amma bu fraqmenti zahirən tam şəkildə təkrar etsə də, antanaklasis formal şəkildə eyni olan fraqmentlər arasında daxili yaxınlığı nəzərdə tutmur.

Beləliklə, antaklasisi özünəməxsus provokasiya kimi də şərh etmək olar: məlum olanın «cildində» əslində gizlicə olaraq naməlum olan gözdürülür. Amma bununla belə auditoriya uzun müddət nəyisə ehtimal etməli olmur: danışan tərəfindən mənanın dəyişikliyi elə sürətlə həyata keçirilir ki, alınan nəticə çox zaman komik xarakter daşıyır; belə ki, auditoriya belə asanlıqla aldatmağın mümkün olduğunu başa düşəndə bundan həzz alır.

- *Model:* partiya olub, var və var olacaq.

- *Nümunə:* Alimlər-ışığı mənbəyidir. İşığı söndürüblər.

Bu nümunədə aydın sürətdə «ışığı» sözünün mənasının bir-birinə qarışdırılması – məcazi mənadan (həqiqət simvolu kimi işıq) birbaşa mənaya (elektrik-ışığı) keçid-məlumatın bir hissəsini digər hissədən götürülmüş fraqment əsasında yenidən mənalandıрмаğa imkan verir («ışığı söndürüblər» oxumaq imkanını əldən almaq deməkdir). İstənilən antanaklasis məhz belə xarakter daşıyır: biz əvvəlcə məlumatın mahiyyətini düzgün başa düşmürük və ona sonrakı müraciət zamanı yaranan yanlış təəvvürləri aradan qaldırıraq.

Burada neqativ mənada istifadə edilən məntiqi qanunun pozulması nəticəsində yaranan səhv «tezisin dəyişdirilməsi» adlanır. Bu qanun isə eyniyyət qanunudur: məlumatın gedişində predmet özü özü ilə eyniyyət təşkil etməlidir.

Bu qanuna antanaklasis həddindən artıq «məharətlə» diqqət yetirmir: antanaklasis həqiqətən eyni «ışığı» sözünü saxla-

yan zahirən eyniyyət qanununa əməl edir. Amma əslində bu belə deyil: mənə baxımından güclü sıçrayış qeyri-adi gücə malik semantik effekt yaradır.

- *Sıra*: siçan satıram: siçan yaxşı vəziyyətdədir (kompüter üçün siçan nəzərdə tutulur).

19) *Amfiboliya* (yunancadan tərcümədə *amphibolia* – iki-mənalılıq deməkdir) indicə nəzər saldıığımız tropa oxşayır. Antonaklasisdən fəqli olaraq *amfiboliya* analogiyanı iki söz (zahirən eyni, amma mənəca fərqli) arasında deyil, eyni sözün iki mənası arasında qurur. Daha doğrusu bu trop leksik baxımdan təkrarı nəzərdə tutmur: hər iki mənə eyni «cild»də ehtiva olunur.

Amfiboliyanın özünəməxsusluğu ondadır ki, əvvəlcə hər iki mənə «hipotetik» olaraq məqsədəuyğun sayılıb. Onlardan birinin seçim imkanı sonra yaranır. Qısa vaxt ərzində lazım olan mənənin belə gecikməsi növbəti kontekst tərəfindən danışanın «kartı» açılmayana kimi auditoriyanı çıxılmaz vəziyyətə salır. *Amfiboliya* da komik xarakter daşıyan bu qısamüddətli qarşılıqlığı yaratmağa üçün lazımdır.

Model:

(söz ilə *amfiboliya*): axı o uşaqdır.

(cümə ilə *amfiboliya*): ölkə inqilab görmədi (ölkə inqilab keçirib və ya ölkə inqilab nəticəsində məhv olub?)

Nümunə: Monika Levinskinin ayağı ağrıdır.

Sərlövheni, göründüyü kimi, müxtəlif mənələrdə başa düşmək olar. Aydın məsələdir ki, oxucu bunun nə demək olduğunu bir müddət tam anlamır. Auditoriya danışanın köməyi olmadan bu «çıkılmaz vəziyyətdən» çıxıb bilməz.

Şübhəsiz ki, bu nümunədə polisemiyadan «sui-istifadə» edilir: anlayışın müəyyənləşdirilməsi və bölünməsi qaydalarının təsviri zamanı biz polisemiyadan bəhz etmişik. Bu qayda əsasən istifadə edilən anlayışlar birmənalı olmalıdır. Amma burada bu qayda neqativ cəhətdən tətbiq edilir, qəsdən çoxmənalı söz və söz birləşmələri seçilir. Bu danışanın seçdiyi taktikadır.

Sıra: Pyer Kardenin xoşuna zolaqlı paltar (yəni məhbus qeyimi!) qəfəs gəlir, MTN-in binasında qapılardan birinin üzərində yazılmışdır: «Xəbər ver» (lətifə).

20) *Zevqma* da (yunancadan tərcümədə-qoşmaq, birləşdirmək deməkdir) çoxmənalılığa əsaslanan troplardan biridir.

Çox zaman onu zorla sözləri birləşdirmə forması kimi nəzərdən keçirirlər. Bu zaman o, semantik baxımdan ümumiyyətlə, yanaşı mövcud ola bilməyən sözlərin birləşdirilməsinin mümkün olmaması faktına əhəmiyyət vermir. Bu baxımdan zevqma həqiqətən «karıxdırıcı» nitq üsullarından biridir: o, bir-birinə zidd olan anlayışları bir-birinə «yaxınlaşdırır», faktiki olaraq məna baxımından onları toqquşdurur. (Bu səbəbdən də zevqmanı çox komik effekt yaradan troplardan biri kimi qəbul edirlər).

Amma zevqmanı daha ətraflı nəzərdən keçirərkən, məlum olur ki, onun «sirri» heç də ilk növbədə anlayışların toqquşdurulmasından ibarət deyil: zevqma özündə eyni zamanda iki (və daha çox) mənanı ehtiva edən sözdən istifadə etmək imkanı yaradır. Amma məsələ belədir ki, bu mənalardan hər biri əks tərəflərə «istiqamətlənir», və beləliklə, obyektiv olaraq, eyni zamanda bir-biri ilə uyğunlaşmayan iki anlayışa «uyğun gəlir». Deməli, zevqma bir-birinə uyğun gəlməyən iki anlayış deyil, semantik baxımdan iki, bir-birinə uyğun gəlməyən anlayışa müvafiq olan bir sözdür.

Model: Pəncərəni və ağızını bağla!

Nümunə: (kriminal xronikadan): bu zaman o özünün vaxtını və arvadının məşuqunu öldürmək fikrinə düşdü.

Bu məlumatın nə dərəcədə komik xarakter daşdığını demək çətin olsa da, onun çox uğurla həyata keçirilmiş zevqma olduğunu söyləmək olar. Belə ki, zevqmanın ikinci üzvü (öz arvadının məşuqu) kifayət qədər dəqiq sürətdə sabit birləşməsinin («vaxtı öldürmək») kontekstinə daxil edilib.

Bu sabit söz birləşməsinin tərkibindəki «öldürmək» sözü, ilk baxışda görüldüyü kimi, məcazi işlənilib: vaxtı öldürmək sadəcə olaraq vaxtdan mənasız şəkildə istifadə etmək

deməkdir. Sabit söz birləşməsinə «məşuq» sözünün əlavə edilməsi «öldürmək» sözün ilkin mənasını özünə qaytarır.

«Öldürmək» sözü iki mənada işlənir: 1) vaxtdan mənasız şəkildə istifadə etmək; 2) məşuqu həyatdan məhrum etmək. Zevqmanın elementləri arasında gözlənilməz əlaqə yaradaraq, hər iki mənadan istifadə edilir.

Bütün bu hallarda paraloqikadan istifadə edilir, halbuki məntiq birləşdirilməsi mümkün olmayanları bir təminatın tərkibində birləşdirilməsini qadağan edir.

Sıra: (9 may münasibətilə bir cüt corab hədiyyə almış və teranın təşəkkür nitqi) Qələbə günü münasibətilə təbrik etdiyinizə və coraba görə çox sağ olun; biz müharibə və humanitar yardıma görə almanlara borcluyuq.

21) *Kalambur* – fransızcadan tərcümədə calembur «söz oyunu» deməkdir. Bu trop da sözün çoxmənalılığı, daha doğrusu, məlumatın gedişində sözün (sözlərin) mənasını dəyişilməsi ilə əlaqədardır.

Kalamburu reallaşdırılmış metafora ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Reallaşdırılmış metafora kimi kalambur adətən məcazi mənada işlənən birbaşa mənasına müraciət etməyi nəzərdə tutur. Amma reallaşdırılmış metaforadan fərqli olaraq, kalambur ilkin olaraq nəzərdə tutulmayan birbaşa mənanı çox vaxt özü yaradır.

Ümumiyyətlə desək, kalambur pis ad qazanıb: kalambura müraciəti adətən pis zövqün əlaməti kimi qəbul edirlər. Belə ki, trop kimi kalambur, sözlərin zahiri mənasına əsaslanır. Amma belə fikirləşmək düzgün deyil. Kalambur digər troplardan nə «yaxşı», nə də «pis»dir.

Ənənəvi olaraq kalambur polisemiya (eyni sözün müxtəlif mənaları), omonimiya (eyni sözün yaxın mənaları) və omofoniya (sözlərin səs oxşarlığı) kimi məlum dil hadisələri üzərində qurulur. Kalamburun effekti sözün «yeni» mənasının onun «köhnə» mənası üzərindəki proyeksiyasından və bunun nəticəsində mənaların yaranan səsleşməsindən asılıdır.

Model:

(polisemiya): iki sübutu dəniz düyünü ilə birləşdirmək.

(omonimiya): qadın, şalvarda və pencəkdə kişi tualetindədir.

Amfiboliyada olduğu kimi kalamburda da neqativ cəhətdən istifadə olunan məntiqi qayda aşağıdakıdır: anlayış tətbiqi zamanı onun birmənalılığını qoruyub saxlamaq lazımdır.

Sıra: bədəni «göyərdən» ciddi qaydalar; «dışində ol!» (yəni işində).

22) *Tavtologiya* (yunancadan tərcümədə tauta- həmin şey, logos-söz deməkdir) da sözün çoxmənalılığınə əsaslanan troplardan biridir. Məntiqi baxımdan tavitologiya-səhv addımıdır, amma paraloqika baxımından – fiqurdur. Bu fiqurun özü-nəməxsusluğu odur ki, onun köməyi ilə, sinonimlər və yaxın mənalı sözlər vasitəsilə artıq deyilən yenidən təkrar edilir.

Fiqur kimi tavitologiyanın sirri – yaxın mənalı sözləri dəqiq sürətdə fərqləndirə bilməsidir; bu sözlər yalnız yanaşı işlədildiyi zaman, onlar arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək mümkün olur. Amma yaxın mənalı sözlər təxminən eyni şeyi ifadə edir. Oxşar mənalının olduqca yaxın kontekstdə qarşılaşdırılması onlar arasındakı incə mənə fərqlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Model: Bu çox yaxşı və gözəldir (məsələn, diqqətəlayiqdir).

Nümunə: Prezident guya üzr istədi: amma bunu edə bilmədi və bu baş vermədi. Amma aydın məsələdir ki, o bunu edə bilməməkdən daha çox bu baş vermədi: sözün düzünü desək, o, heç buna cəhd döstərmədi də!

Tavitologiyaya aid daha bir nümunə. Bu nümunə tavitologiyanın necə fəaliyyət göstərməyi barəsində geniş təəssürat yaradır «o, bunu edə bilmədi və bu alınmadı» cümləsi açıq-aydın tavitologiyadır. Burada işlənən ifadələr sinonimdirilər və istənilən mətndə praktiki olaraq bir-birini əvəz edə bilirlər.

Amma müəllif bununla belə onlar arasındakı fərqi müəyyən edə bilib və onu çox təmtəraqqla təsvir edir. Onlar arasındakı incə mənə fərqlərini yalnız bu tavitologiya cərcivəsində aydın sürətdə göstərmək olar.

Sıra: sözün ciddi və dəqiq mənasında; gülməli və məzəli situasiya; qəribə və təəccüb doğuran nəticələr; bu cəfəngiyyat və mənasız sözdür.

23) *Pleonazm* da (yunancadan tərcümədə pleonazmin artıq olmaq deməkdir) özündə iki mənanı ehtiva edir: pleonazm-səhv və pleonazm-trop. Pleonazmın da «sirri» tautologiya ilə eyniyyət təşkil edir: ayrı-ayrılıqda işlənərkən sözlər arasında üzə çıxmıyan bütün mümkün incəliklər yanaşı işlənərkən müşahidə edilir. Buna görə də prinsipcə pleonastik situasiyadan hər hansı «çığış» yolu var. Bunun üçün həyata keçirilən pleonazma paralel olaraq hər hansı arzu edilməz konstruksiyanın qurulmamasına nəzarət etmək lazımdır. (müqayisə et: «ağ qar»-«məgər ağ olmayan qar da varmı?») buna görə də pleonazmı düzgün həyata keçirmək hər şeydən əvvəl mümkün sualları nəzərdən keçirmək və onları vaxtında «aradan qaldırmaq» deməkdir.

Model: son nəticə (məsələn, aralıq nəticədən fərqli olan nəticə)

Nümunə: (sərlövhe): Rusların Rusiyası və okeanarxası Amerika uğrunda. - ən yüksək dərəcədə professional sürətdə həyata keçirilmiş pleonazm-tropdur. Bu halda kontekst o dərəcədə aydındır ki, o, hər hansı əlavə şərti tələb etmir. Amma belə burada eyni vaxtda iki pleonazm iştirak edir: «Rusların Rusiyası» (guya hər hansı başqa Rusiyada var?) və «okeanarxası Amerika» (məgər «başqa»- okeanarxası olmayan Amerika da var?)

Qəzet materialı, gözlənilməli kimi, Rusiyanın amerikalasması probleminə həsr olunub. Məqaləni təmtəraqı ondan ibarətdir ki, Amerikanın okeanın o tayında qalması daha yaxşıdır - bu zaman Rusiyanın öz adətlərinə uyğun olaraq inkişaf etmək imkanı yaranır.

Beləliklə, məntiqi baxımdan qüsurlu sayılan struktur paraloqika baxımından məqbul hesab edilir.

Sıra: tam nizam-intizam; tam hüquqlu prezident; ən son dəfə.

6.1.2. Həqiqi olmayan troplar

24) *Aposiopeza (qəsdən deməmə)* (yunancadan tərcümədə aposiopan-susan, səs çıxarmayan deməkdir) çox maraqlı troplar qrupunu nəzərdə tutur. Biz bir troplar qrupunu həqiqi olmayan troplar adlandırırıq. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, onların səciyyəvi cəhəti həqiqi troplardan fərqli olaraq onların həqiqi meyarından daha çox səmimiyyət meyarı ilə ziddiyyət təşkil etmələridir. Həqiqi olmayan tropların faktiki olaraq hər bir konkret halda fiqurativ mülahizəyə müraciət etməkdən başqa digər seçim imkanları yoxdur: demək olar ki, bütün hallarda fikri birbaşa olaraq ifadə etmək mümkün olmur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, motivlər hər şeydən əvvəl etik xarakter daşıyır: bu etik cəhətdən «şeylərin öz adı ilə çağırılmasının» mümkün olmaması və ya arzu edilməməsidir. Amma, aydın məsələdir ki, bu trop qrupun tətbiq edildiyi situasiyaların müxtəlifliyi yalnız etik nitq situasiyaları ilə məhdudlaşır (məqayisə et: məsələn «şeylərin öz adı ilə çağırılmasına» olan mənasız inam belə motivlərdən biri kimi çıxış edə bilər).

Bu mənada ən ardıcıl mövqe ümumiyyətlə, öz adı ilə çağırılmamasıdır. Belə mövqe adətən ənənəvi olaraq «qəsdən deməmə» adlandırılan tropda nəzərdə tutulur.

Bu tropun müəyyən edilməsi heç də asan deyil, çünki o, baş verənləri tam dəqiq şəkildə təsvir edir. Başlanmış nitq nəinki yalnız kəsilməz, o, uğurla davam edə də bilər, amma auditoriya üçün mühüm olan məlumatın fraqmenti sadəcə olaraq «itir». Maraqlıdır ki, bəzən bu fraqment heç bir xəbərdarlıq edilmədən itir (gizli forma) və bu zaman «itmiş şey» haqqında yalnız cümlənin sintaksis təsvirinin dəyişkənliyinə, məsələn, paузaya və ya onun yazılı nitqdə qrafik əvəzləyicisi kimi nöqtələrə əsasən mülahizə irəli çürmək olar.

Digər situasiyalarda danışan açıq taktikadan istifadə edir; belə ki, bu zaman o, əvvəlcədən növbəti addımda «qəsdən deməmə» taktikasından istifadə edəcəyi barəsində auditoriyanı xəbərdar edir (məsələn, bu barədə mən heç nə deməyəcəm). Bu açıq taktikadır.

Burada həm də paralogik hiyləgərlik də var ki, bu da «qəsdən deməmə» taktikasını ritorik baxımdan daha maraqlı edir: Bu zaman yaranan paraloqik effekt-demək olar ki, açıq-aydın olanın gizlədilməsidir.

- *Model*: onlar görüşürlər, onlar arasında olan isə sirrdir.

- *Nümunə*: Amma mühəribəni davam etdirmək... bunun necə adlanması haqqında danışmayaq.

Qəsdən deməmə taktikasının açıq forması – belə etik situasiya üçün çox münasibdir; belə ki, belə situasiyada rus hakimiyyət orqanlarına qarşı çox güclü ittihamlar irəli sürülür. İttihamın səslənməməsinə baxmayaraq (qəsdən deməmə taktikasının «müdaxiləsi» səbəbindən) onun məzmununu prinsipçə yaxşı məlumdur. «Deyilməyən» ilə «deyilən» arasındakı məsafə paraloqik baxımdan çox qısadır, amma məntiqi baxımdan bu məsafə çox böyükdür.

- *Model*: Amma uşaqlardan istifadə ilə pornoqrafiya – bunu öz adı ilə çağırmağa heç adamın dili də gəlmir; qurbanın miqdarı artıq məlumdur... onu yenidən təkrarlamaq günahdır.

25) *Asteizm* həqiqi olmayan troplardan biri kimi ironiya formasıdır (yunanca asteismos – məcazi mənada hazırcavablıq deməkdir). Trop kimi asteizmin xarakteristikası zamanı adətən sözün dar mənasından istifadə edilir (belə ki, geniş mənada asteizm ümumiyyətlə, istənilən incə zarafat nəzərdə tutur).

Dar mənada asteizm kompliment kimi müəyyən edilir. Amma bu komplimenti başqası üçün deyil, özün üçün edirsən. Başqa sözlə bu məzəmmət formasında olan tərifdir.

Aydın məsələdir ki, asteizmin həyata keçirilməsi antifrazisdə olduğu kimi kontekstual «şəffaflığı» tələb edir. Əks halda asteizm riyakarlığa çevrilir.

- *Model*: Sizin sadıq qulunuz.

-*Nümunə*: Biz ki, rusuq, elə deyilmi? Eynilə övvəllər olan «vintiklər» kimi «Biz... «vintiklərik» asteizmi (burada «vintik» sözünü Stalinin dövründə işlənən mənasında qəbul etmək lazımdır) asanlıqla özünün əsl mənasını ifadə edir; belə ki, burada nəzərdə tutulan əsl mənə «əslində biz özümüzə böyük bir qüvvəni birləşdiririk» fikrini özündə ehtiva edir. Əsl

mənanın başa düşülməsi yenə də yaxşı (dəqiq) qurulmuş kontekst sayəsində mümkün olur.

Burada neqativ mənada istifadə olunan məntiqi qanun-üçüncünü istisna qanunudur. Burada əslində müəllif bu qanunun tələbləri nəzərə almayaraq eyni zamanda iki bir-birinə zidd mülahizəni irəli sürür və onların hər ikisini eyni zaman «həqiqi» mülahizə kimi qəbul edir: «Biz heç bir qüvvəyə malik deyilik» və «biz özümüzdə böyük qüvvəni birləşdiririk». Məhz bu amil asteizmin semantik cəhətdən effektiv olmasını təmin edir.

Sıra: mən universitetləri qurtarmamışam; bunu yalnız mənim kimi axmaq edə bilər; mən axı kəndçinin birisiyəm.

26) *Paralepsis* (yunancadan tərcümədə paraleipsis – buraxma, yol vermə deməkdir) həqiqi olmayan troplardan biridir. Onun fəaliyyət mexanizmi özünü məhv etməsinə əsaslanır. Paralepsis vasitəsilə danışanın məhz susmağa hazırlaşdığı şey haqqında məlumat verilir. Bu tropdan nitqdə çox geniş istifadə edilir, amma bu çox vaxt qeyri-iradi şəkildə baş verir. Əlbəttə, qeyri-iradi şəkildə istifadə edilərkən o, artıq trop kimi iştirak etmir və məntiqi qanunlar baxımından (hər şeydən əvvəl ziddiyyət qanunu baxımından) mühakimə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox paralepsislər o qədər möhkəm sürətdə nitq dövryyəsinə daxil olub ki, o, artıq trop kimi qəbul edilmir və özünəməxsus nitq standartı sayılır.

Amma bununla belə şüurlu sürətdə tətbiq edilərkən paralepsis böyük effekt yarada bilər: bu trop vasitəsilə əldə olunan məna effekti çox maraqlıdır və gözlənilməzdir. Həyata keçirilən bu trop sanki özünü saxtalaşdırma aktı kimi çıxış edir: bu zaman nəzərdə tutulan məqsədi əslində prinsipcə auditoriya bilməli deyil. Bu trop çox zaman komik effekt yaradır, buna görə də onu həm də ironiyanın bir növü kimi nəzərdən keçirirlər.

Model: Mən artıq demirəm ki, Siz dəlisiniz.

Nümunə: Mən «təklif» sözündən heç bir zaman istifadə etməmişəm – və, yəqin ki, indi də istifadə etməyəcəm.

Bu nümunə uğurla həyata keçirilmiş paralepsisdir. Danışanın özünəsaxtalaşdırması absurd çatdırılıb və buna görə də artıq özünəsaxtalaşdırma kimi qəbul olunmur. Onun heç bir zaman istifadə etmədiyi «təklif» sözü həddindən artıq neqativ mənə kəsb edir- hətta danışan həqiqətən bu sözdən neqativ mənada istifadə etmək istəsə də belə kəskin effekt alınmazdı. Əlbəttə, danışan məntiqi cəhətdən ziddiyyət qanununun tələblərini pozub.

Sıra: gərəksiz yerə qeyd etmək lazım deyil ki, yalnız inadkarlar gərəksiz yerə nəyi isə qeyd edirlər; prezidentə bundan sonra istəfaya getməyi təklif etməyəyik ki!.

27) *Preokkupasiya* (latıncadan tərcümədə occupation – tətbiq etmə, həyata keçirmə deməkdir) həqiqi olmayan troplardan biridir. Həyata keçirilən preokkupasiya da «ağzından qaçıрмаq» deməkdir, amma burada proses bir qədər başqa istiqamətdə baş verir: nəyi isə inkar etməyərək o, eyni zamanda bunu təsdiq edir. Burada səmimiyyət meyarı tamamilə pozulur.

Əgər preokkupasiyanı sadəcə olaraq nitq mexanizmlərindən biri kimi nəzərdən keçirsək, onda bu mexanizmin daim fəaliyyətdə olduğunu demək olar. Məsələn, «Mən heç bir zaman yalan danışmıram» kimi inkaredici hökm məhz həddindən artıq qəti şəkildə nəyi isə inkar etməsi səbəbindən dərhal şübhə altına düşür. Bu etirafın əksinə oxunması ehtimalı yaranır.

Adi məişətdə belə ifadələr («Mən irqçi deyiləm», «Mənimlə mübahisə edərkən, mən bundan sevinirəm», «Mən həmişə özümə nəzarət edirəm» və s.) özündə qeyri-iradi özünəsaxtalaşdırma hallarını əks etdirə bilər, amma burada söhbət bu barədə getmir. Pitorik cəhətdən preokkupasiyanın istifadəsi, daha doğrusu ondan trop kimi istifadə, həmişə açıq-aydın olanı inkar etməyin mümkün olmaması səbəbindən onun təsdiq edilməsini nəzərdə tutur.

Preokkupasiyanın mahiyyəti məhz açıq-aydın olan ilə inkar edilən arasında ziddiyyətin qurulmasından ibarətdir (bu ziddiyyət də komik, daha doğrusu ironik xarakter daşıyır).

- *Model:* O, dünyada səhv etməyən yeganə insandır.

- *Nümunə*: Qoy general çeçenlərə Çeçenistan haqqında danışsın; axı onlar orada heç bir zaman olmayıblar.

Bu – məharətlə qurulmuş preokkupasiyaya dair bir nümunədir. «Pozitiv oxunma» ehtimalı bu kontekst şəraitində tamamilə aradan qaldırılır: trop açıq-aydın üsul kimi qəbul edilir.

Bununla belə, məlum olduğu kimi, danışan güclü mənə effekti qurmaq üçün əslində minimal vasitədən istifadə edir: vasitələr toplusu sırf leksik mənadan istifadə etməklə, çeçenlərin Çeçenistana mənsub olduğunu nümayiş etdirir: çeçenlərin Çeçenistanda heç bir zaman olmadıqlarını güman etmək çətinidir. Burada inkar əslində təsdiq kimi çıxış edir.

Məntiqi baxımdan predmet eyni zamanda nə isə həm ola, həm də olmaya bilməz: preokkupasiyada bu məntiq qanunu əks mənada tətbiq edilir.

Sıra: danışın, danışın: mən heç nə eşitmirəm; mafiya heç bir zaman heç kimi öldürmür – bu onun adətlərinə ziddir.

28) *Epanortoza* (yunancadan tərcümədə özünü düzəltmə deməkdir). Bu trop belə troplar qrupunun xüsusiyyətlərini yaxşı əks etdirir, özünüdüzəltmə əslində əvvəlki iki haldan ele çatışmayan cəhətdir ki, bu halda o, üstün cəhət kimi çıxış edir. *Epanortoza*-qeyri-irad: olaraq həyata keçirilən düzəlişdir.

Epanortozaya gündəlik nitq praktikasında tez-tez rast gəlmək olar və bundan adətən sırf praktik məqsədlər, daha doğrusu həqiqətən indicə deyiləni dəqiqləşdirmək üçün istifadə edilir. Əlbəttə ki, əgər zərurət yaşansa, belə əməliyyatlar, şübhəsiz ki, məntiq qanunlarına tabe olacaqlar. Məsələn, «Moskvanın mərkəzi» söz birləşməsini dəqiqləşdirərkən, mən məsələn, «Tver küçəsi» söz birləşməsindən istifadə edəcəm, amma «Neva prospekti» (Sankt-Peterburq) söz birləşməsindən, yəqin ki, istifadə etməyəcəm (digər soya (məsələn, şəhərə) keçməklə mən məntiqi səhvə yol verirəm).

Amma bununla belə, özünü düzəltmə ilə əlaqədar olaraq, əgər mənim həyata keçirdiyim əməliyyat paraloqik xarakter daşıyarsa, onda mən, şübhəsiz ki, məntiqi qaydalara uyğun olaraq dəqiqləşdirmə aparmayacam. *Epanortoza* da trop kimi məhz bu şəkildə qurulur.

Model: mövsümi, daha doğrusu artıq heç kimə lazım olmayan satış.

Nümunə: Amerikan, daha doğrusu yalançı, demokratiyaya meyl etmək də axmaqlıqdır.

Bu klassik epanortozaya aid bir nümunədir: müəllif lazım bildiyi şəkildə öz fikrini dəqiqləşdirir. Burada müəllif amerikan demokratiyasının yalançı olmasını xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq istəyir.

Məntiqi baxımdan, biz əlbəttə ki, bu ifadədə amerikan demokratiyasının yalansı xarakter daşdığını göstərə bilmərik. Bundan başqa, bu xarakteristika ümumiyyətlə, amerikan demokratiyası daxilindən deyil, xaricdən verilən qiymətdir (amerikanların özləri bəlkə də, bununla razılaşmışlar!). Bununla belə paraloqika olaraq heç bir şey ilə məzəmmət etmək olmaz: paraloqika arqumenti mübahisəli məsələni əsaslandırır-əsaslandırmamasına nəzarət etmir-əksinə, arqumentləşdirmənin daha zəngin mənbələrini göstərir.

Sıra: direktor, fırıldaqçı, naməlum istiqamətdə gizləndi; opponent sübut etdi, etiraf etməyə məcbur etdi ki,...

29) *Hiperbola* (yunancadan tərcümədə hyperbole-artırma, şişirtmə deməkdir) həqiqi olmayan tropların içərisində ən çox yayılan troplardan biridir. Hiperbolanı çox zaman şişirtmə kimi müəyyən edirlər, amma bu müəyyən etmə nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, «şişirtmə» sözü burada elə də münasib deyil. Yəqin ki, hiperbola elə adlandırma prosesidir ki, burada «daha çox olan» «daha az olanı» əvəz edir.

Hər bir tropa xas olan köçürmə hiperbola ilə əlaqədar olaraq müqayisə edilən obyektin müqayisə edildiyi əlamətlərlə yüklənməsini nəzərdə tutur; həm də qeyd etmək lazımdır ki, onun müqayisə olunduğu əlamətlər həmişə üstünlük dərəcəsinə götürülür. Hiperbola, beləliklə, özünəməxsus növ «kəmiyyətlərlə oyun»dur. Bu zaman «böyük kəmiyyət» «kiçik kəmiyyət» ilə müqayisə edilir və ya sadəcə olaraq onu əvəz edərək, kiçik kəmiyyətin rolunu ifa edir.

Gündəlik nitq praktikasında hiperbola çox geniş yayılıb-amma danışan çox zaman istifadə etdiyi üsulun hiperbola ol-

duğunu bilmir (məsələn, mən «Mən bunu artıq yüz dəfə demişəm!» deyərkən, mən heç də qeyd etdiyim rəqəm üçün məsuliyyət daşımağa hazır deyiləm). Əgər hiperboladan ritorik məqsədlər üçün, daha doğrusu qəsdən və müəyyən semantik məqsədlər üçün istifadə edilərsə, onu trop adlandırmaq olar.

Model: (sevgi etirafı). Mən sənin ardınca lap dünyanın o başına kimi gedib çıxaram.

Nümunə: Pul yalnız ondadır – o, beş dəfə Rusiyanı satın ala bilər və hələ də onun dondurma üçün pulu qalar.

Bu nümunədə hiperbola çox məharətlə həyata keçirilib. Burada hər hansı çoxlu miqdarda pul (amma miqdarı qeyd edilmir) real olmayan çoxlu miqdarda pul ilə müqayisə edilir. Bu zaman yaranan semantik effektlərdən pulun miqdarını xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə edilir.

Hiperbolanın əsasında duran paraloqik əməliyyat – müəyyənətmə əvəzinə müqayisə etmədir. Şübhəsiz ki, məntiq pulun dəqiq miqdarını göstərməyi lazım bilirdi.

Sıra: ölkədə tarixdə hələ heç bir zaman baş verməmiş böhran yaranır; borclarını verəndən sonra onun özü lüt qaldı...

30) *Litota* (yunancadan tərcümədə litos-xırda, cüzi deməkdir) bəzən həm də «meyozis» də adlandırırlar. Bu trop bir-başə olaraq hiperbolaya ziddir və ənənəvi olaraq özündə «kiçiltmə» əks etdirir. Başqa sözlə desək, burada ya qeyri-şüuri olaraq («bir dəqiqə gözləyin!»), ya da qəsdən, daha doğrusu müəyyən fiqurativ məqsədlə «böyük kəmiyyət», «kiçik kəmiyyət»i əvəz edir.

- *Model:* nəyin işə heç olmamağındansa, az olmağı yaxşıdır.

- *Nümunə:* Yeni Rusiyada varlıların sayının digər vətəndaşların sayı ilə faiz nisbətini dillə ifadə etmək mümkün deyil.

Əlbəttə ki, ifadə çox kiçik kəmiyyəti nəzərdə tutur, amma məntiqi baxımdan faiz nisbətini göstərən çox kiçik kəmiyyəti də dillə ifadə etmək olar. Paraloqik vasitə olan litota «mümkün olmayanı» həyata keçirir və bununla da eyniyyət qanunu ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu qanuna əsasən müqayisə etmə müəyyən etmənin əvəzində işləyə bilməz.

Sıra: ... deyirlər ki, o, ümumiyyətlə, yatmır- heç bir də-
qiqə də; artıq çoxdan heç kim Moskvada işə getmir;

31) *Perifraza* (yunancadan tərcümədə perifrasis: peri-
ətrafında, dövrəsində və frasis- ifadə deməkdir) elə tropu nə-
zərdə tutur ki, burada bir anlayış bir necə anlayış vasitəsilə gö-
stərilir, daha doğrusu bu anlayışın adı çəkilmir, o, təsvir edilir.
Bu işə öz növbəsində səmimiyyət meyarı ilə ziddiyyət təşkil
edir.

Adlandırma əvəzinə təsvir etmədən biz gündəlik nitq
praktikasında çox geniş istifadə edirik. Bir çox səbəblərdən
obyekti birbaşa olaraq adlandırmaq olmaz. Amma bütün bu
hallarda təsvir etmə ritorik deyil, praktik xarakter daşıyacaq.
Perifrazadan işə trop kimi yalnız ritorik məqsədlər üçün isti-
fadə edilir.

- *Model:* nöqtə, vergül, minus, gülməli sifət, çubuq, xi-
yarcik,... (insan şəklini uşaq çəkəndə)

- *Nümunə:* Hamı üçün pulsuz sosiskalar, afişalar, rek-
lamlar və işarələr, «Bizim fəlakətimiz» haqqında qısa nitq, əl
ilə görüşmə, qucaqlaşma... bir də gördün mandat qazan dın!

Bu nümunə həyata keçirilən perifraz seçki kompaniyasını
təsvir edir, amma onun adını çəkmir; bunu yalnız dolayı yolla
edir – «bir də gördün mandatı qazan dın». Paraloqik təsvirin
məntiqi təsvirdən fərqi bu nümunədə aydın şəkildə görmək
olar: ümumi anlayışı təqdim edən xüsusi anlayışların öz arala-
rında heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə ki, məsələn, əgər kimsə
seçki kompaniyası ilə sosiska arasında hansı əlaqənin mövcud
olduğunu soruşsa, yəqin ki, veriləcək cavab elə də asan olmay-
acaq.

Perifraz ilə əlaqədar olaraq «pozulan» məntiqi qanun «öz
aralarında zəruri olan heç bir əlaqənin olmadığı arqumentlər»
adlanır (burada həmcinin eyniyyət qanununun da tələbləri po-
zulur).

Sıra: paytaxt sakinləri ağı ilə nəfəs alırlar (yəni tən-
nəfəs olurlar); dünənki qaçqınlar sökülmiş ciblərini pulla dol-
durur; mənzil, villa, maşın, isveç dilini bilən məşuqə, Oksforda
oxuyan uşaqları ... xoş güzəran!

32) *Allüziyanın* (latıncadan tərcümədə *allusio-eyham* deməkdir) latıncadan tərcüməsi onun haqqında olan bütün məlumatı özündə ehtiva edir: biz burada həqiqətən *eyham* ilə qarşılaşırıq. Nəyə isə *eyham* vurmaq məharəti mülahizənin qurulmasının iki əsas ritorik aspektini: birincisi, auditoriyaya göndərilənin dərk edilməsinin mümkünlüyünü; ikincisi, göndərilən predmeti (şəxs, hadisə, proses) ilə heç olmasa paraloqik bağlılığının olmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, *allüziya* analoqiyaadır.

Allüziyanın özünəməxsusluğu ondadır ki, onun proyeksiya ediləcəyi obyekt göstərilir: auditoriya danışanın ona məlum olan faktlardan hansını nəzərdə tutduğunu özü müəyyən etməlidir. Beləliklə, yenə də analoqiyanın üzvlərindən biri, onunla birlikdə isə çox zaman həm də analogiyanın üzvlərini birləşdirən əlamət mövcud olmur.

Allüziya çox vaxt artıq nəzərdən keçirdiyimiz *alleqoriya*-nı xatırladır. Fərq yalnız ondadır ki, *alleqoriya* daha çox birbaşa olaraq nəzərdə tutulan obyektə göstərir (səmimiyyət meyarı ilə ziddiyyətə girmir) və zərurət yaranarsa, danışan tərəflərdən məmnuniyyətlə izah olunur.

Allüziyanın əsasında predmetləri, şəxsləri və s. müqayisə etməkdən daha çox digər səbəb üzündən analogiyanın üzvləri arasında mövcud olan əlaqələri gizlətmək məqsədi durur. Buna görə də *alleqoriya* ilə müqayisədə *allüziya* daha çox müəmmalıdır və əgər *allüziyanı* izah etməyə çalışsaq, onda əslində *allüziya* bir trop kimi reallaşdırılmayacaq.

Başqa sözlə, *alleqoriya* ilə müqayisədə *allüziya*da analogiyanın üzvləri arasındakı əlaqə daha az zəruri əhəmiyyət kəsb edir. *Eyham*da nəzərdə tutulanlara görə *eyham* vurandan daha çox *eyhamı* oxuyanlar «məsuliyyət daşıyır» (müqayisə et: hər kəs öz arşını ilə ölçür). *Allüziyanın* bu əlaməti adı çəkilən tropu sovet dövründə həddindən artıq populyar etmişdir: oxucular hətta ilkin olaraq heç bir *allüziyanın* nəzərdə tutulmadığı məlumatlarda da *allüziyanı* axtarır və tapdılar:

- *Model*: (Brejnev dövründə). IV Fridrix Vilhelmin öz düşünə orden taxmaq ehtirası...

- *Nümunə*: Qeyri-stabil siyasi şərait, məlum olduğu kimi bəzən frigiya papağını (ironik mənada) xatırlamağa məcbur edir.

Frigiya papağı ilə əlaqədar olan allüziyanı yalnız bu eyhamı başa düşənlər oxuya bilər. Qədim frigiyalıların geydikləri frigiya papağını öz növbəsində Fransa inqilabının nümayəndələrinin də baş geyimi olub. Buna görə də «frigiya papağını xatırlamaq» bizim nümayəndə silaha əl atmaq, yeni inqilaba hazırlaşmaq və s. deməkdir. Amma «frigiya papağını xatırlamaq» həqiqətən lazım olduğunu və ya bunun yalnız bir «eyham» olduğunu müəyyən etmək çox çətindir – çünki, allüziya arqumentasiyaya dair məntiqi qaydanın neqativ istifadəsini nəzərdə tutur; bu məntiqi qanuna görə arqumentlərin zəruri olaraq öz aralarında əlaqəsi olmalıdır. Bizim istifadə etdiyimiz sillogizm özündə aşağıdakı əqli nəticəni ehtiva edə bilər:

1) Qeyri-stabil siyasi şərait mübarizlərin olmasını nəzərdə tutur.

2) Bəzi mübarizlər frigiya papağı geyir.
(nəticə)

Qeyri-stabil siyasi şərait frigiya papağını nəzərdə tutur.
(frigiya papağını xatırlamağa məcbur edir).

Bu sillogizmdə, aydın məsələdir ki, arqumentlər arasında məntiqi baxımdan heç bir əlaqə yoxdur. O, yalnız mülahizənin aktual konteksti çərçivəsində yaranır və aktula siyasi situasiyanın qeyri-stabilliyinə eyham vurmaq məqsədilə işlənir. Amma gördüyümüz kimi, aktual siyasi situasiyanın qeyri-stabilliyi haqqında heç nə deyilmir. Belləliklə, proyeksiya üçün «bütövlükdə» dinləyici məsuliyyət daşıyır.

Sıra: Paris dövründə gözəllik müsabiqəsi Troya müharibəsi ilə nəticələndi; Siciliya mafiyası ilkin olaraq Siciliya sərhədlərindən kənara çıxırdı.

33) *Evfemizm* – allüziyaya oxşar olsa da, müasir dövrdə trop kimi nəzərdən keçirilmir. Amma antik dövrdə, məsələn,

ritorikada o, trop kimi qəbul edilirdi. «Evfemizm» yunancadan tərcümədə «yaxşı» (eu) və «söz» (pheme) kimi tərcümə edilir.

Evfemizmin tarixi (onun trop kimi qəbul edilməsinə, daha doğrusu, onun xüsusi ritorik funksiya qəbul etməsinə kimi) xalq mifoloji şüurunda ifadə olunan nitq qadağaları, tabular dövrünə gedib çıxır. Həmin dövrdə şəxsın, predmetin və s. adı digər «təhlükəsiz» adla əvəz edilirdi. Belə hesab edilirdi ki, bu ikinci, «arzu edilməyən» obyektə məlum deyil.

Müasir dövrdə evfemizm adı altında əsasən «nəzakətli» - etiket baxımından arzu edilməyən və ya həddindən artıq intim xarakter daşıyan ifadələrin «neytral» ekvivalenti kimi nəzərdən keçirilir. Evfemizmin səciyyəvi cəhəti odur ki, o, əvəz etdiyi söz ilə müqayisədə daha çox qeyri-müəyyən və daha az dəqiqdir. Evfemizmə xas olan cəhət onların asanlıqla şərti xarakter daşması, daha doğrusu özünəməxsus şəkildə obyektin situativ – şərti adına çevrilməsidir. Bu situativ-şərti ad tədricən hamı tərəfindən qəbul edilir (amma bu həmişə belə olmur).

- *Model*: dünyasını dəyişmək (yəni ölmək).

- *Nümunə*: Firmanın rəhbəri on beş milyon rublu gizlicə dala atmağı və aradan çıxmağı bacardı.

Burada «gizlicə dala atmaq» evfemizm kimi çıxış edir və səmimiyyət meyarı ilə ziddiyyət təşkil edərək «oğurlamaq» sözünü əvəz edir: hər halda rəsmi ittiham irəli sürülənə kimi birinci sözün işlədilməsi etika cəhətdən işlədilməsi məqsədə uyğun deyil.

Maraqlıdır ki, verilmiş kontekst çərçivəsində evfemizmi çox asanlıqla başa düşmək olar. Biz burada yenə də birinci komponenti buraxılmış analogiya ilə rastlaşırıq (yəni burada nəyin müqayisə edildiyi aydın sürətdə göstərilmir). Yalnız analogiyanın ikinci komponenti və dolay yolla analogiyanın qurulduğu əlamət göstərilir. Əgər analogiyanı tam bərpa etməyə çalışsaq, onda bizim nümunəmizdə iştirak edən evfemizm təxminən aşağıdakı kimi olar:

1) Oğurlamaq cinayətdir.

2) Oğurlamaq gizlicə dala atmaq deməkdir.

(nəticə).

3) Gizlicə dala atmaq çinayətdir.

Burada istifadə edilən pozitiv məntiqə əsasən arqumentlər müzakirə edilən məsələnin sərhədlərindən kənara çıxarmalıdır. Bu qanundan neqativ cəhətdən istifadə edilərsə, onda faktiki olaraq təsadüfi sübutlar da mülahizələr dairəsinə daxil ola bilər. Evfemizmdən istifadə edən şəxs də məhz belə edir. Təsadüfi sübutlar isə, əlbəttə çox maraqlı mənə effektləri yarada bilər.

Sıra: (sevgililər haqqında) onlar birlikdə gedib-gəlirlər; (həyat yoldaşı haqqında) ən yaxşı cütlük.

34) *Antifrazis* (yunancadan tərcümədə antiphrasis – mənə baxımından zidd olan deməkdir) sözlərin mənasının ironik cəhətdən yenidən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olan tropdur. Bu zaman istifadə edilən yenidən qiymətləndirmə modeli çox sadədir: söz (sözlər) adətən ona xas olan mənaya zidd olan mənani qəbul edir. Adətən ona xas olan mənə isə «gizlənilir» (səmimiyyət meyarı!).

Antifrazisin trop kimi xarakterik əlaməti onun yalnız «aydın nitq situasiyaları», daha doğrusu mülahizənin birbaşa mənasının istisna edildiyi situasiyalara uyğun gəlməsidir. Məsələ belədir ki, antifrazisin ritorik mexanizmi danışanın xarakterizə etdiyinə dair nöqteyi-nəzərin qeyri-müəyyənliyinin şübhə altına almasının çətin olduğu situasiyalarda işə düşür (adətən kontekst çərçivəsində auditoriya danışanın taktikasını yaxşı başa düşür). Yalnız belə şəraitdə antifrazisi semantik cəhətdən düzgün şəkildə oxumaq olar.

Model: (yemək üçün yaramayan yemək haqqında): çox dadlıdır.

Nümunə: Bu qəhrəmanlar dünən avtomobili oğurlamış və piyadanı vurmuşdular.

Bu nümunədə «qəhrəmanlar» sözünü əks mənada – «cinayətkarlar» kimi başa düşmək lazımdır. Bu sözün ilkin mənasının açıq-aydın situasiya ilə uyğun gəlməməsi səbəbindən bu nümunədə həmin sözün əks mənasından istifadə edilir.

Antifrazisi həyata keçirməyə imkan verən neqativ məntiqi qanun - üçüncünü istisna qanunudur. Antifrazisin oxunması

üçün bu qanunun tələblərinə əhəmiyyət verməmək və ya onu əks mənada istifadə etmək lazımdır.

Sıra: (yalancı haqqında) o, çox təmiz insandır: (diqqətə layiq olmayan məsələ haqqında) bu, əlbəttə çox böyük problemdir.

35) *R ritorik sual* dinləyicilərə birbaşa müraciəti və danışanın səmimiyyət meyarına yanaşmada xüsusi xətti nəzərdə tutur. Bu trop antifrazis ilə sıx bağlıdır və hətta onun bəzi elementlərini də özündə ehtiva edir. Amma bu əlaqəyə indiyə kimi lazımi diqqət yetirilməyib.

R ritorik sualın mexanizmi hətta orta məktəb şagirdlərinə də yaxşı məlumdur: onların əksəriyyəti ritorik sualı tələb etməyən sual kimi müəyyənləşdirə bilər. Bu tropun klassik tərifi belədir.

R ritorik sual səmimiyyət meyarı ilə əlaqədardır: ağıllı həmsöhbət adətən ritorik suala cavab verməyə can atmır. Bu bərdə demək olar ki, hamıda müəyyən təsəvvürlər formalaşmışdır.

Amma paraloqik cəhətdən istifadə edilən ritorik sual heç də cavabı istisna etmir, belə ki, bu cavab həddindən artıq gözlənilməz olur və sanki səmimiyyət meyarının tələblərinə cavab verir. Bu baxımdan ritorik suala bir qədər başqa şəkildə də tərif vermək olar – belə ki, ritorik sual cavab tələb etməyən sual yox, cavabı hamıya yaxşı məlum olan sualdır.

Bu səbəbdən də bu tropun təhrik etmə məqsədilə istifadə edilməsi təəccüblü deyil: onun cavabı məlumdur, amma bununla belə danışan digər cavabı təqdim edir. Yeri gəlmişkən, hətta ritorik suala da dair klassik nümunələr bu ehtimalı təsdiq edir. Məsələn, Siz «Ukrayna gecələri haqqında bilirsinizmi?» sualına, təbii ki, ən məntiqə uyğun cavab kimi «əlbəttə!» çıxış edə bilərdi. Amma bununla belə bu sual digər cavabı da nəzərdə tutur: «Məgər siz Ukrayna gecələri haqqında bilmirsinizmi!».

Məhz bu ziddiyyət tropa ritorik funksiya verir və onu gözlənilməz setantik gedişlərlə təmin edir.

- *Model*: Məgər bunu anlamaq çətindir? Deməli, belə...
Belə çıxır ki, çətindir!

- *Nümunə*: Bu müharibədə kimsə günahkardır? Əlbəttə-günahkardır! Məsələn, prezident günahkardır: axı o, hökumət başçısıdır!

Bu «Kim günahkardır?» ritorik sualına verilən gözlənilməz cavaba dair bir nümunədir. Başqa sözlə desək, bu suala artıq çoxdan heç kim cavab gözləmir. Bu səbəbdən də suala veriləcək cavabın olmaması paraloqika üçün fakt kimi çıxış etmir və müəllif bu ənənəni pozur. Nəticədə yaranan semantik effekt (belə fikirləşirdilər ki, heç kim günahkar deyil amma nəticədə prezident günahkar çıxdı) paraloqikanın tələblərinə cavab verir.

Sıra: oğurluq etmək- bu yaxşıdır mı? Bu əladır: qısa, amma parlaq ömür yaşayırsan.

36) *Ritorik nida* mənə effektini yaratma mexanizminə görə ritorik sualı xatırladır. Amma fərq ondadır ki, ritorik nida zamanı heç kim heç nə soruşmur: ritorik nida mövcud olan bu və ya digər məsələyə dair gözlənilməz reaksiyadır. Ədəbiyyatda ritorik nidaya belə tərif verilir.

Amma belə hesab edirlər ki, burada işlənən «ritorik» sözü bu tropun daha mürekkəb fəaliyyət mexanizmini nəzərdə tutur. Yəqin ki, onu da dinləyicilərə istiqamətlənmiş təhrik etmə kimi nəzərdən keçirmək olar. Paraloqik gediş kimi qəbul edilən ritorik nida həm də danışanın emosiyalarının işə düşməsi deməkdir.

Model: Çox gözəl!... Bütün kollektivin işi çox əladır.

Nümunə: Dəhşətdir! Katibə gələn adama icazəsiz direktorun kabinetinə girməyə kömək edib...

Bu nümunədə istifadə edilən ritorik nida ilk növbədə qanuna riayət edən vətəndaşlara yönəlib. Amma bununla belə danışanı onların dərhal yaranan qorxu hissi maraqlandırmır. Danışan onlardan «abır-həya» hissini oyatmaq istəyir (müq. et: səmimiyyət meyarı). Nəzərdə tutulmayan məntiqi ziddiyyət isə dərhal işə düşür.

Sıra: Qalmaqal! Sönük keçən iclası canlandıran söz; Nə qədər incə qeyddir! Bankı balta ilə başından vurur! Çox yerinə düşüb! Hamı məhz belə zarafat edir.

37) *R ritorik müraciət:* Nəzərdən keçirdiyimiz axırıncı iki trop ilə oxşarlıq təşkil etsə də onlardan fərqlənir. Müraciət danışanın dinləyiciyə olan münasibəti haqqında informasiyanı özündə ehtiva edir. Müraciəti əgər bu şəkildə qəbul etsək, onda asanlıqla müəyyən etmək olar ki, gözlənilən müraciət forması onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətdən asılıdır. Heç kim hirsələnmiş rəhbərdən xoş müraciət gözləmir. Bu mənada ritorik müraciət klassik baxımdan bu və ya digər situasiyada təbii hissələrin daha emosional təzahürü kimi nəzərdən keçirilir.

Amma paraloqika bu problemin həlli ilə əlaqədar olaraq semantik cəhətdən maraqlı olan gedişlər tövsiyə edə bilər.

Model: Xanımlar və cənablar! Yeri gəlmişkən mən burda yalnız xanımları görəəm.

Nümunə: Çox hörmət bəslədiyimiz Bankir, siz sadəcə olaraq cinayətkarsınız ki!

Burada həmsöhbətə daha nəzarətli müraciət ilə ona əsl münasibət arasındakı ziddiyyəti asanlıqla müşahidə etmək olar: bir anlığa yaranan anlaşılmazlıq ritorik müraciətin öz öhdəsinə düşən ritorik vəzifəni tam həyata keçirdiyini təsdiq edir. situasiyanın qiymətləndirilməsində bir qədər gərginlik yaranır: «ümumsosial» planda bankir. Bəlkə də, «hörmətə layiq peşədir, amma konkret sosial planda (yəni konkret olaraq bu bankir) o, hörmətə layiq deyil.

Sıra: Mən ümid edirmə ki, heç kim incimədi; Mən sizi necə də qiymətləndirirəm, əclaflar!

§.6.2. Fiqurlar

Əvvəlki paragrafda tropların (onlardan bəzilərini fiqur kimi də nəzərdən keçirmək olar) analizi göstərdi ki, troplar hər şeydən əvvəl sözün mənasının transformasiyası ilə bağlıdır və məntiq qanunlarının (çox zaman analogiya qaydalarının) pozulması onlardan hər birinin əsasında dayanır.

Fiqurlar, artıq qeyd edildiyi kimi, hər şeydən əvvəl strukturun transformasiyasını nəzərdə tutur: sözün strukturunun (mikrofiqurlar) və ya cümlənin strukturunun (makrofiqurlar) transformasiyası yəne də ritorik funksiyanın həyata keçirilmə vasitəsidir.

Yeri gəlmişkən, məhz bu səbəbdən fiqurları elə fiqurlar adlandırırlar. Beləliklə, belə hesab edirlər ki, artıq bir-birinə nəzərən müəyyən şəkildə yerləşmiş müəyyən miqdarda komponentləri başqa şəkildə də düzmək olar. Yəqin ki, "fiqur" anlayışı adı altında troplardan fərqli olaraq fiqurlara artıq formalaşmış təmin tərkibində struktur dəyişikliyi kimi baxmağa imkan verən işarə nəzərdə tutulur.

Belə "formalaşmış tam" kimi, məsələn, müəyyən komponent sistemini (məsələn, səsləri) nəzərdə tutan sözün strukturu çıxış edə bilər. Komponentlər sisteminin qurulması qaydası fonetikanın qanunları və sözdüzəltmə qanunları vasitəsilə tənzim edilir. Sözün strukturunda həyata keçirilən istənilən yenidənqurma yeni struktur formalaşdırır. Amma bu struktur yəne də əvvəlki komponentlərdən təşkil olunur və bu səbəbdən də artıq məlum olan, amma transformasiyaya məruz qalan struktur kimi qəbul edilir. Buna görə də, o, ritorik cəhətdən maraqlıdır: əvvəlki strukturun yeni struktur ilə müqayisə edilməsi mənə cəhətdən məsafəni təmin edir. Hər bir konkret halda bu mənə cəhətdən yaranan məsafə «mənə baxımından» effekt yaradır.

Digər tərəfdən, "formalaşmış tam" kimi cümlənin strukturu da çıxış edə bilər. Sintaksis vahidi kimi cümlə də tamamilə müəyyən komponentlər sistemini nəzərdə tutur.

Bu sistem normativ sintaksis qaydaları vasitəsilə tənzim edilir. Bu sintaksis vahidin strukturunun dəyişdirilməsi makrofiqurun, daha doğrusu, yeni strukturun yaranmasına gətirib çıxarır. Bu yenidən qurma yəne də yalnız qismən yeni struktur kimi qəbul edilir: yenidən qurulmuş variantda adətən, əvvəlki strukturun ümumi cizgilərini asanlıqla müşahidə etmək olar, köhnə və yeni strukturlar arasındakı əlaqələr semantik baxımdan maraqlı ahəngdarlıq yaradır.

Troplar kimi mikro və makrofiqurlar sahəsi də paralogikanın adı ilə bağlıdır. Paralogika burada ənənəvi qrammatika ilə ziddiyyət təşkil edir və həmişə buradakı qanunları nəzərə almır. Bunun nəticəsi kimi isə "məlum komponentlərin yeni strukturu" və bu zaman yaranan gözənilməz məna effektləridir. Adətən, bütün məlumat miqyasında rəllaşdırılan, daha doğrusu, hipersintaksis tam yaradan fiqurlar xüsusən mürəkkəb məna effektləri yaradır.

Yeri gəlmişkən, belə mürəkkəb fiqurları "bəzi standart məna effektləri" yaradan daha sadə fiqurlardan fərqləndirməyi linqvistik ensiklopedik lüğətdə "Nitq fiqurları" məqaləsinin müəllifi V.N.Toporov da zəruri hesab edir. Burada fiqurun "həndəsi təsnifatı" göstərilir: "... elementar sintaksis növləri (onlar da səs vahidlərinə və ya morfoloji səviyyəyə aid edilir) dil paradigmasının vahidi kimi nitqdə (mətnədə) məkan baxımından təşkil etmənin bəzi prinsiplərinə uyğun olaraq özünəməxsus həndəsi fiqurlara oxşar şəkildə nizamlanır, amma məkan cəhətdən belə təşkil etmə dilin özünün strukturuna xas deyil.

Başqa sözlə, mətnədə məkan baxımından semiotikanın ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq məkan baxımından nizamlanmaya məruz qalan dil elementləri məkan proyeksiyasında ifadə oluna bilən nitq fiqurlarına çevrilir. Məsələn, təkrarlanma: aaaa...; əvəzlənmə: abab...; şişirtmə: ab şəraitində abc; azaltma (ellipsis): abc şəraitində ab; simmetriya: ab/ba və s., müxtəlif növ həndəsi fiqurlar: qavrama, xiatus, inversiya və s." (Toporov V.H. Фигуры речи / Лингвистический энциклопедический словарь. – М. 1990, с. 543).

Amma bununla belə biz bu dərsləkdə fiqurları paralogikanın köməyi ilə həyata keçirilən yenidənqurma kimi nəzərdən keçirəcəyik. Bu yenidənqurma həm qrammatika, həm də məntiq ilə ziddiyyət təşkil edilərkən artıq özü ilə eyniyyət təşkil etmir və bununla da əsas məntiq qanunlarından biri olan eyniyyət qanununun tələblərini pozur.

§.6.2.1. Mikrofiqurlar

Mikrofiqurlar adı altında, artıq qeyd etdiyimiz kimi, *sözün strukturunda həyata keçirilən transformasiya* nəzərdə tutulur.

1) (38) *Metateza*. Yunancadan tərcümədə "metathesis" yerdəyişdirmə deməkdir. Metateza heç bir *müəyyən növ yerdəyişdirməni* nəzərdə tutmur – beləliklə, praktiki olaraq istənilən yerdəyişdirmə metateza kimi təsnif edilə bilər. Xüsusən də, kalambur modifikasiyalarından biri, konkret olaraq üçüncü modifikasiyada (omofoniya zamanı kalambur) metateza kimi nəzərdən keçirilə bilər: onları ayırmaq əslində mümkün deyil. Yalnız onu qeyd etmək olar ki, biz kalamburu xarakterizə edərkən hər şeydən əvvəl sözün mənasının dəyişdirilməsini, metatezanı xarakterizə edərkən isə hər şeydən əvvəl sözün strukturunun dəyişdirilməsini nəzərdə tuturuq.

Geniş mənada metateza ümumiyyətlə, dilə xas olan əlamətdir. (O, əsasən dialektlər və loru dil vasitəsilə dilə daxildir.) Amma bizi metatezanın fiqur kimi istifadə imkanları maraqlandırır.

Nümunə: (qəzet başlığı) Priblatika ölkələrində korrupsiya.

Aydın məsələdir ki, belə yerdəyişmə sadə danışqda baş verən və semantik baxımdan əsaslandırılmamış yerdəyişmələrdən fərqli olaraq ritorik funksiyaya malikdir, daha doğrusu, o, məlum olan, amma bir qədər transformasiya edilmiş sözde yeni məna əmələ gətirən fiqur kimi çıxış edir. Gözlənilmədən həmin söz ilə eyni kökə malik olan blat (oğru dili, jarqonu) sözünün ətrafında formalaşan yeni məna korrupsiyaya həsr edilmiş mətn üçün hiss ediləcək perspektivlər yaradır.

Məntiqi baxımdan "Priblatika" sözü mövcud ola bilməz, çünki o, faktiki olaraq eyniyyət qanunu ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, bu qanunun tələblərinə görə "hər bir mahiyyət özü-özü ilə eyniyyət təşkil etməlidir". "Priblatika" və "Priblatika" sözlərinin mahiyyəti, görüldüyü kimi, eyniyyət təşkil etmir: mənada desək, "Priblatika" "Pribaltika" ilə birlikdə həm

də müəllifin ona şamil etdiyi əlamətdən ibarətdir. Bu şərtin, həmçinin söz düzəltmə qanunlarının (bu qanunlar baxımından da "Priblatika" sözü mövcud deyil) nəzərə alınmaması paralogik effekt yaradır.

2) (39) *Anaqrammada* (latıncadan tərcümədə anqrammatismos – hərfin yerdəyişməsi deməkdir) yerdəyişdirmə ilə bağlı olan mikrofiqurlardan biridir, amma bu yerdəyişdirmə çox vaxt miqrasiya xarakteri daşıyır. Miqrasiya dedikdə, bir-birinə çox yaxın olan sözlərin tərkibində bəzi səs qruplarının miqrasiyası nəzərdə tutulur. Beləliklə, anaqrammada çox şey bir sözün tərkibində digər sözün bir hissəsinin nə dərəcədə asanlıqla dərk edilməsindən asılıdır.

Əgər "verən" və "qəbul edən" sözlər asanlıqla dərk edilirsə, anaqrammanın oxunması zamanı elə bir çətinlik yaranmır. Əgər çətinlik yaranarsa, onda anaqramma şifrə çevrilir: keçmişdə anaqrammadan həqiqətən bu məqsədlə də istifadə ediblər. Anaqrammanın köməyi ilə məsələn, allahların adlarını şifrləyirdilər.

Daha sonrakı dövrlərdə anagrammanı ya mənə ilə yüklənmiş poetik məharət, ya da ritorik funksiyaya malik olan və bununla da müəyyən "məqsəd" daşıyan fiqur kimi qəbul edirdilər. Bu məqsəd adətən, komik effekt yaratmaqdan ibarətdir, amma burada başqa məqsədlər də ola bilər. (Məsələn, mülahizənin hissələri arasındakı əlaqələri gərginləşdirmək, qeyri-adi xarakteristika və s.)

Model: (tələbə zarafatı) diktaturiat proletarı.

Anagrammanı reallaşdıran paralogik prinsip analogiya qanunlarının dəyişdirilməsindən (eyniyyət qanununun və söz düzəltmə qaydalarının tələblərinin pozulmasından başqa) ibarətdir: bir-birinə zidd olan anlayışlar müqayisə edilir, qeyri-tranzitiv əlamətlər tranzitiv əlamətlər kimi nəzərdən keçirilir. Bu isə müvafiq əlamətlərin dəyişdirilməsinə şərait yaradır.

Sıra: Yarıfabrikantlar, xoyuq və toruz və s.

3) (40) *Annominasiyanın* (annominatio – tərcümədə başqa cür adlandırma deməkdir) mahiyyəti iki sözün səslənməsindəki oxşarlığı müəyyən etməkdən və bu oxşarlıqdan istifa-

də edərək üçüncü sözü yaratmaqdan ibarətdir; bu yeni söz qismən özündə iki digər sözü yeni sintezdə ehtiva edir.

Annominasiyanı həyata keçirmək həqiqətən çox çətindir və bunun üçün dili mükəmməl bilmək lazımdır. Amma bununla belə bu fiqur son zamanlarda xüsusən reklam və qəzet sahəsindəki nitq praktikasında daha populyar olur. Yaxşı annomina-siya heç bir şərhi tələb etmir.

Annominasiyanın semantik cəhətdən yaratdığı effekt aydındır: təqdim olunan yeni söz əvvəllər bir-biri ilə o qədər də əlaqəsi olmayan, amma yaxşı məlum olan mənaların gözlənilməz ahəngini özündə ehtiva edir. Bu kəskin mənə baxımından sıçrayış məhz annominasiyanın yaratdığı effektdir.

Model: Tənbəl leninçilər.

Nümunə: Budur bizim məşhur zibilkratiya! ("zibil" və "demokratiya" sözlərinin birləşməsi).

Bu nümunədən də görüldüyü kimi, yeni sözün komponentləri onlarda ehtiva olunan ideyanın düzgün oxunulması üçün öz aralarında həddindən artıq sıx münasibətdə olmaya da bilərlər. Əlbəttə, annominasiya zamanı geniş dinləyici kütləsi üçün az məlum olan sözlərdən istifadə etmək lazım deyil.

Annominasiya adətən, mikrofiqurlar üçün xas olan qanunları pozmaqdan başqa daha bir məntiqi qanunun, daha konkret şəkildə desək, əsassız nominativ dəyişikliyi qadağan edən qanunun tələblərini pozur. Beləliklə, paralogika bu qanunu da tanımır.

Sıra: Rusiyalıların qrafo- və baronomaniya (yəni düşkün olması), yalanual terapiya (manual əvəzinə), qazon (ozon əvəzinə) dəliyi.

4) (41) *Hendiadis* (yunancadan tərcümədə hen dia dyoin – ikisi vasitəsilə biri) də söz və söz birləşməsinin strukturunun dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olan kombinasiyanı nəzərdə tutur. Hendiadis zamanı adətən, sözün iki yerə ayrılması baş verir: bir söz iki müstəqil sözə çevrilir. Əlbəttə, yaranan söz birləşməsi məntiqi baxımdan keyfiyyətsiz olur, amma paralogik baxımından çox effektiv ola bilər.

Hər şeydən əvvəl özündə iki sözün kökünü ehtiva edən mürəkkəb sözlər müvafiq transformasiyaya məruz qala bilər. Amma çox nadir hallarda yalnız bir kökə malik sözlər də transformasiyaya məruz qalırlar, bu isə, bir qayda olaraq, güclü komik effekt yaradır. Burada tələbləri pozulan məntiqi qaydaya görə tama əsasən hissə haqqında mülahizə irəli sürmək olmaz. Amma paralogika hendiadis zamanı bu qanunun tələblərini nəzərə almır.

Model: Gülbalağın gül balası!

Nümunə: Kənddə işin ən qızmar vaxtında belə işə getməyirlər: əmək günləri indi «çətingünlər» kimi başa düşmək lazımdır: yəni belə günlərdə işləmək istəməsən də, məcbursan ki, işləyəsən ...

«Əmək günü» sözü iki hissəyə bölündükdə məna baxımından əlaqəsini elə dərəcədə itirir ki, xüsusi «kommentariya» ehtiyac yaranır.

Hendiadisın təsirliyi elə ondadır ki, sözün parçalanması təbii xarakter daşımır. Yenidən birləşdirilən «hissələr» əvvəlki mənanı vermir. Bütövə baxıb hissələr haqqında qənaətə gəlmək olmaz (məntiq baxımından) paralogika baxımından isə əlamətlərin adicə yerdəyişməsi baş verir.

Sıra: Bizim heyvan darlıq, diri başlar və s.

5) (42) *Aferezis* (yunancadan tərəcəmədə afairesis – rədd etmə, uzaqlaşdırma deməkdir) nitq vahidinin transformasiyasını (dəyişdirilməsini) deyil, deformasiyasını (məhv edilməsini) nəzərdə tutan mikrofiqurdur. Aferezis zamanı biz nitq vahidini kəsib qısaltırıq; bu kəsmə isə nitq vahidinin qabaq tərəfindən həyata keçirilir.

Aferezisin yaratdığı effekt elədir ki, sözün əvvəli tamamilə yox olur, amma yerdə qalan hissə sözü başa düşmək və həm danışanın nəyi nəzərdə tutduğunu, həm də adı şəkildə nitq vahidinin onu nə üçün "qane etmədiyini" anlamaq üçün kifayət edir. Yox olan hissə kəmiyyət baxımından bir-iki səs-dən tutmuş praktiki olaraq bütöv bir sözü əhatə edə bilər: bəzən sözdən yalnız sonluq şəkilçisi qalır, amma bunula belə o, lazım olan sözü təmsil etmək iqtidarında olur.

Bu fiqur mürəkkəb fiqurlardan biridir, amma tədricən nitq praktikasında geniş şəkildə yayılmağa başlayıb.

Aferezis zamanı qarşıya qoyulan semantik məqsəd bir qayda olaraq, mənası dəyişdirilmiş və ilkin söz ilə müqayisədə daha qiymətli olan yeni nitq vahidini yaratmaqdır.

Model: «Ahib» metro stansiyası.

Nümunə: İncəsənətdə ön müxtəlif "izmlər" mərhələsi, deyəsən, arxada qalıb.

Müxtəlif "izmlər" adı altında müəllif incəsənətdəki avangardizm, kubizm, impressionizm və s. kimi cərəyanları nəzərdə tutur. O, öz fikrini çox yaxşı ifadə edir; belə ki, o, incəsənətdəki kifayət qədər çoxlu "qeyri-proletar" xarakterli cərəyanları yalnız onlar üçün ümumi olan sonluq şəkilçisi əsasında bir qrupda birləşdirir. Bu nümunədə aferezisin imkanları çox yaxşı əks olunub.

Göründüyü kimi, burada ilk növbədə eyniyyət qanununun tələbləri pozulur. Burada həmçinin paralogika baxımından hissəyə əsasən tam haqqında nəticə çıxarılır.

Sıra: animasiya (reanimasiya əvəzinə) şöbəsi, bütün bu zəvrlər çox qorxuludur və s.

6) (43) *Apokopa* da sözün strukturunun deformasiyası ilə əlaqədar olan mikrofiqurdur. Yunancadan tərcümədə apokope kəsmə, ayırma deməkdir. O, həqiqətən sözün bir hissəsinin ondan *ayrılmasını* nəzərdə tutur, amma bu hissə sözün sağ tərəfindən ayrılır. Bununla da, apokopa aferezisdən fərqlənir. Bu fiqur elə həyata keçirilir ki, son nəticədə sözü yenə də tanımaq mümkün olur. Amma hətta tanınsa da, söz özünün "yeni" formasında çıxış edir: bu sözdə baş verən deformasiya nəticəsində söz gözlənilməz məna kəsb edir.

Apokopanın həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan "söz" okkazional söz kimi, daha doğrusu, yalnız müəyyən kontekst ilə əlaqədar olan və lokal məkanda istifadə edilən söz kimi çıxış edir. Bu cəhət ümumiyyətlə, bütün mikrofiqurlara xasdır. Amma apokopa zamanı yaranan yeni söz müəyyən bir müddətdən sonra ədəbi dilə daxil ola bilər.

Apokopa mülahizənin qiymətləndirmə səviyyəsini kəskin sürətdə dəyişə bilər: bir hissəsi ayrılmış nitq vahidi bəzən elə olduğu kimi qəbul edilir və müvafiq anlayışı ifadə etmək üçün tam təqdimata ehtiyac olmur.

Aydın görüldüyü kimi, burada da eyniyyət qanununun tələbləri pozulur. Həmçinin digər məntiq qanununa görə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, hissəyə əsasən tam haqqında nəticə çıxarmaq olmaz. Amma apokopa bu qanunun da tələblərini nəzərə almır. Buna baxmayaraq, məntiqi baxımdan bu səhv sayılsa da paralogik baxımdan buna yol vermək olar.

Model: Tapşsız oxumaq.

Nümunə: Univerdə (əvəzində isə olmalıdır: universitetdə) oxumaq.

Sıra: Mən soselmdə oxuyuram, Bakı Dövlətə qəbul olunmuşam və s.

7) (44) *Sinkopa* (yunancadan tərcümədə synkope – kəsilmiş, çapılmış deməkdir) aferezisdən və apokopadan fərqli olaraq sözün ortasından bir hissənin ayrılmasını nəzərdə tutur. Amma sözün məzmununu bundan "ziyan" çəkməməlidir, əksinə bu onun üçün "faydalı" olmalıdır: buna kimi tətbiq edilən söz avtomatik olaraq tamamilə gözlənilməz əlavə məna kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sinkopanı həyata keçirmək aferezisi rəllaşdırmaqdan daha çətinidir (qismən ona görə ki, "daxildən" məhdudlaşdırılan söz ilkin söz ilə əlaqəsini daha tez itirir, amma sözün hər iki tərəfindən hər hansı birinin məhdudlaşdırılarkən, bu bir qədər çətin olur), buna görə də sinkopaya dair nümunələrə həddindən artıq nadir hallarda rast gəlmək mümkündür.

Model: telezora həsr edilmiş gün.

Burada da nəzərə alınmayan məntiqi qaydalar aşağıdakılardır: eyniyyət qanunu və hissəyə əsasən tam haqqında nəticə çıxartmanı qadağan edən qanun.

Sıra: Bizim hamımızı dostluq birləşdirir, qəzetin reaksiya həyəti və s.

8) (45) *Sinerezis* (yunancadan tərcümədə synairesis – çəkib bağlama deməkdir) hər şeydən əvvəl sözün heca struk-

turundakı kəmiyyət dəyişikliyi nəzərdə tutur; bu zaman sözün tərkibindəki hecaların sayı azalır. Belə kəmiyyət dəyişikliyi nəticəsində sözün çox zaman yeni keyfiyyəti meydana çıxır bu adətən, yalnız əlavə mənə vurğusudur.

Bu fiqurun nitqədə kifayət qədər tez-tez istifadə edilməsinə baxmayaraq, onun semantik potensialı o qədər də yüksək deyil.

Model: brilyant (əvəzində işə olmalıdır: bril-li-ant)

Burada da nəzərə alınmayan məntiqi qaydalar aşağıdakılardır: eyniyyət qanunu və hissəyə əsasən tam haqqında nəticə çıxartmanı qadağan edən qanun.

9) (46) *Proteza* (yunancadan tərcümədə prothesis – əlavə etmə deməkdir) aferezis ilə "ziddiyyət" təşkil edir və sözə "əlavə elementlərin" əlavə edilməsini nəzərdə tutur. Bu elementlər proteza zamanı sözün əvvəlinə əlavə edilir. Beləliklə, dilin daşıyıcıları üçün naməlum olan yeni söz və söz birləşməsi yaranır. Bu yeni söz işə ilkin sözə nisbətən daha güclü mənə effekti yaradır. Bütün əvvəlki hallarda olduğu kimi, məlum sözü semantik cəhətdən dəyişmək üçün bəzən bir səs kifayət edir. Proteza zamanı da eyniyyət qanununun tələbləri pozulur.

Nümunə: g«özəlləşdirmə».

10) (47) *Paraqoqa* (yunancadan tərcümədə para – ətrafında və agogas – əsas, mühüm deməkdir) protezanın tam əksidir; belə ki, burada "əlavə" elementlər sözün sonuna əlavə edilir. Təbii ki, paraqoqa da praktiki olaraq proteza kimi eyni semantik effekt yaradır. Daha doğrusu, paraqoqa vasitəsilə də yeni "söz" yaranır. Burada da nəzərə alınmayan məntiqi qaydalar aşağıdakılardır: eyniyyət qanunu və hissəyə əsasən tam haqqında nəticə çıxartmanı qadağan edən qanun.

11) (48) *Epenteza* (yunancadan tərcümədə nümayiş etdirmə, göstərmə deməkdir) sinkopa ilə səsleşən və sözün ortasındakı dəyişikliyi nəzərdə tutan çox nadir fiqurdur. Amma sinkopadan fərqli olaraq sözün ortasında səslər itmir, əksinə əlavə olunur. Epenteza latın variantında "infiksasiya" adlanır ki, (infiks – flektiv dillərdə söz düzəldikdə və ya sözü dəyiş-

dirdikdə söz kökünün ortasına getirilən şəkilçidir) bu da özünəməxsus şəkildə sözün strukturuna müdaxiləni nəzərdə tutur.

Haqqında söhbət gedən "nümayiş etdirmə" kəmiyyət baxımından müxtəlif ola bilər. Burada mühüm olan odur ki, onlar ilkin sözünü "məhv etməsinlər". O, prinsipcə əvvəlki mənanı qoruyub saxlamalıdır, amma bununla belə məna baxımından hər hansı əlavə aksent əldə edir.

Model: (başlıq) Auuuksion!

Digər mikrofiqurlarda olduğu kimi, burada da eyniyyət qanununun tələbləri nəzərə alınmır.

Sıra: Müxtəlif para (yəni yalançı) elmlər, o cümlədən para – məsələn, psixologiya.

12) (49) *Diyereza* (yunancadan tərcümədə diairesis – bölmə, bölünmə deməkdir) sözdə səslərin sayının artmasını nəzərdə tutur. Epentezaya çox oxşayır. Diyerezanı və epentezanı fərqləndirmək üçün yadda saxlamaq lazımdır ki, birinci (eyni-də sinereza kimi) adətən, sözün mənasını güclü şəkildə təhrif etmir. Diyereza zamanı bu söz mahiyyətcə hər hansı bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini izah edən fonetik və ya morfoloji hadisə kimi çıxış edir.

Nümunə: Heç bir ucuz spirtli içkilər; heç şey seçmə yalnız «ağ adamlar» üçün, sırf ziyalılar məclisüllər üçün!

Bu nümunə diyereza «məclisül» sözünün arxaik transformasiyasına əsaslanır. Bu söz müvafiq mühitdəki situasiyanı təsvir etmək üçün yaralı deyil. Bu fiqurun köməyi ilə əldə edilən ironik effekti də müşahidə etmək olar: sözün təqdim edilən (amma demək olar ki, heç bir zaman işlədilməyən forması) həddindən artıq qeyri-təbii səslənir və aydın sürətdə onda ehtiva olunan ironik "informasiya"dan xəbər verir.

Paralogik xüsusiyyətlər: eyniyyət qanununun nəzərə alınmaması və əvvəlki "hissələr" əvəzinə yeni "tam"ın adlandırılması.

13) (50) *Poliptoton* (yunancadan tərcümədə polis – çoxlu və ptosis – təsadüf deməkdir) çox geniş yayılmış fiqurlardan biridir. Bu fiqurun mahiyyəti bir cümlənin tərkibində eyni sözün müxtəlif formalarda təkrar edilməsindən ibarətdir. Bu fi-

qurun zəngin semantik imkanları məlumdur: bir halda ki, istənilən sözün mənasına kontekst güclü şəkildə təsir göstərir, deməli, eyni söz cümlədə bir neçə dəfə təkrar edilərsə də, heç bir zaman bir halda eynilə digər halda olan mənanı özündə ehtiva etmir – bununla da poliptoton qurulur.

Nümunə: Bizim nəsil hələ monarxiyanın dadına baxmağa macal tapmamış artıq bu monarxiyadan bezib.

Aydın görüldüyü kimi, monarxiya sözü bu cümlədə iki dəfə işlənib. Birinci halda "monarxiya" sözü dövlət quruluşu növünü bildirir (Bu dövlət quruluşunun xarakteri barəsində yalnız şəxsi təcrübə əsasında məlumat almaq olar; müqayisə et: dadına baxmaq). İkinci halda isə "monarxiya" sözü belə dövlət quruluşu haqqında ideyanı nəzərdə tutur (İstənilən ideya kimi bu ideya da hətta reallaşmasa belə, mövcud ola bilər).

Əgər bu poliptotonu məntiqi baxımdan qiymətləndirsək, onda qeyd etməliyik ki, burada eyniyyət qanununun tələbləri pozulub, belə ki, nəyin isə dadına baxmadan ondan bezmək olmaz. Başqa sözlə, burada monarxiya sözü özü ilə eyniyyət təşkil etmir. Burada "monarxiya" sözü həqiqətən unikal anlayış kimi çıxış edir. Bu sözdən yalnız paralogik mənada istifadə etmək olar.

Sıra: xeyirxahdan xeyirxahlıq axtarmazlar; vətəndaşlar, bizim aramızda elə vətəndaşlar var ki, onları vətəndaş adlandıрмаq olmaz.

14) (51) *Etimoloji fiqur*, adından da görüldüyü kimi, etimologiya – sözün mənşəyi ilə əlaqədardır və praktiki olaraq aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir. Eyni mənşəyə malik olan, daha doğrusu, eyniköklü sözlər yanaşı qoyulur. Bu zaman onlar aralarında olan yaxınlıq səbəbindən faktiki olaraq vəhdət təşkil edirlər. İlkin olaraq üsul kimi qavranılan bu açıq-aydın yaxınlıq zəruri mənanı iki dəfə təkrar etməsinə baxmayaraq, mülahizənin müəllifini pleonastik konstruksiya baxımından tənqid etməyə şərait yaratmır.

Etimoloji fiqurun yaratdığı effekt də məhz bundan ibarətdir: eyniköklü sözlərin qəsdən edilmiş yaxınlığı onların incə mənə çalarlarını yaradır.

Nümunə: Yazı yazdığını deyən, amma əslində yalnız sitatlardan sitat gətirən onlarla müəllifin adını çəkmək olar.

Burada hər iki etimoloji fiqurun ("yazı yazırlar" və "sitatlardan sitat gətirirlər") güclü mənə effekti yaratdığını görmək olar.

Sıra: (sərlövhə) - Cənab nazir, oyun oynamaq lazım deyil; nə üçün yalnız bizim iqtisadiyyatda möcüzələrimiz? Varlılar varlanır, kasıblar kasıblaşır.

15) (52) *Alliterasiya* (latıncadan tərcümədə littera – hərflər deməkdir) və

16) (53) *Assonans* (latıncadan tərcümədə assona – təkrar edirəm deməkdir) – müəllimlərin çox sevdiyi "məktəb fiqurlarıdır. O, samit (alliterasiya) və sait səsləri (assonans) təkrarı yolu ilə poetik nitqi bəzəyir. Bəzən alliterasiyanı və assonansı hətta şer instrumentovkası (şərdə səslərin ahəngdar düzülüşü) adlandırırlar.

Əslində təkrarlar semantik funksiya daşıya bilər. Bu zaman çox zaman sadəcə səslər deyil, sözün mühüm hissəsi (sözün kökü, şəkilçisi və s.) təkrar edilir. Bu zaman istifadə edilən sözlər arasında morfoloji yaxınlıq yaranır ki, bu da mənə baxımından məhdud analogiya qurmağa imkan verir.

Bəzən alliterasiya və assonansı paralelizmin növləri kimi nəzərdən keçirirlər.

Nümunə: Gözləmədən gözlərimiz göyərdi;

Bu alliterasiyaya aid bir nümunədir. Burada mənə baxımından bir-birinə o qədər də yaxın olmayan sözlərdə samit səslər təkrar edilir və gözlənilmədən sözləri bir-birinə yaxınlaşdırır.

Daha doğrusu, zahirən oxşar formaların müqayisə (analogiya) sahəsinə daxil olması semantik effektin yaranmasına səbəb olur. Bu əməliyyat məntiqi baxımdan səhv sayılsa da, paraloqik baxımdan tətbiq edilə bilər.

17) (54) *Palindrom* (palindromos) yunancadan "geriyə qaçan kimi tərcümə edilir. Bu fiqur həddindən artıq nadir hallarda işlədilir – bu zaman məlumat ehtiyacı şəkilə qurulmalıdır ki, onu sağdan sola və soldan sağa eyni şəkildə oxumaq mümkün olsun. Palindrom hər iki istiqamətdə oxunusun nəticələrinin

eyniliyini təmin edir. Ayrıca bir söz də (məsələn, Anna, AB-BA) polindrom kimi çıxış edə bilər.

Bu fiqur əsasən “dekorativ rol oynayır. Bəzən ritorika palindromu “nitqin sirləri bölməsində nəzərdən keçirir. Palindromun daha “ciddi məqsədlər üçün istifadə edildiyi nümunələrə rast gəlmək çox çətindir. Palindromu “hiss etmək üçün onu görmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiyə kimi çin ədəbiyyatı zəngin “polindromik təcrübədən istifadə edir (çin dilində sözün hər iki istiqamətdə oxunması üçün geniş imkanlar var).

Nümunə: (alman reklamı).

“OTTO

ist tadellos in jeder Richtung

daha doğrusu:

“OTTO

istənilən istiqamətdə qüsursuzdur.

Bu müasir palindroma dair ən yaxşı nümunələrdən biridir. Amma bu palindrom kontekstə aid biliyi tələb edir. “OTTO - malların Almaniya daşınması ilə məşğul olan məşhur firmadır: burada qeyd edilir ki, malın hansı istiqamətdə daşınmasından asılı olmayaraq firma eyni qüsursuz çatdırılmaya təminat verir: istiqamətdən asılı olmayaraq “qüsursuz çatdırılmanın sübutu kimi firmanın adı göstərilir. Belə ki, firmanın adı – “OTTO da istənilən istiqamətdə eyni şəkildə “qüsursuz oxunur.

Gördüyümüz kimi, bir qədər təxəyyülümüzü işlətsək, onda hətta ilk baxışda “cansız fiqur kimi görünən palindromu da semantik cəhətdən əsaslandırmaq olar.

Ümumiyyətlə, palindromu paraloqika baxımından qiymətləndirsək, onda onun əsasda analogiyanın simmetrikliliyi qaydasından sui-istifadənin durduğunu qeyd etməliyik. Burada bu qayda həddindən artıq geniş mənada tətbiq edilir. Belə ki, o, nitq fraqmentinin səs strukturuna daxil olaraq, onun hissələrinin bir-birinə münasibətdə tamamilə eyniyyət təşkil etməsini tələb edir. Aydın məsələdir ki, məntiqi baxımdan analogiya bunu heç bir zaman tələb edə bilməz.

§6.2.2. Makrofiqurlar

Bu fiqurlar cümlələrin və daha böyük sintaksis vahidlərin strukturunun transformasiyası ilə bağlıdır.

Makrofiqurlar kifayət qədər dəqiq şəkildə fiqurativ praktikanın nisbətən müstəqil sahəsi kimi qavranılır. Bu yəqin ona görədir ki, makrofiqurlar aydın şəkildə məntiqi qanunların, anlayışların müəyyən edilməsi və bölünməsi qaydalarının və ilkin hökmlərdən əqli nəticə çıxartma qanunlarının dəyişdirilməsi ilə bağlı deyil. Amma bir sıra hallarda müvafiq makrofiqurların analizi zamanı bu dəyişikliklərə rast gəlmək mümkündür. Makrofiqurlar, yuxarıda deyildiyi kimi, hər şeydən əvvəl normativ sintaksis qaydalar ilə ziddiyyət təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, normativ sintaktika nöqtəyi-nəzərdən cümlənin strukturu ideal şəkildə aydın, hissələr baxımından mütənəşib olmalıdır. Normativ sintaktika baxımından cümlə qurarkən bir tərəfdən, hər cür təkrarlardan uzaq olmaq (konstruktiv artıqlıq), digər tərəfdən isə – əksinə hər cür “açılmalarından qaçmaq (konstruktiv azlıq) lazımdır.

Onlardan mümkün kənara çıxmalara görə paraloqika məsuliyət daşıyır. Paraloqika sintaktika sahəsində mümkün qayda pozuntularının müəyyən münasib sxemlərini nəzərdə tutur. Bu sxemləri iki qrupda birləşdirmək olar: *konstruktiv* fiqurlar və *destruktiv* fiqurlar.

Konstruktiv fiqurlar adı altında *sintaktis strukturunu daha çox tarazlıqda saxlayan fiqurlar* (bu əsasən hər cür təkrarlar sayəsində mümkün olur) başa düşülür. *Destruktiv fiqurlar* adı altında isə *sintaksis strukturunu məhv edən fiqurlar* (bu əsasən sintaksis konstruksiyaların kəsilməsi sayəsində mümkün olur) nəzərdə tutulur.

§6.2.2.1 Konstruktiv fiqurlar

01) (55). *Paralelizm* (yunancadan tərcümədə *parallelos* – yanaşı yerləşən deməkdir) ən qədim fiqurlardan biridir. Bu fi-

qur ritorikaya folklardan keçmişdir. Paralelizm bir sıra konstruktiv metafiqurları aşkar edir: Belə hesab edirlər ki, məhz o, bu qrupa daxil olan demək olar ki, bütün yerdə qalan nitq hadisələrinin əsasında durur.

Əslində paralelizm məlumatın bir-biri ilə yanaşı və ya bir-birindən bir qədər uzaq yerləşmiş hissələrinin oxşar sintaksis konstruksiyaya malik olması deməkdir. Paralelizmin fəaliyyət mexanizmi belədir ki, auditoriya konstruksiyalar arasındakı oxşarlığı görürkən, analogiya qanunlarından istifadə edərək, onlar tərəfindən ötürülən mənanın da "oxşar olması qənaətinə gəlir.

Başqa sözlə, paralelizm zamanı konstruksiyalar arasındakı struktur "oxşarlığı səbəbindən bir konstruksiyada ifadə olunan məna digərinə köçürülür. Nəticədə ifadə olunan mənalər qarşılıqlı olaraq bir-birini zənginləşdirir. Paralelizm əslində auditoriyanı məlumatın iki fraqmentinin ifadə etdiyi mənaləri müqayisə etməyə vadar edən işarədir.

Nümunə: Qoca yabı yolda ölür. Rusiya iqtisadi dəyişikliklərin gedişində məhv olar.

Bu nümunədə istifadə olunan paralelizm düşünmək üçün geniş imkanlar açır. Bir-birini təkrarlayan sintaksis konstruksiyalar onlarda ehtiva olunan mənaləri da bir-birinə uyğunlaşdırır. Beləliklə, bir-birinə yaxın olmayan anlayışların bir-birinə yaxınlaşmaq imkanı yaranır.

Oxşar konstruksiyanı müşahidə etmək çox asandır.

qoca yabı → Rusiya

yolda → iqtisadi dəyişikliklərin gedişində

ölür → məhv olar.

Alınan "şəbəkə paralelizmə cəlb edilmiş anlayışlar arasındakı əlavələrə dair tam təsəvvür yaratmağa kömək edir. Bu anlayışların hər biri əks olunduğu digər anlayış ilə birlikdə, yeni cüt anlayış kimi çıxış edir və cütlüyün ikinci üzvünü başa düşmək üçün açar rolunu oynayır.

Burada paraloqik şəkildə istifadə edilən məntiqi qanun yanaşı yerləşən sintaksis strukturların müxtəlif şəkildə göstərilməsinin zəruriliyi haqqında olan qaydadır.

Sıra adam yoxdur, deməli problem də yoxdur; cinayətkarların sayı artır, qurbanların sayı azalır, pioner oldu premyer.

02) (56) *İzokolon* (yunancadan tərcümədə isokolon – kolonların, nitq taktlarının oxşarlığı, eyniliyi deməkdir) təxminən eyni uzunluqda olan nitq parçalarının təkrarı ilə bağlıdır. Nitq praktikasında izokolon müntəzəm olaraq bir-birini əvəz edən cümlələr (adətən kifayət qədər qısa cümlələr) seriyası kimi təzahür edir. Bu isə məlumatın dəqiq sürətdə dövrü xarakter daşmasına səbəb olur.

Bu fiqurdan gündəlik nitq praktikasında da tez-tez istifadə edilir. Bu fiqurun əsas funksiyası məlumatın məntiqi və ya emosional cəhətdən “mühüm fraqmentlərini bütövlükdə məlumatın strukturu içərisindən seçmək və xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaqdır. Məsələ belədir ki, məlumatda qəsdən nizamlanmış hissələrin təzahürü adətən kifayət qədər sinxron şəkildə dinləyicilər tərəfindən hiss edilir: izokolonu həyata keçirərkən, beləliklə, onların bu demək olar ki, reflektor reaksiyasından istifadə edilir.

Nümunə: Həyat bahalaşır, iş tapmaq çətinləşir, pul qurtarmaq üzrədir... mənim yazıq müasirlərim!

Bu nümunə izokolunun mahiyyətini yaxşı əks etdirir. O, yalnız hər hansı müəyyən konkret strukturlara əsaslanmır, həm də əsas hissənin ritmi ilə fiqurların ritmi arasındakı fərqi yaradır.

Burada paraloqik cəhətdən istifadə edilən məntiqi qayda-ya əsasən eyni tipli cümlələri qruplaşdırmaq olmaz.

Sıra: Dəmiryol işçiləri pis vəziyyətdədirlər. Açıq səma altında iş, çox cüzi əmək haqqı, texnikanın olmaması... Sıranı daha da uzatmaq olar; Günəş işıq saçır, quşlar oxuyur, vergilər artır, pullar dəyərdən düşür.

03) (57) *Epanalepsis* (yunancadan tərcümədə təkrar deməkdir) təkrarın daha sadə növüdür. Burada eyni struktur sadəcə olaraq bir-birinin ardınca təkrar edilir. Aydın məsələdir ki, istənilən təkrar kimi epanalepsisdə diqqəti təkrarlanan nitq fraqmentinin üzərində cəmləşdirilir. Epanalepsis variasiyanı nəzərdə tutmur və bununla da daha “yaradıcı paralelizmdən

fərqlənir. Bundan başqa epanalepsis adətən bütöv bir cümlənin təkrarını nəzərdə tutmur. Təkrar, bir qayda olaraq, bir söz və ya söz birləşməsi ilə məhdudlaşır.

Nümunə: Təkrar etmək lazım deyil, lazım deyil və lazım deyil. Bu nümunədə həyata keçirilən epanalepsis açıq-aydın ritorik funksiyaya malikdir, daha doğrusu, zəruri semantik dəyişikliyi təmin edir.

Təkrar etmə ilə əlaqədar olan bütün fiqurlar kimi epanalepsis özündə məlumatın yorucu olmaması üçün sintaktik konstruksiyanı müxtəlif şəkildə hazırlamağın zəruriliyinə dair semantik qaydanın pozulması ilə əlaqədar olan paraloqik gediş ehtiva edir.

Sıra: Duma hələ də iclas edir və iclası hələ də televizorda göstərilir, göstərilir, göstərilir...; deyirlər ki, prezident axırıncı dəfə seçilir, başa düşürsünüzü, axırıncı dəfə.

04) (58) *Anafora* (yunancadan tərcümədə anapherein – yuxarı qaldırmaq, əvvələ getirib çıxartmaq deməkdir) birbirinə çox yaxın olan cümlələrin başlanğıc hissəsinin təkrar edilməsini özündə ehtiva edir.

Faktiki olaraq anafora bir sıra məhdudlaşdırılmış təkrarları, daha doğrusu, qonşu cümlələrin tərkibində müəyyən yer tutan təkrarları aşkar edir.

Təkrarların qonşu cümlələrin əvvəlində yerləşməsi anaforanı digər növ təkrarlardan fərqləndirən yeganə əlamətdir. Bu fiqur da həddindən artıq mürəkkəb fiqurlar sırasına daxil deyil, amma bununla belə bu fiqurdan bacarıqla istifadə etmək lazımdır.

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, anafora güclü sürətdə strukturlaşdırma vasitələrdəndir: hər bir növbəti cümlənin başlanğıcını xüsusi olaraq qeyd edərkən o, həm də bununla həddindən artıq aydın şəkildə məlumatı hissələrə ayırır.

Nümunə: Dayanın, axırıncı dəfə deyirəm. Dayanın, təkrar edirəm!

Bu anaforaya aid çox yaxşı nümunədir. Təkrar faktiki olaraq danışanın istəyinə əks olaraq həyata keçirilir, - yəni da-

nışan “axırncı dəfə” sözünü işlətdikdən sonra “dayanın sözünü təkrar edir.

Maraqlıdır ki, bir tərəfdən çox sadə, digər tərəfdən isə həddindən artıq geniş yayılmış anaforanı işlətmək çox çətindir. İlk baxışda hamıya elə gəlir ki, onun funksiyası yalnız başlanğıc hissəni xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaqdan ibarətdir. Bu halda biz anaforanın az qala əks effektini müşahidə edirik: danışan özünün anaforanı işlətməmək istəyin əksinə olaraq ona müraciət etməli olur: onun baş verənlərə nüfuz etmə dərəcəsi çox böyükdür.

Anafora da sintaksis strukturu müxtəlif şəkildə qurmağın zəruriliyinə dair məntiqi qayda ilə sıx əlaqədardır və bu bərdə əlavə danışmağa ehtiyac yoxdur. Yalnız onu qeyd etmək ki, mühafizənin müəllifi hətta bu qaydanı yadında da yaxşı saxlasa da sadəcə olaraq, onu həyata keçirmək *iqtidarında* olmur. Paraloqik gediş də məhz bununla izah edilir.

Sıra: Xoşbəxt kasıblar. Xoşbəxt o kəslərdir ki, itirməyə heç bir şeyləri yoxdur; iki mübahisə edəndən həmişə biri haqlı deyil. İki mübahisə edəndən ağıllı olanı haqlı deyil.

05) (59) *Epifora* (yunancadan tərcümədə epipherein – tamamlamaq, əlavə etmək deməkdir) anaforanın əksi olan fiqurdur. Belə ki, o da eynilə anafora kimi məhdudlaşdırılmış təkrarları nəzərdə tutur, amma bu təkrarlar bir-biri ilə çox yaxın əlaqədə olan cümlələrin sonuncu hissəsində yerləşir. Sözün ciddi mənasında, praktiki olaraq sonda olan istənilən qafiyələnmə (səs təkrarı kimi) epifora kimi qəbul oluna bilər, amma adi diskursda – əlbəttə, əgər bu şərlə yazılmış mətnəndən gətirilmiş sitat olmasa – qafiyələnmənin meydana çıxması güclü əsaslandırmanı tələb edir. Düzdür, biz hələ irəlidə xüsusi situasiyalarda ibtidai qafiyələnmədən bəhs edəcəyik (bax: *homotelevton*).

Şərq poeziya formaları epifora haqqında geniş təsəvvür yarada bilər. Məsələn, bəzən hətta kifayət qədər uzun periodu (geniş mürəkkəb cümləni) təkrar edən qəzəllərin birinci beytində iki dəfə, sonra isə hər misrasında bu təkrarlar həyata keçirilir.

Sənin sifətin əqiqə bənzəyir, mən bu barədə artıq demişəm,

Sənin yerişin ceyranlarımın şahıdır, mən bu barədə artıq demişəm.

Hassendi, qədim kitabların qoynunda sənin əhvalın nə üçün pozulub?

Bütün gecəni bulaq sənə təkrar edir: mən bu barədə artıq demişəm!

Amma məhz bir-biri ilə çox yaxın əlaqədə olan cümlələrin sonunda olan təkrarların yersiz və pis təsir bağışlaya bilməsi səbəbindən epifora rus dilinin nitq praktikasında elə də çox istifadə edilən fiqurlardan deyil. Bu fakt, əlbəttə, təəssüf doğura bilər, belə ki, epiforanın semantik imkanları çox genişdir.

Nümunə: Heyrətamizdir, elə deyilmi? Onu heç bir şey ilə müqayisə etmək olmaz, elə deyilmi?

Burada məntiqi baxımdan yeknəsəqlik paraloqik baxımdan maraqlı semantik təkrara çevrilir.

Sıra: Birinci cümləyə mən «hə» cavabı verirəm. İkinci cümləyə də mən «hə» deyirəm. İndi mən üçüncüyə də «hə» deməli olacam.

06) (60) *Anadiplozis* yunancadan tərcümədə ikiqat artırılmış deməkdir. Bu fiquru bundan əvvəlki hər iki fiqurun əksi kimi də qəbul etmək olar: Burada bir cümlənin axırı digər – qonşu cümlənin əvvəlində təkrar edilir. Anadiplozisi də məhdudlaşdırılmış təkrarətmələr qrupunda nəzərdən keçirmək praktik cəhətdən əlverişlidir.

Anadiplozis iki cümlənin bir-birində dəqiq əks olunmasını nəzərdə tutur. Bu zaman isə faktiki olaraq bir-biri ilə o qədər də yaxın əlaqəsi olmayan iki mənanı bir-biri ilə əlaqələndirmək olar (analogiya qaydasını yenidən xatırlayaq): hissələr arasındakı struktur oxşarlığı asanlıqla onlar arasındakı məna oxşarlığına da gətirib çıxarır. Anadiplozisin bu xüsusiyyəti ritorika tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Model: Sizə and verirəm. And verirəm ki, mənim bu işə atdıyatım yoxdur.

Nümunə: Axırncı şeyini yalnız axmaqlar kiməsə verə bilər. Yalnız axmaqların kiməsə verə biləcəyi qədər az şeyi olar.

Bu nümunə çox yüksək səviyyədə qurulmuş fiqura əsaslanır. Burada həyata keçirilən anadiplozis çox zəngin semantik perspektivə malikdir. “Yalnız axmaqların kiməsə nəşə verməsi cümlələrdə çox dəqiq şəkildə təkrar edilir, amma məna baxımından əslində bu hissələr bir-birindən fərqlənir: axmaqlar “üreyinin genişliyi səbəbindən axırncı şeyini kiməsə vermir, “həmişə kasıb olması səbəbindən axırncı şeyini kiməsə verir. Məlumat aşağıdakı şəkildə başa düşülür: yalnız axmaqlar onlarda *hər şeyin* axırncı olması səbəbindən axırncı şeyini kiməsə verir.

Bu nümunədə anadiplozisin “yoluxdurma qabiliyyəti yaxşı əks olunub: o, yalnız hissələrin oxşar olması səbəbindən bütövlükdə cümləni “oxşarlıq xəstəliyi ilə yoluxdura bilər. Təbii ki, paraloqik əməliyyatı (qonşu konstruksiyaların qəsdən bir cür qurulması) məntiqi baxımdan mühakimə etmək olmaz.

Sıra: Müttəhim, qalxın. Qalxın və buranı tərək edin; O, haqlı deyil. Qəzəblənən hər bir kəs haqlı ola bilməz; Bizdə Yunanıstanda olduğu kimidir. Yunanıstanda hər bir şey var.

07) (61) *Simploka* (yunancadan tərcümədə symploke – toxuma, hörmə deməkdir) özündə faktiki olaraq anafora və epiforanın sintezini əks etdirir. Bu bir-biri ilə çox yaxın əlaqədə olan cümlələrdəki təkrarın bir növüdür, amma burada onların həm başlanğıc, həm də sonuncu hissəsi təkrar edilir.

İlk baxışda bu fiquru asanlıqla paralelizm ilə qarışıq salmaq olar. Amma bu həqiqətən yalnız ilk baxışda belədir. Əslində isə simploka ilə paralelizm arasında ümumi cəhətlər çox azdır. Paralelizm zamanı tam və dəqiq şəkildə söz yox, konstruksiya təkrar edilir: paralel strukturlardakı sözlər həmişə müxtəlifdir. Simplokaya gəldikdə isə onun köməyi ilə söz və yalnız *bu səbəbdən də onun nəticəsi kimi* konstruksiya təkrar edilir. Bununla belə konstruksiya tam şəkildə təkrar edilməyə

də bilər: aydındır ki, təkrar edilməyən orta hissə müxtəlif şəkilə strukturlaşa bilər.

“Toxumanı ən çox sevilən nitq fiquru adlandırmaq çətinidir: Bu fiqurdan çox nadir hallarda istifadə edirlər. *Simploka* – bu qrupa daxil olan fiqurların içərisində daha çox əyani təsir bağışlayan fiqurdur, buna görə də onun üzərində qurulmuş məlumat “həddindən artıq nizamlı, daha doğrusu, bir qədər süni görünür. Gündəlik məişət nitqində simplokanı uğurla həyata keçirmək böyük məharət tələb edir. Onu elə həyata keçirmək lazımdır ki, o, həddindən artıq diqqəti cəlb etməsin.

Nümunə: Heç bir inqilab bizim ölkəni xilas etməyəcək. Heç bir uzunmüddətli islahatlar da onu xilas etməyəcək.

Bu mülahizədə simplokanın daşdığı ritorik funksiya zəif də olsa öz əksini tapıb. Semantik cəhətdən bir-birinin əksi olan cümlələrin daşdığı mənalar simploka vasitəsilə bir-birinə müncər edilib. Burada paraloqik cəhətdən istifadə edilən məntiq qanununa görə hökm və onun inkarı eyni zamanda həqiqət ola bilməz.

08) (62) *Diafora* (yunancadan tərcümədə diapherein – fərqləndirmək, parçalamaq deməkdir) özündə keçmişə müraciət etməni, daha doğrusu, indicə səslənənə doğru geriye qayıtmanı əks etdirir. Amma bu geriye qayıtma, yəni təkrar etmə mənasının dəyişdirilməsi, çox zaman gücləndirilməsi kimi təzahür edir.

Diaforanı çox zaman anadiplozis ilə dəyişik səhrlər və bu heç də təəccüblü deyil. Belə ki, struktur baxımından onlar həqiqətən çox oxşardır. Amma struktur baxımından diafora ilə anadiplozis arasındakı oxşarlıq yalnız bir cümlənin sonuncu hissəsi digər cümlənin başlanğıcında təkrar edilərkən yaranır. Amma bu cəhət diafora üçün prinsiplial əhəmiyyət kəsb etmir. Təkrar edilən struktur (söz, söz birləşməsi, bəzən isə cümlə) cümlənin istənilən yerində yerləşə bilər.

Diaforanı üç aspektdən təsvir etmək lazımdır. Birincisi, cümlələrin bir-birinə qonşu olması zəruri deyil: təkrarlanma (əvvəl səslənənə qayıdış) “bir qədər sonrada həyata keçirilə

bilər. Burada təkrar edilənənə kimi “əvvəl səslənəninin hələ yaddaşlarda qalması lazımdır.

İkincisi, diafora sadəcə olaraq təkrarı nəzərdə tutmur: buradakı təkrar yeni məna kəsb edir. Üçüncüsü, təkrar edilən struktur növbəti cümlənin başlanğıcında iştirak etmir, o, daha çox müstəqil qısa (və ya tam) cümlə kimi çıxış edir. Onun *ardınca* gələn növbəti cümlə onun yenidən mənalandırılması prosesini həyata keçirir.

Nümunə: Hamı soruşur ki, bu necə baş verdi: “Baş verdi! Bunun üçün demək olar ki, bütöv bir ömür sərf edilib.

Bu nümunədə diaforaya xas olan bütün əlamətlər öz əksini tapıb. Diafora həyata keçirilərkən çox zaman təkrar edilən struktur dırnaq içərisində yazılır, çünki belə təkrar ilkin nitq vahidinin ironik baxımdan yenidən mənalandırılmasını nəzərdə tuta bilər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bəzən diaforanı “dramaturgiya fiquru da adlandırırlar: diaforadan dram əsərlərində çox tez-tez istifadə edilir; belə ki, o, iki bədii sürətin birgə yaradıcılığının nəticəsi kimi çıxış edir: onlardan biri digərinin replikasını (yeni nitqinin son sözlərini) təkrar edir.

Paraloqik baxımdan diaforanın əsasında duran məntiqi qaydaya görə düzgün qurulmuş məlumat ardıcıl olmalıdır: sonrakı fikir əvvəlki fikrə uyğun gəlməlidir.

Sıra: seçiqabağı kampaniya qurtardı. “Qurtardı - o indiye kimi davam edir ki!

09) (63) *Xiazm* (yunancadan tərcümədə chiasmós yunan hərfi z (xi) və ya latın hərfi x-yə uyğun olaraq çarpazlaşdırma deməkdir). Cümlə üzvlərinin “xaça oxşar şəkildə yerləşməsinə nəzərdə tutur. Bu zaman cümlənin bir tərəfdən birinci və dördüncü, digər tərəfdən isə ikinci və üçüncü üzvləri bir-birinə uyğun gəlir.

Xiazm demək olar ki, həmişə bu zaman istifadə edilən antitezadan (bəzən isə antimetaboladan) asılıdır və bu belə izah edilir: Birincisi, müqayisə etmə olmasa, bu fiqur ümumiyyətlə, öz mənasını itirir; ikincisi, isə bu fiqur hətta “adi vaxtda aralarında heç bir ziddiyyəti olmayan anlayışları da qarşı-qarşıya qoyur.

Xiazmın bu xüsusiyyətindən ritorik məqsədlər üçün, daha doğrusu, anlayışlar arasında semantik baxımından maraqlı əlaqələr qurmaq istəyi ilə istifadə edilir. Amma xiazmın əsas xüsusiyyətini yadda saxlamaq lazımdır: xiazmın üçüncü üzvü həmişə avtomatik olaraq diqqət mərkəzində olur, xüsusi olaraq o, nəzərə çarpdırılır.

Nümunə: (reklam) motosikl sərfəli deyil – sərfəli velosipeddir.

Özünəməxsus spekulativ xarakter daşıyan xiazmdır: ümumi şəkildə qəbul edilən əlamət əyani olaraq o qədər qeyri-müəyyəndir ki, onu istənilən məqsəd üçün istifadə etmək olar (bəzi hallarda motosikl, bəzi hallarda isə velosiped həqiqətən sərfəli ola və ya olmaya bilər). Burada əsas məqsəd velosipedi reklam etməkdir və ümumi əlamət də məhz buna xidmət edir.

Məharətlə və dəqiqliklə qurulmuş bütün xiazmlarda olduğu kimi bizim nümunədə də nəzərə alınmayan məntiqi qayda görə müqayisə edilən anlayışların həqiqətən ümumi və mühüm əlamətlərinə əsaslanmaq lazımdır.

Sıra: satıcı həmişə haqlı deyil – haqlı olan alıcıdır.

10) (64) *Epanodos* (yunancadan tərcümədə geri çəkilmə, uzaqlaşma deməkdir) dəqiq sürətdə əks olunmanı nəzərdə tutan fiqurdur: belə ki, *cümlədə* bütün sözlər əks istiqamətdə təkrar edilir. *Prinsipcə* ona yaxın olan palindromdan (*sözün* əksinə oxunmasından) fərqli olaraq epanodas həddindən artıq əlverişli fiqurdur: əgər palindrom nadir hallarda maraqlı semantik effektlər yaradırsa, epanodos əksinə elə bu məqsədlə yaradılıb. Epanodosun özünəməxsusluğu ondadır ki, anlayışlar arasında ilkin olaraq, açıq-aydın ziddiyyət olmasına baxmayaraq, bu fiqur son nəticədə onları qarşı-qarşıya qoymağı bacarır.

Leonardo da Vinçiyə məxsus olan aşağıdakı klassik epanodos nümunəsində bu fiqurun semantik imkanlarını görmək çətin deyil: “Kim ki, nə istədiyini bilmir, o, bildiyini istəməlidir. Aydın şəkildə göründüyü kimi, epanodos fəlsəfi mühakimələr üçün həddindən artıq əlverişli şərait yaradır və onun köməyi ilə kifayət qədər gözlənilməz olan mülahizələr irəli sürmək olar. Bunun səbəbi mülahizənin “təkrar düzülüşün-

dədir. Hər bir mülahizənin heç olmazsa, bir dəfə düzülüşünü dəyişmək olar; həm də qeyd etmək lazımdır ki, “təkrar düzülüş evvəlkindən daha maraqlı olur.

Model: Birincilər axırıncı olur, axırıncılar isə – birinci.

Nümunə: Kommunistlər demokratlara çevrilir, demokratlar isə kommunistlərə.

Bu nümunədə istifadə olunan epanodos müasir Rusiyada baş verən real prosesləri çox düzgün əks etdirir. Siyasi qüvvələrin “qarşılıqlı olaraq bir-birini əvəz etməsi bu fiqurdan müvəffəqiyyətlə istifadəni şərtləndirir. Amma burada istənilən analogiyanın əsasında duran simmetriklik qaydası faktiki olaraq absurd vəziyyətə (eynilə palindromda olduğu kimi) gətirib çıxarılır. Paraloqik əməliyyat – analogiya üçün əsas olmayan yerdə simmetriyanın qurulması nitq situasiyasının kontekstinə əsasən düzgün sayılır.

Sıra: Məqsədə yaxınlaşmaq istəyi istəyi məqsədə yaxınlaşdırır: arzular gerçəkliyin qurtardığı yerdə başlayır, gerçəkliyin qurtardığı yerdə arzular başlayır.

11) (65) *Asindetonun* (yunancadan tərcümədə asyndetos – bir-biri ilə əlaqəsi olmayan deməkdir) konstruktiv fiqurların arasında nəzərdən keçirilməsi (xüsusən də onun yunancadan tərcüməsini nəzərə alsaq) təəccüb doğura bilər. Amma əslində asindeton mürəkkəb cümlənin həmcins üzvləri və ya hissələri arasında əlaqənin olmaması deyil, onlar arasında bağlayıcının işlənməməsini nəzərdə tutur. Aydın məsələdir ki, “rabitənin olmaması və “bağlayıcının işlənməməsi tamamilə eyni şey deyil. Belə ki, sözlər və cümlələr arasında intonasiya vasitəsilə də əlaqə yaratmaq olar. Buna görə də “asyndetos sözünün yunancadan qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan kimi tərcüməsi yəqin ki, daha məqsədəuyğun olardı.

Asindetondan istifadə etməklə nəyə nail olmaq olar? Bağlayıcının köməyi olmadan bir-birilə əlaqə yaradan sözlər arasında kifayət qədər maraqlı mənə əlaqələri var. Məsələ bundadır ki, bağlayıcılar, bir qayda olaraq, bir-birinin ardınca gələn söz və ya cümlələri bir-biri ilə daha dəqiq sürətdə mənə cəhətdən uyğun gəlməyə vadar edir. Bağlayıcı olmayanda isə

daxilən daha sərbəst strukturun qurulması üçün imkan yaranır. Asinetonun da həyata keçirilməsi məhz bu baxımdan maraqlıdır.

Model: XX əsr: göbələyin əlindən gizlənməyə yer tapmaq olmur: ağ, qırmızı, yaşıl, mavi, qumdan hazırlanmış, atom!

Nümunə: Hakimiyyət nümayəndələri, deyirlər, paytaxtı yenidən gözədən keçirir, deyirlər, kurorta gedir, deyirlər, yalan danışır, deyirlər mübahisə edir.

Bu nümunədə asinetonun imkanlarından cəsarətlə istifadə olunub. Burada bir-birindən fərqlənən həmcins üzvlər kifayət qədər qərribə sıra əmələ gətirir; fərqlənməyən həmcins üzvlər də (bir neçə dəfə təkrar edilən “deyirlər sözü) bu sıraya daxildir.

Aydındır ki, bütün bu həmcins üzvlər arasındakı əlaqənin göstərilməsi üçün müxtəlif bağlayıcıların istifadəsi bir qədər çətinlik yaradardı, amma paraloqika bir sırada yalnız həqiqətən həmcins üzvlərin birləşdirilməsinə dair məntiqi qaydanı nəzərə almamaqla bu çətinliyi aradan götürür.

Sıra: çətiqlər, alman kolbasası, kasıblar, pive, mafiya... Hamburq; Başlayırsan, atırsan, peşman olursan, geri qayıdırsan, gecdir, hər şey keçib, yox olub...

12) (66) *Polisineton* (yunancadan tərcümədə poly – çoxlu, güclü və syndetos – bir-birinə əlaqəli deməkdir) asinetonun əksi olan, daha doğrusu, bağlayıcıların çox olmasını nəzərdə tutan makrofiqurdur: onların sayı cümlədə lazım olandan da artıq olur. Aydın məsələdir ki, çoxlu bağlayıcıların işlənməsi də (xüsusən də polisinetonda olduğu kimi eyni bağlayıcıların təkrarlanması) sintaksis strukturun həmcins olmasını xüsusi olaraq nəzərə çarpdıran konstruktiv vasitədir.

Polisineton kifayət qədər paradoksal fiqurdur. Elə təsəvvür yarana bilər ki, belə çoxlu sayda bağlayıcıların mövcud olması anlayış (həmcins cümlə üzvləri ilə bağlı olan hallarda) və kompozisiya baxımından (müxtəlif cümlə üzvləri ilə bağlı olan hallarda) sıranın həmcins olmasını təmin etməlidir. Amma bu vaxtından əvvəl nəticə çıxartmadır. Əgər bağlayıcıların müvafiq elementləri bir-birinə uyğun gəlməyə məcbur etdiyini

xatırlasaq, onda *bağlayıcıların fonunda onların bir-birinə uyğun gəlmədiyini daha aydın müşahidə etməyin mümkünlüyünü* anlamaq çətin deyil.

Bağlayıcının köməyi olmadan bir-biri ilə əlaqəli olan anlayışlara (cümlələrə) qarşı hər hansı iddia irəli sürülmür. Eyni bağlayıcı vasitəsilə bir-biri ilə əlaqəli olan anlayışlara (cümlələrə) qarşı isə çoxlu iddialar irəli sürülür. Ən kiçik uyğunsuzluq belə diqqəti dərhal cəlb edir, buna görə də təkrarlanan bağlayıcıların çoxluğu bir-birinin ardınca gələn sintaksis hadisələrin semantik strukturunu xüsusilə aydın şəkildə göstərir.

Model: Bu da düzdür, o birisi də düzdür, ümumiyyətlə, hər bir şey anlaşılmazdır, hər şeyin düzgün olmadığı gözümüzdə görsənir.

Nümunə: Xəstələr gəlir, həkimlər isə yoxdur, həkimlər isə tətillərdə, tətillər isə, belə çıxır ki, xəstələrin əleyhinə yönəlib!

Bağlayıcıların köməyi ilə qurulan polisindetona nisbətən bağlayıcıların köməyi ilə qurulan polisindetona nisbətən ziddiyyət bağlayıcıların köməyi ilə qurulan polisindetona nadir hallarda rast gəlmək mümkündür, amma bununla belə polisindetonun axırıncı variantı da çox səmərəlidir.

Bu nümunədə bizim qarşımızda hər bir sonrakı elementin əvvəlki element ilə ziddiyyət təşkil etdiyi sıra iştirak edir ki, bunun da nəticəsində dairə yaranır. Bu nümunə faktiki olaraq bir ziddiyyəti – xəstələr ilə həkimlər arasındakı ziddiyyəti təsvir edir, amma bunu kiçik addımlar seriyası ilə həyata keçirir.

Normativ sintaksis qanunları belə zəncirlər sistemini istisna edir, amma, göründüyü kimi, bu qadağanın paraloqikaya aiddiyyəti yoxdur.

Sıra: Həm rəssam, həm varlı sifarişçilər, həm varlı sifarişçilərin dostları, həm də rəssamın həyat yoldaşı – hamı bu işdən məmnun oldular. Düzü, vicdan buna qarşı çıxır.

13) (67) *Apokoynu* (yunancadan tərcümədə apo -dan, -dən və koinos – ümumi deməkdir) çox qədim fiqurdur. İlk vaxtlarda xüsusən səslərin təkrarlanması ilə bağlı olsa da so-

nrular ondan paraloqik, sintaksis vasitə kimi istifadə etməyə başladılar. Müasir dövrdə apokoynaya adı altında elə xüsusi şəkildə qurulmuş sintaksis tam nəzərdə tutulur ki, burada eyni element eyni vaxtda iki qonşu cümlələrə məxsus olur və həm bir, həm də digər cümlə ilə heç bir əlaqə göstəricisi olmadan onlar arasında yerləşir.

Etiraf edək ki, bu fiqurdan gündəlik nitq praktikasında çox nadir hallarda istifadə edirlər, amma onu nəzərdən keçirmək faydalı olardı; qismən ona görə ki, qəzetlərdə və reklamlarda hələ də bu fiqurdan istifadə edirlər.

Model: Bu barədə artıq danışılıb dəfələrlə (bu barədə artıq danışılıb bu barədə)

Nümunə: Dəfələrlə danışılıb (ətir reklamı). Sonsuz olaraq təkrarlanan xoş iy, təkrarlanan sonsuz!

Normativ sintaksis qaydalar baxımından apokoynaya hansı iradların tutulacağı ümumiyyətlə, aydındır: sintaksis baxımından belə struktur mövcud ola bilməz, amma, göründüyü kimi, paraloqika buna əhəmiyyət vermir.

14) (68) *Kiklos* da (yunancadan tərcümədə *kyklos* – dairə deməkdir) eyni cümlədə eyni sözlərin təkrar edilməsini nəzərdə tutur, amma bu təkrarlanma müəyyən ciddi sxem əsasında həyata keçirilir. Cümlənin birinci sözü bu cümləni tamamlayan axırncı söz kimi yenidən təkrar olunur.

Hər bir dairəvi konstruksiya kimi *kiklos* da tamamilə müəyyən semantik effektdə malikdir: o, sözü əvvəlki şəkildə təkrar etmir, söz kontekstin təsiri altında artıq dəyişikliyə məruz qalır. Kontekstin təsiri altında, aydın məsələdir ki, söz hansısa əlavə məna kəsb edir. Təsədüfi deyildir ki, *kiklosun* ikinci adı *prosapodosisdir* (yunancadan tərcümədə – əlavə artım deməkdir).

Model: Əlasan, daha sözüm yoxdur, əlasan!

Nümunə: Tətil deyil hər nə ilə bitən tətil!

Bu nümunədə izlədiyimiz kimi, qısa bir cümlənin tərkibində *kiklos* təkrarlanan sözün mənasını bir qədər dəyişdirir. *Kiklos* kifayət qədər tez-tez gözlənilməz məna dəyişikliklərinə gətirib çıxarır.

Eyni sintaksis strukturun tərkibində leksik yeknəşəqliyə imkan verən paraloqika bu halda leksik yeknəşəqliyin heç də həmişə səhv olmadığını göstərir. Müəyyən məqsədlə bu “səhvin üstün cəhətlərindən istifadə etmək olar: mülahizənin əvvəlində bir qədər səthi xarakter daşıyan leksik vahid mülahizənin tamamlanma məqamında gözlənilmədən daha “dərin mənə kəsb edir.

Sıra: Çıxın, vətəndaşlar, zəhmət olmasa, çıxın; Niyə bu düzgün deyil ki, deyin, niyə; zəhərlənmiş su - su deyil, zəhərlənmiş sudur.

15) (69) *Homeotelevton* (yunancadan homeo – xatırladan, telos isə – son, axır kimi tərcümə edilir) son zamanlara kimi gündəlik diskursda çox nadir hallarda istifadə edilən makrofiqurdur, çünki bu makrofiqur nəslrlə ifadə edilən nitq üçün səciyyəvi olmayan fiqur kimi qəbul edilirdi. Homeotelevton cümlənin ritmik şəkildə bir-biri ilə əlaqələnen hissələri arasında yaranan ibtidai (yəni başlangıç halında olan) qafiyədir.

Reklamların inkişafı gündəlik diskursda qafiyələrə olan baxışın bir qədər dəyişilməsinə gətirilmiş çıxarır. Belə hesab edirlər ki, əlavə olaraq səslərin təkrarlanmasından istifadə olunaraq qurulan reklam mətnləri daha yaxşı yadda qalır.

Homeotelevtondan qəzet sahəsində də istifadə edilir. Hər bir kəsə xas olan kiçik qafiyələndirmə bacarığını artıq “poetik xüsusiyyət kimi nəzərdən keçirmirlər. Beləliklə, ictimai şüurda şer (incəsənət növü və virşi (adi nitq praktikasının növü) arasındakı fərqi hiss etməyə başladılar.

Bu fərq hiss edildikdən, daha doğrusu, məlumatda qafiyənin mövcudluğu yüksək poeziyanın əlaməti kimi qəbul edilmədikdən sonra qafiyə gündəlik diskursun formalaşdırılmasının adi vasitəsi kimi çıxış etməyə başladı. Burada homeotelevtonun ritorik funksiyaları mühüm rol oynayır.

Model: (reklam). «Vaniş» - təmizlikdə incə iş!

Nümunə: (alman reklamı): “İmodium akut nimmt man und...

“İmodium akut: qəbul etdim – və... kimi tərcümə olunan bu reklam, hətta poeziyaya aid xüsusi istedadı olmayan alman

da «gut» sözləri ilə tamamlayar. Reklamın qarşısında duran məqsəd də elə budur. Reklamın bundan daha effektiv olacağını gözləmək olmaz. Belə ki, imodium akut hər zaman lazım olan dərman deyil (O, mədənin fəaliyyətini stabilləşdirir).

Praktiki olaraq heç bir faydalı informasiyanı özündə ehtiva etməyən (heç kim tərəfindən təsdiq edilməmiş müsbət nəticəni göstərməkdən başqa) məlumat məhz buradakı qafiyə baxımından almanlara effektiv təsir göstərə bilər. Amma normativ sintaksis qaydalara görə gündəlik nitqdə qafiyələrdən istifadə arzu edilən hal deyil.

Sıra: dissident oldu prezident (Vatslav Havel haqqında); Buşun budları qəzir uzəqları (toyuq haqqında qəzet materialları).

§6.2.2.2. Destruktiv fiqurlar

16) (70) *Inversiya* (latıncadan tərcümədə *inversio* – yer dəyişdirmə deməkdir) sintaksis strukturun nizamını xüsusi olaraq nəzərə çarpdırən əvvəlki fiqurlardan fərqli olaraq bütün diqqəti “nizamlığa cəlb edir.

Inversiya cümlənin tərkibindəki elə dəyişiklikdir ki, bu zaman konstruksiya bütövlükdə danışana lazım olan tərəfə «əyilmiş» olur. Bu əyrilik cümlənin tərkibində onu təşkil edən hissələri, bir-bir onlar üçün “təbii olan yerdən” qeyri-təbii olan yerə atılması yolu ilə təzahür edir.

Aydın məsələdir ki, nəyin isə təbii və ya qeyri-təbii olması nisbi xarakter daşıyır, daha doğrusu, paraloqik, məntiqi baxımdan biz bunu qiymətləndirə bilərik. Həm də aydındır ki, *inversiyalı* struktur tamamilə başqa təsir bağışlayır və bununla adi strukturdan fərqlənir. Onların məna imkanları sanki yənidən təzahür edir. Bu isə təəccüblü deyil: istənilən qeyri-adi struktur diqqəti nəyə isə cəlb edir.

Amma unutmaq lazım deyil ki, *inversiya* üçün (əslində istənilən destruktiv fiqur üçün) hər hansı sistemli sintaksis fon lazımdır: *inversiya* fonunda *inversiya* çətin ki, diqqəti cəlb etsin və lazımı qədər qiymətləndirilsin.

Model: Ağılı fikir mən sizdən gözləyirdim, başa düşürsünüz mü?

Nümunə: Xalqa imkan verin ki, sizi yaxından görsünlər, ey cənab xalq deputatları!

Bu nümunədə müəllif xüsusi olaraq diqqəti “xalq sözüne yönəltmək istəyir və yeri gəlmişkən, bu məqsədlə “xalq deputatları söz birləşməsindən də istifadə edir: xalq tərəfindən onun maraqlarını qorumaq üçün seçilmiş deputatlar xalqdan uzaqlaşmamalıdırlar. Fikir o qədər də orijinal deyil, amma danışıq düşüncələr sahəsindən duyğular sahəsinə köçürən inversiya “ümitsiz vəziyyəti yaxşı ifadə edir.

Sıra: Qələbəni o zaman Ağ evdə heç kim gözləməirdi; Axı, sürətlə bizim gözlərimizin qarşısında dəyişir həyat!

17) (71) *Anastrofa* (yunancadan tərcümədə anastrophe – çevriliş deməkdir) çox zaman inversiyanın bir növü kimi nəzərdən keçirilir. Bu o qədər də dərin olmayan inversiya, qonşu sözlərin yer dəyişikliyinə nəzərdə tutur. Bu fiqurun semantik cəhətdən o qədər də zəngin olmamasına baxmayaraq, bəzi hallarda onun həyata keçməsi prinsiplial xarakter daşıyır. Məsələn, bu zaman sabit söz birləşməsi həddindən artıq konkret (situaativ) mənə kəsb edə bilər (məsələn, aşağıdakı iki mülahizənin mənasını müqayisə edək: «Sizdən xahiş edirlər ki, *qabağa gədasiniz!*» (Əgər geriye getsəniz, bu qərribə təsir bağışlayacaq) və «Qabağa getməyiniz xahiş olunur» (nə vaxtki ki, siz geriye gedirsiniz)).

Beləliklə, normativ sintaksis qaydalarını “bir qədər pozan anastrofa söz birləşməsinin və ya bütövlükdə cümlənin mənasını ciddi şəkildə dəyişdirə bilər. Buna görə də anastrofanı inversiyanın bir növü kimi deyil, ayrıca fiqur kimi bəhs etmək lazımdır.

Model: Nə olub, qız kimisən lap!

Nümunə: Konsern başçısı sevir çox, onu tənqid edəndə.

Anastrofanı (sevir çox) normativ söz birləşməsi ilə («sevir çox») müqayisə edərkən firmanın başçısının əslində tənqiddə necə münasibət bəslədiyi aydın olur. Adi struktur ilə bu söz birləşməsi az da olsa, firmanın başçısının tənqiddə pozitiv ya-

naşması ehtimalını yarada bilər. Anastrofa isə bu ehtimalı tamamilə yox edir və mülahizənin ironik məqsədini dərhal nəzərə çarpdırır.

Sıra: Yeni onun filmi – adicə çəynənən saqqızdır; podi-umda geyinən paltar hamam xalatını xatırladır – yaxasında unudulub paltar sancağı.

18) (72) *Ellipsis* (yunancadan tərcümədə elleipsis – çat-mama, əskik gəlmə və ya buraxılmış yer deməkdir) daha bir destruktiv fiqurdur. Bu fiqur mülahizənin bir sıra fraqment-lərinin “yox olmasını nəzərdə tutur. Amma fraqmentlər asan-lıqla bərpa oluna bilərlər. Adətən bir-iki söz buraxılır, amma prinsipcə daha iri sintaksis bloklar cümlənin sərhədlərindən kənarda qala bilər: bu halda minimum cümlə üzvləri əsasında çoxlu sayda mənanı bir yerə yığmaq üçün bir “çərçivə kifayət edir.

Təbii ki, ellipsin ritorik funksiyası məhz bu *mənalardan* sayı ilə müəyyən edilir. Məsələ belədir ki, sintaksis ellipsinin bir neçə növünü nəzərdən keçirir.

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, ellipsinin konstruk-siyası bəzən kontekstin köməyini də tələb edir.

Model: Mən sabah ad günü münasibətilə ona tapança bağışlayacam, sən isə – konfet.

Sıra: Sən – mənə, mən – sənə; qülüş – onlar yeni mət-buat xidməti ideyasını müzakirə edirlər.

19) (73) *Parsellyasiya* (fransızcadan tərcümədə parcella – hissə deməkdir) hissənin tamdan ayrılmasını nəzərdə tutan fiqurdur. Bu fiqur nisbətən sonralar yaranıb, amma həddindən artıq maraqlı məna effekti sayəsində çox sürətlə və müvəf-fəqiyyətlə yayılıb. Bu fiqurun texniki tərəflərinə əsasən cüm-lənin ayrıca hissələri müstəqil və tamdan ayrılmış hissələr ki-mi nəzərdən keçirilir. Amma bununla belə aydındır ki, onlar müstəqil hissələr kimi mövcud ola bilməzlər, buna görə də on-ları durğu işarələri və ya intonasiya vasitəsilə ayırırlar.

Parsellyasiya üçün mühüm olan cəhət odur ki, beləliklə, tamdan ayrılmış cümlə üzvləri prinsipcə struktur baxımından da seçilməlidir, daha doğrusu, digər cümlə üzvləri ilə müqayə-

sədə cümlədə az və ya çox dərəcədə “rahat yerdə olmalıdır. Amma bu məsələ hər bir ayrıca sintaksis struktura nəzərən fərdi qaydada həll edilir və bu səbəbdən də burada ümumiləşdirmələr aparmaq olmaz.

Model: Gəl çıxacaq. Sözün var.

Nümunə: Bu məsələnin həllini üç günə... iki günə... bir günə qədər də təxirə salmaq olmaz.

Bu nümunədə əslində bir fikir ehtiva olunur: Bu məsələnin həllini *ümumiyyətlə*, təxirə salmaq olmaz. Bu mülahizədə nəzərdə tutulan fikir «hissələrə bölünüb» və onlar ardıcıl olaraq ifadə edilib. Bu hissələrin zaman baxımından bir-birindən fərqlənməsi parsellyasiyanı həyata keçirməyə imkan verir.

Təbii ki, normativ sintaksis qaydaları belə strukturu məqbul hesab etmir: bu mənada o, ən yaxşı halda parsellyasiyanı potensial baxımından mümkün hesab edər, amma bununla belə onu istisna hal kimi nəzərdən keçirər. Paraloqika isə onu mətnin “lazım olan fraqmentlərini xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmağa imkan verən qaydalardan biri kimi nəzərdən keçirir.

Sıra: Mən onu gördüm! Hiss etdim! Başa düşdüm; Prezident gəldi ki, hər şeyi ayırd etsin. İşə müdaxilə etsin. Hər şeyi yoluna qoysun.

20) (74) *Hiperbaton* da (yunancadan tərcümədə hiperbaton – yeri dəyişdirilmiş deməkdir) ayrılmanı, amma daha açıq-aydın sürətdə ayrılmanı nəzərdə tutur.

Bu fiqur vasitəsilə cümləni təşkil edən hissələrdən biri onun sərhədlərindən kənara çıxarılır. Hiperbaton işarə təsiri bağışlayır: danışan sanki buraxılması hazır olmayan nəyi isə buraxdığını «xatırlayır» və itirilmiş hissə vasitəsilə mülahizəni tamamlayır. Yeri gəlmişkən, bu hissə yalnız zahirən işarə təsiri bağışlayar bilər, əslində isə bütün bildirilənlərdən daha əhəmiyyətli ola bilər.

Hiperbatonun ritorik xüsusiyyəti də məhz bundan ibarətdir: “mötərizə xaricinə çıxarılmış hissə o qədər də açıq-aydın sürətdə diqqəti cəlb etmir, amma bununla belə tam və onun hissəsi arasında çox zaman kifayət qədər qərribə semantik münasibətlər yaranır.

Model: Yeni kitablar və köhnələr.

Nümunə: And içirəm ki, mənim ayağım bir də bu evə dəyməyəcək. Səninki də.

Bu nümunə faktiki olaraq həm sintaksisə (müvafiq konstruksiyanın istisna edilməsi səbəbindən), həm də məntiq baxımından (anlayışın düzgün olmayan şəkildə bölünməsi səbəbindən) qadağan edilən paraloqik əməliyyatlar üzərində qurulur. Bununla belə hiperbaton güclü mənə effekti yaradır.

Sıra: Ekspozitlər illərlə arxivlərdə şəraiti bizə yaxşı məlum olan yerlərdə tozlanır. Və məhv olurlar.

21) (75) *Tmesis* (yunancadan tərcümədə *tmesis* daxil etmə, əlavə etmə deməkdir) tərkibində bütün elementlərin iştirak etdiyi sintaksis struktura (söz birləşməsinə, bəzən isə söz və ya cümləyə) daxil edilən elementi nəzərdə tutur. Beləliklə, *tmesis* heç də lazım olan daxil etmə deyil. Əksinə, bu boş yerin olmadığı məkana soxulan və sanki hər şeyə mane olan daxil etmə hadisəsidir. Bu səbəbdən də bəzən *tmesisi* “zəruri olmayan daxil etmə adlandırırırlar ki, bu zaman həm də məlumatın ritorik funksiyası baxımından bu “zəruri olmayan daxil etmənin həddindən artıq zəruri ola bilməsi də nəzərdə tutulur. Belə ki, *tmesis* olmasa, məlumatın mənasından daha çox məlumatın *danışan üçün lazım olan* mənası itə bilər.

Əsas məsələ mülahizənin “əsas hissəsi ilə *tmesis* arasında semantik cəhətdən maraqlı əlaqələr qurmaqdır. *Tmesisin* özünəməxsusluğu ondadır ki, praktiki olaraq *tmesisə* daxil edilmiş istənilən informasiya artıq bütövlükdə mülahizəyə nəzərən yerləşməsi səbəbindən hiss olunacaq müstəqillik əldə edir. Burada mühüm olan odur ki, müstəqillik yalnız sintaksis aksenti kimi çıxış etməsin, onu həm də mənə aksentine çevirsin.

Model: Bu səbəbdən də, təəssüf ki, bu belə deyil.

Nümunə: Makdonaldsın kartonlu yeməkləri (bundan ziyan çəkən adam kimi deyirəm) həyat tonusuna təsir göstərir.

Nümunədən görüldüyü kimi, *tmesisin* (bundan ziyan çəkən adam kimi deyirəm) sayəsində məlumatın neqativ “əhval-ruhiyyəsi daha da güclənir və məlumata lazım olan mənanı ve-

rir. Normativ sintaksis baxımından buna yol verilməyə də, paraloqika tmesisi qəbul edir.

Sıra: Qiymətlər – harda dayandı, dayandı! – tam məqbuldur; onun təklifləri, ey sadələşmənin biri, prezidentin söz leksikonundan götürülmüşdür.

22) (76) *Anakoluf* (yunancadan tərcümədə anakoluthus – ardıcıl olmayan deməkdir) cümlənin tərkibində daha bir nizamsızlıq növünü nəzərdə tutan fiqurdur. Bu fiqur cümlənin hissələri və ya üzvləri arasındakı nizamsız əlaqələri nəzərdə tutur. Anakoluf ən mürəkkəb destruktiv fiqurdur.

Anakolufdan elə istifadə etmək lazımdır ki, o, fiqur kimi qəbul edilsin. Bu isə həddindən artıq çətinidir. Anakolufun mürəkkəbliyi də məhz bundan ibarətdir. Hamıya məlumdur ki, incəsənətin istənilən növündə (gözəl nitq qabiliyyəti də istisna deyil!) “səliqəsizlik xüsusilə yüksək qiymətləndirilir. Digər tərəfdən isə həmişə etiraf edirlər ki, ilk baxışda görünən sadəliyə baxmayaraq, «səliqəsiz» olmaq məqsədini həyata keçirmək və hətta həyata keçirməyə cəhd etmək çox adama müəssər olmur. Bu zaman hesablanma çox dəqiq yerinə yetirilməlidir: səliqəsiz olmaq eyni zamanda həm də anlaşılmaz olmaq təhlükəsi yaradır. Təəssüf ki, səliqəsizliyi müəyyənləşdirmək, məsələn, “Burada müəllif qəsdən səliqəsizliyə yol verib demək fiquru məhv etmək deməkdir. Yeganə yol səliqəsizliyi elə gözəl danışmaq məharəti ilə müşayiət etməkdir ki, onun “pis məqsədlə edilməsi öz-özünə aydın olsun.

Model: Qamsaxurdiya, yeri gəlmişkən, ziyahlardır. Bu «ziyalılar» hara getdiklərini yaxşı bilirdi.

Nümunə: ...əbədi Qafqaz repertuarı ilə – iki bulka və yüz qram konyak.

Aydın məsələdir ki, məntiqi baxımdan bu cümlə mövcud ola bilməz. Paraloqika isə bütün sintaksis və məntiqi qaydalara əhəmiyyət verməyərək, maraqlı məna effektləri xatirinə bütün bunlara yol verir.

23) (77) *Sillepsis* (yunancadan tərcümədə subhepsis və ya sullambanein - birlikdə götürmək deməkdir) anakolufun

xüsusi halı, daha doğrusu, məntiqi, sintaksis strukturu baxımından natamam anakoluf kimi nəzərdən keçirmək olar. Amma klassik ritorikada sillepsisi müstəqil fiqur kimi nəzərdən keçirildilər. Sillepsis həmcins olmayan cümlə üzvlərini həmcins cümlə üzvləri kimi birləşdirir. Sillepsis zamanı həmcins olmayan cümlə üzvləri sintaksis cəhətdən eyni sözə tabe olurlar.

Əgər anakolufa “haqq qazandırmaq həddindən artıq çətindirsə, sillepsis ilə əlaqədar olaraq bu praktiki cəhətdən heç mümkün deyil. Sillepsisin özünəməxsusluğu ondadır ki, o, demək olar ki, həmişə səhv (bilməyərəkdən edilmiş paralogizm) kimi qəbul edilir və ən yaxşı halda poetik həyəcan səbəbindən “üzrlü sayılar.

Nümunə: İt adını daşıyan Reks adlı katib öz müdürünü və gələnlərə qarşı ədəbsizlik etməyi sevir.

İronik kontekstdə işlənən bu nümunədə sillepsis bilərəkdən həyata keçirilmiş paralogizm, daha doğrusu ritorik makrofiqur kimi çıxış edir. Katibin it xasiyyətinin göstərilməsi belə nəticə çıxarmağa əsas verir. Belə ki, o da it kimi bir-birindən ayrılmaz iki cəhəti özündə birləşdirir:

a) sahibinə məhəbbət və b) digərlərinə qarşı qəzəb. Belə «qarışıq» hisslər faktiki olaraq katibi başqa cür təsəvvür etməyə imkan vermir. Belə ki, sillepsis ilə bağlı olaraq bu nümunədə «sevir» sözü əslində oxşar olmayan, amma katibin it xasiyyəti baxımından cümlənin tamamilə oxşar elementləri ilə əlaqələndirilir. Birinci halda «*kimisə*» sevmək, ikinci halda isə «*ədəbsizlik etməyi*» sevmək feli sifətinin tərkib hissəsi kimi. Belə sintaksis strukturu paraloqika baxımından tamamilə izah etmək olar, amma bir-birinə oxşar olmayan cümlə üzvlərini oxşar mövqedən götürmək üçün sintaksis məntiqi baxımından «sevmək» sözünü iki dəfə işlətmək (müdiri sevmək və gələnlərə qarşı ədəbsizlik etməyi sevmək) lazımdır.

Sıra: Cəmiyyət və vaxt öz işini görüb; zəhərleyici şeylər hər yerdədir; üstə, altda, yanda, qıraqda, şəhər sakinlərinin altında.

24) (78) *Akkumulyasiya* (latıncadan tərcümədə akkumulare – üst-üstə yığmaq, toplamaq deməkdir) məlumatda daha bir “nizamsızlıq növünü, total nizamsızlığı nəzərdə tutur. Çoxlu sayda ayrı-ayrı anlayışlar vahid tamda birləşmək əvəzinə nizamsız halda bir-birinin ardınca gəlirlər. Məlumatın məzmununa dair tam təsəvvür, beləliklə, tədricən formalaşır.

Bu fiqurun mahiyyəti ümumiyyətlə həmişə dərk edilməyən hər hansı abstrakt şeyi və onun bir sıra ayrı-ayrı aspektlərini göstərməkdən ibarətdir. Məntiqi prosedura kimi belə məqsədi ümumiyyətlə həyata keçirmək olmaz, çünki nəyi işə təsvir etmək üçün ilk növbədə onun sərhədlərini müəyyən etmək lazımdır. Akkumulyasiya – tamın sərhədlərinin yoxluğunu nəzərdə tutur və bu mənada o, həddindən artıq səmərəli şəkildə paraloqik cəhətdən istifadə edilə bilər.

Bu fiqur çoxlu sayda konkret modifikasiyalara malikdir, bu səbəbdən də hər hansı nümunədə onlardan yalnız birini göstərmək olar: Dünyada analoqu olmayan bu açılış öz tətbiq sahəsinə görə olduqca geniş imkanlara malikdir. Avtomobil sənayesi, energetika, metallurgiya, maşınqayırma, cihazqayırma, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, ekologiya, neftçixarma, neft emalı, kosmik texnologiya, aviasiya, radio, televiziya və bir çox sahələrdə tətbiqi böyük səmərə verəcək yeni kəşfin bir çox praktik nəticələri artıq sübut edilmişdir: məsələn, minlərlə kilometr uzaqda yerləşən istənilən ölkədə, istənilən tüstü verən avtomobilə mobil telefonun köməyi ilə ötürülən yeni yaddaşı dalğa enerjisi bir neçə dəqiqə ərzində tüstünü yox edir, avtomobilin gücünü və sürətyığıma imkanlarını xeyli artırır, klapan döyməsini (əgər varsa) tamamilə aradan qaldırır və yanacağa 5 faizdən 30 faizə qədər qənaət etməyə imkan yaradır; bu yaddaşlı dalğa enerjisi avtomobilin kuzovunun metal hissəsinin strukturuna «yazılır» və onun uzunmüddətli yaddaşda qalması nəticəsində yanma kamerasında yanacaq damlalarının minlərlə daha xırda nanodamlalara çevrilməsi baş verir.

25) (79) *Amplifikasiya* (latıncadan tərcümədə amplificatio – genişlənmə deməkdir) akkumulyasiya ilə sıx bağlıdır və həmçinin məlumatın təfərrüatlarla “doldurulmasını nəzərdə

tatur. Amma məlumatı paralel sıralarla quran akkumulyasiyadan fərqli olaraq, amplifikasiya "materialı müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən verir, daha doğrusu, hissələr əsasında tamı qurmaqdan daha çox, eyni tamı bütün mümkün tərəflərdən hərtərəfli görünüşünü təqdim edir. Amma bununla belə, belə metodla təqdim olunan "tamın özü də adətən konkret olmur və nadir hallarda, məsələn, həqiqətən formulə edilmək iqtidarında olur. Başqa sözlə, axırncı iki fiqur arasında oxşar cəhət "əhatə olunması mümkün olmayan obyektə əhatə etmək istəyidir, amma bunun üçün hər iki obyekt fərqli metodlardan istifadə edir.

Amplifikasiyanı fiqur kimi tətbiq edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, məntiqdən fərqli olaraq paraloqika həmişə dərk edilməsi mümkün olmayana, həm də *dərk edilməyən kimi* göstərilən tamamilə konkret olana müraciət etməyə imkan verir. Bu məqsədlə amfiboliyadan da istifadə etmək olar və biz burada da yalnız bir nümunə ilə kifayətlənirik.

- Burada hər şey çox qərībədir... mahiyyətə qumarxanadır, paytaxtın ən çox sevilən yeridir, şən-şöhrət əlaqələri sınaqdan keçirildiyi məkandır, burada bir gecəni keçirməyə imkanı olanlardan hər hansı birinin təsadüfən diqqət mərkəzinə daxil olan hər hansı bir şəxs tərəfindən həsrəti çəkilən yerdir ki, o xoşbəxt şəxs bunu heç bir zaman unutmayacaq!

Aydın şəkildə göründüyü kimi, bütün çoxlu nöqtəyi-nəzərlər yalnız bir ideyanın – bahalı paytaxt restoranı nümunəsində müasir Rusiyada mövcud olan və dərk edilməsi mümkün olmayan ziddiyyətlər ideyasının ətrafında cəmləşir. Nöqtəyi-nəzərlərin kimə məxsus olması göstərilməyib və biri digərindən asılı deyil. Bütün bunlar məntiqi baxımdan tənqiddə məruz qala bilər, amma paraloqika baxımından bu belə deyil.

26) (80) *Ekspleziya* da (yunancadan tərcümədə explore – tamamlamaq deməkdir) öz xarakterinə görə əvvəlki iki fiqura oxşayır, amma kifayət qədər aydın məna ifadə etməsi ilə onlardan fərqlənir. Bu məna prinsipə sadə sintaksis konstruksiyadan çıxarılır, fikir boyu "səpələnmiş çoxlu köməkçi sözlər vasitəsilə çərçivəyə salınır.

Ekspleziyanın mənası müəllifin hər hansı kəskin, gözəl-nilməz və ya adi qəti hökmü ehtiyatla, həm də, beləliklə, sanki hökmün arzu edilməyən xarakterinə görə məsuliyyəti öz üzə-rinə ataraq onu təqdim etməsindədir. Başqa sözlə, ekspleziya çoxlu mülahizədə öz əksini tapan (çox vaxt isə həddindən artıq, amma bu artıq ritorik funksiya ilə tənzim edilir) sözlərdir. Bu fiqura dair də yalnız bir *nümunə* ilə kifayətlənirik:

- Ümumiyyətlə, insanlar, əgər tənqidi – deyə bilərəm ki, öz həcmi etibarilə hətta həddindən artıq çoxlu tənqidlə yanaş-saq, daha doğrusu, ayrı-ayrılıqda deyil, kütlə kimi nəzərdən keçirsək, kifayət qədər axmaqdırlar.

Bu məlumat kifayət qədər aydın mənanı ifadə edir – “in-sanlar axmaqdırlar. Əlbəttə ki, bu fikrin həddindən artıq ümu-mi və həddindən artıq mübahisəli xarakter daşması səbəbin-dən mülahizənin müəllifi ekspleziyaya müraciət etməli olur. Bunsuz müvafiq fikir auditoriya ilə müəllif arasında ziddiyyət yaradardı, çünki auditoriya asanlıqla özünü belə “insanlar (ax-maq olanlar) qrupuna aid edə bilər.

27) (81) *Konkatenasiya* da (latıncadan tərcümədə *conca-tenatio* – bağlama, zəncir deməkdir) öz xarakterinə görə əvvəl-ki fiqurlara oxşayır. Bu fiqur konsentrik (ümumi mərkəzli) dai-rələr sistemi xatırladır ki, hər bir dairə digərini yaradır. Prak-tiki olaraq concatenasiya aşağıdakı kimi görünür: sanki audito-riyaya təqdim edilmiş sintaksis strukturu prinsipcə sonsuzdur: hər bir yeni mərhələ məntiqi və sintaksis cəhətdən onunla bağ-lı olan növbəti mərhələni törədir.

Sintaktikada belə struktur sisteməlik tabelik halı kimi məlumdur: concatenasiya məhz bu halı şişirdir. Ritorik konka-tenasiya müxtəlif səbəblərdən istifadə edilə bilər. Nəzərə al-maq lazımdır ki, bu səbəblər çox zaman “oyun xarakteri daşı-yır: concatenasiyanın özünəməxsusluğu ondadır ki, o, audito-riyanın diqqətini dağıdır. Konkatenasiyaya aid bir nümunə:

- Rüşvətخورluq barəsində ittiham edilənin nitqi adı gözəl təsadüfən yalanın şahidi olanlarda çox zaman yaranan xəcalət hissini doğuran incəlikləri əhatə edirdi.

Tam şəkildə bu fiqurun qaydalarına uyğun olaraq qurulan konkatenasiya lakonik olmağa imkan vermir.

Bununla belə aydın məsələdir ki, normativ – sintaksisdə sistemativ olaraq bir-birinə tabe olan belə uzun konstruksiyalar zəncirini təqdir etmir.¹

¹ Bu bölmənin mətni Y.V.Klyuyevin dərsliyindən götürülmüşdür (bax.: Клюев Е.В. Риторика. Учебное пособие для вузов. – М., 2005; tərcüməçi: Elmar Hüseynov)

Ritorik nitq növləri

HƏRBİ BƏLAĞƏT

Tövratın sonuncu kitabında naməlum redaktor tərəfindən yerləşdirilmiş kiçik parça hərbi bəlağətə klassik nümunədir:

Dinlə, İsrail!
Bu gün siz düşmənlərinizlə döyüşəcəksiniz.
Qoy sizin qəlbiniz titrəməsin,
Qorxmayın, qulaq asmayın, ehtiyat etməyin.
Çünki, Yəhva, sizin Allahınız, sizin ardınızca gedir,
Sizin düşmənlərinizlə əvəzinizdə vuruşmaq,
Və sizi xilas etmək üçün.

Hər şey sadə, aydın, məntiqidir. Allah öz xalqını qoruyur, deməli, qorxu geri çəkilməlidir.

Qələbəyə inam hərbi bəlağətin motivlərindən biridir. Məsələn, Hindistana hərbi səfərə gedən Teymurləngin nitqini götürək:

“Dostlar və silahdaşlar! Xoşbəxtlik mənə yar olaraq bizi yeni qələbələrə çağırır. Mənim adım kainatı dəhşətə gətirir; barmağımın hərəkəti ilə yeri sarsıdiram. Hind dövləti bizim üçün açıqdır: bizə qarşı çıxanları devirəcəyəm və onların ağası olacağam” (sitat: Y.Tolmaçev. Hərbi bəlağət. – SPb, 1825, 3 hissə, səh.16 (rus dilində)).

Tarix boyunca hərbi mətnlərin stili az dəyişilib. Onlardan həmişə düzgünlük, aydınlıq, dəqiqlik, yığcamlıq və qüvvə tələb olunub. Bu keyfiyyətlər “insan qəlbinə güclü emosional təsir” bağışlayır. Hərbi natiqin qarşısında duran döyüşçülərin fikrində ya qələbə, ya da ölüm olur. Allah, vətən, şöhrət və ya şərəf onları bir bayraq altında toplayır və bir qəlbə cəmləyir”.¹

¹ Фукс Е.Б. О военном красноречии. СПб, 1825, с.4.

Hərbi bəlağətə andı da daxil etmək olar. Belə şəkildə söylənmiş nitq həqiqət olur, belə ki, sözlər hərəkətlə bağlıdır (andın pozulması məlum olduğu kimi cəzalandırılır). Anda ritual jestlərin semantikasi da daxildir. Hərbi bəlağət başqa “hərəkətlərlə” də gücləndirilir. Məsələn, oriflamma (latın dilində olan aurea flamma – qızıl alov), müharibə xristianlığın düşmənlərinə qarşı aparılanda və hərbi yürüşün başında monarxın özü duranda ordu qarşısında bir kral bayrağı kimi qaldırılır. Bu mənada o, sakral-monarxist mənasında olur.

Kapetinqlər artıq X əsrin sonundan öz nəslə bayraqlarını oriflamma adlandırırdılar. Məsələn, 1412-ci ildə kral VI Karl vətənə xəyanət etmiş Armanyalara qarşı mübrizədə iştirak etmək üçün oriflammanı qaldırır. (bax: İ.Heyzinq. Orta əsrlərin payızı, səh.8 (rus dilində)). “Qəzet oxumağa öyrəşdiyimiz üçün biz o dövrün təcrübəsiz və nadan ağıllarına səslənən sözün son dərəcədə heyfətləndirici təsirini təsəvvür edə bilmirik” (İ.Heyzinq, səh.10).

Rusiyada hərbi bəlağət janrı öz kökünü XVII əsrin natiqlik prozasından götürür. Polyak ədəbiyyatında düşərgə moizələri adlanan janr meydana gəlir (məsələn, Petr Skarqın zəruri müharibələr haqqında moizəsi, “Döyüşçülərə” moizə-xeyir-duası).¹ Hərbi mövzu Ukrayna natiqlik əsərlərdə də öz yerini tapır (Antoni Radivilovskinin “Müharibə saati haqqında söz və s.). Simeon Polotskinin “Döyüş haqqında söhbət” əsəri məlumdur, o, “arvadlara və uşaqlara” görə kafir düşmənlərə qarşı möhkəm durmağa xarakterik çağırışla bitir. “Rus torpağını basılmaz divar kimi” əhatə edən rus döyüşçüləri epik tonlarla təsvir olunur. Düşmənlərə də epik xarakteristika verilir – “əcaib heyvanlar”, “kinli düşmənlər”, “mürtəd aqaryanlar”, “yağı düşmən”, “vəhşi şirlər” və “qəddar ayılar”.²

¹ Елеонская А.С. Русская ораторская проза в литературном процессе XVII века. – М., Наука, 1990, с.96.

² Елеонская А.С. Ученə огада, с.98.

Hərbi bələğət Simeon Polotskinin müasirlərinin və ardıcılarının – E.Çudovskinin, Karion İstominin, İqnati Rimski-Korsakovun və başqalarının nitqlərində də ifadə olunub.

Hərbi bələğətin xüsusiyyətləri Yakov Petroviç Talmaçevin “Dilçiliyin ümumi əsaslarına söykənən və başqa qəbilərdən olan misallarla zənginləşdirilmiş hərbi bələğət” (hissə 1-3, SPb., 1825) kitabının ikinci hissəsində hərbi bələğətin xüsusiyyətləri müfəssəl şəkildə şərh olunub. Buraya hərbi nətiqin keyfiyyətləri, tabeçilikdə olan döyüşçülərin mənəvi keyfiyyətləri, hərbi üslubun keyfiyyəti haqqında, hərbi nəsihətverici, təsviredici və məşvərətçi, eləcə də qarışıq növdə əsərlərin yazılması haqqında bölmələr daxil edilmişdir.

Qoşun başçısı danışmaqdan çox hərəkət edir; onun nitqi ancaq hərəkətini tamamlamaq üçündür. – Nitqin sürəti odlu-alovlu “ehtirasın” səyindən əmələ gəlir (II hissə, səh.43), “Fikirilərin uzlaşmasında olan bəzi nizamsızlıqlar nitqin sürətindəndir” (səh.44). İkinci keyfiyyət yığcamlıqdır (Səzarın Veni, vidi, vici – “gəldim, gördüm, qalib gəldim” deməsi kimi). Üçüncüsü çeviklikdir. “Bu mənada fikirlər nə qədər çox sıxılsa, o qədər də güclü hərəkət edən barıt kimi olmalıdır” (səh.46). Həlledici ton – hərbi hakimiyyətin səsidir. “Fikirilərin gücü ya alovlanmış təsəvvürün sürətindən, ya da təsvir olunan predmetlərin böyüklüyündən, ya da danışanın şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olaraq azala bilər”.¹

Fransız kralı IV Henrix döyüşdən əvvəl belə bir nitq söyləyib:

“Silahdaşlarım! Əgər siz indi öz həyatınızı mənə qurban verirsinizsə, mən də öz həyatımı sizə qurban verirəm. Mən sizinlə ya qələbə qazanmaq, ya da ölmək istəyirəm. Öz sıralarınızı möhkəm qoruyun. Əgər döyüşün alovu sizi ayırsa, elə həmin an birləşməyə çalşın – qələbə bundan asılıdır. Sizin sağ tərəfdə gördüyünüz üç ağac qoy sizin birləşmək yeriniz olsun. Əgər siz öz bayraqlarınızı itirərsəniz, mənim ba-

¹ Толмачев Я. Yenə orada, s.23.

şımda olan ağ lələyi gözdən itirməyin. Siz onu həmişə şərəf və qələbə yolunda görəcəksiniz...". (Sitat: Y.Tolmaçev. Hərbi bələğət. SPb, 1825, III hissə, səh.16 (rus dilində)).

Qeyd olunur ki, sərkərdənin nitqi döyüşdən sonra daha geniş ola bilər, ona vətənin şərəfi, sülh haqqında mülahizələr daxil olur, məğlubiyyət halında isə sərkərdə tezliklə olacaq qələbəyə və düşmənlərin məhvinə ümid yaratmalıdır. Bəzən belə nitq üçün yaxşı qurulmuş geniş bir cümlə kifayətdir. Y.Tolmaçev yazır ki, "Hərbi bələğətin Rusiyada məşhur natiqləri olub. Onun ilk səsləri Drissk düşərgəsində eşidilib, orada imperator I Aleksandr öz əsgərlərini rus döyüşçülərinin adı ilə çağıraraq onlara hərbi hərəkətlərin sirli həqiqətini açıq və məşhur Poltava döyüşünü yada salır".¹

Hərbi bələğət enerjili jestlər tələb edir (kilsə natiqliyindən fərqli olaraq, nitq anının təntənəli və ciddi olması buna yol vermir). Məhkəmə vəkili də əl-qol ataraq danışmaqdan çəkinir.

Hərbi bələğət əmrverici nitqin bir növü kimi də göstərilə bilər. Fransa kralı IV Henrix nitqində belə deyib: "Mən sizin kralınızam, siz fransızsınız, budur düşmən, hücum edək". Belə ənənəvi standartlaşdırılmış ifadə stili XIX əsrin ikinci yarısına kimi qalmışdır.

Fransız inqilabının məşhur tarixçisi A.Oların rəyinə görə inqilabi hərbi bələğətin əsasını Pobespyer tərəfindən irəli sürülmüş – diskussiyasız siyasi proqram janrı qoymuşdur.

XX əsrin 20-ci illəri Rusiyada bu janrın inkişaf dövrü oldu. Böyük dinməz-danışmaz ordu Vətəndaş müharibəsi illərində dil açdı və müxtəlif təsir vasitələrindən tam istifadə etməyə başladı".² Belə şəraitdə mətni açıb-tökməyin öz stra-

¹ Толмачев Я. Yənə orada, II hissə, səh.10.

² Ancaq əmr eləməyə vərdiş etmiş poruçik və kapitanlar indi danışmaq sənətini öyrənirdilər. Əsgərlər içindən bütün rütbələrdə olan natiqlik istedadında olan şəxslər irəli çıxdılar. Şlyuzlar qaldırıldı, bələğət seli maneəsiz olaraq axır və geniş yayılırdı". (S.Gerua. Xatirələr. – Paris,

tegiyası var idi, çünki ona uyğun qiymətləndirmə kateqoriyaları daxil idi və o, hadisələrə auditoriya ilə ümumi olan baxış yaradırdı. Məsələn, əsgərin nitqini götürək:

“Yoldaşlar və qardaşlar, mən leyb-qvardiyaçı Semenov polkunun bütün kiçik rütbəlilərin tam tərkibinin adından sizə qardaşlıq salamı gətirmişəm. Biz hamımız bir nəfər kimi qərara aldığımız ki, lənətə gəlmiş mütləqiyyətə qarşı mübarizədə xalqla birləşək və biz son damla qanımıza kimi xalq işinə xidmət etməyə söz veririk”.

Ağ orduda hərbi bəlağət (ənənəvi ifadə formalarını saxlamaqla) yüksək elementlərin – arxaik söz və formaların gücləndirilməsi üzərində qurulurdu.

Vrangelin nitqindən misal gətirək:

“Kuban qartallarının hünəri ilə doğma Kuban azad edildi, varlı Stavropol quberniyasında gizlənməyə cəhd edən düşmən yaxalandı, darmadağın olundu və ac Həştərxan çölünə qaçdı.

Növbə Terekindir: artıq şərəfli tereklilər doğma stansiyalarının müdafiəsinə qalxırlar və hər gün bizim cərgələrimizə axın-axın qoşulurlar. Artıq Kuban və Terek qartallarının harayını eşidərək cəsur Kabardinlər və Osetinlər ayağa qalxıblar, dağlıq Dağıstan bir nəfər kimi ayağa qalxıb, igidlər atlarını yəhərləyir, silahlarını götürür və bizimlə birlikdə döyüşməyə tələsirlər.

İrəli, Qafqaz qartalları.

Geniş qanadlarınızı açın, sinənizlə öz yuvalarınızı örtün və mənfur düşməni öz doğma stanisa və aullarınızdan qorxaq çaqqalı qovan kimi qovun” (sitat: M.Kritski. Könüllülüyün mənbəyi və onun mahiyyəti. // Vozrojdenie. Paris, 1969, №206, səh.67).

Qızıl orduda hərbi bəlağət başqa stilistik xüsusiyyətlərlə – yüksək və aşağı olanın ahəngi ilə, qiymətverici, emosional sözlərlə, “coşğun” epitetlərlə (milli xain Kautski, burjua

1963, II cild, səh.179 (rus dilində)). Bu tədbirlər “ruh yüksəkliyinin təşkili” adlanırdı.

köpəklərinin həyasız hüzməyi, azadlığın işıqlı şüarları) xarakterizə olunur. Mətnə yeni simvolikalar, məsələn, qırmızı beşguşə ulduzun ağqvardiyası qartalın üstündə zəfəri verilib.

Bu ritorik mətnin əsas konstruktiv xüsusiyyətləri çağırış və “şüarçılıq” olaraq qalır. Məsələn: “Biz öz süngülərimizin üstündə zəhmətkeş bəşəriyyətə xoşbəxtlik və sülh gətirəcəyik. Qərbə doğru!” (M.N.Tuxaçevski. Qərb cəbhəsinə əmr. 2 iyul 1920-ci il).

SIYASI BƏLAĞƏT

Natıqda qiymətli olan nə söz, nə də səsinin gözəlliyidir, qiymətli olan odur ki, o, xalqın can atdığı şeyə can atsın, vətənin nifrət etdiyi və sevdiyi eyni şəxsləri sevsin və nifrət etsin. (Demosfen)

Siyasi bəlağət kimi müəyyən olunan mətnin məqsədi ondadır ki, faktların reallığı ilə məqsədlərin ideallığını bir dəfəyə birləşdirsin. Məhz buna görə də hakimiyyət və ya hakimiyyət görüntüsü həmişə aksioloji yazı üslubu hazırlayır ki, orada adətən faktı onun əhəmiyyətindən – dəyərindən ayıran məsafə sözün öz hüdudlarında məhv edilir, söz həm faktın konstataşyası, həm də onun qiyməti olur. Söz aliliyə çevrilir (yəni, cinayət yerində olmamaq haqqında sübut, bəraət aktı olur).¹ Siyasi mətnə “dilın alibisi eyni zamanda həm hədə-qorxu vasitəsi, həm də tərifləmək vasitəsi olur: həqiqətən də məhz hakimiyyət (və ya onun uğrunda mübarizə) daha çox xarakterik olan yazı üslubları yaradır”.² “Ritorika ideologiyasının ifadə olunan tərəfidir”.³

¹ Барт Р. Нулевая степень письма // Семиотика. – М.: Радуга, 1983, с.315.

² Yəni orada.

³ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1990, с.316.

Siyasi nitqləri məhkəmə nitqlərindən ilk dəfə ayıran İsokrat olmuşdur. İsokratin özündə “Əmlakın ləğv edilməsi” nitqində publisist və ritorika məktəbinin başçısı kimi öz fəaliyyətini müdafiə edərək yaratdığı yeni janrın təhlilinə kifayət qədər çox yer vermişdir”.¹ Dəyər meyarı kimi “bütün el-linlər üçün olan, ictimai fayda” nəzərdə tutulurdu.

Siyasi nitq dövlətin təhlükəsizliyi, gücü və ləyaqəti anlayışına əsaslanır. Siyasi nitqdə toposlar – ümumi yerlər xüsusi yer tutur. Bunlar sübut mənbələri deyil, emosional gücləndirilmə elementləridir. Dinləyici eşitdiyini interpreta-siya edir, amma eşidiləni anlamaq əhəmiyyətli dərəcədə zə-mində olan bilikdən asılıdır. “İnandırmaq üçün səlist sözlər lazımdır; belə sözlər böyük emosional inandırıcılığa malik-dir. Axı sözün səlistləşməsi onun o qədər geniş leksik həcmə malik olması deməkdir ki, artıq hər bir konkret halda onun “öz” spesifik mənası yoxdur, amma, o, öz adı ilə bütün lek-sik həcmi adını bildirmiş olur. Söz konkretlikdən uzaqlaşır, amma onda assosiasiyalar kələfi qalır ki, dolaşlıq olsa da, çox emosional olur; belə söz nə qədər çox əhatə olursa, onun konkret mənasından əlavə bir o qədər də çox emosio-nal çaları olur. “Fraza” üzərində qurulmuş nitq belə yara-nır: “sözlər, sözlər, sözlər”.² Təbliğat faktların nəzərdən ke-çirilməsi üstündə deyil, ideyaların assosiasiyası üstündə qu-rulur. “Faktlar müzakirə oluna bilər, müzakirə işə ayırır”.³

Misal:

“Tale bizim yerimizə bizim siyasətimizi yazıb: dünya ticarəti bizim olmalıdır və bizim olacaq... Biz bizim əzəmə-timizə uyğun donanma yaradacağıq. Bizim ticarətin forpo-stları ətrafında, bizim bayrağımız altında böyük özünüidare-ədən və bizimlə alver edən müstəmləkələr yaranacaq. Ame-

¹ Миллер Т.А. К теории литературной критики в классической Греции V-VI вв. до н.э. // Древнегреческая литературная критика. М., Наука, 1975, с.69.

² Тынянов Ю.Н. Архаисты и новаторы. – Л.: Прибой, 1929, с.471.

³ Почепцов Г.Г. Тоталитарный человек. Киев, 1994, с.105.

rikan qanunu, amerikan nizam-intizamı, amerikan sivilizasiyası və amerikan bayrağı özünü Allah vasitəçilərinin gözəl və parlaq edəcəyi hələ də qanla bulaşmış, vəhşi sahillərdə bərqərar edəcək” (senator A.Bevericin nitqindən. // sitati. Amerikanistika problemləri. – MDU, 1993, bur. 9, səh.179 (rus dilində)).

Siyasi mətnin mürəkkəbliyi ondadır ki, onda təkcə danışanın özünün nöqteyi-nəzərini deyil, həm də kimin tərəfindən isə yazılmış mətni söyləyən başqa adamın, eləcə də partiyanın adından danışan adamın nöqteyi-nəzərini ifadə edir.

Bizə bu lazım deyil,

Sizə bu lazım deyil.

Razıyam, amma situasiya buna yol vermir.

Başə düşmürəm...

P.N.Milyukov yazırdı: “Partiya bəlağəti öz inandırma qüvvəsini həqiqət ilə deyil, ehtimalla əsaslandırır. Bu zaman faktların süni şəkildə toplanması, onların süni perspektivi və işıqlandırılması, faktların birbaşa dəyişdirilməsi, özünü ədalətin müdafiəçisi kimi təsvir etmək, motivlərin utanıb çəkinmədən, xəlvətçə rəqibə təqdim olunması və s. və i.a. kimi şeylərin təcrübəsi həyata keçirilir”.¹

Siyasi natiqliyin əsas tipi olan fikirdən daşıdıran nitqdır ki, bu hadisələrə yeni cür qiymət verməyə imkan verir. “Burada əsas polemik silah birincisi, rəqibin üsullarından istifadə etmək, ikincisi, onu tarixən yaranmış ənənəsinə qarşı yenisini, tərəvətlisini qoymaqdır”.²

Fikirdən daşıdıran nitq eyni zamanda inandırıcı nitqdır, o, yeni üsullar yaradır və “bu mənada da güclü və hərəkətli olur və təkcə bu müqayisə edilmədə güclü olmayıb, həm də öz-özlüyündə stilin yeni etarı olur”.³

¹ Интеллигенция в России. СПб, 1919, с.175-176.

² Тынянов Ю.Н. Архаисты и новаторы, с.471.

³ Гурович А. Политическое красноречие // Левидов М. Ораторы Октября. – М., 1925, с.148.

Rusiyada siyasi bələğət XX əsrin əvvəllərində, siyasi partiyaların artması ilə inkişaf edir. O, bir sıra görkəmli siyasi natiqlərin irəli çıxmasına səbəb olur; onların ritorik məharəti Duma fraksiyalarının işində əks olunub (bax: Parlament bələğəti).

Oktyabr inqilabından sonrakı ilk on illiklərdə Rusiyada siyasi bələğət üç əsas əlamət ilə xarakterizə olunur: 1) o, insanları siyasi fəaliyyətə çağırır; 2) Siyasi aktların yaradıcılarına müraciət edir; 3) o, təsvir vasitəsi kimi elə predmet və hadisələrdən istifadə edir ki, onların əlaqəsi siyasi əhəmiyyət daşıyır.

Arqumentasiya üsulları sözlərin seçilməsini, stilistik boyanmış və neytral elementlərin uyğunluğunu, materialın sintaksis təşkilini müəyyən edir. Sözlərin arxasında siyasi strategiya durur. Mənalər çox qeyri-müəyyən olub kontekstdə dəqiqləşdirilmir. Bu ümumiləşdirilmiş mənaya və emosional təsirə malik olan şüar sözləridir.

Azad ifadə formalarına oriyentasiya, yazı ənənəsinin nüfuzunu itirməsi natiq monoloqunun yeni tiplərinin yaranmasına səbəb olur. Təkrarlar mətnin əlaqəli abzaslarını parçalayır, emosional yüksəlişi, spontallığı imitasiya edərək nitqin qabaqcadan hazırlanmaması haqqında illuziya yaradır. Danışq konstruksiyalarına yol verilməsi mətnin ənənəvi çərçivəsindən kənara çıxmağa imkan verir. Səciyyəvidir ki, arxaizmlər funksional möhkəmlənmiş mövqelərdən onlara xas olmayan, amma onların "açılmasını" təmin edən kontekstlərə keçir. 20-ci illərdə antik motivlərə, Bibliya süjetlərinə və obrazlarına müraciət yox olur, halbuki, inqilabdan əvvəlki natiqlər öz nitqlərini onların üstündə qururdular. Bu vəziyyət əsasən tədris planlarından çıxarılmış qədim dillərin və klassik təhsilin rolunun aşağı düşməsi ilə bağlıdır.

"Məruzə bələğəti" kimi yeni natiqlik janrı formalaşır, bu janrda partiya proqramları izah olunur, hadisələrin şərhı verilir. Bu nitq forması natiqliyin bir çox üsullarına (hiperbolistik, yüksək ibarəçilik) varislik etsə də, ciddiliyi, faktla-

rın izahı zamanı ardıcılığı, üsulların əsaslandırılmasını qoruyub saxlamışdır.

Məsələn: “Yoldaşlar! Bu indicə deyildi ki, Vətənimizin fəvqəladə şəkildə dəyişməsinə yada salmağa başlayanda bizim xəyalımızda bu iki il ərzində olub-keçənlər canlanır. O vaxt təkcə Rusiya deyil, həm də bütün dünyanı бүрүmүş zülmət gecə yada düşür, o zaman imperialist müharibəsinin zəhərli buxarı ilə dolmuş havada, bizim qırmızı Petroqradda kommunist inqilabının ilk bombası partladı” (S.M.Kirov. Biz irəlidə gedirik, biz proletar mübarizəsinin müqəddəs odunu öz əllərimizdə aparırıq: 1919-cu ilin 22 noyabrında Həştərxan quberniyasının IV Sovetlər qurultayında məruzə. // Fəhlə sinfinin nətiqləri: Məqalələr məcmuəsi. – M., 1962, s.370 (rus dilində)).

Müxtəlif tip nitqləri bir-birindən fərqləndirən təkcə materialın leksiki tərkibi və sintaktik quruluşu deyildir. Onun “ifasının” xarici üsulları da kəskin fərqlənir: “poza və sözlərin effekti ilə müşayiət olunan teatrlaşdırılma, təmtəraqlılıq, deklamatorçuluq və ciddi, qeyri-süni səmimi, əvvəlki üsullardan məhrum, emosiyaları deyil, məntiqi nəzərdə tutan nitq. M.Volodarskinin nitqlərini sərt, “Sparta” sadəliyi və yığcamlıq xarakterizə edir, burada obrazlar primitivdir, onlarda zəriflik və cilalanma yoxdur: “Əgər siz boyunduruqsuz gəzməkdən bezmisinizsə və yenə də Putilov cənablarının xamutunu taxmaq istəyirsinizsə, onda Müəssislər məclisinə səs verin. Əgər sizin boynunuz dümsük və yumruqlar üçün darıxıbsa, onda Müəssislər məclisinə səs verin. Əgər siz gündə 16 saat işləyib indiki bahalıq dövründə gündə 2 manat 50 qəpik almaq istəyirsinizsə, yenə də Sovetlərin əleyhinə səs verin”.

Bununla yanaşı geniş, üç saatlıq nitqlər də geniş yayılır.¹ “Bu geniş siyasi panoramalar, sintez edən fikrin bu binaları sözsüz ki, Oktyabr inqilabı bəlağətinin spesifik, oriji-

¹ Левидов М. Ораторы Октября, с.88.

nal xüsusiyyətləridir. Şifahi sözün təsiri böyük idi.¹ 20-ci illərdə siyasi mətn onun arxasında duran şəxslərin davranışını aşkarlamağa imkan verirdi. Çünki, çox vaxt söz həm də hərəkət deməkdir. Söz əvəz etdiyi reallığı parlaq şəkildə təsvir etməlidir. Siyasi monoloqun natiqlik tipləri formalaşır ki, bu deyilişin və quruluşun fərdi manerası ilə fərqlənir. Çoxmilyonluq kütlə inqilabı sarsıntılar, vətəndaş müharibəsi dövründə, hərbi kommunizm epoxasında danışdığı kimi heç vaxt danışmamışdı. Bizim inqilabın öz görkəmli natiqləri var idi.²

¹ Filosof və ədəbiyyatşünas Q.Pomeranşevin “Uçuruma açıqlıq: Dostoyevski ilə görüşlər” (M., 1990) kitabındakı maraqlı fikirləri ilə tanış olaq: “Ritorika nöqtəyi-nəzərindən inqilab tarixinə baxmaq çox maraqlıdır. Çarizm дума natiqləri tərəfindən laxladılmışdı, amma niyə? Ona görə ki, Milyukov və Kerenski Puşkin nitqinin qüvvəsinə bərabər müqabil bir şey tapmadılar. Qırmızılar ağları əzdilər, amma niyə? Çoxu ona görə ki, Qızıl Orduda artilleriya hazırlığını natiqlik hazırlığı əvəz edirdi. Mənim həbsxana dostum 1920-ci ilin əsgəri olan M.N.Lupanov Trotski və Zinovyevin gəlişinin necə güclü təəssürat yaratdığından danışdı. Nitq cəbhənin yarıldığı yerdə qoyulmuş 500 top lüləsinə bərabər idi. Eserlər Kolçakla aranı kəsdilər və qırmızılar üçün cəbhənin bir hissəsini açdılar, amma niyə? Qismən ona görə ki, bolşeviklər onlara Sovetlərdə müxalifətçi nitqlər söyləmək imkanını qaytardılar, qoçaq admiral isə “Kommunistlərsiz Sovetlər” şüarını qəbul etməyi belə özünə alçaqlıq sayırdı. Bolşeviklər orduya milyonlarla kəndli gənci qəbul edib onları qırmızı qvardiyaçı edə bildirdilər, ona görə ki, bolşeviklərin təbliğatçıları var idi, ağların isə yox. Qısaca desək, qırmızılar qismən ona görə qalib gəldilər ki, bəlağət sənətinə yiyələndilər. Buna görə də öz təhlükəli sənətlərini unutmağa cəhd etdilər (səh.179).

² V.İ.Leninin natiqlik stili xüsusi mövzudur. Onun qiyməti görkəmli rus filosoflarının “Lef” jurnalında (1924, №1) çap olunmuş məqalələrinə verilib (V.M.Eyxenbaum. V.İ.Leninin nitqində əsas stil tendensiyaları; Y.N.Tinyanov. Lenin-polemistik lüğəti; L.P.Yakubinski V.İ.Leninin yüksək stilinin enməsi haqqında və başqaları V.İ.Leninin natiqlik sənəti, hətta onun siyasi rəqibləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilib. (bax: N.N.Suxanov. İnqilab haqqında qeydlər. – Berlin, 1922, III cild). Lenin kütlə qarşısında söylənen nitqi süzərək ona polemik kəskinlik və sözlərin alçaldılmasını əlavə etmişdir. “Onun rəyini qiymətləndirdiyi və arxalandığı auditoriya kobud idi, Lenin bildirdi ki, bu insanların başına

Sözün gücü və azadlığı sonrakı dövrlərdə ağır sınaqlara məruz qaldı, onun struktur əlamətlərini şablon və klişe müəyyən edirdi. Amma 20-ci illərin ictimai həyatında sözün magiyası nəhəng idi. Natiqlik praktikasında sözlərin hipnozu, onların fetişləşdirilməsi onunla müəyyən olunurdu ki, onlar məlum sosial mühitdə hazırlanmışdı və çox vaxt real təcrübə olmadan qəbul edilirdi; Dominant sözlər – hadisələrin, təzahürlərin, situasiyaların yarlıqı sürətlə şablona çevrilirdi (inqilabi özünüdərkətmənin impulsları, proletariatin avanqardı, kütlələrin inqilabi hisslərini oyatmaq, mütləqiyyət despotizminin hidrası və s.). 20-ci illərin natiqlik nitqləri ikiüzlü tutuşdurmalar, antitez blokları üstündə qurulurdu: xalq – qara camaat – oxlos; demokratiya – xalq hakimiyyəti – oxlokatiya – gədakatiya – qırmızı hakimiyyət; şərəf – şərəfsizlik; inam- inamsızlıq, inqilab – qiyam – hərəmərclik – çevriliş və başqaları. Bunlar mətnlərdə verilir və uyğun şərhələrlə əhatə olunurdular, bu işdə epitetlərin müəyyən rolu var idi (qəhrəmancasına, qoçaqcasına, quldurcasına, cinayətkarcasına, inqilabi, qəddar, işıqlı, hünərli və başqaları). Bu gücləndirici söz təbəqəsi zahiri enerji, təzyiqliq hissi yarada bilirdi və hərbi bələğətdə, əmrlərdə, müraciətlərdə geniş istifadə olunurdu. Tərifin verilməsini ümumiyyətlə motivasiyasız edirdilər: o, emosional boyanmış şablon funksiyasını yerinə yetirirdi (əksinqilabın cinayətkar başı, imperializmin vəhşi yumruğu, Qızıl ordunun xilasedici atəşləri. İnqilabi sözlərin dəmir inventarı), ya da sinfi mövqeyi müəyyən edirdi (əksinqilabi, ağbandit, denikinçi, vranqelçi və b.).¹

Perifraz natiqlik nitqində seçim fiqurudur. Mübaligəli, yüksək ifadə manerasına interpretasiya daxildir. Məsələn,

vurmaq lazımdır, ritorik zərfliliklə onlara təsir etmək olmaz” (V.Xodaseviç, seçilməsi əsərləri. Ann. Arbar, 1990, I cild, səh.349).

¹ 20-ci illərin şablonları arasında alogizmin parlaq nümunəsi olan şüür maraqlıdır: “Yaşasın bizim ölmüş (həlak olmuş) qəhrəmanlarımız!”.

ağ natiqlərin qiymətləndirmə cərgəsinə daxil idi: nursaçan, könüllü ordu. Müqəddəs xaç cəngavərləri və (düşmənlər haqqında) üsyan etmiş qullar, qırmızı fanatiklər, hakimiyyət uzurpatorları, inqilabi heyvərələr.

Natiq nitqində olan sözlərin əksəriyyəti bilavasitə leksik yeniyaranmalarla (bonapartçılar, ağqvardiyaçılar, qoyunabənzər azlıq, gədakratiya, pilsudçik, getmanşına, fəvqəladəçilər, kerensina, oxlokratiya, matrosnya) və yeni məna verilmişlərlə-çəhrayılar (kommistlər), bataqlıq (səbatsız, müvazinətsiz) ifadə edilmiş qiymətləndirmə sisteminə cəlb olunur.

Təkcə natiqlik etmək deyil, həm də izah etmək lazımdır - oktyabrdan sonrakı dövrdə irəli sürülən tezislərdən biri belə idi. Bələğətin bu növünə V.İ.Leninin 1922-ci ilin 27 martında partiyanın XI qurultayındakı nitqini nümunə kimi göstərmək olar, onun strukturunda müsahibə üçün məqsəd görünür.

Natiq nitqinin bədii ədəbiyyatda təkcə vacib süjet xətti kimi deyil, geniş əks olunması xarakterikdir. O, onun xüsusiyyətlərinə, dil strukturuna, obraz sisteminə, təsirinə görə qiymətləndirilir.

20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəlində şifahi monoloq tipli nitqlər ancaq ifasında şifahi oldu. İmprovizasiyanı istina edən yazılı mətn onun qabağında olurdu. "Şifahi danışıma q ritullaşdırılmağa başladı. Nitqlər dövlət bayramlarına ciddi şəkildə uyğunlaşdırılmağa başlandı, bu zaman Siyasi Büronun üzvlərindən biri məruzə ilə çıxış etməli idi. Bu tipdə mətnlərə münasibət xeyirxah-ehtiramlı idi".¹ Q.O.Vinokur yazırdı: "Bizim təbliğatçı nitqimiz əksər hallarda məhz frazeologiyaya, şərti ənənəyə, terminoloji nomenklaturaya çevrildi, onun ekspressivliyi və təəssürat qüvvəsi oldu. Bunlar artıq onları yaratmış stilin qüvvəsi ilə onlarda yaradılmış funksiyalardan məhrum sözlər idi".²

¹ Почецов Г. Тоталитарный человек, с.127.

² Винокур Г.О. Культура языка. М., 1929, с.152.

“Həqiqət son mərhələdə” izah olunduğu üçün polemik üsullar, haşiyələr istina olunurdu. Klassiklərə, uyğun olaraq seçilmiş sitat materialına istinad etmək məcburi hesab olunmağa başlandı. “Ondan istifadə etmək bir növ bütpərəstlik xarakteri daşıyırdı, bu allahların himayəsi naminə qurban verməyə bərabər idi”.¹

Sitatlı nitq mətn kompozisiya ierarxiyasında ali pillə hesab olunmağa başlandı.

30-50-ci illər ərzində siyasi bələğət tamamilə ştamplə və şablonlaşdırılmış, hədsiz tərif və ifşa üsullarını özündə cəmlənmiş mətnlərin tipinə çevrildi.² “Eyni zamanda sosializm və demokratiya, sülh və tərəqqi düşərgəsində bütün Yer kürəsinin, Varşava müqaviləsi iştirakçı ölkələrinin zəhmətkeşləri yaşayırdı”.⁵

Dövlət, xalq, inqilabi, partiyaçı, fəhlə-kəndli sözləri daimi epitetlər oldular.³ Bəzi epitetlər əslində hər hansı bir məzmunundan məhrum idi - “çiçəklənən Ukrayna”, “günəşli Gürcüstan”. Böyük, “dəqiq” rəqəmlərin çoxluğu səciyyəvidir. Başqasının nitqlərinə ironik münasibətin əlaməti “dırnaq arası” sözü idi. Hərbi metaforanın geniş istifadəsi səciyyəvidir (ölkə-hərbi düşərgədir). Kütlə qarşısında söylənən nitqlərdə öz təəssüratını təhlil etməyə, təqribiliyə, şərtiliyin anlanmasına və sairəyə yol verilmirdi. Mətn dəqiq, birmənalı, aydın olaraq hərəkət və fəaliyyətə çağırmalı idi.

Bu kontekstdən İ.V.Stalinin ritorikası xarakterikdir; dünya qütbləşib, detallar, mülahizələr, haşiyələr yoxdur. Ye-

¹ Почепцов Г. *Yenə orada*, səh.128.

² “Ağlım kəsəndən biz həmişə “sübh” vaxtında yaşamışıq. Əvvəl bu sosializmin sabahı idi, sonra kommunizmin sabahı. Sabahda yaşayırdıq, amma nədənsə hava işıqlanmırdı”. (R.Rojdestvenski. “Özümüzü bağışlamaq asandır”. *Вопросы литературы*, 1995, 2-ci buraxılış, səh.315)

³ S.M.Kirov. Stalinin obrazına müraciətdə etdiyi epitetlərdə həşəd doğuracaq ixtiraçılıq qabiliyyəti göstərmişdir: “böyük sosialist tikintisinin sükançısı”, “zəhmətkeşlərin azad edilməsində dahi strateq” (E.Radzinski. *Stalin*. - M., 1998, səh.328 (rus dilində)).

ganə düzgün mövqə seçilib - plyuralizm yoxdur. Antiteza “nəhəng bloklarda” təmsil olunub: indiki an və (mütləq) işıqlı gələcək. Ən vacibi isə şey və hadisələri kontrast rənglərə boyamaqdır. Əvvəl burjuaziyaya və kapitalistlərə qarşı, daha sonra isə siyasi rəqiblərə (kornilovçu düşük, nevrastenik və s.) alçaqlıq və kobudluq. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Stalinin nitqlərində Qafqaz tostlarından da nə isə bir şey çıxmışdır: “Lenin... sadəcə rəhbərlərdən biri deyil, ali tipli rəhbərdir, mübarizədə qorxu bilməyən dağ qartalıdır” (“Lenin haqqında”). Stalinin diadası (sual və hər şeyi izah edən cavab, məsələn: “Marksın təlimi güclüdür, ona görə ki, o düzgündür) katexizisdən götürülüb.¹

XX əsrin 60-70-ci illərində yenilənmiş ştamplar fəaliyyətə başlayır (beynəlmiləlçi döyüşçü, doğma partiya, şüurluluq ordusu, mənəvi-siyasi birlik, sovet qoşunlarının Əfqanıstanda məhdud kontingenti və b.).

Məcburi ritual adlandırılmalar “əslində onun olduğu şey olmağa və özünü öyrənməyə olan imkanın boğulmasıdır”.² “Öz mənfəətini güdməyin elmi çox qərībədir – reallığı gizlətmək üçün sözlərdən istifadə etmək, onu bilməmək və ən əsası - bilmək arzusunda olmamaq”.³

XX əsrin son onilliklərində formalaşmış müasir natiqlik praktikasını ştampların transformasiyası xarakterizə edir. Bu material demək olar ki, tədqiq olunmayıb, müşahidələr təsadüfi, nəticələr isə sxematik xarakter daşıyır.

Müasir siyasi nitqdə belə bir müddəa irəli sürülür ki, sözügedən partiya həmişə doğru yolda olub, səhv edənlər isə başqaları olub. Eyniləşdirmə formulları isə həqiqətə bənzərliyi daha da möhkəmləndirməyə yönəldilib: “Biz, milyonlarla insan, zəhmətkeş kəndlilər, bu vətəni bütün zəhmətkeşlə-

¹ Михальская А.К. Русский Союз. – М., 1996, с.97-99.

² Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990, с.202.

³ Yənə orada, səh.209.

rin maraqlarını qoruduğumuz kimi qoruyuruq” və başqaları.

Rəqiblərin hörmətdən salınması mexanizmi söz blokları vasitəsiylə təşkil edilir: gizli iqtisadiyyat, imperiya təfəkkürü, çəhrayı tumanlı oğlanlar, Kembriçin yetirmələri, amoral azlıq (çoxluğun amoral olmadığı düşünülür), iqtisadi proqramı realizə etmədən yorulduqları, müvəffəqiyyət qazanmadılar. “Şablon və stereotiplər gerçəkliyin əsaslandırılmasını və düşünülmesini ya özləri ilə əvəz edir, ya da gerçəkliyi asan dərk edilən anlayışlar çərçivəsinə soxurlar”.¹

Seçkilər ərəfəsində siyasi tribuna çağırış-suarlar, vərəqələr kimi birgünlük mətn növlərinin yaranmasına səbəb olur: “Mer-qubernator seçilməlidir”; “Yablokonu” seçirəm; “Ulduzlar deyirlər...”, “Anatoli Sobçak – Şir”. Bu ritorik təsir növlərindən biridir, kütləni hətta yaxşı formalaşdırılmış dəlillərlə deyil, ideyanı qısa şəkildə müəyyən edən emosional gurultu ilə inandırırılar.

Ritorik mətnlərin başqa növündə olduğu kimi norma problemi son onilliklərdə stilin ümumi zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq geniş müzakirə olunmağa başlayıb. Məqalə müəllifləri göstəririlər ki, siyasi dilə cinayətkar leksikası geniş daxil olmağa başlamışdır (hədsizlik, təzəsiylə, anlaşılmazlığa düşmək, bütün yolu (yəni bütün vaxtı, daim), “razborka”, “krişa”, “krutoy”, “şestyorka” və s.). M.Çulaki belə hesab edir ki, bir sıra işlənən metaforalar pederastların jarqonundandır (o, məni istifadə etdi, müdiriyyətin altına yığılmaq və s.). Televiziya aparıcılarının nitqini fikir və stilistik səhvlər müşayiət edir; məsələn, təbiətin vəziyyətini ekologiya adlandırırlar: “Bizim reportajımız ekologiyası ölümcül təhlükəli olan kənddendir; genosid sözü ilə isə səhvən müxtəlif çətinlikləri bildirirlər, məsələn, Baltikyanı ölkələrdəki rusdilli əhalinin vəziyyətini”.¹

¹ Bax: Çulaki M. Bu günlərin stili // Литературная газета, 1998, M., 29. (5708), 15 iyul. Xatırladaq ki, heyvanların, bitkilərin, mikroorqanizmlərin öz aralarında və ətraf mühit ilə qarşılıqlı münasibətlə-

MƏHKƏMƏ BƏLAĞƏTİ

Məhkəmə nitqinin predmeti ya bir tərəfin təsdiqlədiyi, digər tərəfin isə inkar etdiyi hər hansı bir faktın olub-olmaması, ya da qanunun hər hansı bir bəndinə aid mübahisədir. Belə olan şəkildə hüquqi suallar bunlardan ibarət olur: 1) müzakirə olunan fakt olubmu? 2) qanunda bu bənd mövcuddurmu? 3) sözügedən qanunun hüdudları necədir? 4) əsaslandırma; 5) təkzibmə; 6) nəticə.

Mübahisənin mahiyyətini müəyyən edəndən sonra bu və ya digər hərəkəti qanunun göstərişlərinə uyğun olaraq qiymətləndirmək lazımdır. N.Koşanski bu müddəaları “Fərdi ritorika” əsərində xülasə edərək yazır: “Vəkil bilir ki: 1) məhkəmə bəlağətinin mənbələri; a) qanunlar; b) mənəvi səbəblər, arzular, üsullardır; 2) o, nəzərdə tutur ki, ya: a) qanunazidd hərəkətləri şəxsdən qəti kənar etmək; ya da b) mənəvi səbəblər üzündən qanunazidd olan şeyləri aradan götürmək və qüvvəsini azaltmaq; və c) rəhmdillilik, mərhəmət və şəfqət və s. oyatmaq lazımdır; və buna görə də nəzərdən keçirir.

İttiham edən tərəfdən	Bəraət qazandıran tərəfdən
1) hərəkətin aydınlığını	1) işin şübhəli olmasını
2) şahadətləri	2) şahadətlərin aydın olmamasını
3) sübut-dəlilləri	3) təkzibləri
4) ittiham edən qanunu	4) bəraət haqqında qanunları
5) ehtiras qüvvəsini	5) üzr istəmələri
6) məkrli məqsədi	6) qəsdsiz olaraq hərəkət etməyi
7) fayda, mənfəət istəyi və s.	7) yaxşılıq, xeyirxahlıq və s. arzusunu

(N.Koşanski. Fərdi ritorika. SPb., 1832, səh.89(rus dilində)).

rini öyrənən elm ekologiya (yunan dilində elikos – ev) adlanır. Ekologiya insanın, cəmiyyətin və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqə problemlərini nəzərdən keçirir. Genosid isə əhəlinin ayrıca qrupunu təqib etmək, incitmək demək deyil, irqi, milli və ya dini motivlərə görə məhv etməkdir.

Siseronun dövründə müdafiəçinin nitqində üç kompozisiya hissəsi yaratmaq məsləhət görülürdü: 1) hekayə, yəni hadisəni nəql etmək; 2) sübutlarda əsaslandırılmış faktların şərh; 3) ittiham edənin dəlillərinin təkzibi.

Antik ritorikalarda ittihamı təkzib etməyin müxtəlif üsulları haqqında danışılır: “nəyin köməyi ilə əlverişsiz rəyi yox etmək olar; “mübahisəli bəndlərə qarşı gedərək bunun ya olmadığını, ya bunun zərərli olmadığını, ya bunun sözügedən şəxs üçün zərərli olmadığını, bunun o qədər də vacib olmadığını, ya ədalətsiz olduğunu, ya çox da böyük və ya utandırıcı olmadığını israr etmək lazımdır” (Antik ritorikalar, səh.155). “Həm də israr etmək olar ki, ədalətsiz hərəkət edərək biz əvəz çıxırıq, ya da əgər bu zərərlidirsə, o, həm də eyni zamanda gözəldir və əgər kədərli haldırsa, onda həm də faydalıdır və ya buna bənzər nə isə demək olar. Üçüncü üsul guya bəlli hərəkətin səhvən, ya da bədbəxt hadisə nəticəsində baş verdiyini israr etməkdən ibarətdir. Daha bir üsul ittiham ittihamçının özünə yönəldərək əvvəllər onun və ya onun yaxınlarından birinin eyni şeyi etdiyini israr etməkdən ibarətdir. Daha bir üsul ittiham ittihamçının boynuna qoymaqdan ibarətdir, çünki inanmağa layiq olmayan bir adamın sözlərinin inanmağa layiq olması qəribə olardı” (yənə orada, səh.155-156).

Aristotel hesab edirdi ki, məhkəmə natiqinin keyfiyyətlərindən biri özünə qarşı inam yaratmaqdan ibarətdir. “Danışana qarşı inam yaradan üç səbəb var, çünki, gücünə sübutsuz inandığımız məhz bu qədər şey var – bu ağıl, məziyyət və rəğbətdir”. (Aristotel. Ritorika // göstərilmiş məcmuə, səh.71).

Aristotelin “Topik” əsərində düzgün əqli nəticəyə gəlmək üçün qanunu necə analiz və interpretasiya etmək haqqında vacib fikirlər var: 1) Müddəaların tapılması və qəbulu; 2) adların çoxmənalılığının differensiasiyası; 3) müxtəlif növlər arasında və ya növlərin hüdudları daxilində fərqlərin

tapılması; 4) müxtəlif siniflərdən olan növlərin arasındakı oxşarlıqları nəzərdən keçirmək.

“Aristotel tərəfindən təklif olunmuş bütün relevant mühakimələrin (orqana) tapılması nəticəsində düzgün nəticəyə gəlib çıxmağın dörd üsulu praktiki olaraq mətnin şərh edilməsinin əsas üsullarındandır, mətnin analizinin topik metodu isə qermenevtik məsələləri həll edir”.¹

Roma mühakimə üsulu həm zərər çəkən, həm də mühakimə olunan tərəfin təmsil olunmasına yol verirdi. “Yunanıstanda olmayan bu təmsilçilik nəticəsində yüksək ritorika mənasında məhkəmə bəlağəti ümumiyyətlə yarana bildi”.² Müzakirələr şifahi aparılırdı, yazılı mətn istina olunurdu, mühakiməni andlılar, yəni qeyri-mütəxəssislər aparırdılar ki, bu da çıxışların spesifikasiyasını şərtləndirirdi. “Vəcdan məhkəməsi” nətiqə tam açılmağa imkan verirdi. Məhkəmələr açıq keçirilirdi. Amma imperatorlar zamanı məhkəmə işlərinə artıq andlı iclasçılar baxmadılar, nəticədə yüksək ritorika yoxa çıxdı. Uzun fasilədən sonra, XIX əsrin ortalarından başlayaraq məhkəmə bəlağəti Avropada çiçəklənməyə başladı. Bu Fransada daha əvvəl, Böyük Fransa inqilabı zamanı baş verdi. Andlı iclasçılar məhkəməsi İngiltərədə erkən yaransa da, məhkəmə bəlağəti Romada olduğu kimi azad inkişaf edə bilmirdi. Fransa məhkəmə bəlağətini romantiklik, ruh yüksəkliyi, coşqunluq fərqləndirirdi. Fransız bəlağəti həmişə şöhrət, tərəqqi və sivilizasiya, vətən, xalqın iradəsi kimi anlayışlara müraciət edir. “Təsədüfi deyil ki, ən yaxşı fransız məhkəmə nətiqlərindən biri haqqında deyirdilər: “O, fransız bayrağı şərafətindən 100 franklıq vekselin saxtalaşdırılmasına argument gətirir”.³

¹ Соболева А.К. Риторическая герменевтика и интерпретация текстов права // Риторика. – М., 1997, №1, с.104.

² Зелинский Ф. Из жизни идей. СПб, 1905, т.2, с.265.

³ Гурович. Политическое красноречие // Мих Левилов. Ораторы Октября. – М., 1925, с.47.

Avropada məhkəmə bələğəti antik ideya və təsəvvürlər axarında inkişaf edirdi: çıxış nöqtəsi mümkün olana əsaslanan sağlam fikirlə müəyyən olunurdu. Hüquqi analizin yeni metodu (köhnə “ ritorik ” stildən fərqli olaraq tənqidi olan stil) şübhə altına alınmaz və ya təkzib oluna bilməz ali həqiqətin varlığına əsaslanır.

Rus məhkəmə bələğəti xüsusi bir stil sistemi kimi XIX əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında formalaşdı, 1864-cü ilin məhkəmə islahatı rus məhkəməsini açıq edərək məhkəmə bələğətini həyata qaytardı.¹ Məhkəməyə girmək hüququ olan ərizəçi ilə yanaşı, bu hüququ dinləyici və tamaşaçı da aldı. Məhkəmə bələğəti səslənən sözün yeni forması, ictimai rəyin parlaq ifadəçisi oldu. V.D.Spasoviç yazırdı: “Bizim, canlı söz cəngavərlərinin, indi mətbuata nisbətən daha çox azad sözü var, bu sözləri ən qızgın məhkəmə sədrləri belə sakit edə bilməz, çünki, sədr bizi dayandıрмаğı düşünənə qədər artıq sözlər üç verst qabağa çapıb gedir və onları geri qaytarmaq olmaz” (sitat: M.Vinaver. Çox da uzaq olmayan xatirələr və xarakteristikalar. II nəşr, Paris, 1926, səh.25 (rus dilində)).

“Rus vəkilləri o dövrün nəslinin təsəvvüründə öz bulanlıq, qaranlıq, dərinədə oturan mujik gözləri ilə acıqlı-acıqlı baxan hüquqsuz, danışmayan, qəzəbdən və itaətdən boğulan ölkənin ən durğun və pis vaxtlarında öz tənha, cəsur, kədər və qəzəbdən cingildəyən səsini ucaldan bir ovuc əsil ziyalı idi.

Koni, Lednitski, Kupernik, Plevako, Passovera, Karabçevski, Andreyevski, knyaz Eristov, Maklakov, Teslenko, Sliozberq kimi adların cazibəsi məhkəməyə, müdafiəyə, andlı iclasçılar təbəqəsinin prestijinə olan təqdirəlayiq epidemik marağın yaranmasına az təsir göstərməmişdir.

¹ V.N.Vsevolodski canlı söz institutunun açılışında (15 noyabr, 1998) məzəli şəkildə demişdi: “Hamıya məlumdur ki, 1864-cü ilə qədər ancaq aktyorların kiçik bir təbəqəsi öz aralarında ucadan danışa bilərdilər” (Rus ritorikası. – M., 1996, səh.227 (rus dilində)).

İnqilabdan əvvəlki Rusiya haqlı olaraq öz müdafiəçiləri olan vəkillərlə fəxr edirdi. Onlar ağıl, məharət və demək olar ki, Donkixot hünəri ilə irəli atılır və maneələrə baxmayaraq axıra qədər gedirdilər; gedirdilər ki, şişman, ağır tərənən və xam rus yekəpər qadını Aldonsanın yadına əbədi Dulsineyanın incə obrazını, azadlığı, tapdalanmış, amma alınması mümkün olmayan yaşamaq və nəfəs almaq hüququnu salsın”.¹

Məhkəmə bəlağətinin onu siyasi bəlağətdən ayıran bir sıra xüsusiyyətləri var. Məşhur rus vəkili S.A. Andreevski bu münasibətlə yazırdı: “Siyasi natiq kütlənin iradə instinktlərini özünə tabe etməli və onu təlqin etdiyinə uyğun hərəkət etməyə həmin an məcbur etməlidir. Onun vəzifəsi aktiv müsbətdir: filan şeyi edin. Burada həm enerji, həi ehtiras, həm də pafos münasibdir, bəzən isə zəruridir. Kütləni hərəkətə gətirmək üçün qamçı lazımdır. Hamını birləşdirmək lazımdır, hələ də tərəddüd edənləri qovub ümumi sürüyə qatmaq lazımdır. Fərdiyyət arzusu əksəriyyətdə yox olmalıdır. Bundan başqa, siyasi natiq cəmiyyətin naminə danışmalıdır. Rəğbət üçün zəminin yarısı artıq onun üçün hazırdır. O, dinləyicilərin arzuladığı şeyləri həyata keçirməyə çalışır. O, təbii olaraq gözlənilən ümumi rifah ilə əlaqədar olaraq həyəcan keçirir. Buna görə də siyasi məsələlərə aidiyyəti olan nadir cinayət işlərində də bizim bütün vəkillər təbii olaraq ehtirasla danışır və özlərini ən yaxşı ictimai qüvvələrlə birləşmiş hesab edirlər. Amma cinayət işində müdafiənin həmişəki vəzifəsi tamamilə buna əksdir. O, ayrıca bir şəxsin cəmiyyətə qarşı olan dar maraqlarını müdafiə etməlidir. İctimai kütlə artıq ayrıca bir adamı əzməyə hazırdır, bu kütlənin qabağını almaq, rəhmə gətirmək, öz niyyətindən əl çəkməyə, mühakimə etməkdən vaz keçməyə məcbur etmək zəruridir. Ona nail olmaq lazımdır ki, kütlə bu adama heç bir şey etməsin...”²

¹ Дон Аминадо. Поезд на третьем пути. Нью-Йорк, 1954, с.39-40.

² Андреевский С.А. Защитительные речи. СПб, 1909, с.18.

Rus məhkəməsinin xadimləri vəkilin dil təcrübəsində bədiiliyin əhəmiyyətini həmişə xüsusi olaraq qeyd edirlər.¹ Plastik formalara, məcaz və fiqurların, təsirin intonasiya vasitələrinin geniş istifadəsinə geniş maraq buradandır. Məsələn, N.F.Plevakonun aldatma və firıldaqçılıqda ittiham olunan iqumənya Mitrofanıyanın işi üzrə nitqini nəzərdən keçirək: “İqumənya bu işin canıdır... Bu qadının mənəvi rəhbərliyi altında Vladika monastrının divarlarının yanından keçən səyyah məbədlərin qızıl xaçlarına baxaraq mömincəsinə xaç çəkir və düşünür ki, Allahın evinin yanından keçir, amma bu evdə səhər səngi baş rahibəni və onun qulluqçularını dua oxumağa deyil, qaranlıq işlər görmək üçün yuxudan oyadır. Məbəd birjaya çevrilib, dua edən adamlar əvəzində firıldaqçılar və saxta sənəd alverçiləri oturub, dua yerinə veksəl mətnlərini tərtib etmək üçün məşğələlər aparılır, xeyir işlər görmək əvəzinə yalan ifadələr verməyə hazırlıq gedir. Divarların dalında gizlədilən şeylər bunlardır”. (sitat: L.D.Lyaxovetski. Məşhur məhkəmə natiqlərinin xarakteristikası. SPb, 102, səh.13).

Məhkəmə bəlağəti – fərdi, müxtəlif ifadə tərzlərini əks edən yaradıcılıqdır. Məsələn, N.F.Plevako ədəbi-nağıl ifadə formalarından istifadə edirdi, N.P.Karabçevski avantürist-cinayətkar novellaya parodiya janrına müraciət edirdi.² S.Andreyevski öz müdafiə nitqlərini müttəhimin şəxsiyyəti-

¹ Amma, inqilabdan əvvəlki Rusiyanın ən görkəmli vəkillərindən biri olan O.O.Qruzenberq tərəfindən söylənməmiş başqa bir rəy də var: “Dilşünaslıq nəzəriyyəsi məhkəmə bəlağətini bədii əsərlər kateqoriyasına aid edir, amma bu sadələşmə səhvdir. Kökündən birtərəfli və qərəzli olan şey bədii ola bilməz. Məhkəmə nitqi müəyyən mənada salamat qalmış hissələrdən, təsadüfi tikələrdən artıq olmayan bir şeyi bərpa edən tarixçinin işinə bənzəyir – ayrıca bir iradənin cinayət hüququ əlamətləri ilə toqquşması. Məsələn, Klyuçevski kimi parlaq və obrazlı dili olan tarixçidən bir söz ustasını düzəltməyin mümkün olmadığı kimi, məhkəmə natiqindən də nəsrə yazılmış şeir tələb etmək olmaz”. (Qruzenberq O.O. Dünən. Xatirələr. – Paris, 1938, səh.205 (rus dilində)).

² Виноградов В.В. О художественной прозе, с.38-39

nin, onun xarakterinin, daxili obrazının psixoloji cəhətdən açılması əsasında qururdu. O, psixoloji müdafiənin, psixoloji portretin ustası sayılırdı”.¹ “Spasoviçin dili parlaqdır, amma sadədir və onda heç bir melodramatik üsul yoxdur. Ən təsirli yerlərdə o, çəkinərək deklamasiya etmirdi. Plevako bizanslıdır və öz təbiətinə görə natiqdır, amma, o da intonasianı Urusovun etdiyi kimi ancaq nitqin ən güclü momentlərində qaldırırdı. Bu natiqlərin hər ikisi auditoriyanı xarici üsullarla deyil, öz istedadlarının daxili gözəlliyi ilə ələ alırdılar”.² A.F.Koni “Məhkəmə etikasının ümumi cizgiləri” məqaləsində yazırdı: “Rus ittihamçı tipinin əsas xüsusiyyətləri (əlbəttə ki, bəzi kədərli istisnaları nəzərə almamaqla) sakitlikdən, müttəhimə qarşı şəxsi kinin olmamasından, ittiham üsullarının səliqəli olmasından, ehtirasların oyadılmasından və məlum işlərin təhrif edilməsindən uzaq olmaqdan və ən vacib olaraq səsdə, jestdə və özünü məhkəmədə aparmaq üsulunda aktyorluğun olmamasından ibarətdir. Buna həm də əksər hallarda qəliz və ya gurultulu və “yanıqlı” sözlərdən azad olan dilin sadəliyini də əlavə etmək lazımdır. Bizim ən yaxşı məhkəmə natiqlərimiz dərk ediblər ki, həqiqətə can atan zaman ən dərin fikirlər sadə sözlərlə birləşir. Söz insanın ən vacib silahlarından biridir. Özlüyündə gücsüz olan söz, bacarıqla, səmimiyyətlə və vaxtında deyiləndə güclü və dəfədlməz olur. O, danışanın özünü öz dalınca apara bilər, həm onu, həm də ətrafdakıları öz parlaqlığı ilə kor edə bilər. Buna görə də məhkəmə natiqinin mənəvi borcu bu silahla ehtiyatlı və mülayimə davranmaq və öz sözünü dərin inamın ancaq xidmətçisi etməkdir, bu zaman nə gözəl formaya, nə də öz sözlərinin məntiqi görüntüsünə aldanmaq və kimi isə öz nitqlə cəzb etmək lazım deyil. O, Faustun

¹ Виноградов В.В. О теории художественной речи. М., 1971, с.135.

² Андреевский С.А. Защитительная речь. СПб, 1909, с.71.

Vaqnerə verdiyi məsləhəti unutmamalıdır: “İnamla danış, sözlər və təsir dinləyicilərə öz-özünə gedib çatacaq”.¹

Beləliklə, rus məhkəmə natiqliyini bədii ədəbiyyat ilə yaxınlaşdıran bütün təsir vasitələrinə baxmayaraq o, rəsmi iş stiline bir növü olaraq qalır. Məhkəmə bəlağətinin spesifik keyfiyyəti arqumentasiyadır. O, mücərrəd və konkret suallar əsasında qurulur və qanun normalarının təsdiqi üçün istifadə olunur. Arqumentasiyanın mümkünlüyü danılmaz həqiqətlərin prezumpsiyasına əsaslanır.

Mətnin bir hissəsinə bu stili xarakterizə edən uyğun terminologiya və sabit söz birləşmələri daxildir: əsas götürərək, dustaq olaraq, rəhbərliyə məsləhət görülsün, əslinə imza atdım və başqaları. Sözlün mənası qanunvericilikdə ən vacib problemlərdəndir. Müasir hüquqşünasların nöqtəyi-nəzərinə görə, hüquq mətnində və məhkəmə nitqində sözün bir dəqiq müəyyən olunmuş mənası olmalıdır. Onun şərhində ikimənalılığa yol vermək olmaz. O, daim əsil mənadan bəhrələnən doqmatik düzgünlüyü nəzərdə tutmalıdır. Amma, burada dəqiq yazılmış qaydalar yoxdur; şərh qanunlarını qanunvericilik kursunda tədris etsələr də, daha çox məsləhət xarakterli daşıyırlar.

Məhkəmə nitqinə toposlar – arqumentasiyaların ümumi yerləri də daxildir, buraya dinə, əxlaqa, siyasətə, elmə, hüquqa və s. aid dəyər kateqoriyaları daxildir.

Danışanın interpretasiyasında seçim fiquru – perifrəz, özündə dəyər xarakteristikalarını cəmləyərək vacib rol oynayır. Vəkil V.D.Spasoviçin bankir Kroneberqin işi üzrə nitqində perifrəzlərin (uşağa işgəncə verilməsi, uşağın cəzalandırılması), “işlədilməsi” təqsirin ölçüsünü müəyyən edirdi. Sözlün seçilməsi və onun emosional qiyməti məhkəmə nitqinin vacib komponentlərindəndir. Bu zaman nəzərdə tutmaq lazımdır ki, interpretasiya siyasi doktrinalardan da bəhrələnə bilər. Onun sübutedici hissəsi müəyyən siyasi baxışlara və

¹ Вопросы о философии и психологии. – М., 1902. Январь-февраль, с.897-898.

məlum cəmiyyətdə bu və digər hadisəyə tarixən yaranmış baxışlarla möhkəmlənmiş təsəvvürlərə oriyentasiya olunur.

Bir sıra anlayışların milli spesifikasiyasına diqqət verək. Münhendə cənub küləyi (fyon) müdafiənin hüquqi üsullar arsenalına daxildir: cənub küləyi (fyon) zamanı xəyanətə görə boşanmaq haqqında ərizələr qəbul edilmir. Cinayət törətmiş şəxslər üçün isə fyon vəziyyəti yüngülləşdirən hal kimi xilmət edir (guya fyon zamanı hamı əsəbli və hətta bir az dəli-divanə olur).

Rusiyada oktyabrda sonrakı dövrdə məhkəmə nitq normalarının aşağı düşməsi müşahidə olunur, bu özünü xüsusilə 20-30-cu illərin "damğalayıcı" natiq monoloqlarında göstərirdi. Baş prokuror A.Y. Vişinskinin nitqlərində belə söz və ifadələr işlənirdi: "həyasız, fırldaqçılar, cındırlar, murdar köpəklər, mənfur avantüristlər, xarici kapitalın muzdluları, terrorçu talançılar və s.

Müasir məhkəmə nitqinə aktiv olaraq siyasi leksika və frazeologiya daxil olur və öz dəyərlərini də buraya əlavə edir. Bir sıra hallarda öz terminoloji birmənəliyi və neytral rəngini dəyişmiş şablon, standartlaşdırılmış nitqlər də yaradılır. Hüquqşünasların nitqinə sadə danışq leksikası da geniş daxil olur (bulandırmaq, təpiklədi, şllaq atmaq, qışqırtmaq və s.).¹

XRİSTİAN MOİZƏSİ

Homiletika ritorikanın dini bəlağət qaydalarını izah edən bir hissəsidir. Xristian moizəçiliyində dini mövzular müasir problemlərin müzakirəsi üçün çıxış nöqtəsidir ki, bu da qədim ənənələrin müasir dövr üçün əhəmiyyətini təsdiq edir.

Tədqiqatçılar xristian moizəsini Allah sözünün mənacə açılması, ya da bizim xilasımız haqqında Vəhylərdə olan və

¹ Соловьев Н.В. Разговорно-просторечная лексика в речи юристов. // Русская речь, 1976, №5.

kilsədə bizim mənəvi-əxlaqi həyatımızın qaydaya salınmasına yardım etmək məqsədiylə saxlanılan təlim haqqında məlumatdır. Yerdəki həyatı zamanı Allahın bəlli və elan etdiyi xoş xəbər moizənin başlanmasının mənbyi olaraq özündə elə bir material cəmləyib ki, sonrakı dövrdə onu bir-birini əvəz edən nəsillərin ehtiyaclarına uyğun açmaq olsun”.¹

Xristian dini moizəsində söz ilahiləşdirilirdi: “Əvvəl söz olub və söz Allahda olub və Söz Allah olub” (İoann, fəsil 1:1) Yevangelist İoann bunu yazaraq “sonradan aydın şəkildə göstərir ki, o, Allahın Oğlunu Söz adlandırır”.² Səslənən söz-varlıqdır, yazı nişanı isə onun müəvini. “Və Söz vücud oldu və bərəkət və həqiqət ilə dolmuş şəkildə bizimlə yaşadı; və biz Onun şöhrətini gördük. – Atasının bircə, aman-zaman övladı kimi şöhrətini” İoann, 1:14).

S.N.Bulqakova görə, varlıq özü barəsində söz vasitəsiylə danışır, söz həm açıq, həm də gizlədir, ümumbəşəridir, həm də məhduddur, onda həm elementarlıq, həm də mürəkkəblik, “varlığın boğuq səsi” və idrak aktını göstərən anlayışlar var”.³

Apostol Pavel öz moizələrini Allaha təşəkkürlə başlayırdı. Bu sonrakı ilahiyat nitqlərinin stili üçün xarakterik olan cəhət və hətta alman teoloqları onu xüsusi terminlə göstərirlər: Danksagung (“təşəkkür”).

Xristian moizəsi nəsihət xarakteri daşıyır. Apostol Pavel deyirdi ki, “kim peyğəmbərlik edirsə, o, insanlara nəsihət, ibrət və təsəlli verir” (Korinflilərə birinci məktub). Allah peyğəmbərcəsinə nitqləri insan üçün qoruyub saxlayır. İoann Zlatoust bunu öyüd vermə adlandırır. İbrətamizlik dinləyicinin ağına, iradəsinə və qəlbinə yönəlmiş kilsə moizəsinin əsas və ümumi xüsusiyyətidir. Moizənin fəaliyyət

¹ Певницкий В.Ф. Церковное красноречие и его основные законы. СПб, 1908, с.43.

² Саввитов П. Православное учение о способе толкования Священного Писания. – СПб., 1857, с.55.

³ Булгаков С.Н. Философия имени – Париж, 1953, с.18.

dairəsinə insan həyatı öz müxtəlif məziyyət və nöqsanları ilə daxildir. Onun qayğısının predmeti sirlə və anlaşılmaz bir yer olan insan ruhudur ki, moizəçi oraya həqiqət işığını, özünün və başqalarının psixoloji təcrübəsini verir. Doqmatik mühakimələr, inam simvolları burada mücərrəd – dialektik üsulla deyil, materialın əxlaqi-mənəvi məzmunu ilə aşkara çıxarılır. Həqiqət qəlbin sadəliyi ilə izhar edilir. “Moizə insan sözlərinin köməyi ilə Allahın böyük işlərini əhatə və ifadə etməyə edilən səydir”.¹ Dini inamın ali sirləri hər bir adamın başa düşəcəyi sadə sözlərdə təcəssüm olunmalıdır.

Xristian moizəsi təsviri vasitələr sisteminə məişət materialını daxil etdi, məsələn, real həyatdan götürülmüş müqayisələr (ev inşaatı, gəmiqayırma və s.). Belə üsullar xristian moizəsini istənilən sosial təbəqədən olan adamlar üçün anlaşılıq edirdi. Danışanın şəxsiyyəti nəzərə çarpdırılmırdı, çünki bu bütpərəstliyə aid şöhrətpərəstlik əlaməti sayılırdı.²

Xristian nəzəriyyəçisi Avreli Avqustin (354-430-cu illər) ritorikadan yazdığı əsərlərində demokratikləşməyə çağırırdı, çünki, onun şərh olunanın mahiyyətini izah etməli olduğu auditoriya savadsız idi. “Carçıların təlimi haqqında” traktatında o, qarşısında gördüyü auditoriya ilə qarşılıqlı anlaşmaya nail olmalı olan müəllimin rolundan danışdı. “Antik dövrdə bu problem belə nəzəri səviyyədə qoyulmurdu”.³

Moizəsiz inam yoxdur. “Onu dinləmədən kimə inanarlar? Moizəçi olmadan kimi eşidərlər?”

Moizəçi – müəllimdir. Bununla əlaqədar olaraq mühüm məsələlərdən biri moizənin mahiyyəti və təbiəti haqqındadır. O, natiqlik sənətinin əsəri olmalıdırmı? Qədim xristian kilsəsi ritorları rədd edir və onlar öz natiqlik sənətindən imtina etməmiş onları xaç suyuna çəkmirdilər.

¹ Арх. Модест. Св. Астерий Амасийский. – М., 1911, с.60.

² Курбатов Г.Л. Риторика // Культура Византии IV- первая половина XII в. – М.: Наука, 1984, с.346.

³ Бычков В.В. Эстетика Аврелия Августина. М., 1984, с.186.

IV əsrdə moizənin üç forması müəyyən olundu: homiliya, söhbət və söz.

Homiliya moizənin iki xüsusiyyəti: a) moizənin nitqi üçün çıxış nöqtəsi kimi istifadə etdiyi bibliya mətnləri ilə sıx əlaqədə olması; b) dinləyicilərlə sərbəst və sadə şəkildə söhbət aparması ilə xarakterizə olunan formasıdır. Origen homiliyaya iki element: 1) müəllim və 2) nəsihət elementlərini daxil edərək ona daha mükəmməl bir forma verdi. Kilsə atalarının seçilmiş ən yaxşı moizələrdən tərtib olunmuş məcmuələr homiliyariya adlanırdı.

Belə moizənin ənənəsi Əhdi-Ətiqdən gəlir. Homiliyalardan Ekkleziast tərtib olunub, onlar tarqumaların (Müqəddəs Kitabların aramey tərcümələrində) və apokriflərin tərkibinə də daxildir. Xaç çəkən İoann Məsihin gələcəyi haqqında peyğəmbərlik edirdi. İsa öz şagirdlərini moizə deməyə göndərirdi.

Xristian moizəsində kasıblıq və aza qane olmaq – mütiliyin simvollarıdır. Aleksandriya xristian məktəbinin başçıları Origen və İoann Zlatoust belə hesab edirdilər. Mütilik sonda yoxsulluğun məziyyəti oldu. Sərvət nöqsanlarla, yoxsulluq və üzüyalıq isə məziyyətlərlə əlaqələndirilirdi. Xri-

¹ Xristian moizəsinə Əhdi-Ətiq kəlamlarının şərhı və interpretasiyası daxildir. Məsələn, "Xırmanda işləyən öküzün ağzını tutma" kimi əhdi-ətiq əhkamı haqqında apostol Pyotr deyirdi: "Görəsən, Allah öküzlərin qəminə qalır? Ya da, əlbəttə ki, bizim üçün deyir?" (1 Korinfilərə, 9:9-10) (Öküz yevangelistin metaforasıdır). Apostol Paveldən, Klimentdən və Aleksandriyalı Filondan başlayaraq Bibliyanın bütün mətni interpretasiyalara uğrama başladı. Mətnin seqmentləri ya hərfi-birbaşa mənaya, ya metaforik mənaya, ya da hər ikisinə eyni zamanda malik olurlar. Nitqə alleqorik interpretasiyalar da daxil edilir.

"Bibliyaya tarixi simvolizmdən konvensial (insani) dilə tərcümə kimi nəzərdən keçirilir. Interpretasiya iki: birbaşa (mətn tərəfindən təqdim olunmuş) və vasitəli ("xristian doktrinası" tərəfindən təqdim olunan) mənaların semantik ekvivalentliyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Vasitə seçimi kifayət qədər məhduddur: interpretator ya hərfi mənani istisna etməli, ya da onu alleqorik mənə ilə yanaşı saxlamalıdır". (Mezzerski V.M. Fəlsəfə və neoritorika, səh.19 (rus dilində)).

stian moizələrində dominantlıq edən mövzulardan biri - hakimiyyət qarşısında olan qorxu ilə Allah qarşısındakı qorxunun birləşməsidir.

Homiletik bəlağətin fundamental xüsusiyyətini “Müqəddəs Kitabdan” mənaca əsaslandırılması lazım olmayan sitatların daim gətirilməsidir (istənilən fikri öz sözlərlə deməkdənsə, Müqəddəs Kitabdan sitatla desən yaxşıdır), bu prinsip praktiki homiletikada bizim günlərə qədər qalmışdır”.¹

Rusiyada ilahiyatçı moizə təntənəli bəlağətdir. Onun tərkibinə bir sıra ifadə vasitələri – qafiyələr, alliterasiya, paralelizm, təkrarlar daxildir. “Həqiqət artıq mövcuddur və təntənəli söz ona yaxınlaşmağa xidmət edir. Verilmiş mövzu təkamül etmir və nə də başqası ilə əvəz edilmir. O, çoxsaylı paralellər, müqayisələr, analogiyalar ilə əhatə olunub. Kompozisiya paralelləri hadisələrin daxili simvolik bağlılığına aşkara çıxardır”.²

Oriqenin vaxtından birinci dəfə olaraq moizə ədəbiyyatda vətəndaşlıq alır – onu nəinki söyləyirlər, həm də oxuyurlar. O, fərdi yaradıcılıq məhsulu olmaqdan yan keçərək kilsə təliminin ifadəçisi oldu. Müqəddəs Ruhun bərkə-tindən başqa moizəçiyə təhsil almaq da lazım gəlirdi. Oriqenin yaratdığı xüsusi tipdə olan moizə – ekzogetik homiliya, daha sonra geniş inkişaf tapdı.

Qovulma epoxasında homiliyalar öz xarakterlərini dəyişdilər; onlar yəhudi dəyərlərini xristian hücumlarından qoruyan müdafiə nitqlərinə bənzəməyə başladılar.

¹ Jivov V.M. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində rus mədəniyyəti sistemində şəbədəedicilərin poeziyası. // Tartu, 1981, səh.69 (rus dilində). Burada müəllif odanın moizədən sıx asılılığını qeyd edir. “Rus situasiyasının spesifikasiyası ancaq ondadır ki, əvvəldən ritorika əksərən moizələrdə realizə olunduğu üçün, həmin prinsiplərdə qurulmuş bütün nitqlər kilsə nitqlərinə bənzədilir”.

² Плюхапова М.Б. Витийство и русская историческая мысль XXI-XVII вв. // Труды по знаковым системам. Tartu, 1987, вып. XX, с.75.

B.e. II əsrində yaranan bir çox apologiyaların məqsədi xristianları Roma hakimləri qarşısında müdafiə etmək idi. Kondrat və Aristidin bizə gəlib çatmamış apologiyaları imperator Adriana müraciətlə yazılmışdı, İerapol yepiskopu Sardiyalı Meliton və Klavdi Apollinarit imperator Mark Avreliyə, müqəddəs İyustin isə İyuçi Verə və Mark Avreliyə, eləcə də Roma senatına yazırdılar. Tertullian öz apologetik məktublarını Karfagen prokonsulu Terkull Skapula göndərirdi. Apologiyaların böyük hissəsi Mark Avreliyə yazılmışdı, çünki, filosof-imperatorun xristian işlərinə vicdan və yüksək ədalət nöqtəyi-nəzərindən yanaşacağına ümid var idi. Roma imperatorları xristian olandan sonra apologiyalara tələbat aradan qalxdı.

Kilsə atalarının bəzi əsərlərinə diqqət verək. Müqəddəs Avqustin "De doctrina chrixtiana" əsərində ritorikanı ümumi təhsilin predmeti kimi qeyd edərək onun üçün yüksək, orta və aşağı ifadə üslubu müəyyən etmişdir. Qriqori Dvoeslov "Pastor qaydaları" əsərində auditoriyadan asılı olaraq məzmunun şəklini dəyişməsi haqqında tezis formalaşdırmışdır. Bələgət sənətində profetik (yəni, ilham) istiqamətin deyil, ritorik istiqamətin qızgın tərəfdarları olan humanistlər – Reyxlin və Rotterdamlı Erazm tərəfindən moizəçilik üçün dərslik hazırlandı. Məlum olduğu kimi, apostol Pavel prafetik istiqamətin tərəfdarı olmuşdur ("Allah vergisi olan qızıdırmaq"). Parlaq xristian moizəçisi İoann Zlatoust nitqlərinə çox incə ritorik haşiyələr vururdu. Onlarda antik ənənələrdən çox şey var: dəqiq cümlələr, yüngüllük və şəffaflyq dinləyicilərlə arasıkəsilməyən kontankt nəticəsində yaranan ritorik suallar və nidalar, auditoriyaya birbaşa müraciət. Xristian moizələri bütün xalqı bürüyən güclü həyəcanlara səbəb olurdu. Bu kütlənin içindən ürpəşmə kimi keçərək qəfil göz yaşlarına səbəb olan gur və ehtiraslı reaksiya idi".¹

Yeni dövrdə dini moizə nəzəriyyəsi Şleyermaxerin əsərlərində inkişaf etmişdir. Şleyermaxer dini bizim içimizdə

¹ Хейзинга Й. Осень Средневековья. – М., 1988, с.208.

olan tarla, moizəni isə dini hissləri ifadə edən səcdə vergisi kimi müəyyən edir.

Kilsə moizəsinin yüksəliş və eniş dövrləri olub. Orta əsrlərin “payızında” və İntibah dövründə Aristotel və Oviddən olan mətnlər Yevangeliya mətnlərindən üstün tutulurdu. “Lüter deyirdi: “iş o yerə çatıb ki, moizədə İsa'nın adını çəkməyə utanmağa başlayıblar”. Petrarka və Bokkationun dövründə moizələr ədəbsiz xarakter almışdılar. XVIII əsrdə Almaniyada bir çox homiletlər kilsədən xristian təliminin çıxarılmasını və onun fəlsəfi doktrinalarla əvəz edilməsini tələb edirdilər. Kilsə kafedralarından siyasi nitqlər eşilirdi” (Brokhauz – Efron Ensiklopedik lüğəti – SPb, 1893, s.17, səh.161-162 (rus dilində)).

Rusiyada XI əsrdən başlayaraq kilsə moizələr onun ədəbi irsinin vacib hissəsini təşkil edirdi. “Qədim Rusda bir çox elmi, siyasi ideyalar ilk dəfə natiqlik nitqi formasında deyilmiş, fəlsəfə, psixologiya, estetika, ədəbiyyat sahəsində kəşflər olunmuşdur”.¹ Feofan Prokopoviç görkəmli moizəçi və natiq olmuşdur. Cənubi-rus və polyak homiletik ənənəsinə varislik edən F.Prokopoviç mətnə “əlavələr” - məişət səhnələri, dialoqlar, qısa hekayələr daxil edərək moizənin mücərrəd ideyasını konkret plana, hətta məişət tamaşalarına çəkirdi”.²

Kilsə moizəsi öz forma və əhəmiyyətini XX əsrin əvvəlinə kimi qoruyub saxlaya bildi. Birinci Dövlət duması buraxıldıqdan sonra Sinod kilsədə söylənən nitqlərdə öklənin siyasi vəziyyətinə toxunmağa qadağa qoydu.

Oktyabr inqilabından sonrakı dövrdə konfessiyalara neqativ münasibət moizələri təbii inkişafdan məhrum etdi, bu 40-cı illərə – kilsələrin yenidən açılmasına qədər davam etdi. Moizə bir təfəkkür sözü və təsəlli kimi öz həyatını mü-

¹ Черторицкая Т.В. Ораторское искусство Древней Руси. // Красно-речие древней Руси (XI-XVII вв). – М., 1987, с.7.

² Кутина Л.Л. “Чупская речь” в книжно-славянском тексте. Л., Наука, 1984, с.78.

hacirətdə yaşayan rusların içində davam edirdi. “Paris ilahiyyatı” ənənəvi struktur və bəzək vasitələrinin qorunmasına yardım göstərdi, qəbrüstü yazı stilinə böyük təsir göstərərək onu sovet mətbuatında möhkəmlənmiş və köhnəlmiş ifadələrdən azad etdi.

Rusiyada moizə dili ayrıca bir məsələdir.¹ Bir çox nəsilər üçün bu ancaq kilsə-slavyan dili idi.

M.V.Lomonosov kilsə-slavyan dilinin, hansı ki, əslərcə yaşlı olan mədəni dəyərlərin sığınacağı idi, qoruyucusu kimi kilsənin müstəsna əhəmiyyətini göstərmişdir.

“İlahi sözü adi söz və ya ləhcədən həm də xarici görüncə ayırmaq lazımdır. Kilsə xadimi üçün müqəddəs geyim hansı rolu oynayırsa, ilahı söz üçün kilsə-ibadət dili həmin rolu oynayır”.²

Q.P.Fedotov kilsə-slavyan dilinin ibadətdə rolunu müəyyən edərək, onun yaxşı cəhətləri içində ellin-bizans ritorikasının onda olan bəzi xüsusiyyətlərini göstərmişdir: fikirlərin tərcümədə verilmiş obertonları, gurultulu epitetlər, paralellizmlər təntənəli və yüksək üslub yarada bilmişdir. Duada olduğu kimi moizədə də gündəlik həyatdan uzaq olan sözlər “hər cür məişət qayğılarını bir kənara qoymağa kömək edir. Sözüün sehri ruhu qanadlandırır və onu yüksək-

¹ Hamıya məlumdur ki, o, dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, XVIII əsrin birinci yarısında ədəbi dilin hərə-mərclik və qeyri-sabitlik dövründə moizə dili özündə bir neçə stilin elementlərini cəmləmişdi. A.L.Bem özünün “Kilsə və rus ədəbi dili” (Brüssel, 1988) əsərində Kirill Florinskinin “Məbədin təqdisi üçün söz” (1742) əsərini bu prosesə parlaq bir nümunə kimi göstərmişdir: “Əsgərlərə təkcə onlar döyüşmək üçün orderlər (mövqelər) düzəldəndə deyil, həm də ekzersisiyalar (hərbi məşqlər) zamanı baxın, görün müntəzəmliyə necə qayğı ilə yanaşırlar, onların artikulu (tüfəng tutmaq üsulu), gedişi və dönüşü, komandanın əmrinə cavab vermələri necədir; bir sözlə, gözəl harmoniyadır”.

² Певницкий В.Ф. Церковное красноречие и его основные законы. СПб, 1908, с.193.

liklərə qaldırır”.¹ Müəllifin rəyinə görə, bu mənada slavyan dili “yarı özününkü, yarı başqasının olaraq, varlığın başqa planına keçidi hər şeydən yaxşı ifadə edə bilir”.²

Lituruqiya dili haqqında, eləcə də dua sözlərində siyasi hadisələrlə bağlı dəyişikliklər haqqında məsələ 1917-1918-ci illərdə Pomest Soborunda müzakirə predmeti oldu.

1917-ci ilin 10 iyulunda Kiyev Dini akademiyasının professoru P.P.Kudravsev tərəfindən rus və başqa dillərin ibadətə daxil edilməsi haqqında məruzə oxundu. Rus və ukrayna dillərindən istifadə etməyə icazə verildi (tam əvəz etməyə deyil, ancaq bəzən istifadə etməyə). 1917-1918-ci illərin Müqəddəs soborunda yepiskop Yevloqinin (Qeorqiyevski) sədrliyi altında “İbadət, moizəçilik və kilsə incəsənəti haqqında” şöbə yaradıldı. Bu şöbənin protokolunda deyilir ki, knyaz E.N.Trubetskoy “dindarın ruhunu qidalandıran gözəl ibadət dilinin əsrlərdən gədən irsinin itirilmək qorxusu olduğunu” göstərmişdir.³

Bu məsələyə həsr olunmuş A.Novoselskinin məruzəsinə əsasən sənəd qəbul edildi. Sənəddə slavyan dilinin kilsənin keçmiş əyyamlardan qalmış müqəddəs sərvəti olduğu, buna görə də qorunmalı və əsas ibadət dili kimi saxlanmalı olduğu göstərildi. Ümumrus və malorus dillərindən müəyyən miqdarda istifadə etməyə yol verildi. Həm də kilsə-slavyan ibadət dilini məktəblərdə də tətbiq etmək təklif olundu. 1924-cü ilin iyun-iyul aylarında toplanmış kilsə intibahı İttifaqının qurultayında ibadətin rus dilində keçirilməsini bəyənən qətnamə qəbul olundu: bu dindar kütlənin sözün qüdrətinin əsarətinə və ehkamçılıq qarşısında olan kölə mövhumatçılığına qarşı güclü silahdır. Canlı, doğma və hamı üçün ümumi olan dil dini hissə, məna, fikir, yenilik gətirərək dua-

¹ Федотов Г.П. Славянский или русский язык в богослужении. // Путь-Париж, 1938, №57, с.4.

² Уенә огада.

³ Кравецкий А.Г. Дискуссия о церковнославянском языке (1917-1943). // Славяноведение. – М., Ж 1993, №5, с.119.

da vasitəçi, tərcüməçi, mütəxəssis və sehərbaza olan ehtiyacı aradan qaldırır”.¹

Xaricdə tərcümə nəticəsində yeni kilsə-slavyan mətnləri yaradılır (məsələn, “İakovun liturjiyası”). “Kilsə öz ibadətini dili ilə əhalini bizim şüurumuzun dini-əxlaqi tərəfi ilə bağlı anlayış və təsvirlərin qiymətli dairəsinə daxil edir” (A.L.Bem).² Bununla belə, tədqiqatçılar onun müasir təfəkkürə və nitqə uyğun gəlməyən arxaik xarakterini də qeyd edirdilər.

N.A.Berdyayev yazırdı: “Çox vaxt biz bu dili eşidəndə düşünə bilərik ki, qədim patriarxal cəmiyyətdə, natural təsərrüfat sistemində yaşayırdıq və bu tamamilə əbədi bir şey kimi görünür. Demək lazımdır ki, ümumiyyətlə xristianlığın simvolikası patriarxal cəmiyyət ilə çox bağlıdır və patriarxal münasibətlər dövründə yaranıb”.

Qeyd edək ki, kilsə moizəsi üçün dil sistemləri ilə təmasda olan qeyri-dil sistemləri ilə, məsələn, kilsənin arxitekturası, müqəddəslərin təsviri, vitrajlar, söz və musiqinin birləşməsi, buxur qoxusu və başqaları çox mühüm olan şeylərdir.³ Ritorik təşkilatlanmanın prinsipi hər bir mədəniyyətin əsasında durur, onda kollektiv və fərdi şüurun xüsusiyyətləri əks olunur.

Müasir dövrdə öz ənənələrinə dönmüş kilsə moizəçiliyi müasir Rusiyanın mənəvi həyatının vacib komponenti olaraq öz böyük əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

¹ Кравецкий А.Г. Дискуссии о церковнославянском языке, с.128.

² Bem. А.Л. Церковь и русский литературный язык, с.49.

³ İ.Xeyzinqa Janna D’Arkin tövbəsini qəbul etməyə icazə almış Rişar ata haqqında yazır: “O, 1429-cu ildə 10 gün ərzində səhər saat 5-dən axşam 11-ə qədər qəbiristanda, dağılmış sərdabələrdə qalmış insan sümükləri təpələri arasında moizə etmişdir. O, onuncu moizəsini bitirdikdən sonra onun sonuncu olduğunu söylədikdə “hamı, qocalar da, cavanlar da o qədər açı və yazıqcasına hönkürməyə başladılar ki, elə bil onlar ən yaxşı dostlarını itirmiş və onu yerə tapşırmağa gəliblər” (İ.Xeyzinqa. Orta əsrlərin payızı, səh.10).

MÜSƏLMAN MOİZƏSİ

Müsəlman ənənələrində bəlağət ən böyük məziyyətlərdəndir; bu keyfiyyətə malik adam isə ilahi idrakin bir zərrəsi hesab edilir.

Quranda deyilir: “Allah yaxşı sözü nəyə bənzədir? O, onu kökləri torpağın dərinliyində olan, amma zirvəsi səmaya ucalan ağaca bənzədir”.

Ərəblər üçün natiq (xətib) şairə bərabər idi, onun da istedadının fəvqəlbəşəri olduğunu, iblisənə qüvvəsinin isə onun işini davam etdirənə keçdiyini hesab edirdilər.¹

Quranın tədqiqatçıları daim iddia edirdilər ki, Quranın dili, onun poetik quruluşu daha qədim şifahi yaradıcılıq abidələrinə aiddir. Onlar həm də moizələrlə ifadə olunurdular ki, onların öz şərti dili var idi. Biz Məhəmmədə qədər olan və Quranda onun öz həmvətənləri ilə polemikasında istinad etdiyi dini hərəkətlər haqqında az bilirik. Quranın daxili dialoq üzərində qurulması bizi buna inandırır, Quranda Məhəmmədin nitqi hansısa suallara cavab, rəqiblərin dediklərinə qarşı deyilən etirazlar şəklində təqdim olunub. “İndi bu, peyğəmbərin bir çox fikir və emosiyalarının hərəkətini anlaşılmaz edir, onun bir çox assosiasiyalarının əlaqəsini isə izləmək mümkün deyil”.²

İ.Qoldser özünün “İslama aid mühazirələrində” peyğəmbərin moizələri ilə kahin və xətiblərin nitqləri arasında artıq təkə stilistik deyil, həm də leksik əlaqənin olmasından yazırdı.³

¹ Görkəmli moizəçi-mistik əl-Həllac (858-922) deyirdi. “Allah insanın yanına enir, Allah, insanı qəlbindədir. – Mən haqqam”.

² Qryazneviç P. İkinci nəşrə giriş // Quran. İ.Y.Kraçkovskinin tərcüməsi və şərh. Bakı, 1990, səh.5 (rus dilində).

³ Kahinlər – qeybdən xəbər verənlər, gələcəyi qabaqcadan deyənlər. Onlara məsləhət almaq üçün müraciət edirdilər. İnsanlar onların yuxarıdan (çox vaxt trans vəziyyətində) aldıkları vəhyləri gözləyirdilər. Başqa semit dillərində (qədim yəhudi – koxen, arami dilində kaxna) bu söz ruhani deməkdir.

Bir sıra əsərlərdə də Quranın dini leksikasının müəyyən hissəsinin başqa yerdən artıq formalaşmış məzmunla bir yerdə əldə olunduğu göstərilir. Dini mərasim dilinin şifahi formaları sözsüz ki, Quranda öz əksini tapmışdır.

Qurandan götürülmüş müxtəlif parçaların stilistik analizi təkcə islamaqədərki bütpərəst qeybdən xəbər verən kahinlərin praktikası ilə əlaqəsi olan dini-ekstatik nitq formalarını deyil, həm də “qəbilə hakimlərinin, hərbi rəislərin, qəbilə rəhbərlərinin (seyyil), qəbilə natiqlərinin (xətib) və şairlərin – hansıların ki, sosial rolları müsəlman icmasının başçısı kimi Məhəmmədin funksiyasında cəmlənmişdi – ənənəvi nitq fəaliyyətinin formalarını da aşkara çıxartmağa imkan vermişdir”.¹

İslamaqədərki dövrdə qəbilələrin ideoloqu və tribunu rolunda qeybdən xəbər vermək qabiliyyətində olan bədəvi şairlər çıxış edirdilər.

Bütpərəst kahin, falçı və allahaxtaranların istifadə etdiyi sakral dilin formalaşması eramızın VI-VII əsrlərinə aiddir.² Qeybdən xəbər verənlər və peyğəmbərlər həmvətənləri arasında təkcə öz moizələrini demirdilər, onlar səyahət edir, ticarət və inzibati mərkəzlərdə olurdular. Onların ən məşhurları Müsəylimə – Rəhman, Tüleyha, əl-Əsvəd və tammim qəbiləsindən olan qeybdən xəbər verən qadın Səccah olmuşdur (onlar özlərini “həqiqi” saysalar da, onlara sonradan “yalançı peyğəmbərlər” deməyə başladılar).

Ərəb peyğəmbərləri aktiv siyasi hərəkətlərin başında durmuşdular. Onların haqqında, eləcə də onların nəyi moizə etdikləri haqqında məlumat çox azdır. Ancaq öz adlarından danışan xətiblərdən (natiqlərdən) fərqli olaraq peyğəmbərlər Allahın adından danışır, xalqa öyüd-nəsihət verirdilər. Onların periodik olaraq xalq kütləsi qarşısında çıxış etməsi bə-

¹ Резван Е.А. Язык Корана как исторический источник // Ислам: Историографические очерки. М., Наука, 1991, с.51.

² Белова А.Г. Арабский язык в доисламской и раннеисламской периоды // Функциональная стратификация языка. – М.: Наука, 1985.

zən transla müşayiət olunurdu. Geyimə bürünmək də Allahla ünsiyyətin üsullarından biri sayılırdı (əl-Əsvadı Zül-Himar - “örtüklü adam” adlandırırdılar).¹

Ərəb filoloq və tarixçilərin dediyinə görə Məhəmməd öz moizələrini Məkkədə məskən salmış Qüreyş tayfasının dialektində demişdir. Başqa versiyaya görə bu, dialekt olmayıb, ədəbi dildir – poetik koynedir.² Hər nə cür olursa olsun, Quran “sonradan səmadan hazır şəkildə gəldiyi hesab olunan Allah sözüdür və o, əbədi olaraq islamla ərəb dilinin dini və ədəbi prioritetini müqəddəsləşdirdi”.³ Məhəmməd öz sələflərindən – “dediklərini etməyən” şairlərdən uzaqlaşdı.

Peyğəmbərin dediyi moizələr ilk vaxtlarda tamamlanmış parçalardan ibarət olurdu; frazaların strukturunda “çaşmalar” xarakterik idi. Bu xüsusiyyətləri Məhəmməd peyğəmbərin yuxarıdan gələn vəhyləri müşayiət edən emosional vəziyyəti və psixoloji gərginliyi ilə izah edirdilər. Bəzi tədqiqatçılar isə hesab edirdilər ki, mətnlər Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən danışığı dilində söylənilib, sintaksis isə daha sonra orta əsr ərəb filoloqları tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə redaktə olunub. Moizənin deyiliş tərzinin hələ qədim kahin ənənələrində istifadə olunan emosional-ifadəli, qafiyəli nəsr olduğu şübhəsizdir. Moizənin mətninin bir hissəsi, ya da bütöv mətni adətən bir qafiyə ilə seqmentləşdirilirdi.

Səs ünsürü məlum olduğu kimi magik təsir bağışlayır. Müəyyən vəzndən istifadə leksika və qrammatik formaların seçiminə təsir göstərirdi. Mətnə həm də sabit formullar (müraciət, and, ovsunlar), təkrar sistemi istifadə olunub.⁴ Bunların bəzilərinin kökü qədim şaman ovsunlarına gedib

¹ Пиотровский М.Б. Пророческое движение в Аравии VII в. // Ислам: религия, общество, государство. – М. Наука, 1984, с.21.

² Резван Е.А. Язык Корана как исторический источник, с.43.

³ Габриэли Ф. Основные тенденции развития в литературах ислама // Арабская средневековая культура и литература. – М., 1978, с.16.

⁴ Məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbər öz ilk çıxışlarını “məfani” yəni təkrar, vəhyin təkrarı adlandırmışdır.

çıxır: “And olsun zülmət gecəyə, and olsun pusquda duran canavara”; “and olsun tövsüyerək çapan və qıgılıcım qoparan, sübh çağı hücum edənlərə”, “and olsun tarlanı əkib-biçənlərə, taxılı sovuranlara və döyənlərə, çörəyi bişirənlərə, doqramac üçün çörəyi doqrayanlara və onu əridilmiş piy və yağ ilə yeyənlərə; siz köçə adamlarından (köçərilərdən) üstün tutulursunuz”.¹ “Leksik vahidləri fərqli olsa da, gələcəkdən xəbər verən kahinlər ümumi tipoloji əlamətlərə malikdirlər: and forması, obrazlı epitetlərlə andı içilən hadisə və predmetlərin sadalanması üsulu, fəaliyyətdə olan varlıqların feli sifət vasitəsiylə sadalanmasının morfoloji-prosodik üsulu – qadın cinsində, cəm halda sonu “at” ilə bitən epitetlərin təsirlik halında məsdərlərlə və ya təsirlik halında olan isimlərlə zərflik funksiyasında uyğunlaşdırılması”.²

Tədqiqatçılar Məhəmməd peyğəmbərin də bəzi magik üsullardan istifadə etdiyini deyirlər, məsələn, düşmənin tərəfinə qarşı edərək bir ovuc qum atmaq.³

Sakral dil özündə çoxlu poetik üsullar cəmləmişdi ki, onlar sonradan Qurana – mürəkkəb, çoxsaylı və çox aspektli abidəyə daxil olublar.

Quranda stereotipik və ritorik olan “nəsihət” stilinin izləri görünür. Diqqətlə keçirilən analiz zamanı Quran mətnlərində “tematik markerləri” aşkara çıxarmaq olar. Onlar Məhəmməd peyğəmbərin dinləyicilərində moizənin məzmunu, “Quranın mətnindən kənarada olan, amma buna baxmayaraq onun kosmoqoniyasına aid olan simvolik mənaları” tamamlayan assosiasiyalar yaradır”.⁴

Tamamilə aydındır ki, Məhəmmədin və onun sələflərinin dediyi sözlərdə intonasiyalar, ritmomelodika, səs modulyasiyası, jestlər, mimika və təsir göstərən başqa paralin-

¹ Belova A.Q. Göstərilmiş məqalə, səh. 147.

² Belova A.Q. Göstərilmiş məqalə, səh. 146-147.

³ Фильштинский Н.М. Арабская литература в средние века.– М., 1977, s.47.

⁴ Резван Е.А. Язык Корана как исторический источник, с.52.

qvistik ifa vasitələri böyük rol oynayıblar. Qurani islamaqə-
dərkə Ərəbistanda hökmranlıq edən ərəblərin demək olar ki,
bütün mətn növlərini birləşdirmiş, qafiyəli poeziyanın ən ər-
kən və nəhəng abidələrindən biri hesab edirlər.

Məhəmməd peyğəmbər fəaliyyətinin Məkkə dövründə
öz həmsəhərlilərinə müraciət etmişdir. Mədinəyə köçməklə
onun moizəsi öz xarakterini dəyişir, o, təkcə ərəblərə deyil,
yəhudi və xristianlara da müraciət edir.

Kəbə kultu İbrahimimin təsbiti ilə elan olundu. Moizə-
nin mövzusu Allaha itaət və dini vəzifələrin yerinə yetirilmə-
si idi: dinə iman gətirmək, namaz qılmaq, yoxsulların xeyri-
nə vergi-zəkat vermək, həccə getmək, oruc tutmaq (yəni
“dinin beş sütunu”).

Məlumdur ki, X əsrdən başlayaraq cümə günləri moi-
zəçilər minbərdən əsas ibadət zamanı hökmdarın şərəfinə
Allaha dualar oxuyurdular, bu “hökmdarın icma tərəfindən
qəbul edilməsinin əlaməti idi; bu duaya qarşı çıxmaq inqila-
ba başlamaq kimi bir hərəkət idi”.¹

Müsəlman moizəsində mətnin dominantı kimi inam,
möminlik və qanunlara riayət mütləq irəli sürülür. Xilas yolu
etiqaddadır. Xeyir edilmişlərə dəqiq riayət olunmasını tələb
edir, şər isə itaətsizlik və üsyan deməkdir. Fərdin davranışı
qanun və ilahi iradə ilə müəyyən olunmuşdur. İnsan məhz
ali nizam kimi harmonik təşkil olunmuş dünyaya qədəm
qoymalıdır.

Müsəlman moizəsi bütün növdən olan sosial bölgüləri
insanın təbiətinə zidd bir şey kimi pisləyir. Maddi qeyri-
bərabərliyə gəldikdə isə, islam moizəçiləri mütləq deyirdilər
ki, insan ifratdan uzaq olmalı və yoxsullara yardım göstər-
məlidir. Müsəlman dini bəlağətinin fundamental xüsusiyyə-
tini təşkil edən sitat materialının çox böyük rolu var, çünki,
Qurana istinadən ifadə olunan hər bir fikrin məna motivi-
rovkasına ehtiyacı yox idi. Məsələn: “Peyğəmbər deyirdi:
“Cənnət anaların ayaqları altındadır”, “Bizlərdən ən yaxşı

¹ Грюненбаум Г.Э. Классический ислам (600-1258). М., 1986, с.129.

olanı o kəsdir ki, arvadına qarşı hamıdan yaxşı münasibətdə olsun". "Alimin qələminin ucunda olan bir damla mürəkkəb din uğrunda ölən qırx şəhidin qanına bərabərdir"; "Mən bilikliyəm və bilikliləri də sevirəm".

Beləliklə, müsəlman moizəsi öz təcəssümünü Quranda tapdı və o, ucadan oxumaq üçün nəzərdə tutulduğu üçün, kütlə qarşısında söylənən mətnin bir çox xüsusiyyətləri təbii olaraq onda öz əksini tapdı (melodiklik, ritm, müraciət və təkrar sistemi, obrazların paralelliyi, məlum təsəvvürlərə apellyasiya etmək). Mətnin səs ünsürü də sehrlı qüvvəyə malik idi. Q.E. fon Qryunenbaum yazırdı: "Quran teologiyası öz təsirinə görə ritorik sübutlar sistemi ilə təxəyyülü həyəcanlandıran poeziya ilə analojidir. Vahid Allahın çoxlu adı var. Amma heç bir simvol filosofcasına sübut edilən həqiqətə adekvat ola bilməz".¹

Peyğəmbərin 20 il ərzində, 610-cu ildən 632-ci ilə qədər müxtəlif auditoriyalar qarşısında və müxtəlif şəraitlərdə söylədiyi moizələr vahid siyahıda birləşdirildi. Quranın mətni VII əsrdə xəlifə Osmanın dövründə yazıya alınmışdır, son redaksiyadan sonra orada 114 surə saxlanıldı və Quran Allahın vahid və həqiqi sözü kimi qəbul edildi.

VIII əsrdən onun şərhçiləri əl-Təbəri, əl-Zəməhşəri, əl-Baydavi, Fəxr-əd-din, əl-Razi, əl-Kutubi və başqa məşhur alimlər olublar. Onlardan altısı əsas sünnə (hədis) məcmuəsi kimi qəbul edildi. Şiələrin bu barədə əlavələri var: onların fikrincə, Osman redaktəsində Əlinin islamda xüsusi yeri haqqında bir neçə fraza yoxdur.

Avropalıların Quranı düzgün qiymətləndirməkdə çətinlik çəkməsinin, onda mənəvi mənbə görə bilməmələrinin səbəblərindən biri onunla izah olunur ki, onlar hər yerdə aydın ifadə olunmuş, bilavasitə qavrayış üçün açıq olan fikirlər axtarırlar, halbuki, semit xalqları, elə ümumiyyətlə, söz simvolikasını qiymətləndirən Şərq sakinləri "dərindən"

¹ Г.Э. фон Грюненбаум. Классический ислам. Очерк истории. М., Наука, 1986, с.125.

oxumaq vərdişlərinə məlikdirlər. Frazə onlar üçün simvollar qatırı kimi görünür; oxucu sözlərin mənəvi həndəsəsini anladığıca onlardan qığılcımlar çıxır; sözlərin hər biri onun üçün tükənməz doktrinanı dərk etmək yolunda özünəməxsus bir oriyentir kimi xidmət edir; daxili mənə hər şeydən üstündür, xarici qaranlıq isə bütün cəlalı bir növ örtən örtükdür. Quran şeirləri təkcə özündə bu və ya digər fikirləri cəmləyən kəlamlarla deyil, həm də bir növ canlı varlıqlar, qüvvələr, talismanlarla (göz muncuğu) ifadə olunmuşdur – müsəlmanın qəlbi sanki bu müqəddəs formullardan toxunmuşdur; o, onlarla işləyir və istirahət edir, onlarla yaşayır və ölür”.¹

Quranın mətni varlıq obrazı kimi (ayət) qəbul olunur, onu aşkar olmayan mənanın dərinliyində axtarmaq lazımdır. Yazı nişanının mənası dərk edənin dərinliyindədir. Söz obrazlar selini yaradır.

Onu da qeyd edək ki, bir çox anlayışların şifrəli olması moizələrin anlanmasına əksər hallarda mane olur, məsələn: maarifə (intuitiv bilik), zonnar (zərdüştçülərin bellərinə bağlıları kəndir kəmə), sufilərdə müəllimə sədaqət simvolu (“məhkəm kanatdan tutmaq”), kəbd – tənhalıqdan irəli gələn mənəvi sıxıntı, qütb (istinad nöqtəsi, ox) – sufi ierarxiyasında ali rütbə; fəqr (mənəvi yoxsulluq, Allaha çağırış, ona ehtiyac), adam (mövcud olmamaq, yoxluq), batin (daxili, gizli mənə) Allaha-əs-sam (vəhy), ilm - sistemləşdirilmiş bilik, eləcə də qnosis, aydınlatma.

Məlumdur ki, müsəlman dünyasında alternativ dini qüvvə kimi bir sıra başqa cərəyanlar inkişaf etmişdir, onlarda da moizəçilikdən mənəvi təsir qüvvəsi kimi istifadə edirdilər. Q.E. fon Qryunenbaum “safıq qardaşları” (ismaililər) cərəyanında xüsusi ifadə formalarının olduğunu qeyd etmişdir ki, müasirləri onları elə belə də qəbul edirdilər. “Onlar heç yerdə belə dilə rast gələ bilməzdilər; qərmətilərin başçı-

¹ Шюон Ф. Понять ислам. // Вопросы философии. М., 1994, №7-8, с.124-125.

sına belə müraciət olunurdu – “məsihanın elçisi hansı ki, İsadır, hansı ki, Sözdür, hansı ki, mehdidir, hansı ki, Əhməd ibn Məhəmməd ibn əl-Mənəfidir, hansı ki, Cəbrayıldır”. “Sən-elçisən, sən – sinaqsan, sən- dəvəsən, sən - heyvansan, sən- Müqəddəs ruhsan, sən – İoannsan, Zəkəriyyənin oğlusan”. Bu gün bu simvolika ilə oyadılmış həyəcanverici entuziazmı, zaman və vaxtın sonu ilə oyunu təsəvvür etmək çətindir, amma, onların yaratdığı effekt həmin əsrlərin tarixində aydın izlənə bilir”.¹

Doqmatik dindarlığın hökmranlığına reaksiya mistisizmin inkişafı oldu. Mistisizm Allah sözünü Yaradan və insan arasındakı məhəbbət ittifaqı kimi təbliğ edərək bu anlayışı özünü Allahla eyniləşdirmə səviyyəsinə qaldırdı (Baya-zid Bistani, əl-Həllac).

Hüruflər dilə fikrin mənbəyi, bəşər tarixi boyu əmələ gəlmiş bütün başlanğıcların başlanğıcı kimi baxırdılar. Buna görə də insan moizə zamanı şeylərin amorf və axıcı olan sözdə gizlənmiş mənasını anlamalı idi. Mətnin diskretliliyi “ayrılmış sözün” özünəməxsus mövqeyinə səbəb olur ki, onlar üçün “tənhalığın gözəlliyi var, bunun xarabalar və tənha qəlblər üçün gözəllik olduğu kimi”². Məlumdur ki, hüruflər sözün əsasında duran hərfləri də ilahiləşdirirdilər. Nəsimi qeyd edirdi ki, dərk etmə – bu hər şeydən əvvəl deyilən sözün içinə girməkdir.³

Tədqiqatçılar həmişə bir çox vəhylərin qaranlığını, onların dilinin metaforik mürəkkəbliyini, sonrakı nəsillər üçün onların tərəfindən konseptual dəqiqliyin və birmənəliklərin itirilməsini qeyd edirlər. Belə mətnlərin birini şərh edən V.Çerevanski yazırdı: “Məşhər günündə hər bir insanın həy-

¹ Г.Э. фон Грюненбаум. Классический ислам, с.105.

² Дармстетер Дж. Происхождение персидской поэзии. Пер. с англ. М., 1925, с.17.

³ “İnsanın terminləri (sözləri) dinləməsi qələbə, nailiyyət, müvəffəqiyyətdir” (sitat. Kuluzadə L. Hüruflük və onun Azərbaycanda nümayəndələri, səh.172 (rus dilində)).

atda elədiyi bütün yaxşılıqları və pisləkləri öyrənəcəyini demək üçün şair-moizəçiyə öz yüksək lirizminin bütün telləri ilə çalmağı lazım gələcək. “Günəş zülmətlə bürünən zaman, ulduzlar sönən zaman, dağlar öz yerindən tərپənən zaman, dövələrin doqquz aylıq boğazlığı hədə gedən zaman, vəhşi heyvanlar bir yerə toplanan zaman, dəniz qaynayan zaman, qəlblər sarsılan zaman, canlı basdırılardan xəbər alınan zaman ki, o hansı günaha görə öldürülüb, zəncirlər açılan zaman, səma bir örtük kimi götürülən zaman, cəhənnəm od tutub yanan zaman, cənnət yaxınlaşan zaman – o zaman ruhumuz biləcək ki, özü üçün nə hazırlayıb”.¹

Ərəb təfəkkür forması üçün (moizə şəklində) hədislər və onların yaranma mənşəyi olan rəvayətlərlə təmsil olunmuş ikiüzlü mühakimə və kilsə ataları tərəfindən xristian teologiyasına (və fəlsəfəsinə) daxil edilmiş, oradan isə islama keçirilmiş yunan fəlsəfəsinin üçüzlü sillogizmi xarakterikdir”.²

Farsların nitqinin üstünlüyü, ölçü hissənin inkişafı, dilin gözəlliyi dini müxalifət tərəfindən də təsdiq edilirdi. Amma, ərəblər öz dillərini müqəddəs hesab edirdilər; Məhəmməd peyğəmbər deyirdi ki, vəhyin silahı ancaq bu dildir.

Ərəblərin bəlağətini xarakterizə edən əl-Cahiz yazırdı: “Ola bilər ki, farslar yaxşı nətiq olsunlar, amma onların bəlağəti ətraflı düşünmənin, dərinədən öyrənmənin və müzakirənin nəticəsidir. O, ədəbi erudisiyaya əsaslanır, sonradan gələn nəsillər sələflərinin yaratdığına bazasında yaradır və həmişə onların zəhmətinin bəhrəsini toplayırlar. Ərəblərdə bu tamam başqa xarakter daşıyır. Onların bəlağəti spontan, improvizasiya xarakter daşıyaraq bir növ böyük ilhamın nəticəsi kimi meydana çıxır, o, səy göstərilmədən və dərin tədqiqat aparılmadan, fikirləşmədən və kənardan yardım

¹ Череванский Вл. Мир ислама и его пробуждение. СПб, 1901, ч.1, с.279.

² Г.Э. фон Грюненбаум. Основные черты арабо-мусульманской культуры. М., Наука, 1981, с.39.

olmadan yaranır. Natiq döyüş günü və ya heyvanların sulanması haqqında nitq deməyə və ya şeir oxumağa hazırlaşır, həmin mövzu üstündə diqqətini cəmləyən kimi sözlər və obrazlar elə bil öz-özünə onun ağızından tökülür. Qədim ərəb şairləri öz çıxışlarını qorumağa və ya gələcək nəsillərə ötürməyə səy göstərməyiblər. Ərəblər yaza bilməyiblər, onların məharəti qazanılmayıb, anadangəlmə olub. Bəlağət məharəti hamı üçün elə təbii idi ki, deyilənin saxlanması, öyrənilməsinə və ya ənənəyə çevrilməsinə ehtiyac yox idi”.¹

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, ərəb-müsəlman mədəniyyətində bəlağət kompozisiya quruluşu, formaların cillənməsi, obrazlılığı, aforistikliyi ilə xarakterizə olunur. Üç növ insan var: qidaya oxşayan insanlarsız keçinmək olmaz; dərmana bənzər insanlar hərdən lazım olurlar: xəstəliklərə bənzər insanlar isə heç vaxt lazım olmurlar; “Beş şey – güclü sultan, ədalətli hakim, daimi bazar, axar su və bilikli həkim olmayan ölkədə məskən salmayın” (İbn-Əbu-Rəhibi).

“Məntiqin qanunları üzərində qurulan fikrin daha aydın ifadəsinə köməklik göstərən natiqlik fiqurunun hər biri artıq, məziyyətin tərkib hissəsinə çevrilir”.²

Zərif danışmağın prinsiplərini əl-Cahiz “Aydın nitq və izah haqqında” əsərində şərh etmişdir. Burada ərəblərin düşüncə ilə deyil, ilhamla diktə olunmuş əla natiq nitq nümunələri verilib. Əl-Cahizin əsas prinsipi belədir: “Nitqlərdə az səs, çox fikir olsun, onların heç bir hiyləgər fəndlərə ehtiyacı olmasın və sünilikdən azad olsunlar”.³

“Kvadrat və dairəvi olan haqqında məktub” əl-Cahinin gözəl əsərlərindəndir. Cümlə paralelizmlərə bölünür, aforistik sentensiyalarla “təbəqələşir”. Deyirlər: “Ən

¹ Арабская средневековая культура и литература. – М., Наука, 1978, с.99-100.

² Шидфар Б.Я. Развитие арабской художественной прозы.// Проблема исторической поэтики литератур Востока. – М., Наука, 1988, с.82.

³ Yenə orada.

yaxşı iş ortabab olandır və sən fikrini ifadə edəndə ölçüləri gözləyərək ifrata varmamalısan. Sənin məqsədin loru, bay-ağı söz və ifadələrdən imtina etmək olmalıdır. Həm də təkcə sözlərə sığal çəkmək və qeyri-adi sözlərin, eləcə də ifadələrin axtarışı ilə məşğul olmaq lazım deyil. Qənaət elə bəlağətdir, aza qane olmaq isə səhvlərdən qoruyur və cızma-qaraçıya çevrilməyə yol vermir, cızma-qaraçı öz yazdıqlarından özü-özünə hesabat verə bilmir”.¹

Burada əl-Cahizin yaxşı tanış olduğu Aristotel qaydaları ilə müqayisə ağla gəlir. Ritorik sözün məqsədi didaktika, öyrətmək olub. Oxucu və dinləyiciyə müraciətə ritorik suallar, təkrarlar, qradasiya, geniş sinonimik sıra daxildir. Həmzə-əl İsfahani öz “Kitab-əl-müvazana” kitabında bəd-bəxtlik sözü üçün 400 ifadə, eləcə də çoxlu ritorik müqayisə (qardan ağ, fildən acgöz və s.)² toplamışdır. “Nadanlıq və günah” zülmətində bilik savadın lampanın parıltısına bənzər işığı ən adi metaforalar oldular.³

Ritorika ümumi humanitar bilik sisteminə daxil edildiyi üçün, Şərqdə bütün filologiya ritorikanın xeyrinə işləyirdi. Yəqin ki, Çin və Hindistanda da vəziyyət belə idi.⁴ natiqlik üsulları başqa janrlarda da işlədilir, məsələn, epistololyar janrda, müraciət və məktublarda. Ərəb ədəbiyyatına ritorika və etikanın tam sistemini ilk dəfə verən əbu-Hilal əl-Əsgəri olub.⁵ İ.Y.Kraçkovski IX əsrdə ərəb poetikasının birinci inkişaf dövründə yazılmış əsərlər arasında Kudami ibn-Cəfərin “Ritorikasını” qeyd edir. Kitabda “izahlar” kateqoriyası analiz edilir. Analogiya, nəzərdən keçirmə və xəbər müfəssəl şəkildə təsvir olunur. Ritorika həm poeziya, həm

¹ Yenə orada.

² А.Мец. Мусульманский Ренессанс, с.199.

³ Роузенталь Э. Торжество знания, с.159.

⁴ Гиндин С.И. Что знала риторика об устройстве текста. Риторика, 1996, №1 (3), с.26.

⁵ Yenə orada.

də nəsr üçün nəzərdə tutulur, buna görə də poeziyada bəlağətin nə olduğu müfəssəl şəkildə araşdırılır.¹

İbrahim ibn əl-Müdəbbirin (IX əsr) “Bəlağətin tərəzisi və yazıya məxsus olan şeylər haqqında” traktatı da məlumdur. Burada ərəb ritorikasının başlanğıc dövrü üçün xarakterik olan məsələlərə toxunulub, məsələn: sonradan differensiallaşmış, bir neçə anlayışın bir termində birləşməsi, Sözün səs ahənginə münasibəti, nadir forma və sözlərdən bəzək vurmaq və istifadə etmək. İ.Y.Kraçkovskinin “Hind ritorikasının fraqementi ərəb ritorikasında” məqaləsində bu məndən verilmiş bəzi parçalardan sitat gətirək: “Bəlağətin əvvəli – bəlağət silahlarının birləşdirilməsidir (“Əl-Əsgəri təbii qabiliyyətləri və dil yüngüllüyünü belə hesab edirdi; sonuncu bəlağəti təkcə tək qalanda deyil, həmişə göstərməyə imkan verir. Bundan əlavə sözlərin müxtəlif kateqoriyasına malik olmaq və onlardan müxtəlif şəraitlərdə bacarıqla istifadə etmək lazımdır”). Bu ondan ibarətdir ki, natiq öz qəlbinə hakim olmalı, orqanlarını sakit idarə etməli, az baxmalı, ifadələr seçməli, xalqın rəhbərinə xalqa müraciət edən kimi, hökmdarlara da sadə xalqın nitqi ilə müraciət etməməlidir. Onda hər bir səviyyəni azad idarə etmək üçün ehtiyat qüvvə olmalıdır. O, fikirləri sona qədər dəqiqləşdirməməlidir, ya da ifadələri tam təmizləməməlidir, ya da onları aydınlaşdırmaq üçün süzgəcdən keçirməməli və son həddə qədər ütüləməməlidir. Qoy o, bunu ancaq müdrikə, ya da ağıllı filosofa və artıq sözləri buraxmağa və ümumi ifadələri atmağa öyrəşənə, həm də bəlağəti təsadüfən və səthi olaraq və ya birtərəfli və əyləncə kimi deyil, mükəmməl olmaq üçün bir sənət kimi öyrənənlərə rast gələn zaman etsin, O, yadda saxlamalıdır ki, nitqin əvvəli onun üstünə hansı vəzifəni qoyub və girişə uyğun nəticə axtarmalıdır. Onun ifadələri heyranedicilik olmalı və bütün vəziyyətlərdə olan təhlükələrə hazır olmalıdır. İşin əsası bütün insanların imkanları daxilində anlama-

¹ Yenə orada, səh.373-387.

sının onlara təlqin edilməsi və onların səviyyəsinə görə onların üstünə yük qoyulmasıdır”.¹

Məlumdur ki, əl-Qəzali vaxtının çoxunu müəllimliyə həsr edib. Onun moizə və mühazirələri “Filosofların iflası” (“Təxafüt əl fəlasifa”), “Sadə xalqın dini mülahizələrdən uzaq tutulmasının zəruriliyi haqqında” (İldcam əl-əvvaman ilm əl-kəlam”) traktatlarında, “Dini elmlərin dirçəlişi” (“İhiya ülym əd-din”) adlı dini-ilahiyatçı ensiklopediyada və başqa əsərlərində təcəssümünü tapmışdır.² Çox güman ki, bu mətnlərin şifahi ifası üçün xüsusi bir elmi-populyar stil olmayıb. Ola bilsin ki, yazılı mətn hətta müəyyən işlənmədən sonra da oxunan materialı xüsusi dəyişikliklər olmadan əks etdirə bilirdi.

Əl-Qəzali özünün avtobioqrafik “Mynkız” əsərində yazır ki, sultan ondan təkcə kitablarda deyil, şifahi mühazirələrdə də “inam elmini dirçəltməsinə” xahiş etmişdir. Səlcuq imperiyasının vəziri, mərhum vəzir Nizam-əl-Mülkün oğlu, əl-Qəzalini Nişapurdakı mədrəsəyə mühazirə oxumağa dəvət edir. Qəzali “Mynkız”da yazdığına görə, öz zahid həyatını tərk etməyə razılıq verir. Ona görə ki, öz zahidliyində egoistik tənbəlliyin və bekarçılığın cəmləndiyini görür. O, Nişapura gedir. Onun bu istedadı “Əyyuhə-əl-vələd!” traktatı ilə harmoniya təşkil edir. Şagirdlərindən birinə müraciətdə yazılmış “Ey vələd!” əsərində o, nəsihət verərək belə bir fikri irəli sürür ki, əldə olunmuş biliklər işdə tətbiq olunmalıdır, istifadəsiz qalan fərdi bilik qında gizlədilmiş və məhz dəhşətli, yırtıcı şir yaxınlaşanda oradan çıxarılmayan silaha bənzəyir”.³ Əl-Qəzalinin öz ideyalarını populyarlaşdırmaq üçün ərəb dilindən başqa öz doğma dili olan fars dilindən də istifadə etməsi məlumdur.

“Saflıq qardaşları” ittifaqı (İraq, X əsrin ikinci yarısı) çoxsaylı moizəçilərə malik idi. “Saflıq qardaşlarının və sə-

¹ Yene orada, səh.313-314.

² Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981, с.193-195.

³ Крымский А.Е. Низами и его современники, səh.197.

daqət dostlarının müraciəti” ensiklopediyasına onların dövrü üçün müasir olan elmlərin və dünyəvi biliklərin nəzəriyyələrinə dair geniş traktatlar daxildir. Bu əsərdə müraciət (“Bil ki...”), bir çox anlayışların şərh və izahı geniş istifadə olunur. Müsəlman moizəsinə xas olan rəqəmli bölgü formasından istifadə olunur. “Bil ki, hər bir insanın öz işini başa vurmaq üçün və altı istiqamətdə, altı hərəkətdə olan altı müxtəlif şeyə ehtiyacı var. Həmin şeylər bunlardır: materiya, məkan, zaman, alət, bədən və hərəkət. Təbiətdə hərəkətdə olanların dörd şeyə, məhz materiyyaya, məkana, zamana və hərəkətə ehtiyacı var. Mənəvi aləmdə hərəkətdə olanın isə ancaq iki şeyə – məhz materiya və hərəkətə ehtiyacı var. Şüurlu dünyanın hər bir hərəkətdə olanının ancaq bir formaya ehtiyacı var. Yaradana gəldikdə isə (onun şöhrəti böyükdür), onun heç nəyə ehtiyacı yoxdur. Çünki, O, bir şeydən başqa şey düzəltmir, bütün şeylər: materiya, forma, məkan, zaman, hərəkət, bədən və bütün alətlər onun tərəfindən yaradılıb”.¹

Gerçəklik, real mühit başqa – həqiqi, mənəvi dünyanın əlamətləri elan olunur: onlar bir növ xariqüladə reallığın əks olunduğu güzgü rolunu oynayırlar.

Özünü Məsih (Bibliya və Quranda bir zaman gələcəyindən danışılır) elan etmiş Seyid Mirzə Əli Məhəmməd (Bab) (1819-1850) və onun davamçıları Beha, Əbdül-Beha və başqaları da geniş moizəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olublar.

Babilər Sözü ilahiliyini, sözün peyğəmbərlərin ağzı ilə xüsusi vəhylərlə insanlara qeybdən xəbər verən Allahın özü olduğunu qəbul edirdilər. Peyğəmbər insandır, amma onda allahın ruhu var və söz babinin ağzı ilə qeybdən xəbər verir. Bəhaulla öz dinləyicilərindən və pərəstişkarlarından səcdə qəbul etmirdi. O, hesab edirdi ki, ancaq Allah qarşısında diz çökmək olar. Öz moizələrində və vəsiyyətində Bəhaulla təkrar-təkrar deyirdi ki, onun məqsədi nifrət və intiqam alo-

¹ Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. – М., 1961, с.137-138.

vunu söndürməkdir. “Ey dünyanın insanları! İlahi din sevgi və birlik üçün nəzərdə tutulub, onu çəkişmə üçün bəhanə etməyin! Allahın əmri belədir: qohum budaqlar və bütün həmfikirler öz nəzərlərini Ali budağa yönəltməlidirlər”.¹

1911-1913-cü illərdə qəzetlər Avropa və ABŞ-da yeni müəllimin, apostolun və sülh elçisinin – Bəhauəllanın oğlu Əbdül-Bəhanın (1844-1925) meydana çıxdığını elan etdilər. Onun müxtəlif sosial təbəqə və düşüncəli adamlara yönəltdiyi çıxışlarını Dağüstü moizə ilə müqayisə edirdilər. “O dövrdə ABŞ-ın maliyyə naziri olan Li Maks-Klanq bu qeyri-adi görüşdən olan təəssüratlarını belə bir qeyri-adi müqayisənin köməyi ilə təsvir etmişdir. “Mənə elə gəlirdi ki, mən İsa, İliya, Musa kimi qədim, nəhəng peyğəmbərlərin yanında-əm; xeyr – O, mənə ilahi Atanın özü kimi göründü”.² Onun “Həqiqət bölünməzdir” nitqindən bir parçanı nümunə gətirək:

“Çoxlu dinlər mövcuddur, amma onların bir həqiqəti var. Günlər çoxdur, amma parıldayan təkçə günəşdir. Çoxlu mənbələr var, amma onların hər biri eyni bir mənbəyə bağlıdır. Ağacın budaqları çoxdur, buna baxmayaraq ağac təkdir. Bütün ilahi dinlərin mənbəyi həqiqətdir; əgər o, olmasaydı, dinlərin özləri də olmazdı. Həqiqət təkdir və bölünməzdir. O, nə artırıla, nə də bölünə bilər”.

Əbdül-Bəhanın moizələrində dominantlıq edən obrazlar – həyat ağacı, onun budaqları və meyvələridir ki, öz müxtəlifliyi ilə gözəldir və din, mədəniyyət, ərazi ilə bölünmüş bəşəriyyətin simvoludur (“Bağın gözəlliyi haqqında”), digər obraz isə bəşəriyyəti birləşdirməyə və yeni universal dünya qayda-qanunu yaratmağa çağıran məhəbbətdir. “Məhəbbət Allahın şüurlu vergisi, bütün hadisələr arasında mənacə qohumluğun telidir”. Bu anlayışı emosional şəkildə yüksəldilmiş perifraz zənciri müşayiət edir. Moizəçi

¹ Агрпет. Бабизм и беханизм. – Тифлис, 1910, с.117.

² Шпигель П. Предисловие // Абдул-Баха. Мысль мира. Речи и представления Абдул-Баха о новой культуре мира. М. – Наука, 1992, с.7.

məhəbbəti “pənildayan vəhy, müqəddəs ruhun insan qəlbində nəfəsi, planetlər və ulduzlar arasındakı maqnetik qüvvə, yerin hərəkətli dərinliyində olan həyat ruhu, mömin adamlar üçün yüksək şəraf; bu fani dünyada xalqların mənəvi mükəmməlliyi” adlandırır.¹

Şərqin mistikası bu günə qədər öz böyük cazibə qüvvəsini saxlamışdır. Rus teosofları onu xristianlıq və Kabbala təlimi ilə sintez eləməyə cəhd ediblər.

Sonda qeyd edək ki, müsəlman Şərqində natiqlik sənəti ictimai həyatda ona ellinist dünyada verilmiş rolu oynaya bilməsə də, buna baxmayaraq, o, öz təsir vasitələri sistemini yaratdı və bu qismən müasir natiqlik praktikasında istifadə olunur. Nəsr “səpələnmiş inci” (“düzülmüş inci” adlandırılan poeziyadan fərqli olaraq) adlandırılırdı, amma onun moizəçilik məktəbi sistemində və güclü inkişaf etmiş, gərgin dini hisslər sahəsində təsiri çox böyük idi.

YƏHUDİ PEYĞƏMBƏRLİYİ

Hər şeydən əvvəl mənə çox təəccübləndirən odur ki, çoxlarının hesabına görə qədimdə baş vermiş hadisələrə görə ancaq yunanlara müraciət etmək, ancaq onlardan həqiqəti soruşmaq lazımdır, biza və digər xalqlara isə inanmaq lazım deyil.²

Qədim yəhudi dilində nəbi, nəbiim, nabüim (peyğəmbər, peyğəmbərlər) sözlərinin hərfi mənası < çıxırmaq, ürəyini boşaltmaq, bəyan etmək, çilgünlük etmək, ekstazda olmaq, gələcəyi xəbər vermək, gələcəyi görmək > deməkdir.

¹ Абдул-Баха. Мысль мира, с.49.

² İosif Flavi. Yəhudi xalqının qədimliyi haqqında. Moskva-Yerusalim, 1994 (5755), səh.120 (rus dilində).

Peyğəmbərlərə < gələcəyi görən >, < Allah adamı > adlarını verirdilər.¹ Yunan və qədim slavyan dillərində peyğəmbər sözü hərfi mənada < əvvəl, qabaqcadan, qabağında > deməkdir. Bu kimin isə əvəzində, ya da yerində danışan, gələcəkdən xəbər verən insandır.

Min illər boyu Bibliyanın peyğəmbər kitabları dindarların gözündə ali vəhy avtoritetini qoruyub saxlamışdır. “Allahın hökmü qədimdən İsraili irəli aparan ilahi qüvvə kimi təsəvvür olunur; Allah adamları olan peyğəmbərlər bu hökmün daşıyıcıları hesab olunur, onu duyur və özlərindən fərqli fəvqəlinsani qüvvə kimi özlərində hiss edirlər. Əsil peyğəmbər haqqında deyirlər: “Allahın hökmü ondadır və onun vasitəsiylə “Allahın hökmü sual olunur”, yalançı peyğəmbərlər haqqında deyirlər: “onlarda hökm yoxdur”.² Bibliyada peyğəmbərin bəzi hadisələri qabaqcadan görüb demələri və onların gerçəkləşməsi haqqında çoxlu misallar gətirilir.

“Allah səni yerin bir ucundan digər ucuna qədər bütün xalqlar arasında səpələyərək və orada nə sənin, nə sənin atababalarının tanımadığı başqa allahlara, ağac və daşlara ibadət edəcəksən. Amma bu xalqların arasında da sakitləşməyəcəksən və sənin ayağın üçün rahat yer olmayacaq və Allah sənə orada həyəcanlı qəlb, zəifləyən gözlər və sızıldayan qəlb verəcək. Sənin həyatın sən qarşında asılmış olacaq və sən gecə-gündüz titrəyəcəksən və öz həyatından əmin olmayacaqsan”. (İkinci qanunlar kitabı. Fəsil 28: 64-66).

¹ İsraililərdə dini ideyaya dərinlən qapılmış, ancaq onun xidmətində duran insan peyğəmbər hesab olunurdu. O, bu əsas anlayışın hissələr dünyasında bütün şəxslənmələrinə nəzarət etməyi öz həyatının yeganə məqsədi hesab edir, digər tərəfdən isə onu çulğalamış ideyanı ilahi hökmün izharı kimi qəbul edərək, onun bütün şüurunu ağzına qədər doldurmuş hər şeyi onun ayağına yazır, bu və o və digəri təcridən qarışaraq tam halına düşür. Sonda o, onu ruhlandırın ideyanı ilahi həqiqət hesab etməyə başlayır”. (Müller A. İslam tarixi-bünövrədən bizim dövrümüze qədər. SPb, 1895, t.1, s.62 (rus dilində)).

² Трубетцкой Н.С. Учение о Логосе – М., 1906, с.255.

Peyğəmbərlər hələ ədalət haqqında təsəvvürlər olmayanda belə zəif və əsarətdə olan insanların müdafiəçiləri kimi çıxış edirdilər. “Peyğəmbərlər dini ideal uğrunda mübarizə aparır və cəfa çəkirlər, onlar qayğısız həyat, avaraçılıq və toxluq dövründə təhlükələr haqqında xəbər verirlər, onlar cəmiyyətin mənəvi rəhbərləri, həqiqi müqəddəslərdir. Peyğəmbərlər tənha olur, daşa basılır və sosial olub xalqın həyatına, tarixin yaradılmasına özünü qurban verir”.¹

Peyğəmbərlik çevrəsinə peyğəmbərlərə məlum olan və onun mətnlərinə daxil edilmiş insanlar, hadisələr, hərəkətlər aiddir. Peyğəmbərlər çox vaxt gələcək hadisələrdən artıq baş vermiş hadisə kimi danışirlər. Peyğəmbərlər üçün *Perfectum propheticum* – kimi keçmiş zaman fel formalarının indiki və çox uzaqda olan gələcək hadisələr haqqında işlədilməsi xarakterikdir.

İlk əvvəl bu nitqlər yazılmırdı. Onlar şagirdlərin və ardicılların yaddaşlarında qorunub saxlanılır, daha sonra yazılırdı. “Bu nitq ahəngdar səslə və təmkinli, ritmik, kobud təkrarlanmalarsız, amma periodik nitqə xas olan səs alçalmaları, dinləyiciləri güclü heyrətləndirən bir sıra canlı obrazları olan bir nitqdır. Peyğəmbər divanəliyin saxta tutmalarından, neologizmlərdən və görünməmiş ifadələrdən, özünün yaydığı məcazi damğalardan istifadə edirdi. Təlxəklik xarici kobudluqla özünəməxsus bir şəkildə birləşərək dindarlığın maraqlarına xidmət etməyə başladı”.²

Peyğəmbər ona görə danışır ki, ali qüvvə ona hakimdir və onu yönəldir. “Zira Cənab Allah Öz sirlərini Öz qulları olan peyğəmbərlərə açmadan heç bir şey etmir. Şir nəriləməyə başlayanda kim diksinmir ki? Cənab Allah desə kim peyğəmbərlik etməz ki?” (Amos, 3:7-8”).

Qanun müəyyən işdə ilişib qalanda, (o, elə həmişə müəyyən addımda formalizmə uğrayır və məhz elə bunda –

¹ N. Berdyayev. “Həyat ağacı və təfəkkür ağacı” // Put.-Paris, 1929, №18, səh.95 (rus dilində).

² Э.Ренан. История израильского народа. СПб, 1912, т.1, с.377-378.

insan mənasında bir yerdə dolaşa-dolaşa qalır) bu zaman peyğəmbərlər işin əsil vəziyyəti haqqında haray çəkib deyirlər. Buna görə də ilişib qalmış, formalizmə uğramış qanunun mənasını yada salmaq üçün divanələrin həqiqəti qışqırıb deməsi lazım olur". (M.Mamardaşvili. Mən fəlsəfəni necə başa düşürəm. M.: Proqress-Kultura, 1992, s.394 (rus dilində)). X.Vaynrix yazırdı: "Bibliya vəhyləri sirr olduğuna görə allegorik şəkildə başa düşülməlidir".¹ Yəhudi dilinin forması Allah tərəfindən verilmiş ilham və vəhylərlə dolu danışan insanın iztirablı vəziyyətini əks etdirə bilir. Peyğəmbərlər Onun iradəsinin carçılarındır. Bibliyada da deyilir ki, Allah yuxarıdan onların yanına enərək onlarla danışır, nəsihət verir. Allah öz Sözünü onların ağızına qoyur.

Peyğəmbərin xidmətinin rolu böyük olub. Onların xalqın həyatında seyrəkləşməsi və ya tamam yoxa çıxması Allahın həmin insanları tərک etməsi demək idi.

Ravvin mənbələrində dəfələrlə təkrarlanmış sabit ənənəyə görə Aqqey, Zaxari və Malaxi sonuncu peyğəmbərlər hesab olunurlar, onların ölümü ilə ilahi ilham kəsildi və Allahın ruhu İsraildən və onun xalqından uzaqlaşdı.

Allah peyğəmbərlə müxtəlif cür görüşür. Musa ilə bir dost kimi söhbət edib, Samuil Allahın sözlərini eşitsə də, onun özünü görməyib, İsaianın ağızını Şerafim (mələk) Allahın mehrabında yandırdığı kömürlə təmizləyir, İeremiyaya peyğəmbərliyin verilməsi Allahın barmağının onun ağızına toxunması ilə müşayiət olunub. İezekiil Allahın verdiyi bukülü kitabı yeyib, Allah öz sirlərini Daniilə, o, yuxuda olan zaman açıb. İsaia, İeremiya, İezekil qəzəblənərək özlərindən çıxmış halda Allahın hökmünü qəbul ediblər. İliyaya isə Allah, dəhşətli tufan, güclü külək, zəlzələ, oddan sonra görünmüşdür.

Peyğəmbərliyin verilməsi haqqında məlumatlar müxtəlif cür verilirdi, məlumat xalqa yönəldilmiş olanda, xalq yı-

¹ Вайнрих Х. Лингвистика лжи // Язык и моделирование социально-го взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987, с.37.

ğıncağında və ya məbəddə söylənirdi. Peyğəmbər İona öz nitqlərini Nineviyada; İyezekil Mesopotamiya köçkünləri qarşısında; zindanda olan İyeremiya öz peyğəmbərlik vəhy-lərini kağıza yazmışdır, Varux isə onları xalq qarşısında oxumuşdur.

Peyğəmbərlər ədalət çarlığını qabaqcadan göstərərək, onlara öz dini fikirlərini ideal şəkildə tərif edərək, öz xalqı-nın həqiqi vəziyyətini ifşa edərək, bu ideala zidd olan bir şey kimi mühakimə edir və belə ziddiyyət nəticəsində xalq fəla-kətlərinin zəruri olaraq baş verəcəyini qabaqcadan deyirdi-lər. Öz gəlişləri və fəaliyyətləri ilə peyğəmbərlər xalqın yaxın gələcəyində olacaq bu ziddiyyətlərdən çıxış yofunu ancaq onlarda olan ali idrakı xalqın tanıması və ona tabe olması ilə tapmağın mümkün olduğunu qabaqcadan deyirdilər".¹

Peyğəmbərlik böyük ictimai sarsıntılar epoxası ilə bağlıdır. Belə ki, b.e. əvvəl VIII əsrin sonunda İsrail çarlığı süqut etdi və on minlərlə yəhudi əsirliyə aparıldı. Assuriya kultu hələ çar Solomonun dövründə mövcud idi, Manasiya-nın dövründə bütperəstlik başlandı. Babil əsirliyində olan İyezekil əziyyətlə ruhunu möhkəmləndirirdi, milli kodeks – Moisey qanunları yarandı.

Peyğəmbərlik Allah tərəfindən seçilmiş bəndənin üstünə qoyulmuş ağır yüküdür. Söz- mühakimədir, buna görə də çox vaxt peyğəmbərlər həm də hakim olurlar.

Qədim Əhdi-ətiq mətnlərə görə İsraildə peyğəmbərlik hərəkətinin başlanmasını b.e. əvvəl XI əsrə, yəni hakimlər epoxasının sonuna aid etmək olar. Düzdür, biz Tövratda Moiseyin (Musanın) peyğəmbər kimi göstərildiyi mətnlərə rast gəlirik. Qadınlardan Debora və Miriam peyğəmbər idi-lər. Nəbilər (peyğəmbərlər) haqqında Samuilin fəaliyyəti dövründə də danışılır, onlara ata tərəfindən başçılıq edilən kiçik qruplar, ya da icmalar şəklində yaşayırdılar. Peyğəm-bərlərə ibadət 700 il davam etdi. Peyğəmbərlərin çoxu yazıçı

¹ Соловьев В.С. Когда жили еврейские пророки ? Собр. соч. т.7, с.199.

idi (Samuil, Qad, Nafail), 16 peyğəmbər bizə öz peyğəmbərlik kitablarını qoyub gediblər (İsaiya, İyeremiya, Daniil, Osiya, İona, Aqqey və başqaları).

Peyğəmbərlər Allahdan aldıkları vəhyləri üç üsulla insanlara ötürürdülər: 1) şifahi moizə yolu ilə; 2) simvolik hərəkətlər yolu ilə; 3) yazı yolu ilə. “Get və bu xalqa de” (İsaiya); “Get və Yerusəlimin qulaqlarına de” (İyeremiya, 2:1). Peyğəmbərlər gedir və moizə edirdilər. Onlar xalq natiqləri və sərkərdən moizəçi idilər. Onların yüksək ruhla söylədikləri nitqlərin səsi Yerusəlimin məbəd həyatindənə meydanlarından daha tez-tez eşidilirdi. Onlar çar saraylarına və əyan otaqlarına cürətlə girirdilər.

Peyğəmbərlər öz nitqlərini ilahi ruhlu hesab etdiklərinə görə çoxları nitqlərini belə başlayırdılar: “Bunu Allah deyir”; “Allahın mənə sözü olub”; “Allah sözünü mənə dedi”. Belə başlanğıc Bibliyada 3800 dəfədən çox təkrarlanıb.

Peyğəmbər nitqlərinə çoxlu siyasi obrazlar daxildir. Tədqiqatçıların rəyinə görə qədim peyğəmbərlər öz nitqlərini musiqi alətlərinin səsinin müşayiəti ilə söyləyirdilər, belə bir nəticə çıxır ki, onlar ritmik şəkildə ifa ediləblər.

Poetik obrazları peyğəmbər məktəblərində öyrənirdilər. Bibliya mətnlərində biz müqayisələrin şaxələnmiş sistemini tapırıq. Xalq bitki – üzüm tənəyi kimi təsvir olunur (Psalom 80:9-10, 15-16), İsrail zanbağa bənzədilir (“Mən İsrail üçün şəh olaram; və o, zanbaq kimi gül açacaq və Livan kimi öz köklərini buraxacaq, Osuya 14:6). İyeremiyanın sözlərinə görə İyeqova xalqı “yaşıl, gözəl və barverən zeytun” adlandırır (fəsil 11:16). Xalqın məhvini əkinçi məişətindən götürülmüş simvollarla təsvir olunur: “Həmin gün İakovun şöhrəti yerə səriləcək və taxılın biçildiyi, sünbüllərin döyüldüyü vaxt olan şeylər olacaq və zeytun ağacı çırpılan zaman olduğu kimi iki-üç zeytun hündür budaqların ucunda, dörd-beşi bar gətirən budaqlarda qalacaq” (İsaiya, 17:4-6).

Müharibə və talanla hədələyən Babil biçilməmiş tarlaya bənzədilir ki, onun sünbüllərini döymək lazımdır. İnsanların həyatı ilə bitkilər arasında paralellik alleqoriya üzərində qurulub: ölüm başqa nəsillərin dirçəlişidir: “Sıx ağacda olan yaşıl yarpaqlar kimi – bəziləri düşür, digərləri isə böyüyür; ətdən və qandan olan nəsil də belədir, bəziləri ölür, digərləri isə doğulurlar” (Sirax, 14:9). Cümlənin mübaligəli olması peyğəmbər İsaianın nitqi üçün xarakterikdir (o əyan nəslindən idi).

Babil haqqında deyilir ki, onun xarabalıqlarında bayquşlar (yəhudi dilində <ulayanlar>), dəvəquşları (<fəryad qızları>), <əcinnələr>, <pırtlaşıq saçlı>, iblislər, çaqqallar (yəhudi dilində <ulayanlar>) yaşayacaq. Səma lülə kimi büküləcək, ulduzlar göydən yerə töküləcək, torpaq qanla dolacaq, çaylardan qətran axacaq.

Bibliya peyğəmbərləri Allah və xalq arasında olan münasibəti nikah ittifaqı kimi, Allahdan uzaqlaşmaq, yəni baqa allahlarla ittifaqa girməyi (bütperəstlik) əlaqsizlik kimi təsvir edirlər. İsaia Yerusəlimi “pozğun qadın” adlandırdı. “Rüsveyçılıq onun alınında yazılıb”. Peyğəmbər İyezekilin kitabında İsrail və Yəhudi çarlığı-pozğun qadınlara, Davidin evi kedrə, Misir-timsaha, Tir-gəmiyə, Navuxodnosor-qartala bənzədilir. Yəhudilər onun peyğəmbərliklərini sirli, qaranlıq və anlaşılmaz hesab edirlər, kilsə ataları (müqəddəs İyeronim və müqəddəs Qriqori) simvolizmə görə İyezekilin kitabını “okean və ya Tanrı sirlərinin labirinti”, “böyük sirr və qarabasmaların müşahidəçisi və yozanı” adlandırdılar. Ən əcaib obrazlardan biri – sümüklərlə dolu tarlanın görüntüsü – dünyanın bir çox dillərinə daxil olmuşdur.

Aydındır ki, stilin metaforalı olması onun genişliyini istisna edirdi. Ravvinlər deyirlər: “Allah yığcamlığı sevir”. İeremiya sadə olub. Müqəddəs Avqustin onun dilini kənd, ya da sadə xalq dili adlandırdı.

Peyğəmbər nitqləri müəyyən formullar, şamplar, xitablar, təkrarlar sistemi (məsələn, dulun, yetimin, qərribin və kasıbın sıxışdırılması haqqında) ilə bəzədilir.¹

Çox vaxt nitqlər simvolik hərəkətlərlə birləşdirilir və ritual susma ilə müşayiət olunur. Məsələn, peyğəmbər İyzekeil böyük və yumşaq kərpicin üstündə Yerusəlimin şəklini cızaraq onun üzərində mühasirə hərəkətlərini həyata keçirir, İsrail çarlığının ədalətsiz olması əlaməti olaraq 390 gün sol böyrü üstündə Yəhudi çarlığının cinayətləri nişanəsi olaraq 40 gün sağ böyrü üstə uzanır, yəhudilərin qırılması və səpələnməsi nişanı olaraq təzək qatılmış çörək yeyir, saçını qıraraq küləyə vermiş.

İosinin çarlığının son illərində peyğəmbər İyeremiya bəzəkdi kətan kəmər ilə simvolik hərəkət edərək öz müasirləri üçün Allahın gözlənilən qəzəbinin mənasını qabaqcadan demişdir. İyeremiya belinə bağladığı kəməri çirklənənə kimi üstündə gəzdirir, sonra isə onu açaraq Fəratın sahilindəki qayalıqda gizlədir və kəmər çürüyəndən sonra onu göstərərək deyirdi ki, Allah “Yəhudinin məğrurluğunu və Yerusəlimin böyük təkəbbürünü” belə məhv edəcək. (İyeremiya, 13:9). O, həm də ağsaqqalların əhatəsində Yerusəlimin gələcək dağılmasının əlaməti kimi gil qabı sındırmışdır. Yəhudilər Allaha yaxın olublar, sonra kirlənilər və Allah onları Babilə əsir kimi göndərir. O, gələcəkdə Babil çarının yəhudiləri əsarət altına alacağı əlaməti kimi boynunda boyunduruq gəzdirirdi.

Peyğəmbərlər keçi yunundan milot (mantiya) geyinir və dəri kəmər bağlayırdılar. Onların bəzilərinin bədənlərində çapıqlar var idi, bunlar Allahın ruhu onların yanına enən zaman və onlar ekstaz vəziyyətində olan zaman bədənlərinə yetirdikləri xəsarət nəticəsində əmələ gəlirdi. Onların ölkənin siyasi həyatında iştirakı şübhəsizdir, elə buna görə də onlar təqibə məruz qalırdılar. “Onlar seçilmiş xalqın tarixində kü-

¹ Князев А. Пророки // Вестник русского студенческого христианского движения. – Париж, 1972, №103.

susi talenin zəruri olduğunu israr edir, bu talenin tərtib edil-di-yi hadisələrin özləri haqqında da danışdırdılar”. Peyğəmbərlər yaxşı ata, pedaqoq və pastır (mənəvi ata) kimi elementar, uşaqcasına əyani vasitələrdən tutmuş bütün vasitələrdən, dəlicəsinə, simvolik hərəkətlərdən istifadə etməklə hamının, hətta ən axmaq və ya şiltaq adamların beyninə də onlara lazım olan nəsihətləri və həqiqətləri yeritmək istəyirdilər.

Bilərəkdən xalq üçün sirli və aydın olmayan şeylərdən danışmaq insanların sadə, təbii şüurunu ələ salmaq demək olardı. Belə təsəvvür dinləyicilərin, müqəddəs və pak dinləyicilərin, həm də əhdi-ətiq vəhylərinin daşıyıcılarının obrazına təhqiredici bir karikatura olardı. Yox, onlar öz müasirləri üçün tamam anlaşılan və yaxın olan şeylərdən danışdırdılar. Amma, onlar yaradıcı və fəal idilər. İlahi Ruhun təsiri altında hərəkət edən insanlar ilham və dini təfəkkürünün qartal kimi uçuşu dəqiqələrində adi insanın dərk etməsindən nə isə yüksək olan, nə isə ilahi-insani bir şey deməyə qabildirlər. Buna görə də peyğəmbərlərin nitqi bəzən belə möhtəşəm, şimşəyəbənzər, həqiqətən fəvqəlbəşəri olur. Onların qeybdən xəbər verməsində olan çox şey, bəlkə də ən fəvqəladə və qərribə olanlar onların canlı, aydın şüuru üçün yeri olmayan və əlçatmaz olub, onların xəyalına gəlib elə “fal güzgüsündə olduğu kimi”.¹

İsaiyanın peyğəmbərliyindən misal gətirək:

“Dərdə düşsünüz ey evi-evə calayanlar, tarlanı tarlaya qatanlar, bunu elə edirsiniz ki, başqaları üçün yer qalmır, elə bil yerdə yaşayan təkçə sizsiniz.

Allah Savaof qulağıma dedi: bu çoxsaylı, böyük, gözəl evlər boş, sakinsiz olacaq.

O kəslər bəlaya düşsün ki, səhər tezdən meyxana axtararaq axşama kimi özlərini şərəblə qızıdırırlar.

¹ Карташев А.В. Ветхозаветная библейская критика. – Париж, 1947, с.91.

Onların kef məclislərində sitra və qusli, timpan və tütək (musiqi alətlər), həm də şərab var, amma Allahın işlərinə onlar məhəl qoymurlar, həm də əlləri ilə işləmək haqqında da düşünmürlər.

Əvəzində mənim xalqım gözlənilmədən əsir düşəcək və onun əyanları aclıqdan, zənginləri susuzluqdan əziyyət çəkəcəklər.

Əvəzində cəhənnəm genişləniib və ağzını hədsiz dərəcədə açıb; və onların şöhrəti də, varı da, hay-küyü də, onları şənləndirən hər şey ora töküləcək.

Onda insan əyiləcək, ər tabe olacaq, məğrurların gözləri solacaq.

O şəxslər dərdə düşsün ki, onlar qanunsuzluğu avaraçılığın, günahı isə araba qayıqları ilə özlərinə doğru çəkirlər.

O şəxslər dərdə düşsün ki, şərə xeyir, xeyirə şər, qaranlığa işıq, işığa isə qaranlıq deyirlər, acını şirin, şirini isə acı hesab edirlər!

O şəxslər dərdə düşsün ki, öz gözlərində müdrək və özləri özlərinin yanında ağıllıdırlar.

O şəxslər dərdə düşsün ki, şərab içməkdə qoçaq və araq çəkməkdə güclü olsunlar. Hədiyyələrə görə nahaqqı haqq, haqqı isə nahaq edirlər!

Bu da zülmət, dərd, artıq işıq buludlarda tutqunlaşır". (İsaiya, fəsil 5).

Nitq tipli nəsihətverici əsərlərin sırasına ruhanilərin və levitlərin dini moizələri də daxildir. Onlar rəsmi kult nümayəndələri idilər və peyğəmbərlərdən fərqli olaraq parlaq ifadə edilmiş şəxsiyyətə malik deyildilər.

S.N.Bulqakov yazırdı: "Sözlə və ya hərəkətlə peyğəmbərlik ibadətini etmək ruhanilikdən fərqli olaraq əsasən şəxsi cəsarət və təşəbbüsdən ibarətdir. Peyğəmbərlərin fərdi siması və tarixdə müəyyən olunmuş vəzifəsi var, bunu isə "Aarona ibadətdə" bir tam halında birləşən ayrı-ayrı levitlik nümayəndələri haqqında demək olmaz. Şəxsi cəsarət teurqik qüvvənin daşıyıcısı kimi müqəddəsə və ya möcüzə göstərən-

lərə də xasdır. Görəsən, Allah qarşısında nə qədər cəsarətli olmalısan ki, Ondan hadisələrin artıq müəyyən olunmuş gedişinin ləğvini və əvəzində möcüzəni istəyəsən”.¹

Bibliyadan müzakirə üçün götürülmüş sual sırf məişət situasiyasına aid olunmuş izahdan ibarətdir: “Məsələn, şənbə günü xəstənin xətrinə lampanı söndürmək olarmı?” - sualına cavab belə ola bilərdi: “Ruh – Allahın lampasıdır, qoy yansın, o, insanın əli ilə yandırılmış lampa kimi deyil, heç vaxt sönmür”. Moizəyə sentensiya da daxil edilə bilər: “Nə vaxt ki, daha yaxşı ola bilmirlər, onda daha pis olurlar”. (Karlınli Rabbe Aaron).

İlahiyyatçı moizəsi dua məclislərinin mühüm tərkib hissəsi idi, o, yüksək emosional əhval yaradırdı. Moizələrdə bəzən həmin tarixi dövrdə insanları həyəcanlandıran sosial-siyasi və etik məsələlər piriçə (həkayət) formasında müzakirə olunurdu.²

¹ Булгаков С.Н. Свег Невечерний. М., 1994, с.325.

² s.310-369 L.M.Qranovskayanın dərsliyindən götürülmüşdür (bax.: Грановская Л.М. Риторика. Б., 2000. Тərcüməçi – Qızılgül Abbasova)

Ritorika tarixində məktəblər

1. Yunan natiqlik məktəbi

«*Məktəb*» sözü ədəbi dilimizdə bir termin kimi daha çox iki anlayışı ehtiva edir: 1) təlim-tərbiyə müəssisəsi - tədris ocağı; 2) öz ideya-siyasi xətti ilə, yaratdığı ənənələr və üsullarla fərqlənən, uzun müddət fəaliyyət göstərən, ətrafına davamçılar toplayan cərəyan. İkinci mənada incəsənətin hər bir növünə aid tarixdə müxtəlif cərəyanlar yaranmışdır. Bundan başqa, ədəbiyyatda adı çəkilən Nizami məktəbi, Füzuli məktəbi, M.F.Axundov məktəbi, Sabir məktəbi və s. mədəniyyətimiz tarixində az rol oynamamışdır.

«*Yunan natiqlik məktəbi*» bu sənəti çiçəkləndirən, onun inkişafına təkan verən, tarixdə ilk dəfə natiqlik nəzəriyyəsini yaradan, öz güclü natiqləri ilə dünyanı heyran qoyan və gənc-ləri xüsusi tədris ocaqlarında natiq kimi yetişdirən bir siyasi, ictimai və mədəni məktəb olmuşdur. Bu məktəb öz siyasi xətti, ənənələri və üsulları ilə fərqlənir. O, natiqlik sənəti sahəsində ən qədim məktəbdir. Doğrudur, qədim dövrlərdə natiqlik assurilər, babillər, hindlilər, çinlilər arasında çox geniş yayılmışdır. Ancaq bu sənət məhz Yunanıstanda, xüsusən Afinada yüksək zirvəyə qalxmış, bir məktəbə çevrilmişdir. Buna bir sıra amillər təkan vermişdir:

1. İlk səbəbi *xalqın ibtidai təsəvvürlərində, mifologiyasında* araşdırmaq lazımdır. Yunan mifologiyasında gözəl danışıq - natiqlik məharəti çox yüksək qiymətləndirilib. Rəvayətə görə, Zevs və ilahə Miyemoskinanın doqquz qızı varmış. Bu qızlardan Uraniya astronomiyanın, Klio tarixin, Melpomena faciənin, Poliqimniya lirik poeziyanın, Qaliya komediyanın, Erato poeziyanın, Teprixora rəqsin, Evterpa musiqinin və Kaliona gözəl danışmağın - natiqlik sənətinin hamisi imiş.¹ Adlarını çəkdiyimiz qızlar antik dövrdəki Yunanıstanın sənət hamiləri, muzaları kimi tanınır. Deməli, xalq hələ öz mifologiyasında - kollektiv yaradıcılıq məhsulunda natiqliyi bir sənət səviyyəsinə qaldırıb.

¹ Homer. Odisseya, Bakı, 1977, s.362.

2. Natiqlik sənətinə dair ikinci məlumata **Homerin «İliada»** və «**Odisseyə**» əsərlərində rast gəlirik. Yunan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Sergey İvanoviç Radsiqin yazdığına görə, həmin poemalar Yunanıstanda hələ nəsil - tayfa quruluşundan dövlət quruluşuna keçid dövründə məşhur imiş. Eramızdan əvvəl IX əsrdə Sparta camaatı qarşısında «İliada» və «Odisseyə»ni Likurq ifa edirmiş. Eramızdan qabaq VI əsrin əvvəllərində Solon və Pisistrat dövründə Böyük Panafinlər bayramında bir qayda olaraq adını çəkdiyimiz poemalar ifa olunmuş.¹ Poemaların xalq qarşısında, özü də bayram şənlikləri zamanı xüsusi ifası, bizə elə gəlir ki, əsərdə təsvir olunan natiq obrazlara, natiqlik sənətinə dinləyicilərin, tamaşaçıların rəğbətini oyadır və «milli» qürur hissi yaradırmış.

«İliada» və «Odisseyə»də natiqlik baxımından diqqəti daha çox cəlb edən Odissey obrazıdır. «İliada»da döyüş səhnələri təsvir olunur. Hətta bu cür səhnələrdə də bəzən natiqliyə toxunulur. Məsələn, troyalı Antenor öz düşməni Odisseyi belə xatırlayır: o, sözü ağızından qar dənələri kimi ətrafa səpir, misilsiz natiqidir; Odisseylə heç kim mübahisə edə bilməz.²

İkinci poemanın bir yerində Odisseyin feaqlar ölkəsinə düşməsindən söhbət açılır. O, Alkinoyun qonağıdır. Çar Alkinoy əziz qonağın şərəfinə ziyafət məclisi düzəldir. Onlar yeyib-içəndən sonra idman yarışına tamaşa edirlər. Hər bir gənc öz hünərini göstərməyə çalışır. Bu tədbir də Odisseyin ürəyini açır, vətənə, öz ailəsinin yanına tələsir. Feaqlardan biri Yevrial, onu elə salaraq deyir ki, qərib, sən heç yarış adamına oxşamırsan, qazanc axtaran tacirə bonzəyirsən. Odissey ona tərs-tərs baxıb belə cavab verir:

Yox, yaxşı söz danışmadın, pis adama oxşayırsan,
Allah əqli-düşüncəni, yaraşığı, xoş kəlamı
Hamıya bir bərabərdə, bir ölçüdə bəxş eləmir.
Birisi öz görkəmilə nəzəri cəlb etməsə də,
Görürsən ki, Allah ona xoş danışığı əta edib.

¹ С.И.Радциг. История древнегреческой литературы. М., 1982, с.79.

² Yəne orada, s.62.

O öz gözəl nitqi ilə valeh edir hər bir kəsi;
Yığıncaqda o hamının diqqətini cəlb edər.
Şəhərdə də hamı ona Allah kimi baxıb keçir.
Görürsən ki, birinin də Allah kimi görkəmi var,
Bir şirinlik əlaməti yoxdur ancaq kəlamında.
Sən zahirdə çox gözəlsən, Allah səndən gözəlini
Bəlkə də xəlq etməmişdir. Təəssüf ki, aqlın çatmır,
Sənin yersiz danışığın sarsıtdı bil, ruhen məni...

Göründüyü kimi, Odisseyin sözləri nəzəriyyəni gözəl bilən mahir bir natiqin cavabına bənzəyir. Məqamına düşən söz demək bacarığı əsərin qəhrəmanını baş obrazlardan fərqləndirir. O, adi söhbətlərində də mərifətlə danışır, ürək açan «qanadlı sözlər» deyir.

«Odissey»da təsvir olunan obrazların əksəriyyəti nitq söyləməyi bacarır, adi söhbətlər zamanı nəzakətlə danışır, xalq yığıncaqlarında söz deyir, söz eşidirlər. Danışıq qaydalarına, müraciət formalarına burada ciddi əməl edilir. Telemax, Afina, Nestor, Yexeney və başqalarının çıxışları xoş təsir oyadır. Yexeney haqqında deyilir: «Dünyagörmüş bir adamdı, danışıda mahir idi». Yaxud, «Mastor oğlu mərd Alifers başladı söz söyləməyə: quşlarla fal açmaqda, o, tay-tuşundan seçilirdi, danışıda, biliklə də fərqlənirdi, qocalardan xoş niyyətlə yığıncağa üz tutub o belə idi...»

«Odissey»da qəhrəmanlıqla natiqlik məharəti əkiz tutulur. Məsələn, Telemax bu iki misrəni tez-tez təkrar edir:

Öz sözü, ya işi ilə bir rəşadət göstərirsə
Yalvarıram, yada salıb olduğutək danış mənə.

Hökmdarlar, qəbilə başçıları və kahinlər gəzdirən əsadan - skipetrdən tutmağa xalq yığıncaqlarında söz alıb danışan adamın da ixtiyarı var.

Sadaladığımız incəliklərə, əlbəttə, ilkin məlumat kimi baxmaq olar. Natiqlik sənətinin cəmiyyətdəki rolu, növləri, priyomları və nəzəri məsələləri barədə burada mühakimə yürüdülmür. Ancaq belə incəliklər bir neçə əsrdən sonra çiçəklənən natiqlik sənətinin qaynaqlarından biri hesab edilməlidir.

3. Natiqlik *ədəbi dilin publisistik üslubuna* məxsusdur. Deməli, o, ədəbi dilin formalaşdığı, cilalandığı və geniş sahələrdə fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə çiçəklənir. Eramızdan əvvəl V əsrə qədər yunan ədəbi dili formalaşmışdı, onun bəzi üslubları fəaliyyət göstərirdi, bir sıra normaları qorunurdu. S.İ.Radsiq yazır: «İliada» və «Odisseyə» qədim yunan ədəbi nitqinin nümunələridir».¹

Ədəbi dilin yaranmadığı, ayrı-ayrı dialektlərin fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə natiqlik sənəti ümumxalq mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilə bilməz. V-IV əsrlərdə isə yunan ədəbi dilinin leksik tərkibi daha da genişlənmiş, fonetik və qrammatik quruluşu cilalanmışdı.

4. Eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə Afinada quldarlıq dünyasının ən demokratik dövlət quruluşu fəaliyyət göstərirdi. V əsrdə tarixə yunan xalqının «atası və dostu» kimi daxil olan² *Perikl* (500-429) dövlətə başçılıq edirdi. Onun hakimiyyətdə olduğu illərdə (445-430)³ Afinadakı dövlət quruluşu, zamanına görə yüksək zirvədə dururdu. Afina, yunan şəhər-dövlətlər içərisində varlı və böyük dövlət hesab olunurdu. Çünki o 150 şəhər-dövləti özünə «müttəfiq» etmişdi və onlardan «üzvlük haqqı» alırdı.⁴

Perikl öz dövründə yaxşı sərkərdə, incə siyasətçi və görkəmli natiq kimi tanınırdı. Bu təvazökar natiqin dəyərli nitqləri yazıya alınmamışdır. Ancaq həmin nitqlərdəki sadəlik, dərinlik, hissə və ağıla təsir barədəki Fukididin «Tarix» əsərində və bəzi xatirələrdə yığcam məlumat verilmişdir. Deyirlər, «Zər qədrini zərgər bilər». Perikl də, bir natiq, dövlət başçısı kimi, natiqlik sənətini və onu yaradanları yüksək qiymətləndirmişdir.

Afina demokratik dövlət quruluşu parlamentdə, xalq məclisində fikir mübadiləsi aparmaq, sözlə təsir göstərmək,

¹ С.И.Радциг. История древнегреческой литературы. С.74.

² Сарçева və Blinov. Natiqlik sənəti haqqında söhbətlər. Bakı, 1946, s.7.

³ С.И.Радциг. История древнегреческой литературы. С.204.

⁴ Yəne orada.

siyasi öleyhdarları, yaxud başqa dinləyiciləri faktlarla, dəlillərlə inandırmaq üçün müəyyən imkanlar yaratmışdı. Ölkənin siyasi həyatında vətəndaşlar fəal iştirak etdiyi zaman natiqlik sənəti inkişaf edirdi. «Demokratiya natiqlik sənətinin anasıdır»¹ deyənlər məhz bu cəhətləri nəzərə almışlar.

Siyasi münaqişələr zamanı bu və ya digər siyasi xadimçılıq edən natiq öz ətrafına çoxlu tərəfdarlar toplamalı idi. Bu isə zorla, dinləyiciləri susdurmaq yox, inandırmaqla - sözlə təsir göstərmək yolu ilə həyata keçə bilərdi. Afina demokratiyasının üstünlüyü də bunda idi. Ölkə daxilində gedən siyasi çekişmələr, münaqişələr zamanı siyasi partiyalar ətrafında birləşən natiqlər arasındakı rəqabət də «sözlə qalib gəlməyi» tələb edirdi. Bu cürə rəqabət tədricən natiqsünaslıqda yüksək qiymətləndirilən gözəl nitqlərin yaranmasına səbəb olurdu. Məsələn, eramızdan əvvəl 337-ci ildə *Demosfena* bir sıra mühüm dövlət işləri tapşırılır. O, maliyyə işlərinə rəhbərlik edir, yoxsullaşmış kəndlilərə yardım göstərir, tikintiyə, xüsusən Afina divarlarının bərpaasına başçılıq edən iyirmi yeddi üzvdən biri olur və hətta bu yolda on min dirhəm şəxsi pulunu xərcləyir, 336-cı ilin əvvəllərində Ktesifont Şurada, sonra Xalq Məclisində məsələ qaldırır ki, vətəndaşlar və yüksək vətənpərvərlik xidmətlərinə görə Demosfen qızıl çələnglə mükafatlandırılсын. Mükafatın verilməsi təntənəli şərəitdə keçirilsin. Bu barədə teatrda yeni faciənin tamaşasından əvvəl məlumat verilsin. Təklif Xalq Məclisində qəbul edilir, lakin bu, Makedoniya tərəfdarlarını razı salmır. Demosfenin siyasi rəqibi və görkəmli natiq kimi tanınan *Esxin* məhkəməyə şikayət ərizəsi verir, bu təklifin qanunsuz olduğunu sübuta yetirmək istəyir. Esxin şikayət ərizəsində öz ittihamını üç dəlillə əsaslandırmağa çalışır: 1) mükafata layiq görülən adam dövlət vəzifəsi daşıyır, gördüyü işlər barədə hələ hesabat verməyib; 2) teatrda elan olunması nəzərdə tutulur; 3) Demosfen bu mükafata layiq deyildir.

¹ Е.А. Адамов. Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М., 1961, с.7.

Müxtəlif səbəblər məhkəmədə baxılacaq bu işi altı il yubandırır. 336-cı ildə (Makedoniya çarı) Filipp öldürülür, hakimiyyət başına oğlu Aleksandr keçir. İstiqlaliyyəti bərpa etmək meylləri güclənir. Makedoniya əleyhinə mübarizə yenidən qızır. Buna görə də Makedoniya tərəfdarları daha əlverişli şəraiti gözləməyə məcbur olurlar. Belə bir şərait 330-cu ildə yaranır. Məhkəmə Esxinin şikayət ərizəsinin müzakirəsinə keçir. Proses iki natiqin hünər göstərmə və «yarış» meydanına çevrilir. Esxin ittiham nitqi söyləyir. Bu gözəl nitq zahirən Ktesifontə, mahiyyətçə Demosfenə qarşı yönəldilir. Esxinin nitqi məhkəmə üzvlərinə, iştirak edən başqa dinləyicilərə güclü təsir göstərir. Müdafiə nitqi söyləmək üçün söz böyük natiqə - Demosfenə verilir. O, elə bir nitq söyləyir ki, hamını heyran qoyur, heç bir sahədə müqəssir olmadığını sübuta yetirir. Demosfenin nitqi təkcə Esxini yox, eyni zamanda Makedoniya çarı Filippi ifşa edir. Çünki Esxin Afina demokratiyasını deyil, Filippin işğalçılıq siyasətini müdafiə edirdi. Buna görə də Demosfenə qarşı çıxırdı. Demosfen deyir: «Mən yenə də öz nitqimin başlıca mövzusunə qayıdıram. Filipp yunanlar üzərində ağalılıq etməyə çalışdığı bir vaxtda, Esxin bunları gördüyü halda, Afina üçün nə etmişdir? Heç bir şey!... Mənim siyasi fəaliyyətim nəticəsində Xersonesi, Vizantiyanı, Qellespontu Filipp işğal edə bilmədi, adamlar qarşısında bizim dövlətimizin alicənablığı, xeyirxahlığı, Filippin isə alçaqlığı nümayiş edildi...¹ Esxin, səni kimin - dövlətin, ya şəxsən mənim düşmənim adlandırmaq olar? Aydın ki, mənim. Bəs onda bu nə deməkdir? Mənim məsuliyyət daşdığım işlərə sən diqqət yetirməmişən, əksinə, vaxtı keçəni, yaxud mən cavabdeh olmadığım, dövlətin şərəfini ucaldan işlərimə etiraz edirsən? Bax, bəlkə onların düşmənisən!»² Yaxud: «Əlbəttə, ancaq müharibə başlanana qədər artıq Esxin Filippə əməkdaşlıq edirdi, bu çox dəhşətlidir, ey Yer kürəsi, ey allahlar! Məgər bu doğru deyil? - öz vətəni əleyhinə əməkdaşlıq edirdi».³

¹ Демосфен. Речь, М., 1954, с.236-238.

² Yenə orada, М., 1954, с.248-249.

³ Yenə orada, s.253.

Daha sonra o deyir: «Axı bütün sadaladığım işlərdə, hadisələrdə mən ona görə səndən yaxşı vətəndaş olmuşam ki, həmişə fayda verən iş görmüşəm, sən isə heç bir təklif irəli sürməmişən, qərar qəbul etməmişən... Əksinə, son hadisələr aydınlaşdırdı ki, sən elə işlər görmüşən ki, onları ancaq ən yarırsız adamlar, dövlətimizin qəddar düşmənləri görə bilər... Dövlətimizin qəddar düşmənləri olan Aristart Naksos da, Aristoley Fasos da afinalıların dostlarını məhkəməyə cəlb etdiyi kimi, Esxin də Afinada Demosfeni ittiham edir!»¹ Bu, Demosfenin həcmcə ən böyük nitqidir, doxsan səhifədən ibarətdir. Bizə elə gəlir ki, nitq ən azı üç saat davam edib.

Demosfenin nitqi nəticəsiz qalmır. Esxin həm siyasi, həm də mədəni cəhətdən məğlubiyətə uğrayır. Onun irəli sürdüyü ittiham səslərin beşdə birini toplaya bilmir (o zaman məhkəmədə 501, 1001, yaxud 1501 nəfər iştirak edirdi). O, min dirhəm cərimə verməli olur, xalq yığıncaqlarında çıxış etmək hüququnu itirir, siyasi fəaliyyətdən əl çəkir və Afinadan sürgün edilir.

S.İ.Radsiq maraqlı bir rəvayəti misal gətirir. Deyirlər, Esxin «Çələng haqqında» nitqini bir gün şagirdlərinə oxuyur. Şagirdlər çox təəccüblənirlər ki, belə nitq niyə müvəffəqiyyət qazanmayıb. Esxin cavab verir: «Əgər siz o əjdahamı dinləsəydiniz, heç də bu məğlubiyətə təəccüb etməzdiniz!»

Rəvayət olsa da, Esxinin bu etirafı Demosfenin həmin nitqinə verilən yüksək qiymətdir.

Esxinin «Ktesifont əleyhinə», Demosfenin «Ktesifontun müdafiəsi» adlı nitqləri natiqlik sənətinə gözəl incilərdən biri kimi daxil olmuşdur. Qısaca olaraq hər ikisi «Çələng haqqında» nitq adlanır. Eramızdan əvvəl I əsrdə Siseron onu latın dilinə tərcümə etmişdir. Çox natiqlər öz nitqini bu səpkidə qurmağa çalışmışlar. XVIII-XIX əsrlərdə rus dilinə üç dəfə (1784, 1873, 1887-ci illərdə) tərcümə edilmişdir.

5. Natiqlik sənətinin inkişafına *Solon* qanunlarının da güclü təsiri olmuşdur.

¹ Демосфен. Речь, М., 1954, с.270.

Bir sıra mənbələrdə qədim Yunanıstanda tanınan yeddi müdrikin adı çəkilir: *Kleobul, Pittak, Biant, Periandr, Xilon, Solon, Fales*. Bu yeddi müdrikin ən məşhuru Solon olmuşdur. O, (638-559) səksən il yaşamış, afinalılar arasında böyük nüfuz qazanmışdır. Solon «kabalı» adlı borcların ləğv olunması, kiçik torpaq sahələrinin qaytarılması, təqvim reforması və məhkəmə sisteminin təkmilləşməsi barədə çıxarılan qanunların müəllifidir.¹ Eramızdan əvvəl 594-cü ildə verilmiş həmin qanunlar Afinada məhkəmə sistemi xeyli təkmilləşdirmişdir. Bundan başqa, Solon cari işləri idarə etmək üçün 400 nəfərdən ibarət bir şura yaradıb, tərkibinə iki yüz nəfər daxil olan xalq şurası təsis edib². Solon qanununa görə hər bir afinalı məhkəmədə öz mənafeyini müdafiə etməyi bacarmalı idi (o dövrdə məhkəmə vəkilləri fəaliyyət göstərmirdi). Həmin qanunun üç cəhəti diqqəti cəlb edir: a) məhkəmə sistemi get-gedə təkmilləşir. İşə baxılarkən müttəhimin, mütəzərririn, yaxud cavabdehin, tələbkarın sübutları təhlil etmə, inandırma bacarığı, gözəl nitqi nəzərə alınır; b) işi məhkəməyə düşən afinalı istəməz hüquqi qaydaları, normaları və natiqlik sənətini öyrənməyə məcbur olur, səy göstərir. Daha doğrusu, o, natiqlik sənətini öyrənmək zərurəti qarşısında qalır. Beləliklə, istedadlı afinalı get-gedə natiq kimi yetişir. Demosfenin həyatı buna misal ola bilər; v) təbiidir ki, hamı gözəl nitq söyləmək, öz hüququnu müdafiə etmək qüdrətinə malik deyildi. Buna görə də loqoqraflar yetişir, onlara böyük ehtiyac duyulurdu. Həmin loqoqraflar təhsil almış hüquqsünaslar idi. Məhkəmədə baxılacaq işin mahiyyətinə, məzmununa uyğun nitqlər yazaraq bunun müqabilində həmin şəxsdən maddə alırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı işə onu əzbərləyir və proses zamanı özünü müdafiə edirdi. Loqoqraflar³, məhkəmə prosesində iştirak etməsələr də, vətəndaşın mənafeyini güddükləri üçün dövrünün

¹ Ə.Nicat. Yeddi müdrik. «Elm və həyat» jurn., 1980, №9, s.37-38.

² *Англичская Греция*, т.1. М., 1983, С.192.

³ Qeyd: VIII-VII əsrlərdə Yunanıstanda tarixçilərə, xalq yaradıcılığına aid əsərləri epik formada ifadə edən yazıçılara da «loqoqraf» deyilmişdir. Bu iki anlayışı eyniləşdirmək olmaz.

vəkilləri idilər. Lisi, İsokrat, Hiperid, Demosfen və başqa görkəmli loqoqrafları buna misal göstərmək olar.

Solon öz vətəninə uzun müddət qala bilmir, Pisistrat dövlət başçısı olandan sonra Misirə köçüb bir müddət orada yaşayır, nəhayət, Kiprə gedib Sol şəhərinin əsasını qoyur. Kiprdə səksən yaşında olarkən vəfat edir. Vəsiyyətini nəzərə alıb külünü Salamin adasına səpirlər.

Solonun beş min misralıq nitqləri, yamb, epos və elegiyaları yadigar qalmışdır. Onun kəlamlarının bir qismi aforizm kimi işlənir: «Qanunlar hörümçək toruna bənzəyir: zəiflərdə dolaşır qalır, güclülər isə qırır qurtarırlar», «Əmr vermədən əvvəl itaət etməyi öyrən», «Yaxşı kürekəne rast gələn qaynata daha bir oğul da tapır, pisinə rast gələn isə qızını da itirir».¹

Bu müdrik şəxsiyyət öz qanunları ilə məhkəmə natiqliyinin əsasını qoymuşdur. Bu qanun olmasa idi, məhkəmə natiqləri yetişməzdi.

6. Eramızdan əvvəl VI-IV əsrlərdə Yunanıstanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı başqa ölkələrə nisbətən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı.

VI əsrin ikinci yarısında *Eley fəlsəfi məktəbi* yaranmışdı. Ksenofan həmin məktəbin banisi idi. Parmenid, Zenon, Mellis kimi filosof-şairlər yetişmişdi. «Bunlar sözün antik mənasında dialektiklər idilər».² Yunanlar o zaman «dialektika»nı «söhbətaparma sənəti» mənasında başa düşürdülər və işlədirdilər. VI-V əsrlərdə Miletədən Anaksimandr, Anaksimən, Efesdə Heraklit kimi məşhur şəxsiyyətlər çıxmışdı. Bəzi filosoflar natiqlik sənətinin bu və ya digər növünü təqdir etmiş və bu barədə qiymətli mülahizələr söyləmişlər. Məsələn, idealist filosof Platon (427-347) məhkəmə natiqliyini tənqid etsə də, ümumiyyətlə, natiqlik sənətinin təsir qüvvəsini yüksək qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, əkinçilər xəstə bitkilərin sağlamlı ilə əvəz

¹ Ə.Nicat. Yeddi müdrik, «Elm və həyat» jurn., 1980, №9, s.38.

² С.И.Радциг. История древнегреческой литературы, с.156.

etdikləri kimi müdrik natiqlər də dövlət münasibətlərindəki pis cəhətləri yaxşısı ilə, daha ədalətliyi ilə əvəz edirlər.¹

Həmin dövrdə artıq *teatr sənəti* yaranmışdı. Esxil V əsrin əvvəllərində faciə janrının əsasını qoymuşdu. Yenə həmin əsrdə Sofokl və Evripidin əsərləri yunan oxucularına, dinləyicilərinə güclü təsir göstərirdi. Yunan dilinin dialektləri, fonetik sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu az-çox öyrənilmişdi. Yunan alimləri V-IV əsrlərdə ictimai elmlərlə yanaşı, nitqin tədqiqi ilə də məşğul olurdular. Onları sözün cəmiyyətin həyatında oynadığı rol, sözün təsirgöstərmə və bu təsir gücünün duyulma imkanları daha çox maraqlandırmışdır. Ümumiyyətlə, fəlsəfənin, elmin, ədəbiyyat və incəsənətin natiqlik sənətinin inkişafında rolu böyükdür.

7. Yunanıstan *ticarət ölkəsi* idi. Ticarət əməliyyatı isə *xüsusi danışıqlar, müzakirələr* tələb edirdi və bunun nəticəsində müqavilələr bağlanırdı. Hüquqşünas olmadan müzakirə aparmaq, müqavilə bağlamaq çətin olurdu. Bu sahədə yetişən hüquqşünaslar həm də gözəl danışmağı, sübut etməyi, inandırmağı bacarmalı idilər. Deməli, ticarət də natiqlik sənətinin inkişafına öz təsirini göstərirdi.

8. Afinaya düşmənçilik münasibəti bəsləyən, onu əsarət altına almaq istəyən dövlət başçılarına, onların döyüşçülərinə, tərəfdarlarına qarşı mübarizə meyllərinin mövcud olması, *vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsi natiqlik sənətinin* çiçəklənməsində az rol oynamamışdır.

Qədim farslar Yunanıstan üçün təhlükə mənbəyi idi. Eramızdan əvvəl 480-ci ildə farsların hücumu zamanı vətəndaşları səfərbərliyə almaqda dövrün görkəmli natiqləri xeyli əmək sərf etmişlər.

Yunanıstan ərazisindəki şəhər-dövlətlər arasındakı iqtisadi-siyasi çəkişmələr, rəqabət, hegemon mövqə tutmağa çalışmaq meylləri toqquşmalara, müharibələrə səbəb olurdu. Belə müharibələrdən biri «Peloponnes» adlanır, iyirmi yeddi il (431-404) davam etmişdir. Müharibə iki ittifaq - Korinf, Me-

¹ Platon, Təgtet, M., 1936, s.88.

qar, Fiv, Sirakuz, Sparta və s. şəhər - dövlətlərlə Afina, Arqos və b. dövlətlər arasında baş vermişdir.

Peloponnes müharibəsinin birinci ilinə yekun vuran Perikl 430-cu ildə nitq söyləmişdir. Yunan natiqlik sənətində belə nitqlər «Tabut önündə söz» adlanır. Afinalıların həmin müharibədə göstərdiyi rəşadət, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik Periklin nitqində çox dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Natiq dinləyicilərin diqqətini o cəhətə cəlb etmişdir ki, Afina vətəndaşları vətən uğrunda döyüşərkən həm doğma yurdunu, həm də öz xoşbəxt həyatını, demokratik dövlət quruluşunu, azadlıq və istiqlaliyyətini müdafiə etmişlər.¹

Makedoniya da Afina üçün təhlükə törədirdi. Filipp çarlığa keçəndən sonra bu təhlükə xeyli artmışdı. Doğrudur, Afina Amintin bu kiçik oğlunun - Filippin taxtda oturmasına razı deyildi. Amintin ortancıl oğlu - hakimiyyət başında olan Terdik döyüşdə həlak olmuşdu. Fivlərdə girov saxlanılan Filipp bu xəbəri eşidir, gizli şəkildə qaçıb Makedoniyaya gəlir və hakimiyyəti ələ keçirir. Filipp ona mane olmaq istəyən Afina qoşunununu məğlub edir, get-gedə ətrafına böyük qüvvə toplayır, bir sıra şəhər-dövlətləri özünə tabe edir. Hakimiyyətdə olduğu illərdə (359-336) Filipp şəhər-dövlətlərə təkçə ordu deyil, həm də incə siyasətlə, kələklə, fırıldaqla, cəsurluq toru yaratmaqla, bir sıra görkəmli xadimləri - alimləri, natiqləri, diplomatları, sərkərdələri ələ almaqla qalib gəlməyə çalışır. Afina demokratiyasının qəddar düşməni olan Filipp, maraqlıdır ki, diplomat Filokrat, sərkərdə Fokian, natiq Esxin, Demad, Dinarx, Pifey kimi şəxslərin timsalında güclü tərəfdarlar tapsın. Hətta Aristotel də Makedoniya siyasətinə rəğbət bəsləyir. Halbuki onlar Afina vətəndaşları idi! Filipp və onun tərəfdarlarına qarşı başda Demosfen olmaqla dövrünün görkəmli natiqlərindən Likurq, Hegesi, Hiperid ciddi mübarizə aparmışlar. Demosfenin bu sahədəki xidmətləri daha böyükdür. O, Filippin müharibə təhlükəsinə məruz qalan Olinf şəhərinin sakinlərinə kömək etmək məqsədilə təkçə 349-cu ildə (eramızdan əvvəl) üç dəfə

¹ С.М. Радциг. История древнегреческой литературы, с.208.

nitq söyləyib. Makedoniya hökmdarı Filippi ilk dəfə açıq şəkildə 351-ci ildə söylədiyi nitqində ifşa edib. Filipp əleyhinə olan üçüncü nitqi isə 341-ci ilə aiddir. Bu nitqlərdə Filipp şöhrətpərəst, qəddar, demokratiyanın düşməni, etibarsız, hiyləgər bir hökmdar kimi göstərilir. Demosfen Filipp tərəfdarı natiq Esxini isə 343-cü ildə söylədiyi nitqində pis vəziyyətə salır, satqınlığının səbəblərini dinləyicilərin nəzərində canlandırır. Demosfenin bu nitqindən sonra Esxin etibarını itirir, bunun nəticəsində Delos adasına daha səfir göndərilmir. Həmin vəzifəni Hiperidə tapşırırlar. Hiperid bu məsul vəzifəni böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirir. Demosfenin bu nitqi də həcminə görə çox böyükdür (rusca tərcüməsi doxsan dörd səhifədir) «Cinayətkar səfirlik haqqında» adlanır. Onun adı məhkəmə prosessində qızıl fonduna daxildir.

Bəzi tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara görə, Filipp etiraf etmişdir ki, Demosfenin nitqləri ona Afina qoşunlarından daha çox zərər vurur. «Əgər mən o iclaslarda olub, Demosfenin güclü nitqlərini dinləsəm, özüm də özümə qarşı müharibə elan olunmasına səs verərəm»¹. Güclü məntiqdir.

9. *Natiq əsl mənada cəmiyyətin siyasi xadimi* idi, dövlət quruluşunda, ictimai-siyasi işlərinə, iqtisadi, mədəni və ailə-məişət məsələlərində fəal iştirak edirdi. Dinləyicilər natiqlərə sanki qol-qanad verir, ilhamını vəcdə gətirirdilər. Cəmiyyət üzvləri tərəfindən təhqir olunan natiqlər öz üzərində daha ciddi çalışır, «Söz yarışında» yeni-yeni priyomlar axtarırlar, ədəbi dilin bütün incəliklərindən məharətlə istifadə etməyə, daha gözəl nitq söyləyib şöhrətlənməyə səy göstərirdilər. Natiq cəmiyyətin ictimai-siyasi fikrinə təkan verir, onu əsasən düzgün istiqamətləndirirdi; «yatanları» qəflət yuxusundan ayılmağa, «sayıq olmağa» çağırırdı, yaxınlaşan təhlükəni başqalarına nisbətən daha tez görürdü. Bir növ natiqlik sənətinə tapınma, onu fetişləşdirmə meyilləri yaranmışdı. Vətəndaşlar natiqə ilahi qüvvə kimi baxırdılar. Buna görə də ona inanırlar, mülahizələrini, irəli sürdüyü təklifləri yüksək qiymətləndirir və həyata keçirir.

¹ А. Степанов, А. Толмачев. Спутник оратора, М., 1966, с. 40.

rirdilər. Natiq vətəndaşları öz ardınca aparmağı bacarırdı. Bir-iki faktı yada salaq.

Olinf şəhər-dövləti təhlükə qarşısındadır. Bu dövlət Makedoniya ilə bağladığı müqaviləni pozub və Afinaya sülh elçisi göndərüb. Buna görə də Filipp müharibə elan edib, həmin şəhərə qoşun göndərir. Demosfen təhlükəni dərhal dərk edir, xalq yığılmağında nitq söyləyir, afinalıları birliyə, sayıq olmağa, Olinf lillərə kömək göstərməyə çağırır: Axı olinfilərə aydındır ki, onlar şöhrət üçün, bir parça torpaq üçün yox, öz qul vəziyyətlərini, vətəni xilas etmək naminə müharibə aparırlar... Filipp hərisdir. Bu hərislik ona dinclik vermir ki, əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərlə kifayətlənsin... Siz allah, deyin görüm, aranızda elə sadələvh adam varmı ki, orada gedən müharibənin əgər biz tədbir görməsək, burada baş verəcəyinə inanmasın? Axı müharibə burada baş versə, mən qorxuram ki, Afina vətəndaşları, biz yüksək faizlə borc pul alıb bir-iki gün kef çəkən, sonra onu ödəyə bilməyib əvvəlki puldan da mərhum olan yüngülağıl adamın vəziyyətinə düşək... Mən deyirəm ki, siz işə iki yolla köməklik göstərsiniz: əvvələn, Olinf ləri və onların şəhərlərini qoşun göndərüb xilas edin. İkinci, ordunun başqa dəstələri ilə Filippin ölkəsinə zərər vurun...

Demosfen 349-cu ildə Olinf haqqında ikinci və üçüncü nitqini də söyləyir. Onun nitqləri təsirsiz qalmır, afinalılar Olinf lillərə köməklik göstərir, vəziyyət bir qədər yaxşılaşır. Başqa bir misal.

Filipp Xersonesə göz dikir, onu ələ keçirmək istəyir. Bunu duyan afinalılar oradakı qoşunu möhkəmləndirmək məqsədilə Diopifin rəhbərliyi altında yeni dəstələr göndərirlər. Diopifin Xersonesdəki fəaliyyəti Filippin xoşuna gəlmir, 341-ci ildə Afinaya məktub göndərir, bu sərkərdəni ittiham edir. Filipp tərəfdarı olan natiqlər işə qarışır, Diopifi geri çağırmağı məsləhət görürlər. Məsələ Afina xalq yığılmağında müzakirə edilərkən, Demosfen «Xersonesdəki işlər haqqında» adlı nitq söyləyir. O, sübut edir ki, həmin məntəqədə Filippə qarşı qüdrətli bir qoşun dəstəsinin olmağı zəruridir. Bu nitq də təsirsiz

qalmır. Nəinki Diopif geri çağırılır, hətta ona köməklik də göstərilir.

Yaxud paxıl bir maliyyə işçisi¹ bir nəfər şikəst afinalının pensiyasını ona görə kəsir ki, təqaüdcü at belində gəzir. Natiq Lisi onun köməyinə çatır. İş məhkəməyə verilir. Lisi onun üçün maraqlı bir nitq yazır. Nitq belə başlanır: Məhkəmə üzvləri, mən öz rəqibimə ona görə minnətdaram ki, o mənim haqqımda məhkəmədə iş qaldırıb. Əvvəllər öz həyatım barədə hesabat verməyə vaxtım yox idi, indi bu şikayət sayəsində bunu edə biləcəyəm... Deməli, məhkəmə üzvləri, aydın görünür ki, o mənə həsəd aparır, mən bir sıra qüsurlarıma baxmayaraq, ondan vicdanlı vətəndaşam... Şikəst kişi sübut edir ki, o, varlı adam deyil, atadan mülk qalmayıb, güclü çörək tapıb dolanır. Atı da əhli-keflikdən minmir, özünün deyildir. Onu tanışdan xahiş edib alır ki, şikəst qıçlarına ağırlıq düşməsin, vacib olan iş ardınca gedə bilsin. Məhkəmə düzgün qərar çıxarır, şikəst kişi pensiya ilə təmin olunur.

Afina qoşunları 338-ci ildə fiवलilərin köməyinə gəlir. Filippin qoşunu sayca üstünlük təşkil edir (onun 30 min piyada, 2 min süvari əsgər var idi). Afina sərkərdələri döyüşdə fərasətsizlik göstərdiyi üçün apardıqları qoşun ciddi məğlubiyyətə uğrayır. Natiq Likurq sərkərdə Xareti, Lisikli məhkəməyə verir və orada ittiham nitqi söyləyir. Likurqun nitqi təsirsiz qalmır (Lisiklə ölüm cəzası verilir).

Misalların - faktların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

10. Natiqlik sənətinin çiçəklənməsi *görməli natiqlərin yetişməsi və fəaliyyət göstərməsi* ilə bağlıdır. Görməli natiqlər isə o zaman yetişir ki, onlar xüsusi məktəblərdə natiqlik sənətinin nəzəri əsaslarını, özünəməxsus incəliklərini öyrənməklə məşğul olur və bu sənəti dərinləndirən bilən natiq müəllimlər orada dərs deyirlər. Antik Yunanıstanda belə məktəblər, belə müəllimlər və nəzəriyyəçilər var idi. Hələ eramızdan əvvəl V əsrdə köhnə tərbiyə sistemi əvəzinə nitqin cəmiyyətdə oynadığı rolunu nəzərə alıb yeni tərbiyə sistemi yaradırlar. «Ritorika»

¹ Лисий. Речь, М.-Л., 1933, с.341-348.

meydana çıxır, təlim-tərbiyədə mühüm rol oynayır». «Müdrilik müəllimləri» - mütərəqqi sofistlər Yunanıstanın bir sıra şəhərlərinə gedib, orada fəaliyyət göstərirlər. Bəzi sofistlər öz ətrafına şagirdlər toplayır, onlara gözəl danışmaq dərsi deyirlər. Belə sofist müəllimlər valideynlərə vəd edirlər ki, övladlarınızı natiqlik sənətinin güclü nəticəsində siyasi xadim kimi yetişdirəcəyik.¹

R ritorika məktəbi açıb burada dərs demək dəb halına keçir, həyatı zərurətə çevrilir.

Ritorikanın tədqiqi və tədrisi ilə *Koraks, Tisi, Qorgi, Trasimax, İsokrat, Aristotel, Teodekt, Esxin* kimi görkəmli şəxsiyyətlər - alimlər və natiqlər məşğul olmuşlar. Məhz belə şəxsiyyətlərin təsiri ilə gənclər arasında natiqlik geniş yayılmış, həmin sənəti öyrənmək üçün şagirdlər böyük səy göstərmişlər. Natiqlik sənəti parlamentdə, xalq yığıncaqlarında, məhkəmə prosesində olduğu kimi, ailə və məişətdə, tədris ocaqlarında da mühüm rol oynamışdır. «Ritorika» bir növ dərsliyə çevrilmişdir. Şagirdlərin natiqlik məharətini inkişaf etdirmək məqsədilə tanınmış natiqlərin nitqləri yazıya alınmış və özberlətdirilmişdir. Şagirdlər yeri gəldikcə həmin nitqlərdən bir nümunə kimi istifadə etmişlər. Natiq müəllim natiq yetişdirmişdir! Türk alimi Əlniyas Macedin bu sözləri ilə razılaşmamaq olmaz: «Qədim dövrlərdə yunan və Roma uşaqları küçələrdə oyun oynarkən də məntiq və natiqlik tərbiyəsi alırdılar».²

Yunan natiqlik məktəbinin nümayəndələri çoxdur. Lakin bunlardan 10-u - *Antifont, Andokid, Lisi, İsey, İsokrat, Demosfen, Hiperid, Likurq, Esxin, Dinarx* ən yaxşı natiq kimi tanınmışdır.³

Doğrudur, Femistokl, Perikl, Tisi və b. zəmanəsinin görkəmli natiqi olmuşdur, ancaq onların nitqi yazıya alınmamışdır. Qorgi (483-376) təntənəli nitqin ustası kimi tanınır. Onun «Tabut önündə sözündən kiçik bir hissə qalmışdır.

¹ Античные теории языка и стиля. М.-Л., 1936, с.147.

² Ə.Maced. İnşad və xitabət. Konstantiniyyə, 1911, s.88-89.

³ С.И.Радциг. История древнегреческой литературы. с.219.

Antifont (480-411) dövrünün görkəmli siyasi xadimi və natiqi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 411-ci il dövlət çevrilişində rəhbər mövqə tutanlardan biri olduğu üçün öldürülmüşdür. O, antik natiqlərin ən yaşlısı hesab edilir.

İlk dəfə öz nitqlərini yazdırıb çap etdirən Antifontdur.¹ Onun fikrincə, yazıya alınmış nitq buna bənzər işin təhlili zamanı kara gələr və nümunə ola bilər. Ölüm işi ilə əlaqədar söylədiyi on beş nitqi bütöv halda elm aləminə bəllidir.

Lisi. Eramızdan əvvəl təxminən 459-cu ildə Sirakuzda anadan olub. Atası Kefal Periklin dövəti ilə Afinaya gəlib. Kefal öləndən sonra Lisi 443-cü ildə 16 yaşında olarkən Cənubi İtaliyaya gedir, orada Tisinin rəhbərliyi altında natiqlik sənətini öyrənməyə başlayır. Otuz bir ildən sonra (412-ci ildə) Afinaya qayıdır. Bu zaman onun qırx yeddi yaşı var idi. Atasından çoxlu mal-dövlət qalmışdı. Buna görə də Lisi və qardaşı Polimarxı 404-cü ildə həbs edirlər. Lisi imkan tapıb qaçır, Polimarxı isə öldürürlər. Bütün əmlak qarət edilir.

Bir müddətdən sonra Afinada demokratiya yenidən bərpa olunur. Lisi imkan tapıb qardaşının ölümündə müqəssir olan hökumət üzvünü - Eratosfeni məhkəməyə verir. Bu prosesə ciddi hazırlaşır və maraqlı bir ittiham nitqi söyləyir. Nitq belə adlanır: «Eratosfen əleyhinə». Bu, onun söylədiyi yeganə nitq olub!

Lisi uzun müddət loqoqraf işləyib - məhkəməyə işə düşən vətəndaşlar üçün nitq yazıb, maddə alıb. Bəzi mənbələrdə belə nitqlərin sayı dörd yüz², bəzilərdən isə iki yüz otuzdan çox olduğu qeyd edilir.³

Radisq qeyd edir ki, həmin nitqlərdən az və ya çox dərəcədə otuz dördü bütöv halda qalmışdır ki, bunlardan da dörd-beşi onun deyildir.⁴ Həmin nitqləri S.İ.Sobelevski rus dilinə tərcümə etmişdir. Lisinin nitqləri 1933-cü ildə rus dilində çap-

¹ Yəne orada, s.220.

² Sarıçeva və Blinov. Natiqlik sənəti haqqında söhbətlər, s.8.

³ С.И.Радциг. История древнегреческой литературы. С.329.

⁴ Yəne orada, s.329.

dan çıxmışdır.¹ Buraya onun qırx iki nitqi daxil edilmişdir. Onlardan iyirmi üçü tam haldadır, qalanı yarımçıqdır, fraqmentlərdən ibarətdir. Hər bir nitqdən əvvəl onun yazılması şəraiti və məzmunu barədə yığcam məlumat verilir.

Lisi məhkəmə qaydalarını, hakimlərin xarakterini, çıxış edən adamın ailə vəziyyətini, peşəsini, güzəranını, mədəni səviyyəsini, xasiyyətini, vərdişini öyrənəndən sonra «müdafiə nitqi» yazırdı. Belə nitqlər səmimi olurdu. Onun yazdığı nitqləri dərinlən öyrənib məhkəmə prosesində danışan mütəzərrir, iddiaçı, yaxud müttəhim qulaq asanlara xoş təsir bağışlayırdı. Nitq şirin bir nağıla bənzəyirdi - onun təhkiyə və təsvir hissəsi daha maraqlı qurulurdu. Afina vətəndaşlarının adət-ənənəsi, ailə və məişəti, güzəranı həmin nitqlərdə çox dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Müdafiə nitqinin yaranmasında, təkmilləşməsində, inkişafında Lisinin əməyi təqdirəlayiqdir. Bu görkəmli natiq-loqoqraf eramızdan əvvəl təxminən 380-ci ildə yetmiş doqquz yaşında vəfat etmişdir.

İsey. Həyatı barədə mənbələrdə dəqiq məlumat verilmir. Eramızdan əvvəl dördüncü əsrin ortalarında (təxminən 420-350) yaşamışdır. O, həm Lisi, həm də İsokratın natiqlik təcrübəsindən çox şey öyrənmişdir. Əlliye yaxın nitqindən on biri qalıb. Bu nitqlərdə vərəsəliklə bağlı olan məsələlərin izahı öz əksini tapıb. Görünür, İsey daha çox vərəsəlik hüququ sahəsində ixtisaslaşmış. «Filoktemonun vərəsəliyi haqqında» və «Apollodorun vərəsəliyi barədə»ki nitqləri natiqlik baxımından diqqətəlayiqdir. İsey natiqlikdə Lisiyə səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Andokid. Eramızdan əvvəl təxminən 440-cı ildə anadan olub, 390-cı ildə vəfat etmişdir. Düşdüyü mühit, şərait onun natiq kimi yetişməsinə kömək etmişdir.

Misteriyanı təhqir etdiyi üçün sürgün edilir. Əvvəl yaşadığı yerə qayıtmaq üçün iki dəfə - 411-ci və 407-ci ildə təşəbbüs göstərir. 403-cü ildə amnistiyadan sonra Andokid əvvəl yaşadığı yerə qayıdır, ictimai işlərdə fəal iştirak etmək istəyir.

¹ Лисий. Речь, М., 1933.

Bu iş baş tutmur. Əvvəlki cinayətdə yenidən təqsirləndirilir. O, böyük bir nitq söyləyir, sui-qəsdləri, siyasi intriqaları, məhkəmə proseslərini kəskin tənqid edir. Adlarını çəkdiyimiz natiqlər içərisində ən zəifi Andokiddir.

İsokrat. Eramızdan əvvəl 436-cı ildə varlı bir ailədə anadan olmuş, mükəmməl təhsil ala bilmişdir. Atasının fleyta hazırlayan emalatxanası ailənin başlıca gəlir mənbəyi olmuşdur.

İsokrat Prodiktin şagirdi olub. Otuzların hakimiyyəti dövründə (Peloponnes müharibəsi qurtarandan sonra) təqibə məruz qaldığı üçün onun var-dövləti əlindən çıxır. Buna görə də loqoqraflığı özünə peşə seçir. Lakin çox keçmir ki, həmin peşə onu qane etmir, siyasi fəaliyyətə - natiqliyə başlayır. Siyasi natiqlik xarakterinə və səs tonuna uyğun gəlmir, ritorika məktəbi açır, natiqlik müəllimi olur. İsokratin həm özü, həm də açdığı məktəb get-gedə məşhurlaşır. Bu məktəbdə deyilən dərslər ictimai xarakter daşıyır, hüquq, tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və s. elmlər şagirdlərə dərinləndirən öyrədilir. Təhsil müddəti 3-4 il davam edir, tədris möhkəm proqrama əsaslanır.

İsokrat oxuduğu mühazirələrlə yanaşı, həm də praktik məşğələlərə ciddi əhəmiyyət verir və onları öz natiqlik təcrübəsi ilə əlaqələndirmiş. Belə praktik məşğələlərdə şagirdlər bu və ya digər görkəmli natiqin, bəzən də öz müəllimlərinin - İsokratin nitqini müzakirə edirmişlər. İsokrat müzakirələri düzgün istiqamətləndirmiş. S.İ.Radsiq yazır: «İsokrat məktəbi yunan mədəniyyət tarixində çox mühüm rol oynamışdır. Bu məktəb bir sıra ictimai, siyasi və ədəbi xadimlər, o sıradan Likurq və Hiperid kimi natiqlər, Efor və Feopomp kimi tarixçilər yetişdirmişdir. Ellinizm və sonrakı dövrdə fəaliyyət göstərən ritorika məktəbləri üçün İsokrat məktəbi bir nümunəyə çevrilmişdir. Ritorika məktəbləri mədəniyyət toxumu səpən universitetləri xatırladır».¹

İsokrat dövlətlilərin mənafeyini güdür, demokratik quruluşun əleyhdarı kimi hərəkət edirmiş. Görünür, bunun nəticə-

¹ С.И.Радциг. История древнегреческой литературы. с.332.

sidir ki, Makedoniya çarı Filipp ilə dostluq əlaqələri saxlayır, onu bütün Yunanistanın dövlət başçısı kimi görmək istəyirmiş.

İsokratın iyirmi bir əsəri - altı məhkəmə və on beş təntənəli nitqi, doqquz məktubu gələcək nəsillərə yadigar qalmışdır. Onun məhkəmə nitqlərində daha çox maliyyə mübahisələrinə toxunulur.

İsokrat natiq üçün üç cəhəti - istedadı, təhsil və tərbiyəni, məşqetməni əsas sayırdı. O, səlis nitqi yüksək qiymətləndirirdi.

İsokrat eramızdan əvvəl 338-ci ildə doxsan səkkiz yaşında vəfat etmişdir.

Hiperid (389-322). Əslində olduğu kimi qalmasa da, zəmanəmizə qədər altı nitqi gəlib çıxmışdır. Bunların içərisində həm məhkəmə, həm də siyasi nitqləri vardır. Hiperid istedadlı və hərtərəfli biliyə malik bir şəxsiyyət olub, məişət mənzərələrini, siyasi məsələləri incəliklərinə qədər təhlil etməyi bacarıb. Məsələk və əqidəsinə görə həmişə Afina dövlətinin mənafeyini güdüb, xainləri, satqınları - Filipp tərəfdarlarını həmişə ifşa edib, çox vaxt Demosfenin mövqeyində durub. O, Demosfenlə birlikdə 346-cı ildə Filokratı ifşa edib.

Likurq. Təxminən 390-cı ildə anadan olub. Maliyyə işlərinə rəhbərlik sahəsində onun xüsusi xidmətləri vardır. 338-ci ildən 327-ci ilə kimi on bir il Afinanın maliyyə və mədəni quruculuq sahəsinə məhz Likurq başçılıq etmişdir. Demosfenin başçılıq etdiyi vətənpərvər natiqlər dəstəsinin görkəmli üzvlərindən biridir. «Lisokart əleyhinə» adlı nitqi natiqlik baxımından çox qiymətlidir. Likurq 324-cü ildə vəfat etmişdir.

Esxin (390-314). Tarixdə görkəmli natiq və Demosfenin siyasi əleyhdarı, rəqibi kimi tanınır. O, əvvəllər aktyorluq sənəti ilə məşğul olub, sonralar siyasi fəaliyyətə başlayıb. Siyasi fəaliyyətinin ilk dövrlərində Filippə qarşı mübarizə aparıb. Elə ki, 346-cı ildə Makedoniyaya səfir göndərilib, bu mübarizədən əl çəkib, Filippin siyasətini təbliğ etməyə başlayıb. Demosfen onu xəyanətdə ittiham edib (bax: «Cinayətkar səfirlik haqqında» nitqinə). Çox çətiqliklə bu ittihamdan yaxa qurtara bilib. 330-cu ildə bir siyasi rəqib kimi Demosfenlə yenidən üz-üzə

gəlib və burada «Ktesifontun əleyhinə» adlı nitq söyləyib. Demosfen onu bu dəfə də məğlub edib. Siyasi fəaliyyətindən əl çəkəndən sonra Rodos ədasına köçüb və orada ritorika məktəbi açıb. Esxin on altı il həmin məktəbdə dərs deyib, ömrünü natiqlər dəstəsi yetişdirməyə sərf edib.

Dinarx. Təxminən 360-cı ildə anadan olub, 290-cı ildə vəfat etmişdir. Makedoniya tərəfdarlarından biridir. 323-cü ildə məhkəmə prosesində Pifey və Dinarx Demosfeni ittiham etmişlər.

Demosfen. Adı dillər əzberi olan bu böyük natiqin həyatı, siyasi fəaliyyəti həm öz dövründə, həm də sonrakı əsrlərdə yetişən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər üçün bir örnəyə, bir ibrətamiz məktəbə çevrilmişdir. Həkimlər Hippokrat adına sadıq qalmağa çalışdıqları kimi, natiqlər də Demosfenin sənətkarlıq bayrağını yüksəklərə qaldırmağa səy göstərmişlər. Demosfenin öyrənməyi hətta böyük şəxsiyyətlər də özünə ar bilməmişlər. M.T.Siseron təsadüfi deməmişdir: «Kim Demosfen kimi olmaq istəmirsə, o, natiq deyildir».¹

Ritorlar - natiqlik sənətindən dərs deyən müəllimlər öz şagirdlərini daha çox Demosfenin nitqlərinin təsir gücü ilə yetişdirməyi faydalı hesab etmişlər. Bu nitqlər ritorika məktəblərində bir növ dərslik rolu oynamışdır. Tarixdə mövcud olan çoxlu faktlardan birinə diqqət yetirək. Yeni eranın dördüncü əsrində yaşayıb-yaratmış yunan ritoru Libani (314-393) açdığı və dərs dediyi ritorika məktəbində demək olar ki, Demosfenin nitqlərinin öyrənilməsinə üstünlük vermişdir. Hər bir nitqə bir neçə təcrübi məşğələ ayrılmışdır. Şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında nitqlərin planını qurmuş və onu bölmələr üzrə təhlil etmişlər. Nəzəriyyə ilə praktikanın bu səpkidə vəhdəti faydalı nəticə vermişdir.

Libaniyə və onun başçılıq etdiyi ritorika məktəbinə imperator Yulian ehtiram bəsləmişdir. Xristian kilsəsinin bir sıra görkəmli xadimləri - Vasili, Qriqori, İoann və başqaları bu ritorika məktəbini bitirmişlər.

¹ Об ораторском искусстве, с.36.

Demosfenin oğlu Demosfen eramızdan əvvəl 384-cü ildə varlı ailədə anadan olmuşdur. Yalnız yeddi yaşına qədər ata üzü görmüşdür. Atası öləndən sonra həm Demosfenə, həm də kiçik bacısına xeyli sərvət qalır: bir silah, bir mebel istehsal edən emalatxana, yaraşıqlı ev, otuz beş min manata yaxın (14 talant) qızıl pul və s.¹ Demosfen və bacısı kiçik olduğuna görə sərvət qəyyumların ixtiyarına keçir. Günlər həftəyə, həftələr aya, aylar illərə qovuşur. Demosfenin uşaqlıq dövrü qurtarır, gənclik illərini yaşayır... O, bir dəfə maraqlı bir məhkəmə prosesində iştirak edir. Fivanlılar Orop şəhərini özlərinə tabe etdikləri üçün sərkərdə Xabri və natiq Kallistrat məhkəməyə verilmişdi. Afinalıların fikrincə, şəhərin təslim olması üçün məsuliyyət bu iki nəfərin üzərinə düşürdü. Kallistrat məhkəmə prosesində gözəl bir nitq söyləyir. Həmin nitq gənc Demosfenə güclü təsir göstərir, onun həyatını başqa istiqamətə yönəldir - qəlbində Kallistrat kimi natiq olmaq arzusu baş qaldırır. Elə həmin ildə - eramızdan əvvəl 366-cı ildə on səkkiz yaşlı Demosfen dərk edir ki, ona qalan var-dövləti qəyyumlar vicdansızcasına talan etmişlər, onları məhkəməyə vermək lazımdır. Belə də edir. Məhkəmədə iddia işi qaldırmaq asan deyildi. Bunun üçün hüququ, məhkəmə qaydalarını və natiqlik sənətini dərinləndirən öyrənməli idi. Qəyyumluq sahəsində şöhrət qazanmış loqoqraf-natiq İsey Demosfenə çox şey öyrədir.

Demosfen iki il öz üzərində ciddi çalışdığına görə zəhməti hədəf getmir. Eramızdan əvvəl, 364-cü ildə o, məhkəmədə beş dəfə nitq söyləməli olur, nəhayət, qalib gəlir.

Var-dövləti xərcləyib özləri də kasıblaşan qəyyumlardan sərvəti geri almaq mümkün olmasa da, iyirmi yaşlı gəncin ilk mənəvi qələbəsi idi. Həmin qələbə Demosfenin həyatında dönüş yaradır, onun natiqlik ilhamına qol-qanad verir. O, bundan sonra - 364-cü ildən 322-ci ilə qədər bütün həyatını, ömrünün qırx iki ilini natiqlik sənətinə həsr edir. Demosfen eramızdan əvvəl IV əsrdə çiçəklənən yunan natiqlik məktəbi-

¹ Демосфен. Речь, М., 1954, с.487-604.

nin zirvəsinə çevrilir. Ancaq bu zirvə birdən-birə ucalmayıb, müxtəlif mərhələləri əhatə edə-edə yüksəlib.

Birinci mərhələ Demosfenin vəkillik-loqoqraflıq fəaliyyətini əhatə edir. Məhkəməyə işi düşən müştərilər üçün nitq yazır, maddə vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırır. Lisi kimi Demosfen də bu zaman işin mahiyyətini, məhkəmədə çıxış edən adamın biliyini, dünyagörüşünü, cəmiyyətdəki mövqeyini, peşəsini, xarakterini və başqa incəlikləri dərinləndirən öyrənmədən sonra nitq yazır: «Malikanəyə ziyan vuran Kallik əleyhinə», «Cəhiz haqqında Spudə əleyhinə» və s. nitqləri bu dövrün məhsuludur. Birinci mərhələdə nəzəri cəlb edən ikinci cəhət Demosfenin natiqlik müəllimi olmasıdır. O bu dövrdə bir ritor kimi natiqlik sənətindən dərs deyir, şagirdləri nitq kimi yetişdirməyə çalışır.

Bəzi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Demosfen on il loqoqraf kimi fəaliyyət göstərmiş və bu sahədə şöhrət qazanmış. Onu da qeyd etmək ki, nə natiqlik müəllimi, nə də vəkillik Demosfeni mənəvi cəhətdən təmin etməmişdir. O, siyasi xadim-natiq olmağa can atmış. Bu işə asan iş deyildi. Afinalılar qarşısında siyasi nitq söyləmək natiqdən böyük məharət, həyat təcrübəsi, dərin ağıl, xüsusi istedad və bilik tələb edirdi. Demosfen o vaxta qədər məhkəmə işlərini yaxşı bilirdi, müştərilər üçün nitq yazırdı. Lakin Afina dövlətinin siyasi həyatını, iqtisadi mövqeyini, diplomatiyasını dərinləndirən öyrənməyə hələ imkan tapa bilməmişdi. Digər tərəfdən o, kütlə qarşısında nitq söyləmək təcrübəsi qazanmamışdı. Fiziki cəhətdən də o qədər sağlam deyildi. Danışq orqanlarında, zahiri hərəkətlərində bir sıra qüsurlar var idi: danışanda əsəbiləşir, sağ çiyinini tez-tez atır, cırı səslə qışqıraraq özünü yorur, «r» səsini düzgün tələffüz etmir və səs tonuna, intonasiasına xüsusi məna verməyi bacarmırdı. Bir qədər də pəltək idi. Belə qüsurları olan adam əslində natiqlik sənətindən əl çəkməlidir! Demosfen isə inadından dönmür, qarşıya qoyduğu məqsədə çatmağa can atırdı. Bir neçə dəfə siyasi nitq söyləyir, uğursuzluğa, hətta məğlubiyyətə düşər olur. Afinalılar onun nitqinə qəhqəhə çəkib gülürlər.

İbrətəmiz cəhət burasıdır ki, Demosfenin yerinə başqası olsaydı, bu məğlubiyyətdən sonra ruhdan düşüb, siyasi natiqliyin heç adını tutmazdı. O, belə etmir, Demosfen olaraq qalır.

Aktor Satir müvəffəqiyyətsizliyin səbəblərini düzgün aydınlaşdırır. Demosfen öz üzərində yenidən işləməyə, bir növ məşqə başlayır. Birinci növbədə Afina dövlətinin xarici və daxili siyasətini, iqtisadiyyatı dərinlən öyrənir. Əl-qol atmağı, sağ çiyini tez-tez çəkməyi, mimikadan yersiz istifadə etməyi səbr və təmkinlə aradan qaldırır, «т» səsini düzgün tələffüzünə nail olur, səs tonu və intonasianın gücü ilə nitqə yeni məna verməyə yiyələnir, məntiqi və həyəcanlı vurğudan məqamına görə istifadə etməyi vərdişə çevirir. Demosfenin öz üzərində inkişaf etdirmək üçün dilinin altına xırda daş qoyub dəniz sahilində saatlarla nitq söyləyirmiş! Sağ çiyini tez-tez atmamaqdan ötrü tavandan qılnc asırmış ki, nitq zamanı çiyinə batsın, bu vərdiş aradan götürülsün və s. Rəvayət öz yerində, bu bir həqiqətdir ki, Demosfen siyasi natiq olmağa bütün varlığı ilə can atıb, inadından dönməyib və öz arzusuna çatıb! Otuz il bu sahədə xidmət göstərüb. Afinalılar onu çox seviblər.

Demosfen siyasi natiq kimi Afina dövlətinin bir sıra məsuliyyətli işlərini öz öhdəsinə götürmüş və onları müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdur.

Demosfenin elm aləminə altmış bir nitqi və altı məktubu bəllidir. Onun on doqquz nitqi 1954-cü ildə rus dilində çıxmışdır.¹

Demosfen zəhmətkeş ziyalılar dəstəsinə mənsub olub. Likurq, Hegesipp, Hiperid və b. kimi Afina demokratik dövlət quruluşunun keşiyində durub. Bütün nitqlərində o, Afinanın sədaqətli, mübariz və tənəpərvər bir natiq oğlu kimi nəzərə çarpır.

Böyük natiq bütün siyasi nitqlərində afinalıları dostu ilə düşmənini tanımağa, sayıq olmağa, daxili və xarici düşmənlərə qarşı mübarizə aparmağa, döyüşməyə, əxlaqi düşgünlükdən əl çəkməyə, birliyə, öz şöhrətini, şərəfini qorumağa çağırırmışdır.

¹ Демосфен. Речь, М., 1954.

O demişdir: «Bəli, sizi gözləyən təhlükə başqa təhlükələrə bənzəmir. Axı Filipp bizi sadəcə özünə tabe etmək fikrində deyil, dövlətimizi tamamilə məhv etməyə çalışır»¹. «Dövlətin daxilində fəaliyyət göstərən düşmənləri əzmədən onların həvadarları olan xarici düşmənləri məğlub etmək olmaz»². «Mən vicdanlı vətəndaşın vəzifəsini onda görürəm ki, o, dövləti xilas etməyi, gözəl nitq söyləyib şöhrət qazanmaqdan üstün tutsun»³.

Demosfenin nitqlərindəki belə çağırışlar Afinanın siyasət aləmində az rol oynamamışdır.

Demosfen natiqlik sənətinə ehtiramla yanaşdığı üçün əvvəlcədən, düşünüb-düşünəndən və ciddi hazırlaşandan sonra nitqlərini yazıya almışdır. Bununla da kifayətlənmiş, nitq üzərində yenidən işləyir, sözlərin öz məqamına düşməsinə, ahdəngdarlığa, bir sözle, məzmun və forma gözəlliyinə dönə-dönə nəzər salmışdır. O, hər bir nitqini gecələr çıraq işığında hazırlamışdır. Siyasi əleyhdarlarından biri, sonralar satqın çıxmış natiq Pifey Demosfeni ələ salmaq üçün deyərmiş: «Sənin nitqlərindən çıraq yağının iyi gəlir». O da belə cavab verərmiş: «Görünür, mənim çıraq yandıрмаğım səni qorxuya salır!»

Nitqin məzmununu natiqin birinci, yaxud başqasından sonra danışmasından da asılı idi. Birinci danışan natiq, hadisə barəsində geniş məlumat verib dinləyicilərdə bitkin təsəvvür yaratmalı idi. Başqasından sonra danışan natiqin geniş məlumat verməsinə ehtiyac duyulmurdu. Buna görə də öz fikrini, irəli sürdüyü təklifi əsaslandırır. Bu cəhət Demosfenin də nitqlərində özünü göstərir. O, əvvəlcə nitq söyləmək üçün başqa natiqlərə imkan verirdi, onlardan sonra danışmağı üstün tuturdu.

Demosfen öz nitqlərində ritorikanın beş tələbinə ciddi əməl edirdi: a) məzmun - faktların, sübutların seçilməsi, nitq üçün material toplamaq; b) plan - seçilmiş, toplanılmış materialların, sübutların, faktların nitqdə məqsəduyğun yerləşdiril-

¹ Yəne orada, s.103.

² Yəne orada, s.121.

³ Yəne orada, s.40.

məsi; v) məzmunun sözlə ifadəsi; q) nitqi öyrənib yadda saxlamaq; ğ) onu dinləyicilər qarşısında «ifa» etmək.

Demosfen natiqlik sənətində böyük əhəmiyyət kəsb edən iki növ sübutdan - faktik və dərin mühakiməyə, əqli nəticəyə, müdrikliyə əsaslanan dəlillərdən məharətlə istifadə etməyi bacarırdı. Onun siyasi nitqləri ciddi bir sxem üzrə qurulub: giriş, əsas hissə, nəticə. Hər hissə əhatə etdiyi, nəzərə çarpdırılan məsələlərdən, natiqin güddüyü məqsəddən asılı olaraq paraqraflara bölünür. Libani Demosfenin nitqlərinin planını qurarkən bu cəhətləri ön plana çəkmişdir.

Demosfenin nitqlərinin dinləyicilərə göstərdiyi təsirdən söhbət açmaq çox çətindir. Əvvələn, natiqin səs tonu, intonasiyası, jesti, mimikası, müxtəlif maneraları dinləyicilərə təsir göstərən başlıca amillərdən biridir. Bu bərdə elmi mənbələrdə çox az məlumat verilir. Dionisi Qalikalnasski «Demosfenin natiqlik məharətinin heyretəmiz təsiri haqqında» əsərində səs tonundan, mimika və jestlərindən az da olsa bəhs etmiş, bu cəhətləri başlıca təsir göstərən vasitələrdən biri kimi qiymətləndirmişdir. Digər tərəfdən, biz, rus dilinə tərcümə olunmuş nitqlərə əsaslanıb mühakimə yürüdürük, onları dinləmirik, bir ədəbi əsər kimi oxuyuruq. Bu əsərlərdə təkrir, bədii sual və nida, antiteza, xitab, mükəlimə (sual-cavab forması) və s. mühüm rol oynayır. «Filipp əleyhinə üçüncü nitq»inə diqqət yetirək. Nitq belə başlanır: «Xalq məclisinin demək olar ki, bütün iclaslarında, Afina vətəndaşları, Filippin törətdiyi cinayətlər bərsində çox danışılır... «Demosfen bu məşhur nitqini bu səpkidə yekunlaşdırır: «Demək, mənim fikrim belədir: bu bərdə mən yazılı təklif verəcəyəm. Və mən fikirləşirəm ki, əgər bunları həyata keçirsək, elə indi də bizim işlərimiz sahməna düşə bilər. Ancaq içərinizdə mənim dediklərimdən daha yaxşı təklif irəli sürən varsa, o da danışsın, öz məsləhətini versin. Lakin sizin qərarınız, onu necə qəbul edirsinizsə - edin, qoy bizim üçün - bütün allahlar onu həyata keçirməyə kömək göstərsinlər! - xeyir gətirsin». Yaxud: «İndi bəlkə də gözlənilmədən demək istədiyim, lakin bu bir həqiqətdir, odur ki, keçmişdə bizim üçün pis olan bir şey gələcək üçün çox əlverişli

şəraitə çevrilir. O nədir. Bax budur: əgər indi işlərimiz pis vəziyyətdədirsə, deməli, siz öz vəzifələrinizi həyata keçirməmişsiniz - nə az, nə də çox. Əgər siz hər şeyi olduğu kimi yerinə yetirseydiniz, daha onu yaxşılaşdırmağa ümid yeri qalmazdı. Filipp həqiqəti sizin dövlətinizə yox, laqeydliyinə, başısoyulduğunuza qalib gəlib. Siz təkcə məğlub olmamışsınız, hətta yerinizdən də tərpənməmişiz».

Adını çəkdiyimiz nitqdə altı dəfə «Afina vətəndaşları» xitabı, otuz beş dəfə sual, on dəfə bədii nida, yeddi dəfə sual-cavab, iki dəfə sual-nida, otuz dəfə əlavə fiqurundan istifadə edilmişdir. Nitq yetmiş altı paraqraftan ibarətdir. «Zevsə and olsun», «Zevsə and içirəm», «Zevsə və Appolona and içirəm!», «Zevs xatirinə!», «Qoy bütün allahlar kömək etsin!» kimi and səciyyəli frazeoloji vahidlərdən də Demosfen bu nitqində istifadə edib. O, «Afina vətəndaşları» xitabını daha çox cümlənin ortasında işlədir və adi intonasiya ilə deyir.

Demosfen bir böyük natiq kimi özünəməxsus deyim tərzini - fərdi üslubunu yaratmışdır. Bu deyim təzi onu dövrünün başqa natiqlərindən fərqləndirir, təkrarolunmaz və mükəmməl tərzdir!

Demosfen yazdığı nitqləri mükəmməl şəkildə öyrəndikdən sonra kütlə qarşısında ehtirasla, böyük həvəslə danışırdı.

Demosfenin ölümü də ibrətamizdir. Aleksandrın hakimiyyəti dövründə xəzinədar Qarpal İrandan külli miqdarda pul götürüb altı min nəfər əsgərlə Yunanıstana qaçır, Afinadan sığınacaq istəyir. Əvvəlcə ona sığınacaq verilmir. Afinalıların üsyan etməsi üçün şərait yaranır, natiq Hiperid də bunu istəyir. Lakin Demosfen buna razılıq vermir, Hiperid Demosfenlə dostluq əlaqələrini kəsir. Qarpal «sığınacaq xahişi» ilə yenidən Afinaya gəlir, özü ilə xeyli qızıl gətirir. Onu Afina vətəndaşlığına qəbul edirlər. Antipatr və Aleksandrın anası Afinaya etiraz məktubu göndərir. Qarpal qaçmağa imkan tapır. Məsuliyyət Demosfenin üzərinə düşür. Məhkəmə prosesi başlanır. Dinarx, Pifey və b. görkəmli natiqi ittiham edirlər. Demosfen müqəssir bilinir, Afinadan qaçır. 323-cü ildə Aleksandr ölür. Afinalılar üsyan edirlər. Demosfen də bu üsyana qoşulur. Afi-

naya yenidən qaydır, çalışır ki, xalq azadlıq müharibəsinə qalxsın. Antipatr qalib gəlir, Afinadakı demokratik quruluşu ləğv edir. Antipatr Demosfeni, Hiperidi Afina üsyanında təqsirləndirir. Hər iki natiq qaçıb gizlənir. Satqınlar Hiperidin və Demosfenin yerini xəbər verirlər. Hiperid ölə keçir, onu öldürürlər. Demosfen Kalavri adasındakı Poseydon ibadətghında gizlənir. Arxi bir dəstə qoşunla onu tapır, inandıрмаğa çalışır ki, heç bir cəza verilməyəcək, Demosfen ona inanmır, özünü tabe kimi göstərib məktub yazmağa icazə alır. Qamışın ucunda saxladığı zəhəri udur, ibadətghadan çıxan kimi qapının ağzında yıxılır. Azadlıq carçısının həyatı 322-ci ildə sona yetir.

Ölümündən qırx iki il sonra 280-ci ildə Afinada Demosfenin heykəli ucaldılmışdır. Heykəl üzərində bu sözlər həkk edilmişdir: «Demosfen, qoy ağlın kimi səndə elə bir qüdrətli güc yaransın ki, hətta makedoniyalı Aresin özü də yunanları məğlub edə bilməsin».

Demosfenin ölümü yunan natiqlik məktəbinin süqutuna səbəb olduğu üçün sonralar natiqlik sənətinin zirvəsinə qalxa bilən görkəmli natiq yetişmir. Ellinizm dövründə cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında natiqlərin gur səsi, alovlu nitqləri az eşidilir. Əsas diqqət natiqlik sənətinin məktəblərdə öyrədilməsinə, bu sahədəki nəzəri fikirlərin dərinləşdirilməsinə və təbliğinə yönəldilir. Antik üslubdan fərqli olaraq «Asiya üslubu» yaranır. Bu yeni üslubda zahiri keyfiyyətlər - sözçülük, dəbdəbəli ifadələr, fikrin təmtəraqlı tərzdə deyilişi mühüm rol oynadığı üçün natiqlik sənəti hətta bir qədər gözdən düşür. Kiçik Asiyadan çıxmış ritor (natiqlik müəllimi) Hegesipp bu cərəyanın banisi hesab olunur. (O, eramızdan əvvəl üçüncü əsrdə yaşamışdır). Afinada on il (317-307) Makedoniyanın valisi olmuş Demetri, Demosfenin bacısı oğlu Demoxar (360-275) öz nitqlərində «Asiya üslubu»na üstünlük veriblər.¹

¹ s.371-397 K. Əliyevin dərsliyindən götürülmüşdür (bax.: Əliyev K. Natiqlik sənəti. B., 1989)

NEORİTORİKA (Brüssel məktəbi)

Belçikalı hüquqşünas və məntiqçi, Brüssel universitetinin fəlsəfə və məntiq professoru Xaim Perelman neoritorikanın elə bir hissəsinin banisi sayılır ki, o fəlsəfə və humanitar elmlərdə, publisistlərin qəzetlərdəki yazılarında, siyasətçilərin çıxışlarında, vəkillərin nitqlərində, hakimlərin məhkəmə hökmlərinin əsaslandırılmasında arqumentasiyanı tədqiq edir. Neoritorika prozaik mətnlərin semantikasını, onların sosial və ideoloji əhatəsini tədqiq edir. Bu humanitar problemləri qəbul etməyən formallaşmaya reaksiyadır.¹

Neoritorika qeyd edir ki: 1) humanitar elm elmidir; 2) o, humanistdir, yəni, insanların müəyyən vaxtda elədikləri bərəsində suallar verir; 3) qoyulmuş sualların cavablarını əsaslandırır; 4) o, insanın özünü dərk etməsinə xidmət edir.

X.Perelmanın neoritorikasında mərkəzi yeri dəyərli mühakimələr kateqoriyası tutur. Antik ritorika üç natiqlik janrını müəyyən edib: məşvərətçi, məhkəmə, *epideyktik*. Məşvərətçi nitq faydalı bir şeyə – siyasi yığıncaqlarda qərar qəbul edilməsinə aiddir; məhkəmə nitqi ədalətli olana aiddir; epideyktik nitq isə paneqirikdir (o heç nə ilə mübarizə aparmır və heç nəyə etiraz etmir), əslində arqumentasiyalar sistemində ən mərkəzdə duran epideyktik nitqdir: o, iyeaxriyanı yaradır, buna görə də əyləncəyə xidmət etmir, auditoriyanı tərbiyə edir.

Epideyktik nitq müəyyən zaman modallığından məhrumdur, o, gələcək və ya keçmiş haqqında deyil, zamandan kənar da olan, ondan mücərrədləşmiş xoşbəxtlik, xeyirxahlıq, gözəllik, ədalət kimi kateqoriyalardan bəhs edir. Epideyktik nitq tərbiyə, təlim, maarifləndirmə üçün nəzərdə tutulub. Belə qəbildən olan mətnlərin geniş tətbiqi müəyyən strategiya tələb edir. X.Perelmana görə, arqumentasiyanın xüsusi məqsədi auditoriyanın natiqin müddəalarına qatılmasıdır. Real, özəl, müxtəlif

¹ Неориторика: генезис, проблемы, перспективы. Сборник научно-аналитических обзоров. –М., 1987

auditoriya danışan-dinləyən sisteminə oriyentasiya olunmuş proqnostik modeldir.

R ritorik arqumentasiyada çoxmənalılıq mövcuddur ki, onu danışanın və dinləyenin verdiyi qiymətlə əlaqələndirmək lazımdır. İnterpretasiya auditoriya tərəfindən qəbul edilməlidir və bu halda onun vəzifəsi yerinə yetmiş olur.

Kvazioloji elementlər nəticənin formal üsulu üzərində qurulub: tərif, oxşarlıq, tranzitivlik, tamlıq, müqayisə. Qeyri-formal diskussiyada tautologiyaya yol verilir: «Uşaqlar ele uşaqdır».

Real olanın strukturunda qurulmuş arqumentlər vəzifəsi olan nəticəyə, səbəbiyyət əlaqəsinə, istiqamətə (yəni bu nəyə gətirib çıxaracaq), əlaqə texnikasına, nüfuz amilinə («Müasir elm təsdiq edir») pragmatik aspektdən baxırlar.

Əlaqə tipləri kimi analogiya, antimodel, metafora çıxış edirlər. Klassik ənənələrə qarşı qoyulmuş neoritorikanın ideali olan şəxsiyyət görəsən necədir? X.Perelman və L.Olbrex-Titka yazırlar: «Biz deyə bilərdik ki, ritorika iddiaçıdan daha çox hakimi formalaşdırmalıdır. İddiaçının obrazında adamı ondan uzaqlaşdıran nədir – bu birtərəflilikdir, o rəqibin arqumentlərini təkzib etməyəndə də, özünü onlara qarşı qapayır. İddiaçıya nəticə əvvəlcədən məlumdur və onun vəzifəsi ancaq nəticəni təsdiqləyən dəlillər tapmaqdan ibarətdir. Amma iddiaçı öz kontekstindən – əks mühitin müdafiəçisi – ayrılmazdır. Reyativist əhatədə arıq müstəqil «lehinə» və «əleyhinə» yoxdur, əvəzində «lehinə» və «əleyhinəni» birləşdirən yeni sistemlərin aramsız quruculuğu var. Bəşəri işlərdə məsuliyyət və azadlığın mənası bundadır.

Nə seçim imkanı, nə də alternativ olmayan yerdə bizim azadlığımız mümkün ola bilməz. Məhz məşvərətçilik insanı avtomatdan fərqləndirir. Bu müzakirə əslində insanın yaratdığı hər şeyə – onun yaratdığı dəyər və normalara aiddir ki, onlar bizə diskussiya etmək imkanı verir. Belə diskussiyanın üsullarını öyrənmək insanda intellektual texnika təfəkkürü inkişaf

etdirə bilər ki, onu özündə yetişdirə bilmiş hər kəs ondan istifadə edir».¹

Neoritorikanın yaradıcıları öz ideallarını təsvir edəndə faydalı olandan bəhs edən məşvərətçi nitq anlayışından istifadə edirlər. Arqumentasiya sisteminə isə filosofun şəxsi mövqeyi əlavə olunur.

«Neoritorik şəxsiyyət» - filosof, mədəniyyətin, dəyərli mühakimələrin yaradıcısıdır.

Epideyktik nitqin əhəmiyyətini (tərbiyəvi, öyrədici və təlim) aşkar etdikdən sonra, neoritorika nitq stilləri nəzəriyyəsini hazırladı. Epideyktik nitqin mərkəzi müddəası müxtəlif stilləri – kütləvi kommunikasiya, iş və diplomatik, insan və maşın dialektləri stillərini bir-birilə əlaqələndirir, diqqəti nitqin daxili kompozisiyasında cəmləyərək, arqumentin strategiyası ilə, yəni dil şəxsiyyəti ilə, nitqdə fərdin yaradıcılığının sisteməlik olaraq aşkarlanması ilə bağlayır.

Yeni ritorikanın əsas anlayışı auditoriya ideyasıdır, belə ki, inandırma ancaq auditoriyanın razılığından sonra ola bilər, çünki, arqumentasiyalar auditoriyaya müraciətlə deyilir və o, arqumentlərin gücünü dəyərləndirməyə və başa düşməyə və diskussiyada iştirak etməyə qabildir.

X.Perelman bir tərəfdən dəyərləri və dəyərli mühakimələri psixoloji hal hesab edən aksioloji nəzəriyyəni, digər tərəfdən isə məmnunluq prinsipini inkar etdi.

Qiymətləndirmə rəşional aktdır, biz dəyərlərə müraciət edərək müəyyən seçimə təsir göstərməyə və bu seçim ilə haqq qazandıрмаğa can atırıq ki, o, başqaları tərəfindən də qəbul edilsin və bəyənilsin.

Rəşional olanın və dərrakəli olanın arasındakı fərq sübut ilə arqument arasındakı fərqlə uyğundur. X.Perelman nitq fiqurları üçün öz təsnifatını təklif edir. Danışan, seçim fiquru ilə dinləyicinin fikirlərini predmetin başqalarına münasibətdə mürəkəb olan (natiqin verdiyi təriflər, metafora, repriz) müəyyən aspektinə yönəltdir. İştirak fiqurunun köməyi ilə predmet

¹ Yəni orada

şürda konkretləşir (onomatopeya, amplifikasiya, təkrar, qradasiya). Birləşdirmə fiquru ilə natiq nitqin predmetinə auditoriya ilə ümumi nöqtəyi-nəzər yaradır (dialog, müraciət, ritorik sual).¹ Beləliklə, neoritorika həm də bu ənənəvi mövzuların öyrənilməsinə öz payını vermiş oldu.

Almaniyada ritorika

Almaniyada ritorika çoxdankı ənənələrə malikdir. Onun intibahı XV əsrdən başlanır (əvvəlcə latın dilində). Onun çiçəklənməsi Avropada millətlərin və ədəbi dillərin formalaşması dövrünə düşür (XVII əsr – XVIII əsrin əvvəlləri).²

XVII əsrdə *ritorika* termini ancaq nəzəri tədqiqatlara aid olunurdu, praktiki nitqə sahib olmaq isə *elokvensiya* ya da *oratoriya* adlanırdı.

Ritorikaya aid dərsliklərin sələfi titulyar kitablar və dərs vəsaitləri olub. Onlardan biri İohann Rudolf Zatlərin «Alman ritorikası və dərs vəsaiti» (1604) kitabıdır ki, orada qohumlara ictimai xadimlərə yazılan məktublərin nümunələri verilib, eləcə də təbrik nitqlərinin tərtib edilməsinin qaydaları göstərilib. İ.K.Qotşedin əsərdən əvvəl yazılmış İohann Mateus Meyfartın «Alman ritorikası» (1634)³ əsərində antik ənənəyə uyğun olaraq üç nitq növü göstərilib (məhkəmə, siyasi, epideyktik) və onların bəzəkləri olan ritorik vasitələr təsvir olunub.

1662-ci ildə Baltazar Kindermanın sonradan bir neçə dəfə yenidən nəşr olunmuş «Alman natiqi» kitabı nəşr olundu. Kristian Vayze özünün ritorik sistemini («Siyasi natiq», 1977-ci il) «siyasi adam» üçün, yeni mahir, hər şeyə uyğunlaşa bilən adam üçün yaratdı. Vayze Sittay gimnaziyasında uşaqlara natiqlik sənətini öyrədirdi, gimnaziyada ritorika ilə yanaşı coğrafiya, tarix, məntiq, əxlaq haqqında təlim tədris olunurdu.⁴

¹ Yene orada, s.57

² Гундорова С.В. Из истории немецкой риторики XVII-начала XVIII в.// Риторика. –М. 1997, №1(4)

³ Yene orada, s.68-69

⁴ Yene orada, s.70

1728-ci ildə İohann Kristof Qotşedin «Şüurlu natiqlik sənətinin əsasları» kitabı çapdan çıxdı, kitabda Siseron və Kvintilian tərəfindən işlənmiş qaydalar müxtəşər şəkildə şərh olunur.

Qotşed həm də «Gimnaziya və ali məktəblərdə istifadə edilmək üçün bələğətə aid ilkin çalışmaları» (1754-ci il) adı altında məktəb ritorikasını da yazmışdır. *Bələğət və natiqlik sənəti* anlayışları dəqiq sərhədlərlə biri-birindən ayrılmışdı. «Natiqlik sənəti» (Redekunst) nəzəri anlayış olub gözəl nitqin qatun və qaydalarını müəyyən edir; «bələğət» (Beredsamkeit) isə; əksinə, praktiki anlayış olub gözəl danışmaq haqqında təsəvvürü özündə təcəssüm etdirir. Analoji olaraq bələğət (Beredsamkeit) və düzgün nitq (Wohlredenheit) arasında da sərhəd qoyulub. Sonuncusu düzgün, yəni xoşagələn və zərif şəkildə yazmaq ya da oxumaq qabiliyyəti deməkdir.

Beləliklə, die Wohlredenheit əsasən yaxşı stildən, eləcə də ağıllı və yaxşı ifadə olunmuş fikirlərdən ibarətdir. Müəllifin fikrincə bir çox adam düzgün nitqə malik olsa da, bələğət onlardan heç də hamısına xas geyil. Qotşed dəyərli və saxta bələğət arasında fərq qoyur və nitq, onun stili və kompozisiyası, emosional zənginliyi, möcazaları üzərində işin əsas mərhələlərini müəyyən edir.

Qotşed ideyalarının təsiri bütün XIX əsr boyu böyük olub, onlar həm də Avropa və Rusiyada daha sonra çap olunmuş ritorikalarda da əks olunub.

Ritorika nəzəriyyəsinə F.Şleyermaxerin də verdiyi pay əhəmiyyətli olub.¹

Qeyd edək ki, bütün klassik ritorika şifahi nitq formaları üçün yaradılıb, buna görə də ritorik təsvirlər mətnin analizinə deyil (kim dedi – nə dedi – hansı yolla dedi – nəticəsi nə oldu), onun ifasına və təsir üsullarına toxunurdu. Müasir mərhələdə ritorika nitqin yaradılması nəzəriyyəsindən çevrilib onun analizinin nəzəriyyəsi olub.

Almaniyada ritorika müxtəlif mərhələlərdən keçərək, gah poetikaya, fəlsəfəyə, estetikaya aid olunub, gah da ümu-

¹ Гундорова С. Гостерilmiş məqalə. s.74

miyyətlə humanitar fənlər korpusundan qovulub. İ.Kantın fikrincə, ritorika «məkrli sənət olub insanı xəlvətcə mühüm şey haqqında elə fikirlərə aparır ki, əslində əsaslı düşündükdən sonra onun heç bir əhəmiyyəti olmur».¹

Məlumdur ki, ritorikanın fəlsəfi problemləri üzrə xüsusi kursun müəzirlərini Fridrix Nitsə də oxumuşdur.

Ritorika və onun danışan modeli XX əsrin 20-ci illərində sonunda – 30-cü illərinin əvvəlində, faşist diktaturasının dövründə öz inkişafını tapmışdır. Natiqlik sənəti effektiv kommunikasiyanın nəzəri və praktiki çərçivəsində nəzərdən keçirilirdi. Təsiredici (persuaziv) mətnlərin əmələ gətirilməsinin üsulunu təsvir edən nitq nəzəriyyəsi inkişaf edirdi.

1930-cu ildə E.Drax «Nitq nəzəriyyəsi və nitq hazırlıq üzrə alman komitəsini» təsis etdi. Bu mövzuda xüsusi seminarlar praktiki olaraq Almaniyanın bütün universitetlərində keçirilirdi. 1932-ci ildə E.Draxın «Natiq və nitq» kitabı çıxdı, kitabın nümunə nitqlərin yazıldığı vollar da əlavə olunmuşdu. 30-40-cü illərdə Almaniyada siyasi, təbliğatçı bələğəfi (Hitler, Gebbel və b.) hansı rol oynadığı məlumdur.

50-70-ci illərdə ritorika problemləri ilə Elmlər Akademiyasının nəzdində Dilşünaslıq institutu, Leypsiq və Qall (ADR) universitetləri, Ştutqardt Texniki Universiteti, ritorika və mətnin linqvistikası üzrə ən böyük mütəxəssislərdən biri olan Q.Plettin² işlədiyi Essen Universiteti məşğul olmuşdur.

Q.Plett fiqurların yeni klassifikasiyasını yaratmışdır. Sintaksislərə aid edilənlər: a) *transpozitiv*: *appozisiya*, *parenteza*; *privativ* (ellips); *repetitiv* (alliterasiya, paralelizm, təkrar); b) *semantik*: *kontrastiv* (antiterə, litota, oksyumoron); *komparativ* (artma, hiperbola, metafora); v) *substitutiv* (metonimiya, sinekdoxa). Müəllifin fikrinə görə ritorik fiqurlar deyilənin mənasını qaydaya salır.

Alman alimləri tərəfindən hazırlanmış yeni ritorika danışan ilə dinləyicini eyniləşdirir. Onun məqsədi cəmiyyətdəki

¹ Кант Н. Критика способности суждения. СПб. 1899

² Теория и анализ текста: лингвистика, семиотика, риторика. – Гейдельберг, 1979

soyuqluğu aradan götürməkdir: sosial həyat – simvollardan ibarət meşədir, müvəffəqiyyət qazanmaq üçün nəzarətin, mülayimliyin və i.a. formalarından istifadə edərək ritorik strategiyayı hazırlamaq lazımdır.

Almaniyada ritorik fikrin təşəkkül tapmasının çıxış nöqtəsi Henrix Lausberqin «Ədəbi ritorika üçün dərslik» (Münhen, 1960. I-II cild) əsərinin çap olunması hesab olunur. Qeyd edək ki, alman filologiyası üçün ritorika, germenektika, yəni mətnin interpretasiyası nəzəriyyəsi ilə, çıx bağlıdır. Ritorik kommunikasiyalar sosial qruplar və fərdlər arasında yaradılan birlik, insan şüurunun inkişafı üçün bir alət, insan şəxsiyyətinin formalaşması üçün optimal şəraitin yaradılması kimi nəzərdən keçirilirdi.¹

Y.Kopperşmidtin «Ümumi ritorika» əsərində vacib yeri qeyri-zorakı, yumşaq dilə tutmaq yolu ilə olan inandırma (überreden) tutur. «Überreden», şəxsi rəyi zorla qəbul etməyi inkar edərək, onu təsirini, başqa formalarına bərabər hesab edir. Dil tək cəhcə gercəkliyi dərk etməyin vasitəsi olmayıb, həm də onun dəyişməsi üçün də vasitədir. Ritorika şüurlu nitqin qurulması aktı kimi, neoritorika isə bu təsirin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi kimi gözdən keçirilir.

Y.Kopperşmidt persuaziv mülahizələr nəzəriyyəsini inkişaf etdirir. Persuaziv mülahizələrə qarşı aşağıdakı tələblər qoyulur: onlar müfəssəl (inventio), strukturlaşmış (dispositio) olmalı, azad və ifadəli şəkildə deyilməlidir. Bərabər səviyyəli partnyor ilə nitq ünsiyyəti demokratik quruluş şəraitində baş verir. Persualizm aktların müvəffəqiyyətini müəyyən edən kommunikanların şəxsi xarakteristikalarıdır: axı nitq aktlarının gedişi prosesində danışanlar, bir-birinə təsir edərək, şüurlu razılaşmaya (konsensusa) gəlib çatmalıdırlar.

Ritorikaya mətn nəzəriyyəsində işlənilib hazırlanmış bir sıra anlayışlar daxil edilib. Danışanın-dinləyənin səviyyəsində koherentlik, yəni bir tamda cəmlənmiş hissələrin sıra ardıcılığı, irəli çıxır. Mətnin rabitəli olmasına assosiativlik də daxil

¹ Гадамер Х.Г. Истина и метод. –М, 1988

dir ki, alman tədqiqatçıları onu trivial biliklərə oriyentasiya kimi müəyyən edirlər.

Tipik olanın spesefikliyi öz təcəssümünü entimemalarda – ümumi məlum şeyə yönəltməyə və misallarda – tipik təkrarlanan şeyə müraciətdə tapır.

ABŞ-da ritorika

ABŞ-da natiqlik sənəti ümumi təhsilin vacib hissəsi və istənilən fəaliyyət sferasında müvəffəqiyyətin vacib komponentlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir.¹ Ritorika Amerikanın ideyalarını dövlət siyasəti və dövlət ideologiyası kimi öyrədir. Məsələn, necə ki, Reyqan öz prezidentliyi dövründə amerikan müstəsnalığı və Amerikanın xüsusi missiyası haqqında ideyanı təbliğ edirdi. 1982 ilin 22 noyabrında, Şükür günü bayramında ölkəyə müraciətdə o, deyirdi: «Mən həmişə inanırdım ki, bu torpaq üçün xüsusi tale hazırlanıb, ilahi qüvvə bu böyük kontinenti okeanların arasında yerləşdirib ki, onu dünyanın hər tərəfindən olan, azadlığı, inamı və sülhü hər şeydən əvvəl qiymətləndirən insanlar kəşf etsinlər. Gəlin biz Amerikanın xeyir və xoş məram daşıyıcısı kimi qismətini yenidən təsdiqləyək».²

60-cı illərdə ritorika kommunikasiya vasitələrinin ümumi sisteminə – kommunikologiyaya qoşuldu. «Kommunikasiya sənayesi»nin aktiv və bacarıqlı icraçılara ehtiyacı vardır və ritorikaya onları yetişdirmək həvalə olunub. Ritorikanın tabeliyində linqvistika, elmşünaslıq, informatika, sosiologiya durur. Kütlə üçün olan nitqin əsasında ən birinci etik və sosial-iqtisadi problem olan ümumi rifahın deklarasiyası durur. «Tarix və tənqid» kitabının ilk iki cildinə müqəddimədə U.N.Briqans yazırdı: «Bu əsərdə amerikan natiqlik sənətinin tarixin axarına təsiri araşdırılır. Tarix təkcə sözlərlə yazılır. O həm də sözlərlə yaradılır. Amerikan millətinin həyatını dəyişdirmiş əhəmiyyətli hərəkətlərin əksəriyyəti öz qüvvəsini az tanınmış yerlərdən,

¹ Рождественский Ю.В. Теория риторики. –М., 1997

² Проблемы американистики. МГУ, 1993, с.298

məşhur olmayan adamların nitqlərindən götürərək, sadə adamların ehtiyac və ümidlərini sadə sözlərlə ifadə edə bilmiş liderlərin sayəsində qəti vüsət aldı. Burada söhbət sözlərin köməyi ilə amerikan tarixinin kursunu yönəldən adamlardan gedəcək».¹

ABŞ-da natiqlik sənətinin öyrənilməsi «Nitq kommunikasiyası» rubrikası altında mövcud olan xüsusi akademik sahənin çərçivəsində gedir. XIX əsrin sonunda ritorikanın tədrisi əksər amerikan kollec və universitetlərinin proqramına daxil edilmişdi. 10-20-ci illərdə nitq haqqında elmə (akustika, nitq siqnallarının fiziologiyası) xüsusi diqqət verilirdi. Nitq defektlərinin korreksiyası kursları fəaliyyət göstərirdi. 1914-cü ildə kütləvi nitq üzrə akademik müəllimlərin amerikan assosiyasıya yaradıldı. 1948-ci ildə ABŞ-da elmi fənlər sistemində «Nitq» fənni ayrıca öyrənilməyə başlandı, bu fənn üzrə elmi dərəcələr verilirdi. Kütləvi nitqin tərkibində öyrənilən fənlərdən biri nitqin düzgün tələffüzü – elokusiya idi. Tələbələrə mübahisə etmək sənətini öyrədən debat və arqumentasiya proqramının vacib hissəsi oldu.² 1994-cü ildə kütləvi nitq müəllimlərinin Amerikan assosiyasıya yaradıldı. Təlimin predmetini debat və arqumentasiya prinsipləri, yəni məcburiyyət deyil, fikir mübadiləsi, danışıqlar (mühüm siyasi mövzular, əxlaq, hüquq və başqa məsələlər seçilirdi) təşkil edirdi, nitqin düzgün deyiliş qaydaları, kinesika üsulları işlənib hazırlanırdı.

Kommunikasiya nəzəriyyəsinin ənənəvi formulu (kim danışır – nə danışır – kimə danışır – nəticəsi nədir) E.Berkin «*pentada*»-sında işlənib hazırlanmışdır. Simvol – obrazlara olan müxtəlif tipli reaksiyalar və müxtəlif qrupların psixologiyasını, «kollektivin magiyasını» nəzərə almaqla onlardan istifadə etmək bacarığı tədqiq edilirdi. Dildən hər cür istifadənin son məqsədi inandırma aspektidir. Berkin «*pentadasında*» kommunikasiyanın ənənəvi formulu aşağıdakı kimi interpretasiya olu-

¹ Радченко В.Н. Изучение ораторского искусства в США. Знание. 1991, №1, с.22

² Радченко В.Н. Изучение речевой коммуникации в современной науке.//Риторика и стиль. –МГУ, 1984

nub: 1) nitqdə və deyilir (akt, hərəkət); 2) danışan kimdir; 3) o, hansı üsullardan istifadə edib (linqvinistik, simvolik); 4) hansı məqsədi olub; 5) şərait, situasiya.

Amerikan tədqiqatçılarının rəyinə görə, natiq – mətn – auditoriya analizi birtərəflidir. Situasiya danışana təsir göstərir. Kütləvi nitqlə çıxış edən natiq ideoloji planda müəyyən imicə uyğun gəlməlidir.

ABŞ-da praktiki və nəzəri ritorikanın çap həcmi çox böyükdür. Ritorikanın tədrisi bütün təhsil səviyyələrində bütün tədris proqramlarında məcburidir; çoxlu miqdarda dərslik nəşr olunur.

Ritorika dövlət ideologiyasının vahid konseptidir. Bir sıra tədqiqatlar prezidentlərin stilistik nitq məhərətinə həsr olunub. Məsələn, R.P.Hartin «Dil stili və prezidentlik. 1984-cü ildə EHM köməyi ilə edilən analiz» kitabı son səkkiz amerikan prezidentinin – Trymen, Eyzenhauer, C.Kennedi, L.Conson, R.Nikson, C.Ford, C.Karter və R.Reyqanın stilistik xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsinə həsr olunub.¹ 400-ə yaxın mətn tədqiq olunub. Ən çox istifadə olunan sözlərin siyahıları tərtib olunur, bu sözlər sadəliyi, təması, öz adından danışmaq arzusu-nu nümayiş etdirir. Xalq, vətən, qanun, azadlıq kimi söz – simvollar böyük konnotativ ağırlıq daşıyır.

ABŞ-nın siyasi tarixinə böyük təsir göstərmiş nitqlərin stilinin ən yaxşı nümunələrini özündə cəmləmiş müntəxəbatın öyrənilməsi məcburidir.

Natıqlıq mədəniyyətinin yazıçıların bədii yaradıcılığına təsiri çox böyükdür. Məsələn, U.Folknerin «Abessalom!» romanında cənub mədəniyyətinin natıqlıq irsi aşkar izlənilir. Robert Penn Uorrenin «Kralın bütün qoşunu» kimi məşhur romanında onun təsvirinə bir çox səhifələr həsr olunub.

Villi Starkinin romanının baş qəhrəmanlarından birinin nitqindən bir parçanı oxuyaq:

«O, sakit başladı:

¹ Реферативный журнал, 1986. -№6. серия: Язык

- Dostlar, şəhərdə bir balaca dolaşılıq başlanır. Mənim və qanunverici məclisdə oturmuş kaftarbaşların, itsifətlərin, sallaqqarınların, şillaqatan qancıq balalarının arasında. Siz birlirsiniz mən kimin haqqında danışırım. Mən onlara və onların qohumlarına lap çoxdan o qədər baxmışam ki, axırda qərara aldım, artıq vaxtdır – nə qədər ki, insan sifətinin nəyə oxşadığını tamam yaddan çıxarmamışam, gedim gəzim, görüm. Hə, siz burada adamlara oxşayırsınız. Çox ya da az. Həm də ağırllı adamlara oxşayırsınız. Onların sizin haqqınızda qanunverici məclisdə nə danışdıqlarına və bu danışığlara görə sizin cibinizdən hər gün beş dollar aldıqlara baxmayaraq. Onlar deyirlər ki, məni statın qubernatoru seçdiyinizə görə sizdə toyuq beyni var. Ola bilər ki, siz doğrudan da toyuq beyinlisiniz. Məndən soruşmayın – mən marağı olan şəxsəm. Ama, mən sizə bir sual verəcəyəm və cavab almaq istəyirəm. Mən istəyirəm ki, siz mənə düzgün, birməfəse cavab verəsiniz. Cavab verin: aldatmışam sizi? Aldatmışam?» – O, sonuncu sözü qurtarmamış kəskin şəkildə qabağa öyilərək sağ əlini qaldıraraq qışqırdı: «Dayan! Öz qəlbinizə baxmadan və həqiqəti görmədən cavab verməyin. Ona görə ki, həqiqət oradadır, kitablarda deyil. Qanunlar məcəlləsində deyil. O, kağızlarda deyil, o, sizin ürəyinizdədir. Sonra: - cavab verin!»

«İzdihamda olan bütün insanlardan eyni zamanda və qəfildən qopan nəriliyə bənzər bir şey yoxdur, bu nərili onları hər birində oturan, amma onun özü olmayandan çıxır. Nərili qalxır və güclənir, sakitləşir və yenidən artırdı, Ağa isə sağ əlini göyə qaldırmış, qırmızı gözlərini bərəltmiş vəziyyətdə durmuşdu.

Nərili sakitləşəndə də o, əlini aşağı salmadan danışdı:

- Mən sizin üzünüze baxdım!

Onlar yenidən nərildədilər.

O, danışdı:

- Ay allah, mən işarə gördüm!

Onlar yenidən nərildədilər.

O, danışdı:

- Mən şəhi yunda gördüm, torpağı isə quru.

Və yenə də nərilti.

Sonra:

- Mən ayda qan gördüm! Çəllək-çəllək qan!

Mən bilirəm bu kimin qanı olacaq.

Sonra isə qabağa öyilərək və sağ əli ilə sanki havadan asılı olan bir şeyi tutaraq:

- Mənə balta verin!»

Fransada ritorika

Fransada ritorika üzrə sistemli tədqiqatlar uzun müddət olmayıb. Bu onunla əlaqədardır ki, fransız filologiyası antiritorikdir. «Şaqrən dərisi» nəzəriyyəsi səciyyəvidir: bu nəzəriyyəyə görə yeni Avropa ritorikaları çərçivəsində yunan –latın ritorik qaydalarının milli dillərə ancaq «tərcüməsindən» danışmaq olar.¹ Belə təsəvvür indi səhv hesab olunur.

XII-XV əsrlərdə bir çox başqa Avropa ölkələrində olduğu kimi, Fransada da dini bəlağət dominatlıq edirdi. Sxolastik ritorika prestiji yüksək olan latın dilində yaradılırdı. Antik müəlliflərin əsərləri təlim və təqlid üçün mətn rolunu oynayırdı.

XV əsrdə antik ritorika dini, etik və siyasi ideyaların formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. XV əsr fransız ədəbiyyatının bütün söyi «məntiqi mütəlq hökmdarlığı qarşısında» ritorikanın hüququnu özünə qaytarmağa yönəldilmişdi. XIII əsrdən mövcud olan ənənəvi rəyə görə, xristian həqiqətləri sadə və aydın formada izah olunmalıdır, bu isə ritorika və müdrikliyin ittifaqı konsepsiyasına ziddir.²

Soyuq filosofun yanında zərif zövqü, ədəbi formaya malik olan, gözəl danışan natiq meydana çıxır. Bəlağət sənəti bütün sənətlərin içində ən nəcibi elan olunur. Ritorika yaxşı danışmaq demək olduğu kimi, həm də xalqı idarə etmək, bəşəri cəmiyyət və onun içində ədalət yaratmaq üçün ən ali elmdir.

¹ Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. М. Наука, 1991, с.74

² Античное наследие в культуре Возрождения. с.132

1570-ci ildə San Antuan de Baif tərəfindən Saray Akademiyası təşkil olundu. Mənəvi və fəlsəfi elmlər Akademiyası ritorikanın mərkəzi oldu. Kral III Henrixin Lurdakı kabinetini iclasların keçirildiyi yer oldu. İlk fransız ritorikası (1521) Normand keşişi Pyer Tabrinin əsəri idi. Yeni ritorikaların məqsədi «fransız dilini yüksək nətiqlik səviyyəsinə qaldırmaq idi».

Akademik, məhkəmə və siyasi (parlament) bələğəti inkişaf etməyə başlayır. Akademik məclis əxlaqi-etik mövzularda nitqlər tərtib etməyə başladı.

Fransız dini bələğəti üçün kamillik epoxası XVII əsr oldu, bu zaman janrın forması bəşəri material ilə zənginləşdi, mövzu humanistləşdi və bibliyadan gələn ilham dialektika, dialektika isə ritorika ilə əvəz olundu.

Bernar Lami («Ritorika və ya danışmaq sənəti» 1688) Sezar-Şeno Dyu Marse («Məcəzlar haqqında traktat». 1730), Pyer Fontanye («Diskursun fiqurları»), Lui Domeron («Poetika», «Fransız ritorikası») ritorika üzrə məşhur əsərlərin müəllifləridir.¹ Onların əsərləri sonradan gələn bir çox fransız tədqiqatçıları üçün əsas rolunu oynayıb.

I Fransiskin dövründə abbat Belqardtın «Stilin Şux və nəzakətli olması haqqında» (1695) traktatı, Leven de Tamplerin «Ali cəmiyyətdən olan xanımların təlimi üçün bələğət» (1698) və başqaları fransız (dövlət dilində) nəşr edildi. Bu dövrdə fransız leksikoqraf – sinonimist Q.Jirarin («Fransız dilinin düzgünlüyü və ya sinonim kimi qəbul edilən sözlərin müxtəlif mənaları». Paris, 1718) və adı bu problemə etimoloji yanaşma və sinonimikanın öyrənilməsində yeni mərhələ ilə bağlı olan P.J.Rubonun fəaliyyəti səciyyəvidir. Tədqiqatçılar fransız bələğəti tarixində Jorj Lui Leklerk de Byuffonun (1707-1788) böyük rolunu qeyd edirlər. «Stil – insandır» ifadəsini ona istinad edirlər. Yüz ildən çox, XX əsrə qədər Byuffonun nitqləri Fransada məktəb proqramlarına daxil edilirdi (fransız lisey və kolleclərinin axırıncıdan qabaqki sinifləri « ritorika sinifi » adlandırılırdı) Byuffon üçün stil məzmununun forması idi. «Stil fi-

¹ Дюбуа Ж. Общая риторика, с.369

kirlərin düzlüyü və hərəkətlərindən başqa bir şey deyil...» «Yazmağı bacarmaq – düşünməyi bacarmaq deməkdir». Byuffon yeni qeyri-klassik, təfəkkür qaydalarına istiqamətlənmiş ritorikanın qaydalarını hazırlayır¹, onun mətnin kompozisiyasına olan marağı da elə buradandır. Əgər ağıllı adam öz predmetini lazımı qaydada götür-qoy etmədən, plansız şəkildə yaratmağa başlayırsa, o, çətinliyə düşərək, nədən başlamağı bilmir, eyni zamanda onun ağılına çoxlu ideyalar gəlir, amma onun nə onları müqayisə etməyə, nə də onların hansının mühüm, hansının isə o qədər də vacib olmadığını müəyyən etməyə vaxtı olmadığı üçün, o, seçim edə bilmir və çaşıb qalır.² Byuffon stilə model sifətində canlı orqanizmin formasını verərək daha da irəli gedir və stilin ayağına metafora səviyyəsində hökmran erotik qüvvə yazır.³ XVIII əsr Fransasında bələğət tarixi iki hissəyə bölünür: biri ənənə ilə sıx bağlı olaraq inqilabın önündə gəlir, digəri isə XVIII əsrin ikinci yarısına aiddir və yeni dövrə keçid mərhələsi rolunu oynayır.

Dünyəvi ritorika etiketin bütün sferalarına geniş daxil olundu. Fransanın mədəni həyatının mərkəzində ensiklopediyaçı-filosofların ideyalarının təbliğ olduğu kübar salonlar dururdu. Məhkəmə bələğəti də öz çiçəklənmə dövrünə çatdı. Məhkəmə üsulunun qeyri-kamilliyi və məhkəmə qanunlarının dürüşt və qısa ifadə olunmaması kimi çatışmazlıqlar mövcud qanunvericiliyi tənqid etməyə bəhanə oldu.

XVIII əsrdə məhkəmə səhvləri şiddətli tənqid, polemika və istehza predmeti oldu. Dediymiz kimi, əvvəllər ritorikaya aid bütün traktatlar latın dilində yazılırdı. Antik müəlliflər təkcə yazıda deyil, həm də mətnin xarici tərtibində» də nümunə rolunu oynayırdılar. A.Olar yazırdı: «Müəssislər məclisinin natiqləri Paris qarşısında demək olar ki, eynilə «Aqora» meydanında yığılmış afinalıların qarşısında Demosfenin danışdığı

¹ Зенкин С. Неклассическая риторика Бюффона.// Новое литературное обозрение. – М. 1995, вып.13

² Yenə orada, s.169

³ Олар А. Ораторы революции.- М.,1907, т. I, с.27

kimi danışdırdılar».¹ Roma tarixi maaarifçilik dövründə və Fransız inqilabı zamanı mif-simvol rolunu oynayırdı. Antik tarixə və mifologiyaya, onun süjetlərinə və obraz sisteminə geniş müraciət etmək məhz buna görədir. Məsələn, Konventin deputatı Vernyo öz müdafiə nitqini dörd müqayisə üzərində qurmuşdu: Kaliqlanın bacıları onun tərəfindən əxlaqsızdırılmış və sonra da zinakarlığa görə sürgün edilmişdi; 2) «Mənə Ssevolanın manqalını verin»; 3) Vernyo öz məziyyətlərinə görə sürgün edilmiş Rutili və Aristidin adını çəkdi (elə özü də buna görə gilyotində edam olundu); 4) O, Femistoklun sürgünü haqqında epizoda müraciət etdi.² «Qədim dünyadan misallar Vernyo üçün bütün arqumentasiyanın xülasəsi kimi görünür və o, öz nitqinin ən parlaq yerlərini onlarla bəzəməyə üstünlük verir. Onun məqsədi dinləyicinin yaddaşına onun heç vaxt unutmayacağı gözəl və klassik formul həkk etməkdir ki, onda olan fikir dinləyicinin yaddaşında uzun ömür yaşasın. Onun inqilabı Saturn ilə müqayisəsinin populyarlaşması nəticəsində demək olar ki, Vernyo öz məqsədinə çatmışdır».³ Təlimin antik ritorikalar əsasında aparıldığı Arrask kollejində Robespyerə «Romalı» ləqəbi verilmişdi.

A.Olar çox düzgün olaraq qeyd etmişdir ki, «antik xatirələrdən ilhamlanmış dəbdəbəli bəlağətin parlament debatlarından fərqi və aralarında olan münasibət operanın tragediyaya münasibəti kimidir».⁴ «İnqilab dövründə həqiqət uğrunda tökülən qan ona o qədər hopmuşdur ki, ancaq teatr mübaliğəsinin təmtəraqlı vasitələri onun ifadəsi üçün uyğun gələ bilər».⁵

Müəssislər məclisinin üzvləri nə qədər uzaq keçmişə müraciət etsələr də, tamam başqa şəraitdə, viran olmuş və bünövrəsinə qədər sarsılmış, idarəçiliyi və sosial quruluşu yeni qaydaların yaradılmasını tələb edən bir ölkədə natiqlik edirdilər. «Millet öz tarixindən imtina etməlidir – çıxış nöqtəsi bu-

¹ Олар А. Ораторы революции.- М.,1907, т. I, с.27

² Олар А. Ораторы революции.- М.,1908, т. II, с.254

³ Олар А. Ораторы революции.- М.,1908, т. II, с.255

⁴ Олар А. Ораторы революции.- М.,1908, т. II, с.31

⁵ Р.Барт. Нулевая степень письма.// Семантика. –М., 1983, с.316

dur. 89-cu ilin xadimi yunan natiqi kimi Marafonda ölənləri şahid çağırır – o, indiki və gələcəyi şahid götürür».¹

Fransız inqilabının natiqləri Fransada yeni siyasi bələğətin bünövrəsini qoydular. «Robespyerin diktaturası o zaman natiq dissertasiyalarını, siyasi moizələri dəbə saldı. Mübahisə və debatlar artıq aradan çıxmışdı, parlament bələğəti isə kilşə ritorikası qaydalarına əməl edirdi. Bununla paralel olaraq xüsusi janr – bələğətli məruzələr janrı inkişaf etməyə başladı. Natiqlər komitələrin adından ya fəaliyyət proqramını şərh edir, ya da yaxınlarda baş vermiş hadisələrdən – ən çoxu müharibəyə münasibəti olanlardan danışdılar. Barer və Sen Jüstün böyük məharətlə tərtib etdikləri bu məruzələr XIX əsrdə inkişaf etməyə başlamış hərbi və bəyannamə bələğətinin bünövrəsini qoymuş oldular».²

Müəssislər məclisinin natiqlərinin işlətdikləri gündəlik ifadələrin bir çoxu digər Avropa dilləri tərəfindən mənimsənilirdi. Daha sonra, Oktyabr inqilabı və Vətəndaş müharibəsi illərində-gündəlik məsələ, xalq düşməni, büro, protokol, imperativ mandat, qanundan kənar və başqa ifadələr rus dilində də istifadə olunmağa başlandı. Natiq çıxışlarının strukturu da, yəni ideyaların ümumi müddəasından faktlara doğru getmək böyük təsir göstərdi (o zaman faktlar çox seyrək və «təəssüflə» toplanırdı). A.Olar natiqləri ideya cərəyanlarına görə bölərək dörd natiqlik məktəbinin olduğunu göstərir: «Jironda – bu artistik, fərasətli, hərəkətli Fransadır, bu cənubun ruhudur. Robespyerin «Dağı» - bu dindar, hakim Fransadır, bu şimalın ruhudur. Qebertizm – bu din əleyhinə olan, müxalifətçi, nizam-intizama tabe olmayan Fransadır, bu Parisin ruhudur. Nəhayət dantonizm – bu XVIII əsrin sırf elmi ruhudur. Russonun ardıcılıları olan Robespyer və Sen-Jüst onun iki stilindən istifadə edirdilər: Robespyer uzun, geniş cümlələrdən istifadə edən romanist Russonu, Sen-Jüst isə qısa, əsəbli cümlələrlə danışan nəzəriyyəçi Russonu təqlid edir».³ «Jironda ilə yakobinçilər

¹ Олар А. Ораторы революции.- М., 1908, т. II, с.356-357

² Олар А. Ораторы революции.- М.1907, часть I, с.29

³ Олар А. Ораторы революции.- М.1908, часть II, с.20, 22

mübarizəsində bəlağət hər gün daha da canlı olurdu, çünki onların «ruhları» günlər keçdikcə o vaxt deyildiyi kimi «elektriklənidirdi». Həmin dövrün natiqlik, ilhamına heç bir çüzi və ya iki mənalı hiss bir element kimi daxil deyildi, Kornelin yüksək fəvqəlinsan həddinə çatmış qəhrəmanlarında olduğu kimi olan qəzəb, sevgi, nifrət, dəlicəsinə cəsurluq, vətənpərvərlik Konvent xadimlərinin bəlağətinin qidalandığı ehtiraslar idi. Bu inqilabi bəlağətin ən böyük epoxasıdır və indi, artıq soyumuş həmin nitqlərdə hələ də işıq və alov qorunub saxlanılıb».¹ «18 Brümer sözü məhkum étədi, İmperiya dövründə isə sükut çökdü».²

Bütün XIX əsr ərzində Fransada natiqlik stili daim dəyişmişdir. Üçüncü respublika dövründə natiqlik məharəti bir vaxtlar Konvent üzvlərini ilhama gətirən nitqlərə qətiyyə bənzəmirdi. «Amma Joresin dövründə də Fransız parlamentində parlaq natiqlər var idi. Onların arasında əla polemika ustaları da vardı. Klemanso deyirdi: «Əgər mən Paris müqəddəs Məryəm ana kilsəsinin üstündən ximera heykəlini oğulasaydım, öz müdafiəsi ancaq Briana tapşırırdım». Bütün bu gözəl natiqlər bürcünün üstündə Joresin fəvqəladə natiqlik qabiliyyəti ucalır. O, həqiqətən də dahi tribun idi. O, tribunaya qalxan zaman onu heyranlıqla izləyən Andrey Belyə elə gəlirdi ki, böyük bir fili ya da hippopotamı görür. Onun səsi «nəhəng» şimşək kimi qıvvəyə malik idi. Bely əlavə edib deyirdi ki, «Praksitel bu başı düzəldə bilərdi: onda Zevsdən nə isə var». Görkəmli qüvvə və hisslərin həqiqi həyəcanı ilə isidilmiş fikirlərin dərinliyi ən dəqiq təəssürat yaradan formanı tapırdı. Jores sözlərin uzlaşmasını demək olar ki, bir cadugər kimi mükəmməl bilirdi. Bu istedad idi. Onun qızgın, qaynar temperamentinin auditoriyaya təsiri haqqında yazıçı – Moris Barres öz gündəliyində belə qeyd etmişdir: «Jores bir div kimi öz yerinə qayıdanda, o, hələ də tüstülənirdi»³

¹ Олар А. Ораторы революции. - М.1908, часть II, с.27

² Олар А. Ораторы революции. - М.1907, часть I, с.363

³ Манфред А. Голос Жореса.// Новый мир, 1973, №1

XX əsrin 60-cı illərində fransız neoritorikası struktural ideologiyanın müxalifəti kimi meydana çıxır (struktural ideologiya mətnin özümüzdə və özümüz üçün öyrənilməsinə nəzərdə tutur). Ritorikanın yenidən dirçəlməsinin təşəbbüsçüləri böyük fransız filoloqları oldular (Rolan Bart, S.Todorov, A.İ.Qreymas, J.Jenett, K.Bremon). P.Fontanyenin ritorik traktatı yenedən nəşr olundu, «Tel Kōl» jurnalının səhifələrində ritorika və onun «daxili genişliyinə» təsiri haqqında diskussiya başlandı.¹ S.Todorova görə diskursların tipologiyasını nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki, müasir dildə ədəbi mətn əslində qeyri-ədəbi dillə poeziya və nəsrin «xüsusi ədəbi» dilindən daha çox sıx yaxınlaşır.

Paris semiotika məktəbinin təsirinə məruz qalan Lyej universitetinin bir qrup alimi 60-cı illərin sonunda ümumi (nəzəri) ritorika yaratmaq proyektini irəli sürdülər. Ritorika dilin elə aspektinə müraciət edir ki, «lingvinistika onlarla demək olar ki, heç məşğul olmamışdı, məsələn: frazanın ölçülərin ötüb keçən diskursiv ansamblar və qapalı mənalı fikirlər»²

Rolan Bart hesab edirdi ki, ritorika səviyyələr üzrə araşdırmadan, kontestlərin, situasiyaların təsviri üçün sırf predikasiyaların analizindən yan keçərək, öz ideyalarının bütün kompleksini mətnin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bütün humanitar elmlərin çarpazlaşdığı yer burdadır.

Fransız filologiyasında ritorika öz ənənəvi mənasında başqa, həm də ikinci mənalı sistemi – konnotasiya, məcaz və nitq fiqurlarının tərtibi sənəti kimi də müəyyən olunur.

Müasir ritorika, antik ritorikadan fərqli olaraq, insanı rasional deyil, simvolyaradan hesab edir ki, onda şüur deyil, emosiyalar üstünlük təşkil edir. Onun yaşadığı cəmiyyət disharmonik və frantmentardır, ritorikanın məqsədi də əksər hallarda inandırma deyil, informasiya verməkdir.

¹ Авеличев А.К. Возвращение риторики.// Дюбуа Ж. и др. Общая риторика, с.16

² Мейзерский В.М. Философия и неориторика, с.80

Rusiyada ritorika

XVII əsrin əvvəllərinə kimi Rusiyada ritorikaya dair dərslilər yox idi və sözün mənasının dərinəndən öyrənilməsi İncilin kilsə atalarının əsərlərinin, ibadət kitablarının öyrənilməsi yolu ilə həyata keçirdi. Amma " ritorika " və " natiqlik məharət " i artıq " 1073-cü ilin məcmuəsi " ndə xatırlanır; burada nitq materialının məharətlə əldə edilməsini nəzərdə tutan " mü-rəkkəb ixtira " dan bəhs edilir. Georgi Xurovskinin tərcümə edilmiş – " Obrazlar haqqında " ritorik traktatı məlumdur; burada troplar və nitq fiqurları izah edilir.¹

Rusiyada ritorika sənəti ilə monastrlarda – qədim rusların praktik həyatdan uzaq mərkəzlərində məşğul olurdular. XVII əsrdə Fedor Mixayloviç Rtişev Andreyev monastırı nəzdində məktəb açır və bura latın dilini, ritorikanı və fəlsəfəni öyrətmək üçün maloros monaxlarını dəvət edir. Təhsil zamanı rus və latın ritorikası birgə öyrədilirdi. Rusiyada hələ dünyəvi təhsilə nifrət mövcud idi. Bilik yox, ağılın və ürəyin sadəliyi ideal hesab edilirdi. Avropa orta əsrlər universitetlərində ritorikanın inkişafını adətən respublikaların və azad şəhərlərin yaranması ilə əlaqələndirirlər. Amma belə şəhərlərdən biri olan Novqorodda ritorika inkişaf etməmişdi. Qədim Rusu lal mədəniyyət adlandırıldılar

Ritorikaya bir elm kimi marağ XVII əsrdə formalaşır. 1698-ci ildə Sofoniy Zixudu " Ritorika " əsəri Çudov monastırının monaxı Kosma tərəfindən tərcümə edilir. 1710-cü ildə isə Kosma özü yeni " Ritorika " kitabını yazır. Stefan Yavorskiyin Fedor Polikarpov tərəfindən tərcümə edilmiş " Ritorik imzalar " və Feofan Prokopoviçin " Ritorika " əsərləri də bu dövvrə təsadüf edir.²

¹ Аннушкин В.И. О периодизации истории русской риторики // Риторика. М., 1995, №2, с.132

² Зубов В.П. К истории русского ораторского искусства конца XVII первой половины - XVIII в.// Труды отдела древнерусской литературы. М.-Л., 1960, т. XVI; Вомперский В.П. Риторика в России XVII-XVIII вв., М. 1988

Moskva və Sankt-Peterburq əlyazmalar fondunda çoxlu ritorikaya dair kitablar, o cümlədən köhnətəriqətçi "5 söhbətin ritorikalarının"¹³, Mixail Usaçovun «Ritorikasının»¹⁵, Sofoni Lixudun "Ritorikasının" 30 (1698 il), Kozma Afonoiverskinin isə "Ritorikasının" (1710 il) 19 əlyazması qorunub saxlanılır.¹

Ən çox məşhur olanı əl ilə yazılmış "Ritorika"dır (1620-ci il) ki, ondan sonra yazılmış bir çox əsər üçün əsas olub.² "İşlərin icadı haqqında" adlanan birinci hissədə ritorikanın rolundan və vəzifələrindən bəhs edilir: burada nitqin "növlərindən" (öyrədən, məhkəmə, düşündürən və göstərən) danışılır. Bölmələrdən biri söz və hökmlərin quruluşuna həsr olunub. "Sözün zinetləndirilməsi haqqında" adlanan ikinci kitabda tropların 8 növü (metafora, metalepsis, sinekdoxa, metonimiya, antonomasiya, anomatopeya, kataxreza, perefrazis) müəyyən edilir.

Məlum olduğu kimi, bu "Ritorika" 1617-19-cü illərdə arxiyepiskop Makari tərəfindən yazılıb. Bu illərdə Makariyü bəndən Voloqrdada dərs deyirdi. O, antik müəlliflərin əsərləri ilə yaxşı tanış idi. Makari öz kitabında Siseron, Kvintilianın adlarını çəkir və onlardan sitatlar gətirir. Bu kitab ritorikaya dair sonrakı əsərlərə böyük təsir göstərir. Bu "Ritorika"nın bölmələrindən biri ("sözün üç mənşəyi haqqında") ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafı üçün xüsusilə böyük rol oynadı. 1706-cı ildə Feofan Prokopoviç bu bölməni daha geniş şəkildə özünün "Natiqlik məharəti haqqında" kitabına daxil etdi. M.V. Lomonosov bu materiallar əsasında özünün üç "tam sakitliyə" dair məşhur təlimini işləyib hazırladı.

Kiyev-Moqilyan kollegiyanın rektoru İonikiya Qolyatovskinin "Elm və ya moizənin izahetmə və ya tərtibetmə üsulu" əsərini də qeyd etmək lazımdır. Simeon Polotski də ritorika yazır. "Müqəddəs ruhun enməsindən sonrakı 94-cü həftə üçün rəvayət" əsərində o, dünyada olan ən böyük məziyyəti-mənəvi

¹ Аннушкин В.И. Зачем нужна риторика?// Русская речь, 1988, №5, с.84

² Bu bəgədə bax.: Бабкин Д.С. Русская риторика начала XVII века // Труды ОИДР. М.-Л., 1981. т. VIII

məhəbbəti tərifləyir. Bu məhəbbət "səbirlidir və mərhəmətlidir, paxıllıq etmir, sevgini həddindən artıq tərifləmir, lovğalanmır, azğınlıq etmir, əsəbiləşmir, pis şeylər fikirləşmir, düz olmayan şeylərə sevinmir, amma düz olan şeylərə sevinir, hamını sevir, hər şeyə inanır, hər şeyə ümid edir, hər şeyə dözür, sevgisi heç bir zaman azalmır".¹

XVIII əsrdə iyeromonax Amvrosi Serebryannikovun yazdığı "Rus Oratoriyası haqqında qısa dərslik" (1778) əsəri geniş yayılmışdı. O, ilk dəfə olaraq rus dilində bütün nitqlərə xas olan müxtəlif növ sübut etmək qaydalarını izah edir. O, nitqləri özlərini göstərən, məsləhət verən və məhkəmə nitqlərinə bölürdü. Təbrik nitqləri haqqında daha ətraflı danışılır.

XVII əsrdə qomiletika, sxolastika o cümlədən moizənin edilməsi, izahat üsulları və mətnin qurulmasına dair dərsliklərə əsasən latın dilində öyrədilirdi (Voloqrad yepiskopu İosifin "Ritorikaya dair nəsihət" (1746), Ryazan və Muromsk yepiskopu Palladinin "Ritorik qaydalar" (1759) və s.).

Ritorika nəzəriyyəsinin yaranmasında, dünyəvi nitqin inkişafında M.V.Lomonosovun böyük rolu olmuşdur. A.N. Padişev yazırdı: "Sənin qramatikan - ritorik mühazirələrin başlanğıcıdır, onların hər ikisi isə sənin yaratdığın kəlamın gözəlliyini hiss etmək üçün əsasdır."² Lomonosov öz həmvətənlərinə gözəl danışmaq üçün yol göstərərək, ritorika və poeziya qaydalarını təsvir edərək Hellikonun çətin yolunda onlara rəhbərlik etmək qərarına gəldi.

M.V. Lomonosovun "Ritorikaya dair qısa dərslik" (1744) kitabı rus dilində ritorika haqqında ilk əsər idi. O, 3 hissədən ibarət idi: "İcad etmə haqqında", "Bəzəmə haqqında", "Yerləşdirmə haqqında".

Birinci hissə "təqdim olunan materialın necə göstərilməsi, hansı yolla sübut olunması, sözün mənasının və vəzifəsinin nədən ibarət olması" haqqındadır. Natiq dinləyicilərin hissələrinə təsir göstərməlidir. Auditoriya və onun xüsusiyyətləri

¹ Красноречие древней Руси, с.372

² Радищев А.Н. Путешествие из Петербурга в Москву. – Л., Академия, 1935, с.439

M.V. Lomonosovun əsərlərində mühüm yer tutur: natiq "qorunmamış yere zərbə endirən, sonra isə qorxu yaratmaq üçün nəyin kimə daha zəruri və faydalı olduğunu xüsusi tərzdə müşahidə edən" məhəretli döyüşçüyə bənzədilir.¹

Mətnin quruluşu məsələləri də mühüm yer tutur: giriş, izahat (şərh və təsdiq), nəticə. Maraqlıdır ki, M.V. Lomonosovun ritorika nəzəriyyəsini onun özünün ritorik təcrübəsi təmməlayır. Onun "imperatriçə Yelizavet Petrovnanın vəsfi", "Kimyanın faydası haqqında nitqi", "Böyük Pyotrun vəsfi", "Dünyanın yaranması haqqında nitqi" məlumdur. "Lomonosovun nitqində müasirləri və ən yaxın nəsil dil harmoniyasını, o zaman az-az təsadüf edilən səsin ahəngdarlığını xüsusilə qiymətləndirirdilər ki, onun özü də bütün bunlar barəsində öz "Ritorika" əsərində yazmışdı".²

1755-ci ilin 12 yanvarında Moskvada Universitetin açılmasına dair göstəriş verildi. Fəlsəfə, ritorika, universal və rus tarixi kafedraları ilə birlikdə fəlsəfə fakültəsi də universitetdə fəaliyyət göstərirdi. Universitetdə kütləvi mühazirələr oxumaq üçün qəbul edilmiş rəsmi dil kimi rus və latın dilləri seçilmişdi.

Bəlağət fakültəsinin mühazirə kursuna 1761-ci ildən prof. A.A. Barsov rəhbərlik etməyə başladı. 31 yanvar 1761-ci ildə o, mühazirə kurslarına "Rusiya imperiyasında bəlağətin istifadəsi haqqında" nitqi ilə açdı.³

A.A. Barsov bu kursu 30 il (1761-1791) ərzində apararaq, "yunan və roma müəlliflərinin" əsərlərindən geniş istifadə etdi. «Barsov seminariyada keçdiyi ritorik hazırlıqdan gələn ənənəyə uyğun olaraq klassik, əsrlərin sınağından çıxıb sənəqlənmiş bu sxem ilə praktiki bəlağət öyrədir». ⁴ Barsov anonim «Uşaq ritorikasını» (1735) bir sensor kimi çapa imzalamışdır.

¹ Цит.: Берков П.Т. Указ. статья, с.75

² Там же, с.80

³ Аннушкин В.И. Преподавание риторики в России XIII века: программы, школьные сочинения и речи.//Риторика. М., 1997, №1(4)

⁴ Бах.: Барсов А.А. Российская грамматика. Предисловие, написанное Б.А.Успенским. МГУ, 1981

Bir latinsünas kimi onun şöhrəti çox böyük idi, o, Avropada məşhur olan İena latın cəmiyyətinin fəxri üzvi idi.

«Yüksək bələğətin qaydaları» (1844) görkəmli rus dövlət xadimi Mixail Mixayloviç Speranski tərəfindən 1792-ci ildə, müəllifin cəmi 21 yaşı olanda yazılmışdır. O, Sankt-Peterburq Ruhani seminariyasını bitirdikdən sonra elə həmin Akademiyaya dil və fizika-riyaziyyat elmləri üzrə müəllim təyin edildi. Onun oxuduğu mühazirə kursu uzun müddət əlyazma halında yayıldı və ancaq M.M.Speranskinin ölümündən sonra nəşr olundu.

M.M.Speranski yazırdı: «Bələğətin əsası ehtirasdır. Güclü hissiyyat və canlı təsəvvür natiq üçün çox vacibdir. Amma, bunlar təbiətdən verildiyi üçün, natiqlər də şairlər qədər doğulur». M.M.Speranski ritorikaya qaydalarının və nümunələrin öyrənilməsini, «müstəqil olaraq nitq yazmaq tapşırıqlarını» daxil etmişdir. «Fəlsəfə kafedrasını kilsə kafedrasından mütləq fərqləndirmək lazımdır: birindən ağıl üçün, digərindən isə gəlb üçün danışırlar. Dinləyici kilsəyə artıq həqiqəti bilərək gəlir, amma bu həqiqət onda ölüdür; moizənin işi onu diriltməkdir. Fəlsəfi nitqdə məqsəd ağıl, moizədə isə qəlbi işıqlandırmaq nəzərdə tutulub».

Ritorika sistemində prioritet kilsə nitqlərinə verilir, çünki, «orada böyük ləyaqətlə eyib və nöqsanların bütün dəhşətini açıb göstərmək olar. Deyilən sözdə zövq, zəriflik və alilik havası hökmranlıq etməlidir. «Bir vaxtlar sərt zövqə malik allah tərəfindən qoyulmuş «adamant sütununa» söykənmək lazımdır». Speranski d'Alamberin kəlamını misal gətirir: «Natiq kafedrası ruhum ali ehtizazlarının teatrıdır». M.M.Speranski mətnin kompozisiyasına müraciət edərək qeyd edir ki, çıxış sadə olub şərh edilən mövzuya yaxın olmalıdır. «Yüngül cizgilər atın; aydın anlayışlardan istifadə edin, onları rəvan sözlərlə verin, bəzən rəngarənglikdən istifadə edin, amma, həmişə arxaya baxaraq dinləyicinin sizin arxanızdan gəlməsinə nəzarət edin, çıxışın gözəlliyi elə bundadır». Speranski giriş ehtirasların oyadılması kimi deyil, onların yanına girmək kimi müəyyən edir. Növbəti bölmə «Sübutlar» adlanır. Əsil bələğətdə bütün sübut-

lar çox hiyləgər və metafizik olub nöqsanlıdır. Onlar ağılın çoxluğuna dəlalət etsə də, kamalın nöqsanlı olduğunu göstərir. Kim ancaq onu başa düşməsinlər deyə yazmaq istəyirsə, susub sakit qala bilər».

«Nitqin quruluşu haqqında» fəslində Speranski Siseronun natiqin üç qaydaya əməl etməsi haqqında sözlərini misal gətirir: «O, icad etməli, quraşdırmalı, məlum üslubla təqdim etməlidir». Ritorika bu sözlərin geniş izahından başqa şey deyil. Speranski 1) bağlılığı 2) hər şeyin baş mövzuya tabe edilməsini xüsusi olaraq qeyd edir. Üçüncü hissə – elokusiya: «öz mövzusunun məlum üsulla təklif etməli, ya da qısa desək predmeti sözlərlə ifadə etməlidir». Qədim natiqlər öz həqiqətlərini və indi əksəriyyətinin nifrət etdiyi, amma qədimdə ritorikanın mühüm hissəsi olan zahiri görkəmi yaxşı bilirdilər.

1804-cü ildə yeni tədris planını qəbul etdikdən sonra ritorika təbii olaraq gimnaziya da öyrənilən filoloji fənlərin sırasına daxil oldu. Ritorika və qrammatikanın üstünə nitqdə fikrin ifadə qaydalarını öyrətmək vəzifəsi qoyuldu. Ritorika filologiyasının əsas elmi kimi elan olundu, onun vəzifəsi «fikir və hissləri gözəl, xoş və inandırıcı şəkildə ifadə etmək» hesab olundu. Fikirilər predmetlərin qəlbə yaratdığı anlayışların nəticəsidir».¹

İvan Rijskinin «Ritorikanın təcrübəsi» (M., 1809) əsəri Rusiyada bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Bizim nəzərdən keçirdiyimiz üçüncü «düzəlişlər və əlavələr edilmiş» yeni nəşrdir. «Sözün gücü ilə başqalarının qəlbinə girmək, onların ağıllarını tabe etmək, onların hissiyyatını əxlaqi olanın təsirli təsviri ilə mütəəssir etmək, onların xəyalını maddiliyin zərifliyini canlı ifadə etməklə heyran etmək – ritorikanın predmetini təşkil edən gözəl danışmaq sənətidir».

Ritorikanın birinci hissəsi ifadələrdən yaranan «nitqin kamilliyinə» ya da dilin təmizliyinə - söz və ifadələrin «ədəbli» olmasına, dəqiqliyə, aydınlığa, rəvanlığa, məcazlara,

¹ Левитский Н.М. Курс российской словесности для девиц. СПб.1812.// Риторика 1995, №1, с.89

alleqoriyalara, kataxrezə, gipallağa, ironiyaya, hiperbolaya, xarientizmə (zarafata) və başqalarına həsr olunub. Buraya həm də bu fiqurlar da daxil edilib: «bağlayıcısızlıq, eyni bir şey ifadə etmək, gücləndirmək, əhatə etmək, uyğun gəlmək və s.»

İkinci hissə nitqin fikir və icadların nəticəsində yaranan «mükəmməlliklərə» həsr olunur.

Üçüncü hissə mətnin kompozisiyasını təsvir edir, həm də «prozaik əsərlərin müxtəlif növlərinin (məktublar, əxlaqi və tarixi təsvirlər, moizələr, qəbrüstü, mülkü, məhkəmə, akademik və ya təntənəli nitqlər, dissertasiyalar və s.) tərtibi haqqındadır».

Dördüncü hissə isə «üslub haqqında, ya da ümumiyyətlə bəzəklərdən, icaddan və tərtibdən asılı olan nitq mükəmməlliyi» haqqındadır.

XIX əsrin I yarısında «Ümumi ritorika» (S.Pb, 1829) və N.F.Koşanski «Xüsusi ritorika» (S.Pb, 1832) kitabları ən məşhur dərsliklər sayılırdı ki, bir neçə nəsil onlardan istifadə edərək öyrənib. N.F.Koşanski poetik prozaik və keçid forması – natiq nitqi olmaqla üç üslubu müəyyən edib. İki ifadə üsulundan (poetik və prozaik) onların arasında orta mövqe tutan natiq nitqi tərtib olunur, bu eynilə parlaq və tutqun rənglərin qarışığından yeni rəngin – nə çox parlaq, nə də çox tutqun yeni rəngin alınmasına bənzəyir; çünki natiq nitqində bəlağətin rəngləri altında fantaziyaya deyil, idraka əsaslanan həqiqət olmalıdır».

N.F.Koşanski yazırdı ki, qəlbin bəlağəti var və ağılın bəlağəti də var. Natiqliyin təsiri sübut və təkziblərin sistemi ilə müəyyən olunur, onlar isə kontrastlar üzərində qurulur (mülayimlik – məğrərlik, məziyyət - yalan).

N.F.Koşanski ədəbi-yazılı mətnlərin tipologiyasını işləyib hazırlayıb, xüsusi ritorikaya elmlərin təsnifatını daxil edib: «ağıl elmləri» (döqmatik), «düşüncə elmləri» (dəqiq) və «yaddaş elmləri» (tarixi). O, həm də ümumi ritorikada müxtəlif statistik vasitələrlə ayrı-ayrı ədəbiyyat növlərinə

bağlanmış stilin kompozisiya formalarını işləyib hazırlamışdır.

«Xüsusi ritorika»ya əlavədə nitqlərdən parçalar verilir, o cümlədən, I Aleksandrın 1818-ci ildə Polşa Seyminin açılışında nitqi: «Ancaq Vətənə olan məhəbbəti rəhbər tutaraq öz rəylərinizi bütün öncədən əmələ gələn mənfi fikirlərdən təmizləyin, onları həsəddən, xüsusi və ya müstəsna faydalarından azad edin və onları sadə və səmimi şəkildə ifadə edin, danışmaq qabiliyyətinin qarşısına sədd çəkən yalançı lətafəti qəbul etməyin».

«Qısa ritorika və ya bütün növlərdən olan prozaik əsərlərə dair qaydalar» professor A.M.Merzlyakov tərəfindən yazılmış və Moskva universiteti pansionunun nəcib tələbələrini üçün nəşr olunmuşdu (ikinci nəşr, M., 1817).

Ritorika «bəlağətin tam nəzəriyyəsi», bəlağət isə «öz fikir və hisslərini yazıda ya da sözdə düzgün, aydın və danışanda dinləyənə uyğun ifadə etmək kimi müəyyən olunmuşdu». «Qədimdə bəlağət dedikdə ancaq natiqlik sənətini, ritorika deyəndə isə natiqlər üçün qaydaları nəzərdə tuturdular. Başqa prozaik əsərlərin nəzəriyyəsi onların dialektika və qrammatikasının predmetidir». Aydın, dəqiq üslub haqqında təlim; ali, neytral və xalq dilində olan nitqlərin ifadə üsulları şərh edilir, üslubun qaranlığı, dolaşlıqlığı məzəmmət olunur. Müəllif metaforanı ən çox istifadə olunan və gözəl məcaz hesab edir. Müəllif ritorikanın predmetinə doqmatik («hansılardakı şüurumuzu elmləndirməyə və ya qəlbimizi maarifləndirməyə xidmət edən ümumi faydalı həqiqətlər sübut olunur»), tarixi və fəlsəfə məzmunlu tərcümeyi-halların, romanların yazılmasını daxil edir, sonuncu bölməyə natiq nitqləri daxil edilib, onların içində xüsusilə siyasi, məhkəmə, tərifi (mədh), akademik, dini nitqlər seçilir. Müəllif yazır: «Natiqin nitq deməkdə üç məqsədi var: dinləyicini öyrənmək, inandırmaq və onun qəlbini mütəəssir etmək». Bu zaman həm də qeyd olunur ki, «bu sənət təkcə ehtirasları oyatmaqdan ibarət deyil, həm də na-

tiqin məqsədlərinə zidd olanları sakitləşdirməkdən ibarətdir».

«Sokratın üsulu ilə tərtib olunmuş bəlağət qaydalarının elmdə sistematik ardıcılığı» (S.Pb.1816). F.L.Malinovski tərəfindən yazılmışdı: «Ümumiyyətlə bəlağət elmi haqqında» bölməsində adını hərfi mənada <lyu> demək olan yunan felindən götürülmüş ritorikadan danışılır, çünki, o, qızıl sözləri izhar etməyi öyrədir». Bəlağəti daim idrak müşayiət edir. F.L.Malinovskinin mülahizələrində nitqin estetik təsirinə böyük yer verilir («hissi ləzzət nədir və mənəvi ləzzət nədir?»). «Mükəmməl savadın və hissiyyatın məharətli və düzgün birləşməsinin hökmranlıq etdiyi ruhda söylənmiş nitq bizdə yaradıcılıq fəaliyyətinin özbaşına oyanmasına səbəb ola bilər və bununla bizi ona dair xoş xəyallara dalmağa məcbur edir».¹

1830-cu ildə Sarskoye selo liseyində müəllimlik edən A.İ.Qaliçin «Bütün növdən olan prozaik əsərlər üçün bəlağət nəzəriyyəsi» kitabı işıq üzü gördü. A.S.Puşkin «Kef edən tələbələr» şerində Qaliçə aşağıdakı sətirləri həsr etmişdir:

Başını çələnglə bəzə,
Ol bizim prezidentimiz,
Onda həsəd aparar
Tələbələrə bütün çarlar.

Qadıq dini moizələri və dünyəvi nitqləri (dövlət, məhkəmə, təbrik, nəsihət və s.) ayrıca qeyd edir. Onların məqsədi təsir etməkdir; onun əsasında isə «predmetə yaraşan fikirlərin, uğurlu icad», onların «ağıllı yerləşdirilməsi» və «elənidir».

Ritorika dar anlayış olan natiqlik sənətindən ayrılaraq ədəbiyyatın ümumi nəzəriyyəsinə qarışdı. Bu konsepsiya artıq A.Merzlyakovun «Qısa ritorika ya da bütün növdən olan prozaik əsərlərə aid qaydalar» kitabında və XIX əsrin birinci yarısında yazdığı sonrakı əsərlərdə meydana çıxmışdır.

¹ Русская риторика. Хрестоматия, s.148

Bələğətin özünə gəldikdə isə, onun üçün didaktik funksiya nəzərdə tutulur, natiq obrazı isə həqiqətin və müxtəlif məziyyətlərin daşıyıcısı olan, dili ilə qəlbi həmrəy olan, buna görə də dilindəki həqiqəti güclü olan müəllif – vaiz obrazı ilə birləşir.

XIX əsrin 30-cu illərində ritorika nəsrin normativ nəzəriyyəsi kimi əhəmiyyətini itirdi. Ədəbiyyat ritorikanın adı altında əvvəlki yazı dilinin normaları ilə bağlanmış bələğət nəzəriyyəsini qəbul etmirdi.¹

XIX əsrin ikinci yarısı öz ideya və konsepsiyalarını ümumi ədəbiyyat nəzəriyyəsində əritmiş ritorikanın tənəzzül dövrü oldu.

Xarkov professoru K.K.Foyqtun 1859-cu ildə söylədiyi rəyə görə ritorika dil ifadə formalarından, yəni ənənəvi öyrənilən məcaz və fiqurlardan başqa predmetə malik deyil, natiq nitqi isə (ritorikanın şübhəsiz predmeti kimi hesab etdiyimiz) məzmununu ifadə etdiyi bilik sistemində öyrənilməlidir.²

Ritorikanın böhranı filoloqları onun yeni aspektlərinə müraciət etməyə məcbur etdi. Belə ki, K.P.Zeleneski «rus elmində ilk dəfə olaraq ritorikanın nitqdə yaradıcı icada və məsul hərəkət etməyə tərəf dönməsi fikrini»³, yəni alimin, ya da işguzar xadimin öz dövrünün nitq mədəniyyətinin inkişafında iştirakı fikrini reallaşdırmağa başladı.

K.P.Zeleneski «Ritorikanın bir elm kimi məzmunu və onun söz və məntiqin ümumi nəzəriyyəsinə olan münasibətinə görə tədqiqi» (Odessa, 1846) əsərində ritorikanın predmetini və onun bölmələrini müəyyən edir.

Birinci mərhələ – evristika (mübahisə ilahəsi) «hələ kifayət qədər nəzəriyyəyə keçməmiş, sırf mübahisə məharəti». Növbəti mərhələ – dialoq ilə ən birinci əlaqəni göstərən dialektika. Bu formanı ilk dəfə dialoq formasında yazan Elea-

¹ Виноградов В.В. О художественной прозе, s.99

² В.Гофтан. Слово оратора. –Л., 1930. s.131

³ Барановская В. Рыцарь риторики.// Риторика. 1996, №1(3), s.99

tik Zenon istifadə etmişdir. Dialektika nəticələr və sübutlarla məhdudlaşdırılmış təfəkkürün məşələri və formaları haqqında təlimə döndü. «İnanırmaya yardım edən hər şey ritorikanın predmetidir».

K.P.Zeleneski «Ədəbiyyat nəzəriyyəsində» (S.Pb.1851) ritorika kursuna «Ritorik təsviri»də daxil edib, oraya «Təfəkkürün əsasları», «Sırf məntiq» (anlayışlar, mülahizələr, nəticə) daxildir. Dördüncü fəsil «Tropiklər» adlanır. İkinci hissə – «ritorik düzülüştən» (təsvir, hekayə, mühakimə) bəhs edir, üçüncü, müəllif tərəfindən «Ritorik ifadə» adlanan fəsildə isə məcazların müxtəlif tipləri təsvir edilir və fiqurların təsnifatı verilir.

XIX əsrin son onilliklərində ritorika rus ədəbiyyatının kurlarında, xüsusilə stilistikanın və əsərlərin yazılmasının təlimində həll olub gedir. Ritorikanın əsas anlayışları bu məsələyə xidmət edən texniki təlim vasitəsilə oldu.

1918-ci ildə V.N.Vsevolodskinin, S.M.Bondinin, A.V.Lunaçarskinin, V.E.Meyerholdun söyləri ilə dünyada ilk canlı söz İnstitutu açıldı, burada bəlağət nəzəriyyəsi və mübahisə sənəti üzrə mühazirələr oxunurdu.¹

XX əsrin 20-ci illərində ritorika nəzəriyyəsi geniş kütlələri əhatə edən natiqlik, siyasi nitq, mitinq bəlağəti praktikasına olan böyük maraqla əlaqədar olaraq inkişaf etməyə başladı.² Ritorika müxtəlif dil vasitələriylə təsir göstərmək sənəti kimi nəzərdən keçirilir.

¹ Граудина М.К., Мискевич Г.И. Теория и практика русского красноречия. –М., 1989, fəsil 9

² «Həyat bizi danışımağa öyrədib... Fabzovkomun iclasına ya da geniş fəhlə iclasına gedin, sırayı komsomolçuların və hətta piornərlərin danışıqına fikir verin – bütün bu çoxmilyonlu kütlə bizim günlərdə danışıqı kimi heç vaxt danışmayıb...» Bu nitqlər işlək sözlərin bərbəyi ilə zibillənib, bu «müəyyən olunub», «aydındır» kimilərlə hələ demək olar ki, heç bir şeyin aydın və müəyyən bir şeyin olmadığı zaman dolmuş, nitqlər kimə qarşı olduğu bilinməyən «yanaşmalar» və necəliyi məlum olmayan «nöqtəyi-nəzərlərlə» zəngindir (Г.Данилов, И.Дер-

Natiqlik haqqında filoloq-alimlər əsərlər yazırlar. Onlarda nitqin necə söylənməsi haqqında məsləhətlər verilir.¹

Q.O.Vinokur elmi ritorikanın ilk cürcütlərini Orayaza məktəblərinin altı tədqiqatçısının işlərində görür – Şklovski, Əyxenbaum, Tınyanov, Yakubinski, Kazanski və Timaşevski «Leninin nitqlərinin materialı əsasında bizim ritorikanın bünövrəsini qoymağa cəhd edirlər. Ritorika ədəbiyyat tarixinin özünə vacib yardım göstərməlidir, orada sözlərin poetik və ritorik funksiyaları mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəyə girərək çarpazlaşırlar».²

«Kütlə qarşısında danışmaq məharəti: Nəzəriyyə, məsələ və çalışmalar» kitabını A.V.Mirtov «Rədd olsun savadsızlıq» çağırışının tələbi ilə yazmışdır. Söz təbliğət və təşviqatın silahı kimi nəzərdən keçirilir, çıxış texnikasına xüsusi diqqət verilir (müxtəlif auditoriya və kütləvi istiqamətlənmiş), ayrı-ayrı bölmələr nitq çıxışlarının müxtəlif növlərinə (xüsusi olaraq təbliğət və təşviqat çıxışlarına) həsr olunub. Müəllif mübahisə, müdafiə və təkzibi etməyi, «rəqibə zərbələr vurmağa» yaxşı nitqin ayrılmaz keyfiyyət hesab edir. Səciyyəvidir ki, nitq deyəndə, burada vaxtaşırı hətta kiçik qrup halında toplanmış adamlar sözlə müraciət edənlərin hamısı nəzərdə tutulur.

20-ci illərin sonunda ritorik nitq formaları problemi Q.Q.Şpet tərəfindən işlənərək, onun «Sözün daxili forması»

тяревский, Б.Нейтан, А.Пальмбах. Литературная речь. Рабочая хрестоматия II. Техника ораторской речи. М., 1928, s.5).

¹ Yəni də orada, s.49. Bundan onlardan bəziləri: «Əgər siz o dəqiqə söz tapa bilmirsinizsə, onu tapana qədər dayanın və susun. Əgər frazayı yaxşı başlamamışsınızsa, onu yarımçıq qoyun, üstündən elə bir xətt çəkərək yenisini qurmağa başlayın. Cəfəngiyyət danışmaqdan daha belə etmək daha yaxşıdır. Oktyabr günlərinin gözəl nitqi Volodarski eyni söz və frazaları çox tez-tez iki, üç dəfə ardıcıl olaraq təkrar edirdi. Onun dilində bu elə qüvvə və səmimiyyətlə səslənirdi ki, bunun sözü yada salmaq üçün maskalanmış pauza olması, ya da fikrin parlaq nəzərə çatdırılması olduğunu demək çox çətin idi».

² Винокур В.О. Филлогические исследования. –М., 1990, s.80

(M., 1927) və «Təbii franqmentlər» (R., 1922) kitablarında verilir. Ritorik nitq ifanın xarici vasitələri, təsir üçün istifadə olunan ekspressivliklə müşayiət olunan mətn kimi fərqləndirilir, bu zaman «əxlaq meyarı» həmişə əsas götürülür.

V.V.Vinoqradovanın «Bədii nəsr haqqında» (M.-L., 1930) kitabının «Ritorika və poetika» bölməsi ritorikanın tarixinə və nəzəriyyəsinə (XVIII-XIX əsrlər) və ritorik analiz təcrübələrinə həsr olunub (natiqin ifaçı və ədəbi məharəti: Kroneberqin işi üzrə V.D.Spasoviçin nitqinin analizi, F.M.Dostoyevskinin «Yazıçının gündəliyi» əsərində ritorik forma problemi, ezop dili, ritorik transformasiya üsulları). V.V.Vinoqradovun fikrincə, ritorikada bədii dildən asılı olmayan, dilin məntiqi strukturuna əsaslanan emosional ekspressivlik var. «İnandırma formasının ekspressiv istiqaməti, təəssürat yaranmasında marağın olması praqmatik nitqin strukturuna daxildir. Bu məhz ritorikanın və ritorik formaların sahəsidir».

1932-ci ildə Leninqrada Viktor Qofmanın siyasi bəlağətin və onun mədəniyyətinin tarixinə həsr olunmuş «Natiqin sözü (Ritorika və siyasət)» kitabı çıxdı.

30-cu illərin ikinci yarısında demək olar ki, əsrin yarısına qədər ritorika məsələləri xüsusi fənn kimi qoyulmur və işlənmirdi, bu natiqlik sənətinin şifahi deyilməyib ancaq oxunan standart yazı mətni ilə əvəz olunması nəticəsində tənəzzül etməsi ilə bağlıdır. Sovet eposunun mərkəzi ritorik janrı klassik qədim yunan xriyasıdır, yəni «məlum qaydalarla deyilmiş ritorik nitq».¹ Məsələn, partiya konfransında deyilən hər bir nitq bu cürdür.

Rus ritorik ənənələrinin bərpası 70-80-cı illərdə baş verir. Müasir dövr bu fənnə olan böyük maraqla xarakterizə olunur. Ritorika ali təhsil müəssisələrində tədris olunur və ona dair filoloq-alimlər bir sıra yeni dərslik və dərs vəsaiti

¹ Елистратов Е. Яхонтов читает Пушкина, или о риторике эпического времени.// Риторика. 1996, №3, s.127

yazıblar (Y.V.Rojdestvenski, N.N.Koxtev, L.K.Qraudina, A.A.Volkov, A.K.Mixalskaya, V.S.Annuşkin və başqaları).

1955-ci ildən başlayaraq Rusiyada ilk dəfə olaraq ixtisaslaşmış problem jurnalı «Ritorika» nəşr olunmağa başladı. Jurnalda ümumi ritorika, onun tarixi və nəzəriyyəsi, təlim homiletikası haqqında məqalələr verilir, bibliografik icmallar və nadir, az tapılan əsərlər nəşr olunur.

Müasir demokratik cəmiyyət siyasi, parlament, publisistika sferasında və başqa fəaliyyət sahələrində şəxsiyyətlərin, inandırmaq və təşviq etmək iqtidarında olan düşüncən insanların formalaşmasına imkan yaradır, bu da, sözsüz ki, ritorikanın da inkişafına kömək edir, çünki bu elm mənz yuxarıda göstərilənləri öyrədir. Hal-hazırda Rusiya ritorik assosiyasının 200-dən çox üzvü və bir çox regional şöbəsi (Moskvada, Permdə, Yekaterinburqda, Saratovda, Voronejdə, Krasnoyarskda var).¹

AZƏRBAYCANDA NATIQLIK SƏNƏTİNİN İNKİŞAF YOLLARI

«Nitq», «natiq» və s. alınma sözlərin ədəbi dilimizdə fəallıq göstərməsi heç də o demək deyildir ki, xalqımız natiqlik sənətini ərəblərdən əxz etmişdir. Bəzi Şərq ölkələrindəki ərəb işğalı VII-XI əsrləri əhatə etdiyi halda, türkdilli xalqların, o sıradan Azərbaycan xalqının natiqlik sənəti öz kökləri ilə daha qədimlərə gedib çıxır. Qədim türklərin həyat tərzini tədqiq edən L.N.Qumilev Gül-Tekin abidəsi barədə yazır: «... Belə janrın mövcudluğu inandırır ki, türklər sözdən təsirli vasitə kimi istifadə etməyi bacarırdılar... Cəmiyyət inkişaf etmişdi və cəmiyyət üzvləri arasında ictimai münasibətlər hökm sürür-

¹ s.398-429 L.M.Qranovskayanın dərsliyindən götürülmüşdür (bax.: Грановская Л.М. Риторика. Б., 2000, tərcüməçi – Qızılgül Abbasova)

dü».¹ Başqa bir tədqiqatçı yakutlar haqqında deyirdi: «Yakutlar yüksək inkişaf etmiş natiqlik sənətinə sahibdirlər».²

Orta əsrlərdəki türkdilli mənbələrdə işlədilən «sav», «savçı», «tildam», «tilanu», «sözçi», «söz» və sair bir sıra hallarda «nitq», «natiq» anlamlarını bildirmişdir. Azərbaycan xalqı türkdilli xalqlardan biridir. Buna görə də qədim müştərək abidələrə babalarından qalan bir miras kimi baxa bilər. Ancaq xalqımızın natiqlik sənətini, onun inkişaf yollarını, cəmiyyətdəki rolunu müştərək abidələrsiz də müəyyənləşdirmək olur.

Araşdırdığımız mənbələrdə diqqətimizi birinci növbədə «şirin dil» ifadəsi cəlb edir. Bu ifadənin əlliyyə qədər sinonimi işlədilib. Nə qədər atalar sözləri, xalq məsəlləri yaradılıb, bayatı deyilib: «Şirin dil ilanı yuvadan çıxarar», «Yağlı plovun yoxsa, yağlı dilin olsun», «Söz var adamı dağa çıxarar, söz var dağdan endirər», «Şirin dil min evi yeyər, acı dil bir evi də yeyə bilməz» və s. Bayatılarımızın birində deyilir:

Əziziyəm yaxşı gül,
Yaxşı danış, yaxşı gül.
Bülbül ürəkdən oxur
Bağda görsə yaxşı gül.

Diqqət edin: Yaxşı danış, yaxşı gül! Elə danış ki, qulaq asanlar ləzzət alsın, sənə ikrahla baxmasınlar.

«Dama-dama göl olar» deyiblər. Şirin danışa-danışa, sözün işlənmə məqamlarını gözləyə-gözləyə, adi söhbətlərinə dinləyicisinə təsir göstərə-göstərə istedadlı azərbaycanlının natiqlik məharəti inkişaf edir, sonralar böyük auditoriyalarda nüfuz qazanır. Müdrik babalarımız nitqin gözəlliyini aqlın gözəlliyi kimi qiymətləndirmişlər. Kişinin şirin dilli olması, natiqlik məharəti igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, mərdlik, səxavətlik, müdriklik və s. məziyyətlərə bərabər tutulmuşdur. Qadınlarınıza isə başqa meyarda yanaşılmışdır: şirin dili, cazi-

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, М., 1967, с.332-333.

² Е.И.Убрятова. О понимании стиля. «Развитие стилистических систем литературных языков...», Ашхабад, 1968, с.308.

bəli danışıqı olmayan gözəl sayılmamışdır. Deməli, məharətli danışıq igidin, gözəlin başlıca məziyyətinə çevrilmişdir.

Natiqlik sənəti xalqımızın ictimai-siyasi həyatı, məişəti, adət-ənənəsi, təhsil ocaqları və bədii təfəkkürü ilə bağlı şəkildə inkişaf etmişdir.

Adət-ənənənin, məişətin rolu

Adət-ənənə, məişət tərzini natiqliyin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu cəhət başqa xalqlarda da özünü göstərir.

Ən qədim dövrlərdən bu vaxta qədər xalqımızın toy-
düyünlərində, bayramlarında, məişətlə bağlı olan başqa şənlik-
lərində ozanlar, yansaqlar, nəhayət, aşığılar fəal iştirak etmiş,
indi də iştirak edirlər. Uzun qış gecələrində məharətli naqqala-
rın söylədiyi nağıllara, aşığıların ifa etdiyi dastanlara babaları-
mız, nənələrimiz azmı qulaq asmışlar! Hətta bəzi aşığılar döyü-
şlərə gedib igidlərimizi qəhrəmanlığa çağırıblar. Ə.Haqqverdi-
yev «Azərbaycanda teatr» adlı məqaləsində yazır: «Qədim
Azərbaycanda ölənlər böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət
idi. Qəhrəman ölənlər üçün camaatı bir yerə toplayırdılar. Bu to-
plantıya «yuq» deyirdilər. Toplananlar üçün qonaqlıq düzəli-
di, xüsusi dəvət edilmiş «yuqçular» ikisimli «qobuz» çalıb oy-
nayırdılar. Yuqçu əvvəlcə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən
danışır onu tərifləyirdi. Sonra işə qəmli havaya keçib şən-
li qəhrəman üçün ağı deyirdi».¹

Göründüyü kimi, qobuz çalanlar - ozanlar yas məclislərinə
gələnlərə də güclü təsir göstərmişlər.

Dastanı gözəl ifa etmək, dastan gecəsi keçirmək, dinləyiciləri razı salmaq yalnız ustad aşığılara nəsib olurdu. Qurbanı, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Şəmkirli Hüseyn, Alı, Ələsgər, Mirzə, Əsəd, Kamandar və başqa qabil aşığıların ifa etdiyi dastanlar, söylədiyi nağıllar dinləyiciləri vəcdə gətirmişdir.

¹ Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri, c.2., Bakı, 1971, s.417-418.

Xalq şairi Rəsul Rza qulaq asdığı bir dastan bərəsində yazmışdır: «Yadımdadır, bir dəfə balabançı ilə yanaşı, barmağının ucunda süzə-süzə o başa bu başa gedən aşıq öz nağılını elə maraqla, elə axıcılıqla deyir, məclisi elə ustalılıqla aparırdı ki, üç gün dalbadal saatlarla eyni nağıla qulaq asdılar».¹

Milli mətbuatımızın banisi Həsənbəy Zərdabinin mülahizəsinə nəzər salaqlar: «Bir baxın, bizim aşıqlar toylarda oxuyanda onlara qulaqlar asanlara! Bu zaman bu qulaqlar asanlar elə hala gəlirlər ki, bu istilahi - türk ötin kəssən də xəbəri olmaz».²

Buna bənzər fikrə «Novruz» dastanının giriş hissəsində də rast gəlirik. Orada deyilir: «Gün keçdi, ay dolandı, Novruz oxuyub bütün kitabları sinədəftər elədi. Kərim paşa böyük məclis düzəldib, qırx gün, qırx gecə şadlıq keçirdi. Şadlıq məclisinə bir aşıq da gətirdilər. Aşıq əvvəl könül açan, dərddə dağdan mahnılardan oxudu. Sonra əhli-məclisin xahişinə görə bir yaxşı dastan başladı. Novruz ömründə belə bir əhvalat eşitməmişdi. Dastan ona elə təsir eləmişdi ki, heç məclisin qurtarmasını da bilməmişdi».³

Bu faktlar göstərir ki, biz yeri gəldikcə aşıq - natiqlərdən səhbət açmalıyıq. Əvvələ, unuda bilmərik ki, dastanlarımız, nağıllarımız xalq həyatının acılığını-şirinliyini, sevincini - kədərini, mübarizəsini-süqutunu, qələbəsini-məğlubiyyətini özündə əks etdirir. Dastanlarımız daha çox toylarda, şadlıq məclislərində ifa olunmuş, indi də ifa olunur. Belə məclislərə isə hər kəs gəlir: uşaq da, cavan da, yaşlı da, qoca da, qadın da, kişi də... hər kəs öz dünyagörüşünə uyğun mənəvi zövq alır. Qocalarımız igidliklə başa vurduqları ömürlərinin şirin anlarını yada salıb kövrəlir, rıqqətə gəlir, cavanlarımız Vətəni Korumlu kimi müdafiə etmək, öz eşqinə Kərəm kimi sadıq qalmaq, Məlik-məmməd kimi qoçaqlıq, xeyirxahlıq, fədakarlıq göstərmək ruhunda tərbiyələnilir. Toyların, şadlıq məclislərinin yaratdığı mükəmməl əhvali-ruhiyyə aşıq-natiqin yaratdığı əhvali-ruhiyyə ilə birləşir, sözün təsiri musiqi təsirinə, musiqinin ahəngi sözün

¹ R Rza. Nağıl gecəsi, «Kommunist» qəzeti, 10 fevral 1941, №34.

² Aşıqlar, Bakı, 1957, s.3.

³ Azərbaycan dastanları, c.1., Bakı, 1965, s.153.

ahənginə qovuşur. «İfaçılıq məharəti» deyərkən aşığın mələhətli səsi, ürəyəyatımlı rəqsi, ustalıqla saz çalması və nağılın, dastanın məzmununu gözəl danışmaq bacarığı nəzərdə tutulur. Bu sinkretik sənətin bütün komponentləri məclisdəkilərə təsir göstərir. Buna görə də məişət natiqliyinin bu növünü «sinkretik natiqlik» də adlandırmaq olar. Aşıq - natiq mahalı gəzir, eli sözlə bəzəyir. Bayatılarımızın birində deyilir: «Söz deyən aşıq oldu, elə yaraşlıq oldu...»¹

Dastan və nağıllarımızın kompozisiyası natiqlik sənətibaxımından çox maraqlıdır.

Dastanın əvvəlində deyilən ustadnamələr, hadisələrin gərgin inkişafı zamanı qəhrəmanın daxili aləminin şerlə verilməsi, nağılın şirin yerində hadisəni qəflətən kəsib bir gülməli qaravəlli deyilməsi, bir çox nağıl bəzəkləri (nağılın başlanğıc və sonluq forması, gözəlin tərifi, yatmış gözəlin tərifi, qəhrəmanın geyinməsi, yol getməsi, düşdüyü şəraitin, yerin qorxulu olması və s.) müxtəlif bədii vəzifələr daşdığı kimi, həm də dinləyicilərin diqqətini ələ almaq, onları hadisələrlə yaşatmaq məqsədi güdən bədii natiqlik priyomlarıdır. Bu priyomlardan bəzilərinə diqqət edək. Nağılın başlanğıcı «Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik edər, köhnə hamam içində. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin budu batdı; hamamçının tası yox, baltaçının baltası yox, orda bir tazi gördüm, onun da xaltası yox. Biri var idi, biri yox idi...»² («Oğlanla nurani kişi» nağılından).

«... Günlərin bir günündə, Məmməd nəsir tinində, göy imamın belində, biri var idi, biri yox idi, allahdan başqa heç kim yox idi...» («Daş üzük» nağılından).

«Bəli, nağıl binasını qoyaq yavaş-yavaş, olum qapında qulnan qaravaş. Dövlətli plova şıllaq vurur, kasıb tapmaz bir kasa bozbaş. Biri vardı, biri yoxdu...»³ («Məstan nağılından). Nağılın sonluğu: «Onlar keflə-damaqla gün keçirdilər, dövrən sürdülər, sizin də kefiniz çağ olsun, oğul-qızınız sağ olsun».

¹ Bayatılar. Bakı, 1956, s.554.

² Azərbaycan nağılları, c.5, Bakı, 1964, s.121.

³ Yənə orada, s.264.

Yaxud, «Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Siz deyin: insafla böldüm ya yox?». Gözəlin tərifı: Dəmirqapı Dərbənddə Zərnigar adlı bir qız var idi. Bu qız o qədər gözəl idi ki, misli, manəndə yox idi. Aya deyirdi: «Sən çıxma, mən çıxacağam». Günə deyirdi: «Sən çıxma, mən çıxacağam»¹ («Valeh və Zərnigar» dastanından). Yaxud: «Nazənin sənəm, fəriştə girdar, gəl mənı gör, dərdimdən öl, can alan, aşiq öldürən, nazik bədən, sümbül nişan... xülasə, İbrahim bu qızı görəndə ağı başından gedib bihuş olub yıxıldı» («Hatəm» nağılından, c.2, s.37). Qəhrəmanın geyinməsi: «Əpəbzəngi nəre səsine oyandı; polad paltarla başdan geyindi, ayaqdan qıfillandı; ayaqdan geyindi, başdan qıfillandı. Şah İsmayılın meydanına gəldi».² Qəhrəmanın yol getməsi: «...Düşdü yolun ağına. Çəkib çarığın dabanın, qırıb yerin damarın, dərərdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi; acı biyabanlıq, çox-çox qamışlıq, günə bir mənzil, teyyi-mənzil, gecəni-gündüzə qatıb, gündüzü gecəyə, bir neçə gündən sonra gəlib çıxdı...»³. Qəhrəmanın gəlib çıxdığı yerin qorxulu olması: «...Bura quş gəlsə, qanad salar, qatır gəlsə, dırnaq salar, sən nə cürət eləyib gəlmisən?!» və s.

Natiqin müvəffəqiyyəti çox vaxt nitqin girişindən başlanır. Nitqin sonu isə həm kompozisiya təhlilini nəzərə çarpdırır, həm də dinləyiciləri nəyəsə təhrik edir, səfərbərliyə alır. Dastanlarımız, nağıllarımız elə bil bu məqsədlə qurulub... Toydüyünlərimizin, başqa şənlik məclislərimizin bir qisminə aşiq iştirak etmir, masabəyilər fəaliyyət göstərirlər. Tanınmış, dillidilavər ziyalı qohumlardan biri məclisi idarə edir, söz deyir, söz eşidir. Masabəyinin məqamına düşmüş yığcam «nitqləri», çəkdiyi ibrətamiz misallar bəzən dinləyicilərdə unudulmaz təəssürat oyadır. Beləliklə, masabəyinin gözəl «nitqləri» məişət natiqliyinin tərkib hissəsinə çevrilir. Əlbəttə, biz məclislərdə sit, bayağı lətifələr danışib aşağı səviyyəli dinləyiciləri güldür-

¹ Yenə orada, c.260.

² Azərbaycan nağılları, s.152.

³ Yenə orada, c.2, s.55.

rən «pullu masabəyiləri» nəzərdə tutmuruq, bunların müqəddəs natiqlik sənəti ilə heç bir bağlılığı yoxdur...

Adlı-sanlı adamların dəfn mərasimi zamanı söylədiyi dəyərli nitqlər də məişət natiqliyi ilə bağlıdır. Natiqliyin bu qədim növü bir sıra xalqlarda mövcuddur.

Natiqin dili, nitqi və üslubu

Bu bir həqiqətdir ki, natiqin «özünəməxsus dili» yoxdur. O, ümumxalq dili əsasında «seçmə və əvəz etmə» yolu ilə yaradılmış ədəbi dilimizdən bir ziyalı kimi istifadə edir. Onun həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, bacarığı, mədəni səviyyəsi, dilin incəliklərini duymaq qabiliyyəti bu sahədə mühüm rol oynayır. İstər-istəməz belə bir sual meydana çıxır: dil nədir? Dil anlaşma, fikir mübadiləsi aparma, təsir göstərmə - geniş mənada ünsiyyət vasitəsidir. Dil olmasa, bir xalqın varlığından, onun qurduğu cəmiyyətdən, dövlət quruluşundan söhbət gedə bilməz. Dil həm cəmiyyət üzvləri, həm də dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyən başlıca vasitədir. İncəsənətin bir sıra növləri - bədii ədəbiyyat, teatr, kino, natiqlik sənəti konkret bir dillə bağlı olaraq yaradılır və inkişaf etdirilir.

Dil xalqın mənəvi sərvətidir. Başqa sərvətlər kimi onu da inkişaf etdirməyə, zənginləşdirməyə, qorumağa böyük ehtiyac duyulur...

Dil ictimai hadisədir, xalqa məxsusdur. Bu ictimai hadisə, kəsərli ünsiyyət vasitəsi bir neçə sistemi öz quruluşunda birləşdirir. İlk baxışda üç böyük sistem diqqətimizi cəlb edir: 1) leksik sistem; 2) frazeoloji sistem; 3) qrammatik sistem.

Daha doğrusu, «dil» deyərkən onun üç mühüm komponenti - lüğət tərkibi, frazeoloji və qrammatik quruluşu göz önündə canlanır. Bu üç komponent olmasa, dil öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Fərz edək ki, çoxlu söz ehtiyatımız var, lakin qrammatik quruluşa əhəmiyyət vermirik. Görək fikir mübadiləsi aparmaq olurmu? Məsələn, dünən mən qardaş məktəb kitab al. Burada altı müxtəlif mənalı sözü yan-yana düzmüşük, dinləyiciyə isə ifadə etmək istədiyimiz fikir çatmır.

Deməli, qrammatik quruluşa böyük ehtiyac duyuruq. Dünən mən qardaş+ım+dan məktəb+də kitab+ım+ı al+dı+m. Adi informasiyalı bu cümlədəki fikir indi aydınlaşdı. Fikrin mənə yükünü daşıyan sözlərin, frazeoloji vahidlərin cümlədə qanunauyğun düzülüşü və belə düzülüş nəticəsində sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etməsi, biri digərindən asılı vəziyyətə düşməsi və s. qrammatik quruluşu təmsil edir. Bütün sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik quruluşun əlamətidir. Ancaq təkcə qrammatik quruluşda da ünsiyyət yarada bilmərik. Lüğət tərkibi frazeoloji vahidlər, qrammatik quruluş cümlədə dialektik vəhdət təşkil edir. Nətiq belə vəhdəti nəzərə almalıdır.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlərin özünəməxsus forma «struktur» vardır. Həmin «struktur» otuz üç səs əsasında meydana çıxır. Onlardan doqquzu (a, ı, o, u, ö, e, i, ə, ü), sait, iyirmi dördü (b, v, q, ğ, d, z, m, n, l, r, t, ş, k, h, j, ç, c, p, f, x, s, y) samitdir. Samitin birinin qrafik əsası yoxdur. «K» hərfi bir məqamda (kələm) «ke», başqa bir məqamda (kələz və s.) isə «ka» hərfi kimi işlənir. Saitlər tonun, samitlər isə küyün iştirakı kimi yaranır. Tonun iştirakı ilə əmələ gələn səslər öz təbiətinə görə daha ahəngdardır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, doqquz saiti olan Azərbaycan dili səlislik baxımından maraqlı doğurur. Cingilti samitlər sırasında verilən m, n, l, r, sonor səslərdir, yəni burada həm ton, həm də küy iştirak edir. Buna görə də sonor səsləri bəzən musiqili səslər (saitlər) sırasına daxil edirlər. Lakin onlarda «küy» iştirak etdiyi üçün onları sait yox, samit kimi qiymətləndirirlər. Sözdəki səslərin düzülüşü çox vaxt həm asan tələffüzü, həm də xoş ovqat yaradan səlisliyi təmin edir. Məsələn, səs, sis, sus, kök, köklik, qabaq, qaşqabaq, qaraqaşqabaq, yay, lal, dil, ata, ana, ala, iki, ulu, baba, nənə, dədə və s. Dilimizin lüğət tərkibində olan təkhecəli sözlərə, yaxud çoxhecəli sözlərin son hecasına nəzər yetirsək, həm qafiyə olan müxtəlif söz qrupları ilə rastlaşırıq:

ay	an	aş	az
ceyran			
say	can	daş	qaz
heyran			
çay	yan	yaş	yaz
qurban			
yay	san	qaş	saz
canan			
pay	dan	çaş	çaz və s.
hay və s.	qan və s.	kaş və s.	

Bəzi sərbəst söz birləşmələrindəki söz düzümü adanı heyran qoyur: dərin-dərin dərələr; sərin-sərin sular və s. Bütün bunlar dilin nitqdə səlislik yaradan potensial imkanlarıdır. Belə misallar həddən çoxdur. Öz sözlərimizdə iki sait, iki, üç samitin bir yerdə yan-yanı işlənməməsi, möhkəm ahəng qanununun fəaliyyəti (eyni cinsli səslərin bir-birini izləməsi), eyni mövqedə gələn iki samitdən birinin sonor olması (məsələn, plov, dörd və s.) səlislik yaradan vasitələr kimi qiymətləndirilir. Sözüün forma «strukturuna» onun heca sistemi də daxildir. Söz birhecalı, ikihecalı və ya çoxhecalı ola bilər. Qədim sözlərimiz daha çox bir və ya ikihecalı olmuşdur. Dilimiz inkişaf etdikcə hecaların sayı artmışdır. Məsələn, yaz - yazı - yazıçı - yazıçılıq; quzu - qulaq - quzuqulağı və s. Dilimiz qapalı hecadan açıq hecaya doğru inkişaf edir, yəni son səsi samit olan bəzi təkhecalı sözlər samitini itirib açıq hecalı sözə çevrilir. Məsələn, ol, suv qədim variantdır, indi o, su kimi işlənir. Açıq hecaya doğru inkişaf səlislik yaradır. Alınma sözlərin bir qisminə sait kəmiyyətcə uzanır: alim, katib, tarix, səda, elan, əla və s.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər öz «semantik strukturuna» görə də fərqlənir. Yəni bu sözlər zahiri əlamətinə və ifadə etdiyi mənasına görə müxtəlif qruplara ayrılır:

1) *təkmənalı sözlər* - bunlar daha çox terminlərdir. Əslində bütün sözlər təkmənalı yaranır, çoxmənalılıq sonradan meydana çıxır;

2) **çoxmənalı sözlər** - iki və daha çox mənanı əhatə edir. Törəmə mənalılar hələ ilkin mənadən uzaqlaşmır. Məsələn, «tutmaq» felinin «qapmaq», «həbs etmək», «əldə saxlamaq», «hörmətini saxlamaq», «dayaq olmaq» və s. mənalıları vardır, bunlar «saxlamaq» mənasından törəmişdir;

3) **omonimlər** - eyni cür yazılır, lakin bir-birindən mənacə fərqlənir. Məsələn, kök - yağlı (kök qoyun), kök - bitkinin kökü, kök - yerkökü; düz - səhra, düz - doğru və s.

4) **sinonimlər** - formaca bir-birindən fərqlənir, lakin semantik cəhətdən çox yaxın mənalı sözlərdir; gözəl-göyçək - qəşəng; ürək - qəlb - könül...

Sinonim sözlər həmişə bir-birini əvəz edə bilmir; məna incəliyi (çaları) buna mane olur. Məsələn, «gözəl» həm zahiri həm də daxili gözəlliyi əhatə etdiyi halda, «göyçək», «qəşəng» yalnız zahiri əlamətə əsaslanır. «Gözəl» sözü ədəbi dilin bütün üslublarında işləyə bilər, «göyçək», «qəşəng» sözlərinin belə geniş imkanları yoxdur. Həm də «göyçək», «qəşəng» hələ «gözəl» səviyyəsinə qalxmayıb;

5) **antonimlər** - əks mənalı sözlərdir: ağ-qara; gözəl-çirkin; gecə-gündüz, işıq-qaranlıq; şirin-acı...

Dilin təkamülü (tədrici inkişafı) və mövcud vəziyyəti ilə bağlı olaraq lüğət tərkibindəki sözləri üç qrupa ayırmaq olar:

a) **ümumişlək sözlər**. Bunlar ictimai-siyasi həyatdakı ünsiyyət prosesində çox işlənir; hətta bəziləri aktuallaşır. Müstəqillik, demokratik, aşkarlıq və s. sözlər müasir dövrdə aktuallaşıb;

b) **eimi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq yeni yaranan sözlər**. Bunlara «neologizm» də deyilir: «kosmonavt», «vertolyot», «soyuducu» və s. Bir müddətdən sonra onlar da ümumişlək sözlər sırasına keçir;

v) **köhnəlmiş sözlər**. Dilimizdəki sözlərin bir qismi (ərəb və fars dilindən gələn sözlər) sıradan çıxarılıb. Məsələn, dılğır, savçı, sözçi (natiq), dilək (arzu), buyruq (fərman), bun (ayıb), us (ağıl), yağlı (düşmən), nəsnə (şey), ud (həya), sayru (xəstə) və s.

... Natiq olmaq istəyənlər birinci növbədə «Frazeologiya» termininə nəzər yetirməlidirlər. Dilçilik ədəbiyyatında bütün sabit ifadələr və cümlələr «frazeoloji» adlanır. «Frazeologiya» yunan mənşəli termindir, iki sözün (phrasis - ifadə, loqos elm, təlim) birləşməsindən yaranıb, əslində «ifadə haqqında elm» anlayışını bildirir. Lakin sonralar bu terminin ikinci mənası meydana çıxıb: atalar sözləri, xalq məsəlləri, idiom, aforizm, hikmətli söz və bir sıra başqa sabit ifadələrin cəmi mənasında işlədilir. Adlarını sadaladığımız dil vahidlərinə çox vaxt «Frazeoloji vahidlər», «sabit birləşmələr» də deyilir.

Frazeoloji vahidlər dilin daxili inkişaf qanunları əsasında nominativ mənalı sözlərdən yaranmış, söz birləşmələri və cümlə şəklində formalaşmışdır. Söz isə dilin ilk vahididir, bir əşyaya, hadisəyə, prosesə və ya hərəkətə, əlamətə verilən addır.

Frazeoloji vahidlərlə sərbəst söz birləşmələri və adi cümlələr ilk baxışda bir-birinə bənzəyir. Belə bənzəyiş onların quruluş modellərinin eyniliyindən törəyir. Əslində frazeoloji vahidlər ya adi cümlələrin, ya da sərbəst söz birləşmələrinin zaman keçdikcə forma və mənacə sabitləşməsindən törəmişdir. Məsələn, «əldən düşmək» bir məqamda frazeoloji vahid (bu gün o qədər işlədim ki, lap əldən düşdüm) başqa bir məqamda isə (kitab əlimdən düşdü) sərbəst söz birləşməsidir.

Sərbəst söz birləşmələri, adi cümlələr nitq prosesində danışanın, yaxud yazanın özü tərəfindən qurulur. Məqsəddən asılı olaraq, onların tərkibini tez-tez dəyişdirmək mümkündür. Uzun əsrlərin məhsulu kimi dildə hazır şəkildə mövcud olan idiomlar, atalar sözləri, xalq məsəlləri ilk vahid deyil, sözlərin birləşib məcazi məna kəsb etməsi, qerinelər, nəsilər bir-birini əvəz etdikcə cıllanıb sabitləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Əgər insanlar ifadə etmək istədikləri bütün incə mətləbləri sərbəst söz birləşmələri və adi cümlələrlə yığcam, aydın, səlis və obrazlı şəkildə verə bilsəydilər, o zaman frazeoloji vahidlərin dildə yaranmasına ehtiyac qalmazdı.

Hər bir xalq özünəməxsus frazeoloji vahidlərini yaradır. Bunlar həmin xalqın milli ruhunu, həyat tərzinin bəzi cəhətlərini, adət və ənənəsini, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin sinkretik formasını özündə əks etdirdiyi üçün çox təbii səslənir, ürəyəyatımlıdır və başqa dillərə çətin tərcümə olunur. «Kül başına Araz, üstündən təzək atlandı!», «Ona nə var, Araz aşığından, Kür topuğundan!» «Elə söz deyir ki, bişmiş toyuğun gülməyi gelir», «Düşmən səni daşla, sən düşməni aşla», «Danışanda ağzına çullu dovşan yerləşmir», «Anasına bax qızın al, astarına bax, bezin al», «Adını çək, qulağını bur», «Ağzı qatıq kəsmir», «Gözüm su içmir», «Sif-sifətindən zəhər yağır», «İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz!», «Tülkü-tülkü danışmaq», «Gözleri kəlləsinə çıxmaq», «burnu girməyən yerə başını soxmaq», «Kirpiyi ilə od götürmək», «Gözü yolda qalmaq», «Ürəyi yanmaq», «Qum göyərəndə!» və sair frazeoloji vahidlərimizdəki milli kolorit, təbiilik, obrazlılıq adamı heyran qoyur. Əlbəttə, «Təbiilik» deyərkən biz mənaca qeyri-adi görünən sözlərin birləşməsinə yox, xalqın obrazlı təfəkkürünün, ruhunun ifadə tərzini, səmimiliyi nəzərdə tuturuq. Məlum həqiqətdir ki, qum göyerməz, ürək yanmaz, toyuq gülməz, tülkü danışmaz, kirpiklə od götürməzlər, göz də su içməz! Ancaq təbiilik və ifadə tərzinin təsir gücü elə bu qeyri-adiliyin özündə - xalq müdrikliyindədir.

İdiom, atalar sözləri və xalq məsəllərimizdəki mənə dərinliyi, forma gözəlliyi bir sıra məziyyətlərin - poetik keyfiyyətlərin sintezindən yaranmışdır. Belə sabit ifadələrdə - cümlələrdə sait səslərin düzülüşündəki musiqili ton, sözlərin başlanğıcında gələn eyni səsliyə qafiyə kimi səslənməsi həm danışana, həm də dinləyəne ləzzət verir, elə bil çitmə orqanlarını oxşayır, «musiqi parçası» təsiri bağışlayır. Baxın:

Söz sözün səykəyidir.

Dama-dama göl olar, dada-dada heç.

Açıq ağız ac qalmaz.

Matı-çutu qurumaq.

Sözlərin ahənglər düzülüşü sabit daxili qafiyə əmələ gətirmişdir. Qafiyələnmənlərin yerini isə müxtəlifdir:

Al da geysən yaraşır, şal da.
Nisyə girməz kisəyə.
Fələyə kələk demir.
Hazırına nazir olmaq.
Şadlığından şitlik eləmək.
Diləyi dilində qalmaq.
Şalmanla Salmanı bir-birindən seçə bilmir.

Daxili bölgüləri parçalayıb misraya çevirmək olur. «Aldın payını, çağır dayını», «Qurban olsun zərgara, onu saldı pərgara», «Təzə gəldi bazardan, köhnə düşdü nəzərdən», «Olan olmuş, torba dolmuş», «Qurut əzirik ona dözərik» və sair ifadələri daxili bölgülərinə görə ayırısaq, qafiyə nəzərə belə çarpar:

Aldın payını,
Çağır dayını.
Qurban olsun zərgara,
Onu saldı pərgara və s.

Frazeoloji vahidlərin bir qrupu bədii sual, bədii nida, yaxud bədii xitab formasında sabitləşmişdir. Burada xüsusi intonasiya, heyrət, təəccüb, çağırış, kinayə, qəzəb çox qabarıqdır. «Ağ at arpa yeməz?!», «Çay nədir, say nədir?!», «Varlığa nə darlıq?!», «Bulamaca nə bismillah?!», «Dəvəyə çimdik neylər?!», «Dəvə hamam, qarğa qəfəs?!», «Lənət sənə, kor şeytan!», «Xəşil də daşarmış?!», «Xalq nə hayda, sən nə hayda?!», «İnanan daşa dönsün». «Anan sarımsaq, atan soğan, sən hardan oldun belə gülmüşəkər?!», «Qarğa, məndə qoz var!», «Başına kül Araz! Üstündən təzək atlandı!», «İpək nə qədər xar olub, eşşəyə çidar olub!», «Eşşək nədir, döşək nədir?!» və sair sabit ifadələrimiz buna misal ola bilər.

Aşağıdakı frazeoloji vahidlərə diqqət edin. Elə bil ki, iki nəfər söhbət edir - biri soruşur, digəri cavab verir: «Adın nədir Daşdəmir, yumuşalısan, yumuşalı», «Kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz», «At kimindir minənin, don kimindir geyənin» atalar sözlərini tərkibə görə ayırısaq, belə mükəllimə formasına çevrilər:

- Adın nədir?

- Daşdəmir.
- Yumuşalısan, yumuşalı.
- Adın nədir?
- Rəşid.
- Bir de; birin eşit.

«İgiddin igiddən nəyi artıqdır, ehtiyatı», «Ağıllınız kimdir, qabaqdaki zəncirli», «Qardaşın necə adamdır, yoldaş olmamışam» və sair xalq məsəlləri də mükalimə formasındadır.

Sözlərin cümlədəki düzülüşü, bir-birindən asılı vəziyyətə düşməsi qrammatik tələblərdən irəli gəlir. Ancaq üslubi effekt yaratmaq üçün cümlə üzvlərinin yerdəyişməsinə tez-tez müraciət edilir ki, buna *inversiya* deyilir. Atalar sözləri və xalq məsəllərinin bir qrupu da inversiya vəziyyətində sabitləşib. Burada ya xəbərlə mübtəda, ya da xəbərlə tamamlıq, zərflik öz yerini dəyişib. Belə yerdəyişmə ahəngdarlıq, vəzn, qafiyə və sair poetik amillərlə bağlıdır. Məsələn:

Az idi arıq-uruq, biri də gəldi dabanı cırıq.

Bir daş dəyib dizimə, aqlım gəldi özümə.

Sözlər kimi bir sıra frazeoloji vahidlər də sinonimik cərgələrə ayrılır. Belə cərgələrin yaranması daha çox evfemizm-lə bağlıdır.

Dilimizdə əzizləmə, yalvarış, nəzakət və sair çalarları ifadə edən sabit söz birləşmələri də vardır. «Yaxşı yol», «Uğurlu yol», «Xoş gəlmişsiniz», «Axşamınız (sabahınız, bu vaxtınız) xeyir», «Canım qurban», «Başına dönüm», «Qurbanın ölüm», «Ağrın alım», «Baş üstə», «Göz üstə», «Göz üstə yerin var» kimi frazeoloji vahidlər bu qəbildəndir.

Dilin məcazlar sistemini, adətən, bədii təsvir vasitələri hesab edilir, onları müxtəlif növlərə ayırırlar: bənzətmə, epitet, istiarə, mübaliğə, metonimiya, sinekdoxa, litota və s. Bunların hamısında ya açıq, ya da üstüörtülü müqayisə vardır. Frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti məcazi mənə zəminində sabitləşdiyi üçün burada ya bir, ya da bir neçə növ özünə yer tapmış, onu obrazlı ifadəyə çevirmişdir. Buna görə də daimi obrazlılıq bir çox idiomun, atalar sözləri və xalq məsəllərinin təbiətini təşkil edir. Canlı bədii lövhə, poetik müqayisə emosional təsiri bir

qədər gücləndirir. İki obyekt qarşılaşdırlarkən adi şəraitdə nəzərə çarpmayan cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır, hadisələrin daxili məzmunu nisbətən açılır, fikir əyaniləşir. Məsələn:

Xoruz çırpırsa bir cəngə tükdür, dəvə çırpırsa xoruza yüküdür.

Daş qayaya rast gəlib.
Tazının dişi, tülkünün dərisi.
İt hürər, karvan keçər! və s.

Diqqət edin, aşağıdakı misallarda təzadlı müqayisə bir növ antiteza söciyyəsi daşıyır:

Sənin ayağın biləni mənim başım bilmir.
Balıq başdan qoxur, qamış kökdən.
Öz gözlərində tiri seçe bilmir,
özgə gözündə qıl axtarır.
Mən ölü, sən diri.
Toxun acdan xəbəri olmaz.

Belə müqayisələrdə bir-birinin antonimi olan sözlər sabitləşdiyi üçün birinci növbədə bədii təzad nəzəri cəlb edir. «İsgəndər kimi sədd açmaq», «İlan kimi qabıq qoymaq», «Fərhad kimi külüng çalmaq» idiomlarında isə açıq bənzətmə mövcuddur. Həmin ifadələrdəki obyektlə nəzərdə tutulan obyektə eyniləşməyə qoymayan vasitə «kimi» qoşmasıdır.

İstiarə tipli sabit ifadələrimiz də vardır: çinədanını boşaltmaq, quyruq bulamaq, yanlarını qapmaq, yalı artıq düşmək və s. Yaltaq, ara qarışdıran adamlar barəsində işlədilən «quyruq bulamaq», lovğa və qudurğanlar haqqında deyilən «yanlarını qapmaq», «yalı artıq düşmək» ifadələrində itə məxsus əlamətlər əks olunmuşdur. Ancaq birində öz sahibinə sədaqətli, digərində qudurğan it nəzərdə tutulur. Həmin sabit ifadələrə «kimi» qoşması və «it» sözü əlavə edilsə, semantik vəhdət pozular, adi bənzətmə əmələ gələr.

«Dev yuxusuna getmək», «gözü dörd olmaq», «gözləri kəlləsinə çıxmaq», «Araz aşığından, Kür topuğundan», «yerin altını da bilir, üstünü də», «Nadiri taxtda görüb, Şah Abbasi bələkdə», «dağı dağ üstə qoymaq», «ağzına çullu dovşan sığı-

şır» kimi sabit söz birləşmələrində mübaligə, «bir tikə çörəyə dönmək», «həyatı bir tükdən asılı olman», «xoruza yük etmək» idiomlarında litota, «saqqala salam verməmək», «saqqal tərptəmək», «ağız açmaq», «qulaq vermək», «sümük sındırmaq», «dil boğaza qoymamaq», «saqqalına soğan doğramaq», «dilini qısaltmaq» və sair ifadələrdə metonimiya, sinekdoxa daha qabarıqdır. Onu da qeyd edək ki, dilimizdəki idiomların çoxunda metonimiya (ad dəyişmə) aparıcı rol oynayır.

Dilimizin frazeoloji vahidlərini müxtəlif rayihəli, əlvan rəngli çiçəklərə, güllərə bürünmüş böyük bir çəmənliyə bənzətmək olar. Buraya seyrə gələn hər kəs öz qabiliyyətinə, dünyagörüşünə, zövqünə, əhval-ruhiyyəsinə uyğun gələn gülü, çiçəyi seçir, ondan zövq alır, istifadə edir. Həyat və məişətimizin elə bir sahəsi yoxdur ki, ona aid idiom, atalar sözü və xalq məsəlimiz olmasın. Mərdiməzar, ara qarışdıran, fırıldaqçı, dələduz, etibarız adamlar barəsində el arasında deyilir: «Filankəs qırx qazanın mayasıdır», «Atı torbalı dalaşdırır», «İlanə zəhər verən kərtənkələdir», «Az aşın duzu deyil», «Dabbağda göynə bələdəm», «Çörəyi dizinin üstündədir», «Harda aş, orda baş». İnadkarlıq, lovgalıq, özünü öymək, simasızlıq, acizlik isə bu söpkidə lağa qoyulur: «Tülküdən qorxan Əhməd», «Ağzı qatıq kəsmir», «Başından böyük danışır», «Qozbeli qəbir düzəldər», «Öz dərisinə sığmır», «Nə ətədir, nə balıq», «Onun ağzına kim baxır?», «Vəzirə Gülüm olanın başına külüm olar». İgidlik, qəhrəmanlıq, vətən, əmək, insana məxsus başqa müsbət məziyyətlər vəsf olunarkən belə misallar çəkilir: «İgid ölər adı qalar, müxənnətin nəyi qalar?», «El içində, öl içində», «Palaza bürün, ellə sürün», «İş adamın cövhəridir», «Aslanın nə erkəyi, nə dişisi?!», «Dili də var, düyürcəyi də», «Canlara dəyəən adamdır», «Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi», «Yıxılan evin dirəyidir»... Elə frazeoloji vahidlər də var ki, psixoloji gərginliyi, daxili iztirabları, sarsıntıları dolğun şəkildə əks etdirir: «Üz-gözündən zəhər yağır», «Dodaqları yer süpürür», «Mısmırığını sallayıb», «Dişləri bağırsağını doğrayır», «Hirsi kəlləsinə vurub», «Kürkünə birə doldu», «Yerinə qar doldu», «İlan vuran yatdı, o yatmadı»...

Göründüyü kimi, natiq olmaq istəyən hər bir şəxs dilimizin leksik və frazeoloji zənginliyini dərindən bilməli və yeri gəldikcə öz nitqində ondan istifadə etməyi bacarmalıdır. «Qarabağ xanlığının tarixi» əsərinin müəllifi Ə.Cavanşir təsadüfi deməyib:

«Bizim adətlərlə tanış olan hər kəsə məlumdur ki, hüquqşünaslar üçün qanun maddələrinin nə qədər əhəmiyyəti varsa, zərb məsələlərin də bizim üçün o qədər əhəmiyyəti var».¹

Yuxarıda qrammatik quruluşun bezi cəhətlərindən ötəri danışdıq. «Dil» anlayışına daxil olan bu üçüncü komponent iki sistemi əhatə edir: a) morfoloji sistem; b) sintaktik sistem.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər leksik və qrammatik mənasına görə on bir qrupa ayrılır ki, buna nitq hissələri deyilir. İsim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf, əsas, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz köməkçi, nida isə xüsusi nitq hissəsi hesab olunur.

Sintaktik sistem sərbəst söz birləşmələrini, cümləni əhatə edir. Fikir bitkin şəkildə yalnız cümlədə ifadə olunur. Cümlə isə quruluşuna və tarixi inkişafına görə sadə və mürəkkəb cümlələrə ayrılır. Ən qədim növ sadə cümlədir. Mürəkkəb cümlə sadə cümlənin daha da təkmilləşmiş, inkişaf etmiş növüdür. Mürəkkəb cümlə ən azı iki sadə cümlənin birləşməsindən yaranır. Məsələn: Pəncərəni açdım, otağın havası dəyişdi. Pəncərəni açdım ki, otağın havası dəyişsin. Hər iki cümlədə eyni fikir ifadə olunub: birinci təbəsisiz, ikinci isə tabeli mürəkkəb cümlədir! Həmin fikri indi sadə cümlə ilə ifadə edək: Otağın havasını dəyişdirmək üçün pəncərəni açdım.

Quruluşu müxtəlif olsa da, sadə və mürəkkəb cümlələr bir-birinin sintaktik sinonimidir. Halbuki onlar bir «sintaktik struktur sistemi» kimi fərqli əlamətlərə malikdir.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin dörd növü nəzəri cəlb edir: nəqli cümlə, sual cümləsi, nida cümləsi, əmr cümləsi. Nitq prosesində daha çox nəqli cümlə fəaliyyət göstərir.

¹ Ə.Cavanşir. Qarabağ xanlığının tarixi, Bakı, 1961, s.40.

Natiqlik sənətində nəqli, sual, bəzen də nida cümlələri xüsusi priyomlarda işlədilir və güclü təsir göstərir.

Azərbaycan dili türk sistemli dillərdən biridir. Təqribən otuz milyondan artıq adam bu dildə danışır. Bu xalqın əksəriyyəti İran Azərbaycanında və Azərbaycan Respublikasında yaşayır.

Fəslin əvvəlində qeyd etdik ki, nətiq mənsub olduğu xalqın övlədidir, onun ədəbi dilindən istifadə edir. Ədəbi dil isə ümumxalq dili əsasında yaradılmış, möhkəm normaları, üslublar sistemi olan dildir. Bəs «Nitiq nədir?».

«Nitiq» ədəbi dilin, ünvanı ilə, dilin şifahi yaxud yazılı formada işlədilməsidir. Bir qədər kobud şəkildə desək, dil vəsətidir, silahdır, ünsiyyət alətidir. Hər bir alət kimi bu alətdən də məharətlə istifadə etmək bacarığı, vərdişləri, peşəkarlığı tələb olunur. Belə vərdişlərə, peşəkarlığa yiyələnmək üçün daim axtarışlar aparmaq, öyrənmək və yenə də öyrənmək lazımdır. Biz ana dilindən başlamış gözlərimizi əbədi yumana qədər dilin zənginliyini öyrənməyə səy göstəririk, yorulmaq bilmirik və nitqimizi yaradırıq. Buna baxmayaraq, yenə də bütün dərinliklərə baş vurmaq mümkün olmur, çox şeyi bilmirik! Böyük Füzuli təsadüfi deməyib:

Artıran söz qədrini sidiq ilə, qədrin artırır.

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz!

Özümüzdən soruşa bilərik: Bizə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısı tanışdır mı? Dörd cilddən ibarət Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ədəbi dilimizin qırx üç min iki yüz sözü və yeddi min yüz sabit ifadəsi öz əksini tapıb. Hər sözün, ifadənin də bir neçə mənası və məna incəliyi verilib. Hələ də ədəbi dilimizin tam lüğət tərkibi deyil, ümumxalq dilinin lüğət tərkibindəki bütün sözləri əhatə etsək - lüğətlərdə versək, sözlərimizin və ifadələrimizin miqdarı, bundan iki, üç dəfə artıq olar! Biz ziyalılar isə nitqimizdə ən çoxu on min sözdən istifadə edirik. Görün nə qədər sözumüzü bilmirik! Öyrəndiyimiz sözlərin, sabit ifadələrin də bir neçə mənası ilə tanış deyilik. Göründüyü kimi, ayrı-ayrı şəxslər dildən öz dünya-

görüŧü, həyat təcrübəsi, savadı, istedadı səviyyəsində istifadə edir, nitqini yaradır. Füzuli ona görə deyib ki, «Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqar söz».

«Nitq» dilin qanunları əsasında yaradılır, danışanın, yazanın həmin dilə nə dərəcədə yiyələnmə bacarığını əks etdirir. Dildənkənar nitq yoxdur. Dil ictimai hadisədirsə, kollektivin malıdırsa, onun işlənməsi - nitq fərdidir. Burada danışanın, yazının fərdi cəhətləri öz əksini tapır. Biri ədəbi dili yaxşı bilir, ifadə etdiyi fikri yığcam və səlis şəkildə, tələb olunan ədəb-ərkanı, leksik-qrammatik normaları gözləmək şərtlə dinləyiciyə və ya dinləyicilərə çatdırır; onun səs tonu, intonasiyası, işlətdiyi vurğu növləri nitqini bir qədər də təsirli edir, digəri hələ dialekt və şivə təsirindən yaxa qurtara bilməyib, ağzını açan kimi nalayiq, kobud sözlər işlədir. Hər ikisinin özünə-məxsus nitqi var, lakin bu hara, o hara?! Biri öz nitqində ədəbi dilin qrammatik quruluşunun tələblərini gözləyir, sadə və mürəkkəb cümlələrin rəngarəng növlərindən məharətlə istifadə edib əlvanlıq yaradır, digəri isə məntiqsiz, kobud cümlələr qurur, dilin qrammatik quruluşunu gözləməyi bacarmır, bəzi-liklə, ifadə etdiyi fikrə xələl gətirir. Biri öz nitqində təmizliyi qoruyur, yersiz əcnəbi sözlərə, dialekt və şivə sözlərinə, «tüfeyli» (necə deyərler, bildiyimiz kimi, deməli, demək, «hı», «ı» və s.) sözlərə müraciət etmir, digəri öz nitqini bunlar hesabına «zibiləyir!».

İnsanlar danışmasalar, yazmasalar, fikir mübadiləsi apara bilməzlər. Ünsiyyətin yaxşı təmin edilməsi nitqin gözəlliyindən asılıdır. Danışanla dinləyici, yaxud dinləyicilər arasındakı fikir mübadiləsi üç formada nəzərə çarpır:

1) monoloq - monoloji nitq; 2) dialoq - dialoji nitq; 3) poliloq - poliloji nitq.

Monoloq (monos - bir, loqos - nitq) mənşəcə yunan dilinə məxsusdur, «bir şəxsin nitqi» deməkdir. Əlbəttə, insan öz-özünə danışmaz, əgər danışsa, ona «dəli» deyərler. Monoloji nitq dinləyicilərlə ünsiyyət formasıdır. Bu nitqi dinləyirlər, eşidirlər və nəticə çıxarırlar. Monoloji nitq ailədə, məişətdə,

tərbiyədə ictimai-siyasi auditoriyalarda, məhkəmə sistemində, elm və təhsil ocaqlarında mühüm rol oynayır.

Dialog (yunanca - dialogos) iki adamın nitqi, iki şəxsin söhbəti deməkdir. Bu, fikir mübadiləsinin, ünsiyyətin başlıca növüdür, ailə və məişətdə, ictimai-siyasi həyatda, dövlətlər arasındakı münasibətlərdə, təlim və tərbiyə prosesində mühüm rol oynayır.

Poliloq (yunanca: poly - çox, çoxlu, logos - nitq) isə söhbətdə iştirak edən çox adamın nitqidir, mükaliməsidir. Ailə və məişətdə, ictimai-siyasi həyatda nitqin bu forması da müəyyən rol oynayır. Monoloq, dialog, poliloq bədii ədəbiyyatda, xüsusən dramatik əsərlərdə başlıca yeri tutur.

Dilin və nitqin quruluşuna eyni meyarla yanaşmaq olmaz. Dilin quruluşu onun son və böyük vahidi olan cümlədə öz əksini tapır, həm də o, danışanın, yazanın iradəsindən, fərdi zövqündən asılı deyildir. Nitqin quruluşu isə cümlədən başlanır, cümlənin silsiləsini, abzasları, butövlükdə fikrin tamamlanmasını bildirən mətni əhatə edir. Deməli, dil sisteminin ən böyük vahidi nitq sisteminin ən kiçik vahidinə çevrilir. Nitqin quruluşu danışanın, yazanın təhsil dərəcəsi, dünya görüşü, fərdi zövqü və s. amillərlə bağlıdır.

... Üslub nitqlə bağlıdır, fikrin ifadə tərzidir. Forma və məzmun vəhdəti burada da mühüm rol oynayır. «Üslub» termininin ədəbi dilimizdəki işlənmə məqamlarını burada açmağı qarşıya məqsəd qoymamışıq, yalnız fərdi maneralarla bağlı cəhətlərə toxunmaq istəyirik. Azərbaycan filologiyasında bu anlayışı ifadə edən bir neçə termin işlədilir: «Fərdi deyim tərz», «fərdi manera», «fərdi poetik üslub», «poetik fərdiyyət», «poetik səs», «öz səsi, öz nəfəsi» və s. İşlənən terminlər içərisində «fərdi üslub» daha əhatəlidir və geniş yayılıb, «Poetik dəstixət», «poetik fərdiyyət», «fərdi poetik üslub», «poetik səs» və sair terminlər daha çox şairin, yazıçının özünəməxsus cəhətlərini əks etdirir. Axı alimin, jurnalistin, natiqin də özünəməxsus ifadə tərzidir! Buna görə də «fərdi üslub» termini başqa terminlərdən məqbul sayılır. XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış fransız alimi J.L. Buffon 1753-cü ildə «Üsluba dair mülahizə»

adlı əsərini yazmışdır. Müəllif həmin əsərdə bu qənaətə gəlmişdir ki, «Üslub - eynilə insandır!» Həmin fikir get-gedə aforizmə çevrilmiş, həm Qərb, həm də Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır. XX əsrin əvvəllərində bu nəzəriyyə bizim ədəbiyyatımızda da öz əksini tapmışdır.

Fərdi üslub elə tərzdə danışmaq, elə tərzdə yazmaqdır ki, başqası o cür danışmır, o cür yazmır. Bu mənada fərdi üslub müəllif şəxsiyyəti, müəllif «Mən»dir. Hər bir insanı qoxusu, səsi, barmaq izləri fərqləndirdiyi kimi, bir natiqi də başqa natiqdən onun fərdi deyim mənzərələri - fərdi üslubu fərqləndirir.

Fərdi üslub ədəbi diləndən istifadə yolu ilə yaradılmış sistemli tərzdir. Bu tərz təsvir obyektini mənalandırma bacarığında, fikrin ifadəsinə xidmət edən priyomlarda, predmetə, hədisəyə şəxsi münasibətdə, yeni söz və ifadə yaradıcılığında, eyni sözün, ifadənin təkrarında özünü göstərir. Məsələn, Səməd Vurğunun əsərlərində «ürək qoyub can yandırmaq», «ürəyindən qaya boyda daş asılmaq», «əyilmək bilməyən polad qol», «əsrin daş yaxası», «tarixlər şahidi ağbirçək qarı», «günəşdən bir paltar geymək», «salama gəlmək», «qələm çəkmək», «qan rəngli od», «sönük vicdan», «günəşdən rəng almaq», «qurğusun qələm», «paslı qılınc» və s. ifadələr bol-bol işlədilmiş, onun fərdi üslubunu seçiyyələndirən əlamətə çevrilmişdir. Məşhur natiq Cəfər Xəndan mühazirəyə, adətən, haqqında söhbət açacağı şairdən gətirdiyi tutarlı bir şeirlə, yaxud beytlə başlardı. Diqqəti cəlb edəndən sonra təhlilə keçərdi.

Deməli, nitq dilin işlənməsidir, fərdidir, üslub isə fikrin ifadə tərzindəki mənzərələrdir. Ədəbi dilin incəliklərini dərinləndirən bilmədən nə nitqin gözəlliyini, nə də bu gözəlliyi zahirən əks etdirən üslubu yarada bilərik...¹

¹ s.429-449 K.Əliyev dərsiyindən götürülmüşdür (bax.: Əliyev K. Natiqlik sənəti B., 1989)

Xülasə

Müasir ritorika linqvistik elmlər sahəsində təbii olaraq lider mövqe tutur. Ritorika tərkibində dil vasitələrindən başqa kommunikasiyanın müxtəlif ekstralinqvinist sistemləri də özündə cəmləmiş universal təsir sistemi kimi nəzərdən keçirilir.

Müasir cəmiyyət disharmonik və aqressiv dünyada həmrəylik üçün müxtəlif inandırma vasitələrindən istifadə edərək, cəmiyyətin işində aktiv olacaq «danışan şəxsiyyət» tərbiyə edir. Neoritorika tərbiyə, təhsil və təlim nitqlərində dəyərli fikir nəzəriyyəsini ön plana çəkib.

Ritorika uzun fasilədən sonra yenidən meydana çıxan vacib bir humanitar sahə olub bir sıra ölkələrdə dövlət ideologiyasının vahid konsepti oldu.

ӘДӘБИҮҮАТ

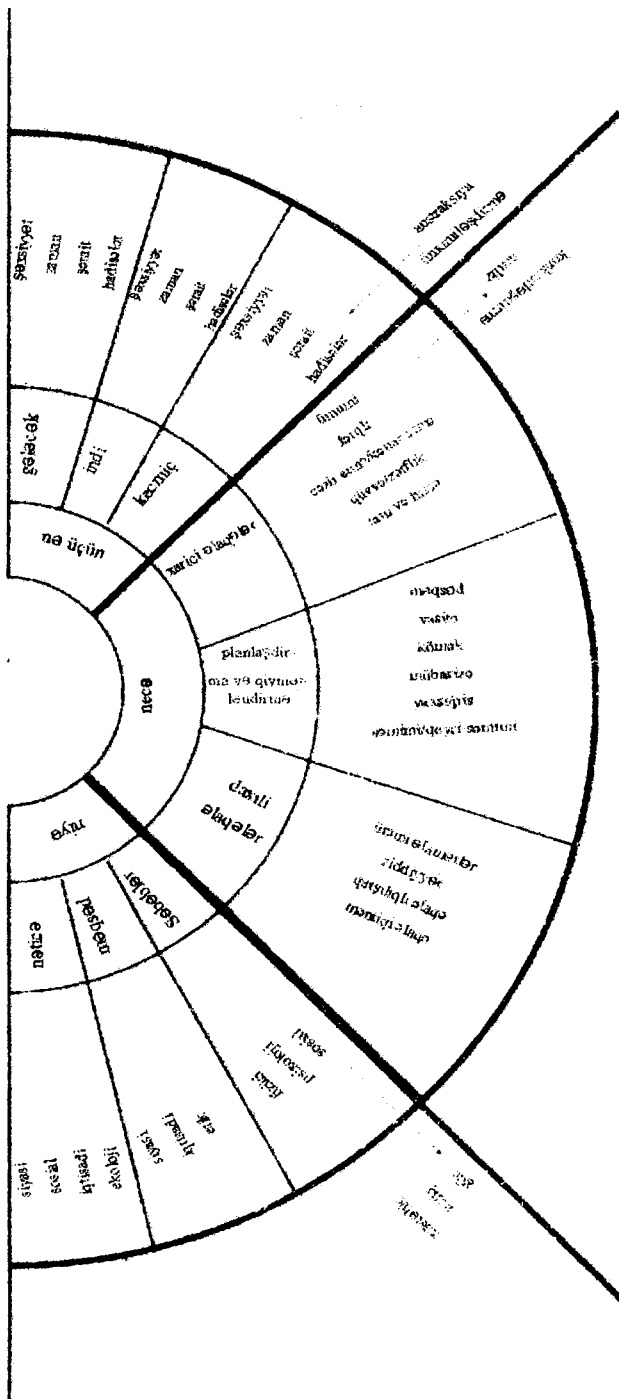
1. Аристотель. Сочинения. Т.1-4.-М., 1975-1984.
2. Аристотель. Поэтика. Аристотель и античная литература. – М., 1987.
3. Аристотель. Риторика Античные риторика. – М., 1978.
4. Аристотель. Тописка. Сочинения в 4-х т. – М., 1978, т.2.
5. Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика. – М., 1991.
6. Античные риторика. – М.: МГУ, 1978.
7. Античные теории языка и стилия. – М.-Л., 1936.
8. Антология русской риторика. – М., 1995.
9. Аристотель и античная литература. – М., 1978.
10. Вомперский В.П. Риторика в России XVII-XVIII вв. – М., 1988.
11. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию. Полн. Собр. соч. – М.-Л., 1952, т.7.
12. Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства. II-V вв. – М., 1964.
13. Поэтика древнегреческой литературы. – М., 1981.
14. Платон. Сочинения. В 3-х т. – М., 1968-1970.
15. Прокопович Ф. Сочинения. – М.-Л., 1961.
16. Судебное красноречие русских юристов прошлого. – М., 1992.
17. Цицерон М.Т. Речи. – М., 1962, т.1, 2.
18. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972.
19. Аверинцев С.С. Риторика как подход к обобщению действительности.
20. Азбука делового общения: Встречи. Переговоры. Переписка. – М., 1991.
21. Андреев В.И. Деловая риторика. Практический курс для творческого саморазвития делового общения, полемического и ораторского мастерства. – Казань, 1993.

22. Аннушкин В.И. Первая русская "Риторика". – М., 1989.
23. Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976.
24. Асмус В.Ф. Учение логики о доказательстве и опровержении. М., 1954.
25. Ахманов А.С. Логическое учение Аристотеля. – М., 1960.
26. Барт Р. Лингвистика текста. / Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII. – М., 1978.
27. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989.
28. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.
29. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – М., 1965.
30. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
31. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. – М., 1991.
32. Безменова Н.А. Теория и практика риторики массовой коммуникации. – М., 1989.
33. Бельчиков Ю.А. Говорите ясно и просто. – М., 1980.
34. Бернацкий Г.Г. Культура политической дискуссии. – Л., 1991.
35. Виблер В.С. Мышление как творчество. – М., 1975.
36. Васильева А.Н. Основы культуры речи. – М., 1990.
37. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи. – Ростов-на-Дону, 1996.
38. Веселовский А.Н. Из истории эпитета. /Историческая поэтика. – Л., 1940.
39. Виноградов В.В. Поэтика русской литературы. Избранные труды. – М., 1976.
40. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М., 1980.
41. Войшвилло Е.К. Понятие. – М., 1967.

42. Вомперский В.П. Риторика в России XVII-XVIII вв. – М., 1988.
43. Галанов Б. Живопись словом. Портрет. Пейзаж. Вещь. – М., 1974.
44. Гельгардт Р.Р. Избранные статьи. – Калинин, 1963.
45. Гельгардт Р.Р. Оценка звуков речи и их функциональные характеристики. / Стилистика художественной речи. – Калинин, 1982.
46. Гельгардт Р.Р. О языковой норме. / Вопросы культуры речи, вып. 3-й. – М., 1961.
47. Гельгардт Р.Р. Рассуждение о диалогах и монологах. К общей теории высказывания. / Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. – Калинин, 1969.
48. Гиндин С.И. Что такое текст и лингвистика текста. / Аспекты изучения языка. – М., 1981.
49. Гинзбург Е.Л. Конструкция полисемии в русском языке: Таксономия и метонимия. – М., 1985.
50. Гиргинов Г. Диалог: Философско-политический анализ. – М., 1989.
51. Гиро П. Разделы и направления стилистики и их проблематика. / Новое в зарубежной лингвистике, вып. IX. – М., 1980.
52. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образование понятий. – М., 1961.
53. Грановская Л.М. Риторика. Б., 2000.
54. Граудина Л.К., Миськевич Г.И. Теория и практика русского красноречия. – М., 1989.
55. Григорьев В.П. Поэтика слова. – М., 1979.
56. Григорьев В.П. К проблеме перифразы. /Сборник докладов и сообщений Лингвистического общества. – Калинин, 1979.
57. Дешан Л.М. Истина, или Истинная система. – М., 1973.
58. Дрюба Ж., Эделин Ф., Клинкаенберг Ж. – М. и др. Обшая риторика. – М., 1986.

59. Жирмунский В.М. Теория стиха. – Л., 1975.
60. Зимин В.И., Модебалдзе Е.А. Метафора и метонимия. / Русский язык в национальной школе, 1977, №2.
61. Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие системы – М., 1965.
62. Иванова С.Ф. Вместе искать истину. – М., 1989.
63. Иванова С.Ф. Искусство диалога, или Беседы о риторике. – Пермь, 1992.
64. Иванова С.Ф. Специфика публичной речи. – М., 1978.
65. Иванушкина П.Ф. Риторика. Логические, психологические и языковые основы речевой деятельности. – Ставрополь, 1993.
66. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить. – М., 1986.
67. История лингвистических учений. Древний мир. – М., 1986.
68. Карнап Р. Значение и необходимость. – М., 1959.
69. Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. – М., 1989.
70. Квятковский А. Поэтический словарь. – М., 1966.
71. Клюев Е.В. Риторика. Учебное пособие для вузов. – М., 2005.
72. Ковалев В.П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы. – Киев, 1981.
73. Кожевникова Н.А. О некоторых способах возникновения необычных сочетаний в художественной речи./ Вопросы лексикологии, стилистики и грамматики в аспекте общего языкознания. – Калинин, 1977.
74. Кожевникова Н.А. Об обратимости тропов. / Лингвистика и поэтика – М., 1979.
75. Козаржевский А.И. Мастерство устной речи. – М., 1984.
76. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М., 1975.
77. Кони А.Ф. Избранные произведения. Т.1, 2. – М., 1959.

78. Корольков В.И. О внеязыковом и внутриязыковом аспектах исследования метафоры. / Ученые записки МГПИИЯ, вып. 58-й. – М., 1971.
79. Корольков В.И. К теории фигур./ Сборник научных трудов МГПИИЯ, вып. 78-й. – М., 1974.
80. Корольков В.И. Семасиологическая структура метафоры. / Ученые записки МГПИИЯ, вып.41-й, - М., 1968.
81. Кохтев Н.Н. Ораторская речь: Стиль и композиция. -- М., 1992.
82. Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. -- М., 1992.
83. Кохтев Н.Н. Риторика. – М., 1994.
84. Риторика. Под ред.Н.А.Ипполитовой. – М., 2008

MÜNDƏRİCAT

Nəzəri və praktiki ritorika (invensiya, dispozisiya, elokusiya)

Giriş.....	4
I Fəsil. Klassik ritorika.....	7
II Fəsil. İnvensiya.....	28
§1. «Gərçəklik fraqmentlə»rinin seçim motivləri.....	28
§2. Taksonomiya.....	36
§3. Topika.....	49
§4. Məlumatdan ibarət olan materialın formaları və invensiyanın əsas mərhələləri.....	60
Oriyentasiya mərhələsi.....	61
Seçim mərhələsi.....	67
Müdaxilə mərhələsi.....	70
III Fəsil. Dispozisiya.....	76
§1. Dispozisiya ritorikanın bölməsi kimi.....	76
§2. Giriş.....	79
§3. Əsas hissə.....	87
§3.1. İzahat: modellər və metodlar.....	88
§3.2. Arqumentləşdirmə.....	101
§3.2.1. Tezis.....	103
§3.2.2. Arqument. Məntiqi cəhətdən arqumentləşdirmə.....	105
§3.2.3. Məntiq qanunları.....	110
§ 3.2.4. Analogi arqumentləşdirmə.....	128
§ 3.2.5. Nümayiş. Məntiqi səhvlər.....	142
§4. Nəticə.....	170
IV Fəsil. Elokusiya.....	182
§1. Ritorikanın tərkibində elokusiyanın yeri.....	182
§2. Nitq təsirinin birbaşa taktikaları.....	184
§3. Dolayı nitq təsiri taktikası.....	195

§4. Məntiq və paralogika.....	205
§5. Fiqurativ praktika.....	213
§6. Fiqurlar və troplar.....	218
§6.1. Troplar.....	221
§6.1.1. Həqiqi troplar.....	225
6.1.2. Həqiqi olmayan troplar.....	255
§.6.2. Fiqurlar.....	269
§.6.2.1. Mikrofiqurlar.....	272
§6.2.2. Makrofiqurlar.....	283
§6.2.2.1 Konstruktiv fiqurlar.....	283
§6.2.2.2. Destruktiv fiqurlar.....	298
R ritorik nitq növləri.....	309
Hərbi bələğət.....	310
Siyasi bələğət.....	315
Məhkəmə bələğəti.....	326
Xristian moizəsi.....	334
Müsəlman moizəsi.....	344
Yəhudi peyğəmbərliyi.....	359
R ritorika tarixində məktəblər.....	370
Yunan natiqlik məktəbi.....	371
Neoritorika (Brüssel məktəbi).....	398
Almaniyada ritorika.....	401
ABŞ-da ritorika.....	405
Fransada ritorika.....	409
Rusiyada ritorika.....	416
Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişaf yolları.....	429
Ədəbiyyat.....	454

Çapa imzalanmışdır: 26.02.2008
Kağız formatı 60x90. Fiziki ç. v. 28, 7.

Tiraj: 500. Sifariş № 12.

Kitab «Turan evi» nəşriyyatına təqdim olunmuş
hazır diapozitivlərdən çap edilmişdir.

Bakı, Şərifzadə küçəsi 3.